

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

Випуск 40

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр, заст. гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 40. 326 с.

Збірник об'єднує студії з історії, археології, мовознавства та літературознавства. Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії, етнології та археології від найдавніших часів до сьогодення. Окрему рубрику формують статті, присвячені російсько-українській війні. Дослідницьку увагу також зосереджено на поста-тях С. Гайдучка, Я. Стецька, З. Тершаковця, І. Губки, У. Єдлінської діяльність яких є важливою для сприйняття і розуміння історії України. Лінгвістичні студії присвячені дериватології та діалектології. Дослідження з літературознавства зосереджено навколо аналізу творчості І. Франка й І. Калинця. «Огляди та рецензії» презентують філологічні книжкові новинки, запрошуючи до читання та дискусій.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar, deputy editor-in-chief Mykhailo Romaniuk; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2024. Vol. 40. 326 p.

The collection unites studies on history, archaeology, linguistics, and literary studies. The articles in the historical section address current issues in history, ethnology, and archaeology, spanning from ancient times to the present. A separate section is dedicated to articles on the Russo-Ukrainian War. Research also focuses on notable figures such as S. Haiduchok, Y. Stetsko, Z. Tershakovets, and I. Hubka, U. Yedlinska whose activities are crucial for understanding and interpreting Ukraine's history. The linguistic studies are devoted to derivatology and dialectology, while the literary research focus on the analysis of the works of I. Franko and I. Kalynets. The «Reviews and Critiques» section presents new philological books, inviting readers to engage and discuss.

«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія» та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 10 від 28.11.2024 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Дидик-Меуш Ганна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03117.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК [001:37:32.019.5(477):355.01(470+571:477)]»2014/2022»

DOI: 10.33402/ukr.2024-40-3-19

Парасковія ДВОРЯНИН

*кандидат наук із соціальних комунікацій
доцент кафедри радіомовлення і телебачення факультету журналістики
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7858-3563>
e-mail: paraskadvoryanyn@gmail.com*

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

НАУКОВА СФЕРА УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: МЕДІЙНИЙ ДИСКУРС 2014–2022 РОКІВ

Розкрито напрями і змістові аспекти проблематики функціонування наукової сфери в масмедійному дискурсі України від початку війни в лютому 2014 р. до повномасштабного нападу Росії на Україну в лютому 2022 р. Зазначено, що методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, системності, а також на використанні дискурс-аналізу як міждисциплінарного підходу до студіювання масмедійного простору. Стверджено, що наукова новизна полягає в тому, що вперше розкрито напрями і змістові аспекти проблематики реформи середньої ланки освіти України в дискурсі соціальних медіа (2014–2022).

У результаті дослідження встановлено, що українські ЗМІ не приділяли постійної уваги науковій політиці в Україні у зазначений період. З'ясовано, що проблематики наукової сфери в українському медійному дискурсі розкривалася крізь призму висвітлення низки аспектів, передусім йшлося про необхідність припинення співпраці з Росією у науковій площині. Стверджено, що неодноразово обговорювалося реформування наукової сфери, зокрема зміна управління наукою, створення Національного фонду досліджень, Національної ради з питань розвитку науки і технологій. Встановлено, що одним із головних стало питання незадовільного фінансування наукових інституцій України, яке привертало увагу ЗМІ через протестні акції вчених з приводу скорочення бюджету НАН України та галузевих академій. Наголошено, що значну увагу українські масмедіа присвячували проблемам академічної доброчесності, що

зумовлювалося низкою скандалів, пов'язаних із виявленням плагіату в наукових і кваліфікаційних працях. Акцентовано увагу на наявності загрозованої тенденції до масового виїзду з України наукових кадрів, яка стала об'єктом зацікавлення українських журналістів. Водночас стверджено, що до менш аналізованих й обговорюваних проблем належали кроки української влади щодо підтримки молодих учених, а також популяризації здобутків українських учених. Зауважено, що недостатньо висвітлювалося й питання ролі науки у сфері оборони України в умовах російсько-української війни, попри те, що воно повинно було би стати одним із головних у публічному просторі загалом і медійному зокрема.

Ключові слова: масмедійний дискурс, російсько-українська війна, наукова сфера, реформи, наукова політика, дисертації, академічна доброчесність.

В умовах постіндустріального розвитку українського суспільства наукова сфера вважається одним з основних трансформаційних чинників, покликаних забезпечити інноваційне вирішення найвідчутливіших економічних і соціальних проблем. Однак накопичення значної кількості питань у науково-технологічному секторі не дає підстави для оптимістичних висновків щодо ролі науки в розвитку українського суспільства. Звісно, увага до науки політиків та експертів зросла з огляду на російсько-українську війну, яка почалася у 2014 р. Було започатковано низку важливих реформ як вияв проєвропейської наукової політики України. Безумовно, українські масмедіа висвітлювали й аналізували процеси і результати перетворень у науковій сфері, зосереджуючи увагу на різних аспектах наукового життя країни. З огляду на це, вважаємо за необхідне проаналізувати представленість проблематики функціонування науки в українському масмедійному дискурсі.

Роль і завдання діяльності засобів масової інформації (ЗМІ) у суспільстві, що перебуває у стані гібридної чи конвенційної війни, аналізували: Мар'ян Житарюк (Житарюк, 2023), Тетяна Рогова і Катерина Касімова (Рогова, Касімова, 2023), Валерія Яржемська (Яржемська, 2023). Аналіз технологій та наративів соціальних медіа в умовах пропаганди під час війни в Україні здійснив американський дослідник Кеннет Джеймс Бойт (Kenneth James Boyte) (Boyte, 2017) та українські науковці Микола Махортник і Марина Сидорова (Makhortnykh, Sydorova, 2017). Роль масмедіа щодо популяризації науки в Україні окреслила Марія Бутиріна (Бутиріна, 2020). Тракткування науково-технічного знання як ідеології постіндустріального суспільства та вплив на це масмедіа схарактеризувала Оксана Терешкун (Терешкун, 2010). З'ясування питання про представленість проблематики наукової політики в масмедійному дискурсі України, передусім під час російсько-української війни, потребує окремого наукового опрацювання.

Мета статті – розкрити напрями і змістові аспекти проблематики функціонування наукової сфери в масмедійному дискурсі України від початку війни у лютому 2014 р. до повномасштабного нападу Росії на Україну в лютому 2022 р.

Українські ЗМІ не приділяли сталої уваги науковій політиці в Україні. У полє зору журналістів потрапляли ті чи ті заяви про важливість науки для посилення оборонного потенціалу України або ж про необхідність припинення співпраці з Росією на науковій ниві. До прикладу, «Українська правда» в січні 2015 р. поширила заяву Міністерства освіти і науки (МОН) України про неможливість науково-технічної співпраці України з Російською Федерацією (РФ). У заяві йшлося про переслідування

українських науковців на окупованих територіях, а також передбачалася можливість відновлення співпраці за умови зміни політики Москви, відмови від терористичної діяльності, виведення окупаційних російських військ із Криму і Донбасу. МОН України закликала фундацію «Фольскаваген» допомогти українським науковцям з евакуйованих установ, а також припинити підтримку російської науки (Міносвіти, 2015). Інформація про рішення університетів і наукових установ припинити співпрацю з ученими із країни-агресора зрідка потрапляла у ЗМІ. Наприклад, лише у грудні 2016 р. з'явилося повідомлення про те, що радника президента Росії, академіка РАН Сергея Глазьева (Сергей Глазьев) відрахували зі складу Національної академії наук (НАН) України (У НАН, 2016), у жовтні 2017 р. – про рішення Академії аграрних наук України призупинити членство всіх академіків із Росії (Академія аграрних наук, 2017), а в червні 2021 р. – про наміри Київського національного університету ім. Т. Шевченка позбавити звання «почесний доктор» ректора Московського державного університету ім. М. Ломоносова Віктора Садовнічого (Виктор Садовничий), який є членом партії «Єдина Росія» (КНУ, 2021).

Попри все, у ЗМІ в роки російсько-української війни траплялися яскраві випадки зацікавлення й аналізу реформ (зокрема і потенційних) у сфері української науки. Так, у травні 2015 р. на сайті «Радіо Свобода» з'явилося інтерв'ю з відомим біологом Наталією Шульгою, головним експертом із питань науки у громадській коаліції «Реанімаційний пакет реформ» і директором Громадської організації (ГО) «Український науковий клуб». Вона розкритикувала неухагу українських урядів до науки, внаслідок чого відбулося «зубожіння економіки» та зникнення продуктивних підприємств. Експертка вела мову про новації в царині науки, обумовлені у проєкті змін до Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність». Ішлося, по-перше, про зміну управління науковою сферою на основі принципу поєднання зусиль науковців та підприємців; по-друге, про створення Національного фонду досліджень (НФД). Наголосивши на необхідності причетності держави до фондів, які працюють як агенції з надання грантів на відкритих конкурсах, Н. Шульга навіть заговорила про ламання монополії НАН на наукові дослідження, а також про потребу щорічно виділяти для НФД кошти в розмірі 1 % ВВП (внутрішнього валового продукту) України (Набока, 2015).

Крім того, дослідниця відстоювала потребу активізації зусиль українських учених щодо публікацій у реферованих журналах, розміщених у базах даних Thomson Reuters, Scopus. Вона виступала за внесення вимоги таких публікацій до конкурсних умов НФД, а також необхідних складових презентації дисертаційних досліджень. Водночас вказала на проблему «купівлі дисертацій», яка, на її думку, процвітає переважно в гуманітарних науках. Ще одна проблема, за словами Н. Шульги, – наявність «генераційного розриву», виявом чого стало зменшення науковців віком від 30 до 50 років. На подолання цих проблем треба спрямувати реформи, підтримувати молодих дослідників (Набока, 2015).

Свої міркування Наталія Шульга продовжила в інтерв'ю журналістці Марії Щук у вересні 2015 р., передусім закликавши державні органи змінити валютні правила фінансування, які б дали змогу українським ученим отримувати фінансування від європейських фондів. Участь українських науковців у програмі «Горизонт-2020» дає їм можливість отримати матеріальну підтримку, реалізувати свої «стартапи», стати повноцінними учасниками європейського наукового життя. Оскільки європейські кошти потрапляють на рахунки Державного казначейства, доступ до яких обмежений, для

дослідників важливо змінити систему надходження фінансів. Окрім того, на думку Н. Шульги, варто було вирішити питання відряджень та стажувань за кордоном і водночас зберегти за нею робоче місце в Україні. Однак вона вкотре наголосила на потребі українським ученим подолати мовний бар'єр – на достатньому рівні оволодіти англійською мовою (Щур, 2015).

На жаль, доволі рідко у ЗМІ публікували спеціальні матеріали, які би висвітлювали досягнення української науки. У 2016 р. «Українська правда» переповіла тези міністра освіти і науки України Лілії Гриневич, яка назвала чотири найбільші досягнення українців за минулі 25 років. Ішлося про електрозварювання м'яких тканин, участь українських учених у відкритті бозона Хігса та створенні детекторів для великого андронного колайдера, теоретичні відкриття з фізики графену, технологію розпізнавання осіб та об'єктів мобільними пристроями (Гриневич, 2016). Найцікавішу публікацію щодо досягнень сучасної української науки оприлюднила на сайті порталу «Лівий берег» журналістка Наталія Букшовська в жовтні 2021 р. Їй вдалося поспілкуватися з низкою відомих українських учених, які здійснюють різноманітні дослідження у сфері природничих наук. Так, вона розповіла про зміст досліджень нейробіолога Сергія Данілова, який разом із групою програмістів і психологів розробляє програму щодо ранньої діагностики аутизму. Висвітлила дослідження біолога, фахівця з морських ссавців Павла Гольдіна, який із 2019 р. здійснює авіаційний облік дельфінів у Чорному морі. Окреслила студії українських фізиків, зокрема Антона Рудаковського, над питанням темної матерії. Розповіла про роботу доктора біологічних наук Анни Куземко щодо вивчення біорізноманіття українських степів. Описала результати досліджень людського болю, здобутих нейрофізіологом Наною Войтенко. Водночас журналістка акцентувала на потребі адекватного фінансування та якісних реформ наукової сфери в Україні (Бушковська, 2021).

Одним із головних питань, які привертала увагу ЗМІ, було фінансування наукових інституцій України. Наприкінці 2015 р. прем'єр-міністр Арсеній Яценюк зауважив, що виділені державою мільярди на розвиток науки «пропадають на макулатуру», тобто не приносять реальних результатів для технологічного розвитку. Він також наголосив на непрозорості розподілу коштів у наукових установах, вказав на необхідність пошуку фінансування для здійснення наукових проєктів у європейських фондах. Глава уряду пообіцяв під час підготовки закону про держбюджет контролювати витрати мільярдів гривень на наукову сферу (Яценюк перевіряє, 2015).

Результатом такого підходу стало доволі серйозне урізання видатків на фінансування академічних установ. 22 січня 2016 р. президент НАН України Борис Патон на сторінках «Голосу України» поінформував журналістів, а відтак і суспільство, про зменшення обсягів фінансування, наголосивши, що це призведе до згорання дослідницьких проєктів і втрати наукових кадрів. Він вказав на недофінансування української наукової сфери, на яку у 2015 р. виділили загалом 5 млрд грн, із них 2,3 млрд – на НАН України. Оскільки ця сума відповідала приблизно 200 млн євро, то Б. Патон порівняв її з фінансуванням середнього рівня університету в Європейському Союзі (ЄС). Водночас, за його словами, Румунія виділяє на наукові дослідження 1 млрд, а Польща – 5 млрд євро (Патон, 2016). Думки президента НАН України ретранслювали деякі масмедіа, зокрема «Українська правда» (НАН, 2016). Питання фінансів для НАН України знову ринуло в масмедіа у квітні 2016 р. Журналістка Яна Трегубова описала протестну ходу працівників НАН України 19 квітня 2016 р. від майдану Не-

залежності до будівель Кабінету Міністрів України (КМУ) та Верховної Ради України (ВРУ). Учасники акції виступали за збільшення фінансування науки. З ними поспілкувалася міністр освіти і науки Л. Гриневич, яка висловила вченим солідарність. Відтак із мітингувальниками зустрічався голова ВРУ Андрій Парубій (Трегубова, 2016а).

Того ж дня журналістка опублікувала статтю «Що врятує Академію наук: гроші чи внутрішні зміни?». У ній представлено вимогу протестувальників збільшити фінансування НАН України на понад 700 млн грн, а також подано низку думок чільних діячів академії та незалежних експертів. Голова профспілки працівників НАН України Анатолій Широков зазначив про недоотримання академією 725 млн грн, назвавши таке фінансування дискримінаційним. Віцепрезидент НАН України Анатолій Загородній вказав на проблему скорочення штатів (зокрема майже 20 % працівників Інституту теоретичної фізики). Він висловив думку про загрозу знищення наукових шкіл, які формуються десятиліттями, але можуть бути втрачені впродовж одного-двох років. Заступник міністра освіти і науки Максим Стріха визнав «трагічним» рівень фінансування науки, але заперечив дискримінацію академії, оскільки на потреби НАН України було виділено 2 млрд 45 млн грн, а на наукові дослідження в університетах – менше 0,5 млрд. На його думку, консервативне керівництво академії виявляється нездатним захищати інтереси наукових структур і не відстежує змін, які відбуваються в суспільстві. Експертка Н. Шульга наполягала на потребі реформування НАН України, проведення її аудиту, який дав би змогу виявити неефективні підрозділи, а також закликала до змін зсередини: збільшити вакансії молодим ученим; припинити фінансування вчених похилого віку, які перебувають на пенсії і не працюють продуктивно (Трегубова, 2016б).

Незабаром журналістка Марія Щур знову поцікавилася думкою Наталії Шульги, цього разу із приводу ситуації навколо фінансування НАН України. Передусім Н. Шульга вказала на законопроект про наукову діяльність, який передбачає поступове досягнення рівня фінансування науки в розмірі 1,7 % ВВП. Знову ж вказала на відсутність аудиту НАН України та галузевих академій. Основним засобом реформування науки Н. Шульга назвала конкурсне фінансування наукових проєктів, а також активізацію участі українських учених у європейській грантових конкурсах. Експертка мовила про переформатування мислення, відхід від радянської системи забезпечення науки, навела приклад Польщі, яка хоч і зазнає певних невдач, але зуміла створити точкові наукові інституції світового рівня (Щур, 2016).

Журналістка Богдана Костюк, також намагаючись проаналізувати ситуації й окреслити перспективи розвитку української науки, поспілкувалася з учасниками акції протесту НАН України, зокрема археологом Віталієм Отрощенко, та міністром освіти і науки України Лілією Гриневич, яка наголосила на потребі прийняття закону про наукову й науково-технічну діяльність. Водночас вказала на можливості фінансування проєктів українських учених завдяки програмі «Горизонт-2020» та завдяки підтримці Міжнародного Вишеградського фонду. Однак сама журналістка приєдналася до думки тих учених, які вважали участь у європейських грантах «тимчасовими і ситуативними рішеннями», а відтак вказували на подальшу невирішеність питань стратегічного розвитку української науки (Костюк, 2016).

Немов відповідаючи на пропозиції тих урядовців та експертів, які за приклад реформування науки висували Польщу, журналіст Юрій Савицький ретельніше окреслив цей аспект. В опублікованій наприкінці квітня 2016 р. статті він з'ясував, що в

Польщі на наукову сферу виділяють 0,7 % ВВП, що значно менше, ніж загалом у ЄС, де цей показник сягає 2 %, а у Фінляндії – 4 %. Найкращим прикладом він вважав підхід до фінансування науки в Ізраїлі, де щорічні видатки на неї сягають 4,4 % ВВП. Автор статті навіть слова міністра освіти Польщі Ярослава Говіна (Jarosław Adam Gowin), який говорив про імітацію науки польськими дослідниками замість формування інноваційних продуктів. Водночас журналіст визнав, що в Польщі триває підготовка закону про інноваційну діяльність, який спрямуватиме зусилля великих державних і приватних компаній на розвиток наукових досліджень. Позитивним визнано й діяльність Фонду польської науки, що сприяє поверненню до країни молодих учених, яким пропонують гранти в розмірі до 200 тис. євро (Савицький, 2016). Власне такі кроки запропоновано як приклад до застосування українським менеджерам науки.

Питання фінансового забезпечення науковців продовжували фігурувати в українських масмедіа і в наступні роки. У вересні 2017 р. соціологічна група «Рейтинг» провела опитування 1 000 науковців із Києва, Львова, Дніпра, Харкова й Одеси, у результаті якого з'ясувала, що лише 2 % українських учених визнали достатнім фінансування своєї праці, натомість 5 % заявили про часткове забезпечення, а 35 % відповіли, що їхня діяльність взагалі не фінансується. Водночас 57 % учених заявили про бажання змінити роботу через незадовільний рівень оплати праці й фінансування наукових досліджень. Цю інформацію поширила «Українська правда» (Лише 2 %, 2017).

У жовтні 2018 р. із нагоди 100-річчя НАН України працівники наукових установ знову провели акції протесту проти недофінансування науки (Артюшенко, 2018). 29 березня 2021 р. Радіо Свобода опублікувало відкритий лист українських інтелектуалів, об'єднаних в ініціативній групі «Перше грудня», із критикою наукової політики і хронічного недофінансування науки. Всі без винятку українські уряди були обвинувачені в тому, що Україна «з першої двадцятки провідних наукових держав світу опинилася внизу першої сотні» («Україні загрожує колапс науки», 2021). Відзначалася непрофесійність чиновників, які керують науковою сферою, імітація демократичних реформ, домінування партійних, кланових та корупційних інтересів. Лист підписали Олександра Гнатюк, Володимир Єрмоленко, Євген Захаров, Йосип Зісельс, Мирослав Мариневич, Ігор Козловський, Ігор Юхновський, Ярослав Яцків. До листа були додані подібні заяви від Академічної групи «Наука та інновації» й Астрономічної асоціації («Україні загрожує колапс науки», 2021).

Окремі аспекти реформування науки висвітлювали українські масмедіа. На початку 2018 р. ЗМІ поширили інформацію від МОН України про перше засідання Національної ради з питань розвитку науки і технологій, на якій розглядатимуть питання створення НФД (Фонд досліджень, 2018). У бюджеті на 2019 р. було закладено 1 млрд грн для Фонду Президента України. Ці кошти планували витратити на підтримку освітніх і наукових ініціатив, зокрема на стипендії та гранти для молодих учених. Цитували слова президента Петра Порошенка про прозорість діяльності фонду (Порошенко розповів, 2018). Ще однією новацією мав стати Відкритий індекс цитування українських науковців, про впровадження якого в листопаді 2019 р. оголосив заступник міністра освіти і науки України Юрій Полухович (Хорошак, 2019).

Кроки української влади та громадських організацій, спрямовані на підтримку молодих вчених, лише епізодично привертати увагу ЗМІ. У серпні 2016 р. масмедіа повідомили про результати Конкурсу проєктів молодих учених, у яких перемогли 79 наукових розробок науковці віком до 35 років, що працювали в університетах і науко-

вих інститутах України. Вперше з державного бюджету було виділено 12 млн грн на фінансування проєктів молодих учених. Загалом, було подано 439 проєктів наукових робіт за 11 тематичними секціями (79 наукових розробок, 2016).

Зрідка у ЗМІ з'являлася інформація про роль науки у сфері оборони України в умовах російсько-української війни. Осмислення цієї проблеми здійснив відомий економіст Богдан Данилишин у своєму блозі на порталі «Лівий берег». На відміну від інших, учений не акцентував на питанні фінансування НАН України, однак відзначив роль наукових інституцій при розробці оборонної доктрини. Розкритикувавши наявну військову доктрину України і вказавши на її хиби, Б. Данилишин відзначив потребу інтелектуальної роботи науковців, експертів над розробленням військово-політичної стратегії України. Навівши низку історичних прикладів щодо ролі науковців під час Другої світової війни, він висловив думку, що в умовах війни з російським агресором існування НАН України є виправданим лише в тому випадку, якщо вона працює над усіма аспектами, здатними забезпечити перемогу Україні. «Ми не зможемо успішно чинити опір Росії без допомоги наших вчених, без Академії наук, тому що в сучасну епоху це неможливо. Неможливо відстояти незалежність країни в стратегічній перспективі, якщо у ворога є військова доктрина ..., що відповідає умовам сучасності, а у нас такої доктрини немає. І вина за це лежатиме, насамперед, не на політиках, а на вчених, які повинні знати, як боротися з ворогом, і наполегливо доносити своє знання до політиків», – стверджував автор статті (Данилишин, 2020).

Проблема виїзду з України наукових кадрів, попри її актуальність, також не завжди привертала увагу ЗМІ. Щоправда, у вересні 2021 р. журналістка Оксана Расулова намагалася з'ясувати масштаби «відтоку мізків». Згідно з її даними, найбільше з України виїхало в 1996 р. – 267 учених. За 1991–2014 рр. емігрувало понад 1 600 науковців, переважно до США. Загалом, вона розповіла історію кількох науковців, які покинули Україну в різні роки, зокрема нейробіологів Іллі Круглікова й Олександра Щегловітова. Останній наголосив, що наука інтернаціональна, тож вчені повинні їхати за кордон і вчитися, налагоджувати контакти – і це природно. Однак ненормально, що вони їдуть назавжди, не повертаються, оскільки не мають перспектив у рідній країні (Расулова, 2021).

Ще одним напрямом масмедійного нарративу щодо стану науки в Україні став розгляд проблеми академічної доброчесності, передовсім такої її складової, як недобросовісні наукові дослідження і дисертації. У серпні 2015 р. ЗМІ поширили головні тези наказу МОН України «Про оприлюднення дисертацій та відгуки офіційних опонентів», а відтак і пояснення міністра освіти і науки Сергія Квіта. Він наголосив, що дисертації у відкритому доступі зберігатимуть в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації (УкрІНТЕІ), а виші, у яких відбуватимуться захисти, повинні за допомогою відповідного програмного забезпечення здійснювати перевірку на плагіат не лише дисертацій, а й інших кваліфікаційних і навіть курсових робіт. Міністр наголосив на розробленні норм, які дадуть можливість відраховувати студентів, у чиїх кваліфікаційних роботах буде виявлено плагіат. Він виступив з різкою критикою науковців-плагіаторів, запропонувавши звільняти їх із роботи, а також повідомив, що Атестаційна колегія МОН лише за рік позбавила наукових ступенів трьох осіб, скасувала рішення спеціалізованих вчених рад щодо шести. На думку С. Квіта, боротися із плагіатом у наукових працях повинна сама ж академічна спільнота, прийнявши відповідне положення чи кодекс доброчесності та діючи відповідно до нього (Квіт про деталі, 2015).

Невідомо, чи академічна спільнота почула заклик міністра, але у 2016 р. українські масмедіа активно висвітлювали справу щодо плагіату в докторській дисертації Катерини Кириленко, дружини віцепрем'єр-міністра з гуманітарних питань і водночас міністра культури В'ячеслава Кириленка. Професорка Тетяна Пархоменко на сайті «Української правди» 13 січня 2016 р. опублікувала статтю, яка містила результати пошуку й виявлення плагіату у дисертаційній роботі Катерини Кириленко (Пархоменко, 2016а). Уже наступного дня з'явилася відповідь завідувачки кафедри філософії КНУКіМ К. Кириленко, яка намагалася спростувати обвинувачення у плагіаті загалом і потрактувала статтю Т. Пархоменко як замовну, назвавши її виявом «брудної політичної кампанії» проти її чоловіка-урядовця (Кириленко, 2016).

Незабаром до ЗМІ потрапив лист групи українських фізиків, яку очолив академік-секретар відділення фізики та астрономії НАН України Вадим Локтев, до МОН України із проханням переглянути питання щодо присудження Катерині Кириленко наукового ступеня доктора наук. У листі передусім йшлося про виявлення в дисертації К. Кириленко псевдонаукових тверджень про лептони як носії психіки (У докторській, 2016). Попри скандал у ЗМІ, комісія вченої ради Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди у травні 2016 р. не виявила плагіату в дисертації К. Кириленко – лише 1,4 % подібності до інших текстів. Висновок комісії також потрапив до масмедіа (Комісія не знайшла, 2016). Атестаційна колегія МОН України на засіданні 1 липня 2016 р. не скасувала рішення спецради в Національному університеті біоресурсів та природокористування щодо присвоєння ступеня доктора педагогічних наук К. Кириленко. Цю ситуацію розкритикувала Т. Пархоменко, яка в публікації на сайті «Української правди» вказала на некоректні із правового боку дії спецради, зокрема щодо підрахунку кількості наукових статей, у яких К. Кириленко оприлюднила результати наукових досліджень. У підсумку Т. Пархоменко зробила категоричний висновок: МОН «легалізувало плагіат і псевдонауку в Україні» (Пархоменко, 2016b). На початку 2017 р. журналістка видання «Дзеркало тижня» Лідія Суржик представила експертний висновок Українського мовно-інформаційного фонду, у якому йшлося про результати аналізу мовностилістичного рівня дисертації К. Кириленко. Висновок містив твердження про невідповідність мовного та стилістичного оформлення дисертації рівню робіт на здобуття докторського ступеня (Суржик, 2017а).

Увага ЗМІ, очевидно, підштовхнула МОН до активних дій у напрямі протидії плагіату. Тож у липні на одному із засідань уряду міністр Л. Гриневич заявила про створення сховища академічних текстів, що дасть змогу автоматизувати пошук плагіату (Кабмін, 2016). У березні 2017 р. журналістка Ілона Громлюк опублікувала матеріал про «Дисертгейт» – групу українських учених, які займаються викриттям плагіаторів та псевдонауковців. Група на той час існувала вже рік і змогла викрити 12 недоброчесних «науковців», у дисертаціях яких містилося від 5 до 80 % плагіату. Більшість членів групи працювали «підпільно», але відомими були імена кількох із них: Тетяна Пархоменко, Світлана Благодетелева-Вовк, Ірина Єгорченко, Алла Сингаївська, Сергій Шарапов, Елеонора Шестакова. Журналістка розповіла і про таку ініціативу активісток, як заснування церемонії «Академічна негідність року», а також окреслила їхні біографії. Одним з основних меседжів статті стала теза про важливість голосу доброчесних науковців у протистоянні псевдонауці, особливо у закладах вищої освіти, де, за словами однієї з активісток, кількість списаних дисертацій сягає 90 % (Громлюк, 2017).

Викриття псевдонауковців тривали, але вони привертали увагу ЗМІ переважно тоді, коли стосувалися публічної особи. Так, у листопаді 2016 р. повідомили про плагіат у дисертації експміністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка (Пархоменко, 2016с), у квітні 2017 р. – у кандидатській дисертації експрем'єр-міністра України Арсенія Яценюка (Пархоменко, 2017b), у серпні 2017 р. – у наукових працях Інни Костири, помічниці народного депутата Михайла Поплавського і водночас завідувачки кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв (КНУКіМ) (Пархоменко, 2017a), у травні 2019 р. – у докторській дисертації Сергія Бабака, на той час радника Президента Володимира Зеленського з питань освіти і науки (Пархоменко, 2019b). У липні 2019 р. у ЗМІ з'явилася інформація про плагіат у статтях заступника голови Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) Андрія Бутенка, а також у працях інших членів цієї організації (Пархоменко, 2019a). У лютому 2020 р. ступеня доктора історичних наук було позбавлено Петра Ющенка, колишнього народного депутата (У брата Ющенка, 2020). У червні 2020 р. масмедіа обговорювали питання призначення на посаду міністра освіти і науки України Сергія Шкарлета, у докторській дисертації якого також підозрювали плагіат (Не пустити Шкарлета, 2020; Бушковська, 2020b; Бушковська, 2020a). У 2021 р. українські медіа висвітлювали справу захисту дисертації та присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук скандальному депутату Іллі Киві (Мокрик, 2021; Громрада просить, 2021; Офіс генпрокурора, 2021). Тоді ж до рук активістів руху «Чесно» потрапила монографія на основі докторської дисертації Віктора Медведчука, у якій знайшли покликання на псевдонаукові твердження Юрія Канигіна (Саліженко, Огородник, 2021). Більшість цих повідомлень інформаційні й, на жаль, не містили оцінок негативних тенденцій у науковій сфері.

Виявлення високопоставлених псевдонауковців і відповідний медійний резонанс привертало увагу до позиції МОН у цьому питанні. Відповідні акценти знову пропонували «дисергейтівці». Так, у березні 2018 р. Т. Пархоменко на сайті «Української правди» вкотре висловила вкрай різку критику на адресу міністра освіти і науки Л. Гриневич. У статті звучали звинувачення в тому, що відомство гальмує викриття плагіаторів, не використовуючи ті правові важелі, які забезпечують відповідні нормативні документи (Пархоменко, 2018b). Журналістка Л. Суржик опублікувала резонансну статтю, де наголошувала, що, за висновками експертів, приблизно 30 % дисертацій, написаних і захищених у 1993–2017 рр., містять ознаки плагіату. Окрім того, за наукові ступені та вчені звання науковці-плагіатори отримують відповідні доплати, які коштують бюджету 4 млрд грн на рік. Особливо акцентувала на нееконімічних збитках від діяльності псевдонауковців, оскільки вони свідчать про корупцію, моральну деградацію освітньої і наукової сфер зокрема й суспільства загалом. Наводила і факти надання МОН України наукових ступенів громадянам РФ у 2017 р., до того ж за роботи, захищені в Московській духовній академії (Суржик, 2017b). У червні 2018 р. Т. Пархоменко вказала на ще одну проблему – експорт академічного плагіату. Вона наводила приклади підготовки в Україні дисертацій на замовлення для іноземних громадян (передовсім Польщі та Китайської Народної Республіки (КНР)). Характеризуючи діяльність однієї зі спецрад, вона наголосила: впродовж 2015–2018 рр. у ній було захищено 58 дисертацій із педагогіки, авторами яких є громадяни КНР. У більшості з них є текстові запозичення без зазначення джерела, що авторка підтверджувала відповідними доказами (Пархоменко, 2018a).

Отже, українські ЗМІ не приділяли сталої уваги науковій політиці в Україні. Загалом, український медійний дискурс щодо проблематики наукової сфери фокусувався на таких аспектах: 1) необхідність припинення співпраці з Росією на науковій ниві; 2) реформування наукової сфери, зокрема зміна управління та створення Національного фонду досліджень, Національної ради з питань розвитку науки і технологій; 3) досягнення українських учених (передусім у сфері природничих наук); 4) незадовільне фінансування наукових інституцій України; 5) кроки української влади, спрямовані на підтримку молодих вчених; 6) роль науки у сфері оборони України в умовах російсько-української війни; 7) масовий виїзд з України наукових кадрів; 8) проблеми академічної доброчесності, передовсім такої її складової, як недобросовісні наукові дослідження і дисертації. Відзначимо, що більшість окреслених аспектів у масмедіа висвітлювали епізодично. Лише питання недофінансування науки та скандальна тематика щодо плагіату в наукових працях, до того ж переважно публічних осіб, склали більш сталу тенденцію у річизі українського масмедійного дискурсу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

79 наукових розробок молодих вчених отримають гроші від держави. (2016). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/08/16/7117835/>

Академія аграрних наук призупинила членство всіх академіків з Росії. (2017). *Українська правда*. <https://www.epravda.com.ua/news/2017/10/31/630646/>

Артюшенко, В. (2018, 4 жовтня). Науковці провели акцію протесту проти недофінансування біля стін Верховної Ради. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/UKRAINE/naukovci-proveli-akciju-protestu-proti-nedofinansuvannya-bilya-stin-verhovnoyi-radi-290159_.html

Бутиріна, М. В. (2020). Популяризація науки в Україні: мас-медійні тренди. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*, 17. <https://periodicals.karazin.ua/sc/article/view/16524>

Бушковська, Н. (2020а). 87,4 % роботи – плагіат: вчені проаналізували статтю в. о. міністра Сергія Шкарлета та докторську дисертацію. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2020/08/10/241919/>

Бушковська, Н. (2020б). 25% дисертації Шкарлета – переписані. Більша частина – з російських джерел. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2020/08/20/242030/>

Бушковська, Н. (2021, 6 жовтня). Наука е! Чим займаються українські науковці. *Лівий берег*. https://lb.ua/society/2021/10/06/495602_nauka_ie_chim_zaymayutsya_ukrainski.html

Гриневиц назвала 4 найбільші наукові досягнення українців за 25 років (2016, 25 серпня). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/technology/2016/08/25/217104/>

Громлюк, І. (2017). Мисливці за плагіатом. Як група науковців шукає в Україні горе-академіків. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2017/03/21/223244/>

Громрада просить МОН звернути увагу на порушення під час захисту Киви. (2021). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/28/7291847/>

Данилишин, Б. (2020, 1 червня). Наука і війна: чи може наука сприяти перемозі? *Лівий берег*. https://rus.lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/458814_nauka_i_viyna_chi_mozhe_nauka_spriyati.html

Житарюк, М. (2023). Оцінка й переосмислення роботи журналістів в умовах війни за незалежність України. *Український інформаційний простір*, 1(11), 55–71. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279558](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279558)

Кабмін схвалив боротьбу з плагіатом. Створять сховище академічних текстів (2016, 22 липня). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/technology/2016/07/22/215518/>

Квіт про деталі боротьби з плагіаторами. Дисертації будуть вивішуватись онлайн за 10 днів до дня захисту. (2015, 11 серпня). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2015/08/11/198488/>

Кириленко, К. (2016). Донос і цькування як універсальний засіб проти науки і культури. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/01/14/206454/>

КНУ може забрати звання почесного доктора у члена «Єдиної Росії». (2021, 11 червня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/11/7296870/>

Комісія не знайшла в дисертації Катерини Кириленко плагіат, а лише 1,4 % тотожних текстів і упередженість. Документ. (2016, 13 травня). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2016/05/13/212285/>

Костюк, Б. (2016). Чи врятують українську науку європейські гранти? *ОСВІТА. UA*. <https://osvita.ua/vnz/51255/>

Лише 2 % українських науковців вважають свою справу добре оплаченою (2017, 10 жовтня). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2017/10/10/226893/>

Міносвіти: Науково-технічне співробітництво з Росією неможливе. (2015, 28 січня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2015/01/28/7056704/>

Мокрик, Д. (2021). Кива збрехав про участь в конференціях і додав до дисертації підробні довідки. *Bihus.Info*. https://bihus.info/kyva-zbrehav-pro-uchast-v-konferencziyah-i-dodav-do-dysertacziyi-pidrobni-dovidky/?fbclid=IwAR2MqmIIXQNdx_i1CL78IFB_iE2n15ZB2XoxiTgDA4zmjMwpRrfLkejz9w0

Набока, М. (2015). Неувага до науки призвела до зубожіння нашої економіки – Наталя Шульга. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/26999726.html>

НАН через брак фінансів скоротить дослідження та співробітників. (2016). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/22/7096305/>

Не пустити Шкарлета: депутати хочуть заборонити «плагіаторам» займати посади в уряді. (2020). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2020/06/25/7257150/>

Офіс генпрокурора розслідує підробки у дисертаціях Киви Чорного. (2021). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/2/7302497/>

Пархоменко, Т. (2016а). Докторська дисертація Катерини Кириленко і відвертий плагіат. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/01/13/206334/>

Пархоменко, Т. (2016б). Кириленкогейт. Як в Україні легалізуються плагіат і псевдонаука. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214760/>

Пархоменко, Т. (2016с). Плагіат Ніколаєнка. Екс-міністр і керівник спецради, що присудила ступінь дружині Кириленка, – теж крадій текстів. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/11/30/220201/>

Пархоменко, Т. (2017а). Плагіат під егідою МОН: як доктором стала «права рука» Поплавського. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/08/1/225629/>

Пархоменко, Т. (2017б). Про що свідчать 70 сторінок плагіату у кандидатській дисертації Яценюка. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/04/10/223612/>

Пархоменко, Т. (2018а). В Україну за дисертацією, або про експорт академічного плагіату. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/06/25/231746/>

Пархоменко, Т. (2018б). Як міністерство Лілії Гриневич гальмує викриття плагіаторів в Україні. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/03/16/229557/>

Пархоменко, Т. (2019а). «Совість вищої освіти»: як плагіаторів найняли забезпечувати якість науки. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/07/5/237418/>

Пархоменко, Т. (2019b). Радник Зеленського з освіти, який назвав «реальною» зарплатню вчителя в \$ 4 тисячі – плагіатор. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/05/29/237021/>

Патон, Б. (2016, 22 січня). «Недофінансування Нан України призведе до згортання дослідницьких проектів і втрати наукових кадрів». *Голос України*. <http://www.golos.com.ua/article/263445>

Порошенко розповів, як витратить мільярд зі свого новоствореного фонду. (2018). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/23/7199100/>

Расулова, О. (2021). Чужа наука. Історії вчених, що поїхали з України. *Лівий берег*. https://lb.ua/society/2021/09/09/493401_chuzha_nauka_istorii_vchenih_shcho.html

Рогова, Т., Касімова, К. (2023). ЗМІ прифронтового міста у висвітленні повномасштабного вторгнення РФ. *Український інформаційний простір*, 1(11), 133–148. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279620](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279620)

Савицький, Ю. (2016). Як розвивати науку в державі, яка пасе задніх? Польські ідеї для України. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27703495.html>

Саліженко, О., Огородник, С. (2021). Пристосуванець: Як Медведчук шукав національну ідею, але знайшов балалайку і газову трубу. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/07/13/7300319/>

Суржик, Л. (2017а). Доктор Плагіат. Академічна експертиза докторської дисертації дружини віце-прем'єра показала: плагіат і безліч помилок. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/science/doktor-plagiat-239022_.html

Суржик, Л. (2017b). Чотири мільярди на плагіат. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/science/chotiri-milyardi-na-plagiat-242950_.html

Терешкун, О. Ф. (2010). Наука і техніка як ідеологія сучасного суспільства. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*, 4(8), 104–110.

Трегубова, Я. (2016а). Науковці НАНу під Верховною Радою вимагали збільшити фінансування (відео). *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27684213.html>

Трегубова, Я. (2016b). Що врятує Академію наук: гроші чи внутрішні зміни? *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27683103.html>

У брата Ющенка забрали ступінь доктора наук через плагіат у дисертації. (2020). *ТСН*. <https://tsn.ua/ukrayina/u-brata-yuschenka-zabrali-stupin-doktora-nauk-cherez-plagiat-u-disertaciyi-1498620.html>

У докторській Катерини Кириленко знайшли псевдонауку про лептони. (2016). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/01/25/207008/>

«Україні загрожує колапс науки». Інтелектуали закликають уряд вжити заходів. (2021). *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/nauka-i-osvita-ukrayiny/31175465.html>

У НАН виключили українофоба Глазєва з рядів академіків. (2016). *ТСН*. <https://tsn.ua/politika/u-nan-viklyuchili-ukrayinofoba-glazyeva-z-ryadiv-akademikiv-847485.html>

Фонд досліджень і атестація по-новому. МОН розповіло, що чекає науковців у 2018 році. (2018, 5 січня). *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2018/01/5/228311/>

Хорошак, К. (2019, 8 листопада). В Україні запустять свій «індекс цитування» науковців. Для чого він. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2019/11/8/238852/>

Щур, М. (2015, 10 вересня). Українські вчені зможуть ініціювати власні проекти в Європі – експерт. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27237158.html>

Щур, М. (2016, 29 квітня). Науковців чекає складний рік, але українська наука стане кращою – Шульга. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27706266.html>

Яржемська, В. (2023). Особливості діяльності ЗМІ Хмельницького краю в час війни росії проти України. *Український інформаційний простір*, 2(12), 135–148. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.2\(12\).2023.291174](https://doi.org/10.31866/2616-7948.2(12).2023.291174)

Яценюк перевіряє, чи мільярди для науки не «пропадають» на макулатуру. (2015, 18 листопада). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2015/11/18/7089316/>

Boyte, K. (2017). An Analysis of the Social-Media Technology, Tactics, and Narratives Used to Control Perception in the Propaganda War Over Ukraine. *Journal of Information Warfare*, 16(1), 88–111. <https://www.jstor.org/stable/26502878>

Makhortykh, M., & Sydorova, M. (2017). Social media and visual framing of the conflict in Eastern Ukraine. *Media, War & Conflict*, 10(3), 359–381. <https://www.jstor.org/stable/26392786>

REFERENCES

79 naukovykh rozrobok molodykh vchenykh otrymaiut hroshi vid derzhavy. (2016). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/08/16/7117835/> (in Ukrainian).

Akademiia ahramnykh nauk pryzupynyla chlenstvo vsikh akademikiv z Rosii. (2017). *Ukrainska pravda*. <https://www.epravda.com.ua/news/2017/10/31/630646/> (in Ukrainian).

Artiushenko, V. (2018, Zhovten 4). Naukovtsi provely aktsiiu protestu proty nedofinansuvannia bilia stin Verkhovnoi Rady. *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/UKRAINE/naukovci-proveli-aktsiyu-protestu-proti-nedofinansuvannya-bilya-stin-verhovnoyi-radi-290159_.html (in Ukrainian).

Butyrina, M. V. (2020). Populiaryzatsiia nauky v Ukraini: mas-mediini trendy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Sotsialni komunikatsii»*, 17. <https://periodicals.karazin.ua/sc/article/view/16524> (in Ukrainian).

Bushkovska, N. (2020a). 87,4 % roboty – plahiat: vcheni proanalizuvaly statii v. o. ministra Serhiia Shkarleta ta doktorsku dysertatsiiu. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2020/08/10/241919/> (in Ukrainian).

Bushkovska, N. (2020b). 25 % dysertatsii Shkarleta – perepysani. Bilsha chastyna – z rosiiskykh dzherel. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2020/08/20/242030/> (in Ukrainian).

Bushkovska, N. (2021, Zhovten 6). Nauka ye! Chym zaimaiutsia ukrainski naukovtsi. *Livyi bereh*. https://lb.ua/society/2021/10/06/495602_nauka_ie_chim_zaymayutsya_ukrainski.html (in Ukrainian).

Hrynevych nazvala 4 naibilshi naukovi dosiahnennia ukrainsiv za 25 rokiv (2016, Serpen 25). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/technology/2016/08/25/217104/> (in Ukrainian).

Hromliuk, I. (2017). Myslyvtsi za plahiatom. Yak hrupa naukovtsiv shukaie v Ukraini hore-akademikiv. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2017/03/21/223244/> (in Ukrainian).

Hromrada prosyť MON zvernuty uvahu na porushennia pid chas zakhystu Kyvy. (2021). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/28/7291847/> (in Ukrainian).

Danylyshyn, B. (2020, Cherven 1). Nauka i viina: chy mozhe nauka spryati peremozi? *Livyi bereh*. https://rus.lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/458814_nauka_i_viyna_chi_mozhe_nauka_spryati.html (in Ukrainian).

Zhytariuk, M. (2023). Otsinka y pereosmyslennia roboty zhurnalistiv v umovakh viiny za nezalezhnist Ukrainy. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, 1(11), 55–71. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279558](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279558) (in Ukrainian).

Kabmin skhvalyv borotbu z plahiatom. Stvoriat skhovyshche akademichnykh tekstiv (2016, Lypen 22). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/technology/2016/07/22/215518/> (in Ukrainian).

Kvit pro detali borotby z plahiatoramy. Dysertatsii budut vyvishuvatys onlain za 10 dnyv do dnia zakhystu. (2015, Serpen 11). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2015/08/11/198488/> (in Ukrainian).

Kyrylenko, K. (2016). Donos i tskuvannia yak universalnyi zasib proty nauky i kultury. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/01/14/206454/> (in Ukrainian).

KNU mozhe zabraty zvannia pochesnogo doktora u chlena «Iedynoi Rosii». (2021, Cherven 11). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/11/7296870/> (in Ukrainian).

Komisiia ne znaishla v dysertatsii Kateryny Kyrylenko plahiat, a lyshe 1,4 % totozhnykh tekstiv i uperedzhenist. Dokument. (2016, Traven 13). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2016/05/13/212285/> (in Ukrainian).

Kostiuk, B. (2016). Chy vriatuiut ukrainsku nauku yevropeiski hranty? *OSVITA.UA*. <https://osvita.ua/vnz/51255/> (in Ukrainian).

Lyshe 2 % ukrainskykh naukovtsiv vvazhaiut svoiu spravu dobre oplachenoiu (2017, Zhovten 10). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2017/10/10/226893/> (in Ukrainian).

Minosvity: Naukovo-tekhniche spivrobitnytstvo z Rosiieiu nemozhlyve. (2015, Sichen 28). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2015/01/28/7056704/> (in Ukrainian).

Mokryk, D. (2021). Kyva zbrekhav pro uchast v konferentsiiakh i dodav do dysertatsii pidrobni dovidky. *Bihus.Info*. https://bihus.info/kyva-zbrehav-pro-uchast-v-konferenciyah-i-dodav-do-dysertacziyi-pidrobni-dovidky/?fbclid=IwAR2MqmllXQNdx_i1CL78IFB_iE2nI5ZB2XoxiTgDA4zmjMwpRrfLkejz9w0 (in Ukrainian).

Naboka, M. (2015). Neuvaha do nauky pryzvela do zubozhinnia nashoi ekonomiky – Natalia Shulha. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/26999726.html>

NAN cherez brak finansiv skorotyť doslidzhennia ta spivrobitnykiv. (2016). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/22/7096305/> (in Ukrainian).

Ne pustyty Shkarleta: deputaty khochut zaboronyty «plahiatoram» zaimaty posady v uriadi. (2020). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2020/06/25/7257150/> (in Ukrainian).

Ofis henprokurora rozsliduie pidrobky u dysertatsiiakh Kyvy Chornoho. (2021). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/2/7302497/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2016a). Doktorska dysertatsiia Kateryny Kyrylenko i vidvertiy plahiat. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/01/13/206334/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2016b). Kyrylenkoheit. Yak v Ukraini lehalizuiutsia plahiat i psevdonauka. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214760/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2016c). Plahiat Nikolaienka. Eks-ministr i kerivnyk spetsrady, shcho prysudyla stupin druzhyni Kyrylenka, – tezh kradii tekstiv. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/11/30/220201/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2017a). Plahiat pid ehidoiu MON: yak doktorom stala «prava ruka» Poplavskoho. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/08/1/225629/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2017b). Proshchosvidchat 70 storinok plahiatu ukandydatskii dysertatsii Yatseniuka. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/04/10/223612/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2018a). V Ukrainu za dysertatsiieu, abo pro eksport akademichnoho plahiatu. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/06/25/231746/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2018b). Yak ministerstvo Lili Hrynevych halmaue vykryttia plahiatoriv v Ukraini. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/03/16/229557/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2019a). «Sovist vyshchoi osvity»: yak plahiatoriv nainialy zabezpechuvaty yakist nauky. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/07/5/237418/> (in Ukrainian).

Parkhomenko, T. (2019b). Radnyk Zelenskoho z osvity, yakyi nazvav «realnoiu» zarplatniu vchytelia v \$ 4 tysiachi – plahiator. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/columns/2019/05/29/237021/> (in Ukrainian).

Paton, B. (2016, Sichen 22). «Nedofinansuvannia Nan Ukrainy pryzvede do zghortannia doslidnytskykh proektiv i vtraty naukovykh kadriv». *Holos Ukrainy*. <http://www.golos.com.ua/article/263445> (in Ukrainian).

Poroshenko rozpoviv, yak vytratyt miliard zi svoho novostvorenoho fondu. (2018). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/23/7199100/> (in Ukrainian).

Rasulova, O. (2021). Chuzha nauka. Istorii vchenykh, shcho poikhaly z Ukrainy. *Livyi bereh*. https://lb.ua/society/2021/09/09/493401_chuzha_nauka_istorii_vchenih_shcho.html (in Ukrainian).

Rohova, T., & Kasimova, K. (2023). ZMI pryfrontovoho mista u vysvitlenni povnomasshtabnoho vtorhennia RF. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, 1(11), 133–148. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279620](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279620) (in Ukrainian).

Savytskyi, Yu. (2016). Yak rozvyvaty nauku v derzhavi, yaka pase zadnikh? Polski idei dlia Ukrainy. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27703495.html> (in Ukrainian).

Salizhenko, O., & Ohorodnyk, S. (2021). Prystosuvanets: Yak Medvedchuk shukav natsionalnu ideiu, ale znaishov balalaiku i hazovu trubu. *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/07/13/7300319/> (in Ukrainian).

Surzhyk, L. (2017a). Doktor Plahiat. Akademichna ekspertyza doktorskoi dysertatsii druzhyni vitse-premera pokazala: plahiat i bezlich pomylok. *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/science/doktor-plagiat-239022_.html (in Ukrainian).

Surzhyk, L. (2017b). Chotyry miliardy na plahiat. *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/science/chotiry-milyardi-na-plagiat-242950_.html (in Ukrainian).

Tereshkun, O. F. (2010). Nauka i tekhnika yak ideolohiia suchasnoho suspilstva. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. *Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo: zb. nauk. prats*, 4(8), 104–110 (in Ukrainian).

Trehubova, Ya. (2016a). Naukovtsi NANu pid Verkhovnoiu Radoiu vymahaly zbilshyty finansuvannia (video). *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27684213.html> (in Ukrainian).

Trehubova, Ya. (2016b). Shcho vriatuie Akademiuu nauk: hroshi chy vnurishni zminy? *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27683103.html> (in Ukrainian).

U brata Yushchenka zabraly stupin doktora nauk cherez plahiat u dysertatsii. (2020). *TSN*. <https://tsn.ua/ukrayina/u-brata-yuschenka-zabrali-stupin-doktora-nauk-cherez-plagiat-u-disertaciyi-1498620.html> (in Ukrainian).

U doktorskii Kateryny Kyrylenko znaishly psevdonauku pro leptony. (2016). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/01/25/207008/> (in Ukrainian).

«Ukraini zahrozuie kolaps nauky». Intelektualy zaklykaiut uriad vzhyty zakhodiv. (2021). *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/nauka-i-osvita-ukrayiny/31175465.html>

U NAN vyklyuchyly ukrainofoba Hlazieva z riadiv akademikiv. (2016). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/u-nan-viklyuchili-ukrayinofoba-glazyeva-z-ryadiv-akademikiv-847485.html> (in Ukrainian).

Fond doslidzhen i atestatsiia po-novomu. MON rozpovilo, shcho chekaie naukovtsiv u 2018 rotsi. (2018, Sichen 5). *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2018/01/5/228311/> (in Ukrainian).

Khoroshchak, K. (2019, Lystopad 8). V Ukraini zapustiat svii «indeks tsytuvannia» naukovtsiv. Dlia choho vin. *Ukrainska pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2019/11/8/238852/> (in Ukrainian).

Shchur, M. (2015, Veresen 10). Ukrainski vcheni zmozhut initsiuuvaty vlasni proekty v Yevropi – ekspert. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27237158.html> (in Ukrainian).

Shchur, M. (2016, Kviten 29). Naukovtsiv chekaie skladnyi rik, ale ukrainska nauka stane krashchoiu – Shulha. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/27706266.html> (in Ukrainian).

Yarzhemska, V. (2023). Osoblyvosti diialnosti ZMI Khmelnytskoho kraiu v chas viiny rosii proty Ukrainy. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, 2(12), 135–148. [https://doi.org/10.31866/2616-7948.2\(12\).2023.291174](https://doi.org/10.31866/2616-7948.2(12).2023.291174) (in Ukrainian).

Yatseniuk pereviriaie, chy miliardy dlia nauky ne «propadaiut» na makulaturu. (2015, Lystopad 18). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2015/11/18/7089316/> (in Ukrainian).

Boyte, K. (2017). An Analysis of the Social-Media Technology, Tactics, and Narratives Used to Control Perception in the Propaganda War Over Ukraine. *Journal of Information Warfare*, 16(1), 88–111. <https://www.jstor.org/stable/26502878> (in English).

Makhortykh, M., & Sydorova, M. (2017). Social media and visual framing of the conflict in Eastern Ukraine. *Media, War & Conflict*, 10(3), 359–381. <https://www.jstor.org/stable/26392786> (in English).

Paraskoviya DVORIANYN

PhD (Social Communications)

Associate Professor of the Department of Broadcast and Television

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7858-3563>

e-mail: paraskadvoryanyn@gmail.com

Vasyl ILNYTSKYI

Doctor of Historical Science, Professor

Head of the Department of Ukraine's History and Law

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

Associate Professor of the Department of Mobilization Organizational,

Staffing and Human Resources

The Hetman P. Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>

e-mail: vilnickiy@gmail.com

SCIENTIFIC SPHERE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: MEDIA DISCOURSE 2014–2022

The article explored the main directions and content aspects of the problems of the functioning of the scientific sphere in the mass media discourse of Ukraine from the beginning of the war in February 2014 to the full-scale Russian attack on Ukraine in February 2022. The research methodology is based on the principles of scientificity, systematicity, and the use of discourse analysis as an interdisciplinary approach to studying the mass media space. This study is the first to explore and analyse the directions and content dimensions of issues related to the reform of secondary education in Ukraine within the context of social media discourse from 2014 to 2022. The research demonstrates that Ukrainian media lacked consistent attention to scientific policy during this period. The analysis highlights how the Ukrainian media addressed challenges in the scientific domain, focusing on specific aspects through a multidimensional lens. The Ukrainian media did not pay constant attention to scientific policy in Ukraine during the specified period. The analysis shows that the Ukrainian media discourse on scientific issues primarily emphasized the need to terminate cooperation with Russia in the scientific domain. This focus reflected broader socio-political concerns and underscored the importance of redefining international scientific collaboration in the context of geopolitical tensions. The reform of the scientific sphere was repeatedly discussed, in particular, changing the management of science, the creation of the National Research Fund, the National Council for the Development of Science and Technology. One of the key issues was the issue of unsatisfactory financing of scientific institutions in Ukraine, because it attracted the attention of the media through the protests of scientists regarding the budget cuts of the NAS of Ukraine and branch academies. Ukrainian mass media devoted considerable attention to the problems of academic integrity, which was due to a number of scandals related to the detection of plagiarism in scientific and qualification works. The threatening trend towards the mass exodus of scientific personnel from Ukraine also became the object of interest of Ukrainian journalists. The current media gave limited attention to several important issues, such as the measures taken by Ukrainian authorities to support young scientists and the popularization of the achievements of Ukrainian researchers. Moreover, the role of science in Ukraine's defense against the Russian invasion was insufficiently covered, despite its potential to be a key topic in both the public discourse and the media.

Key words: mass media discourse, Russian-Ukrainian war, scientific sphere, reforms, scientific policy, dissertations, academic integrity.

Ярослав МАРЧЕНКО

*кандидат історичних наук
перший заступник начальника*

Національної академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

e-mail: marchenko@ukr.net

МІЛІТАРИЗАЦІЯ РОСІЄЮ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОГО КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА (2014–2022)

Схарактеризовано військовий потенціал РФ на Кримському півострові напередодні 2014 р. і в роки російсько-української війни. Відзначено, що держава-агресор після тимчасової окупації АР Крим збрала на півострові значну кількість військової техніки, озброєння та військовослужбовців, що ускладнює неминучу деокупацію півострова. Зауважено, що на час початку окупації у Криму перебувало близько 20 000 українських військовослужбовців, із яких на материкову частину України згодом повернулося орієнтовно 6 000, що свідчить про наявність значної кількості колаборантів серед військовослужбовців ЗСУ.

Відзначено, що захоплену під час тимчасової окупації зброю та значний військовий контингент було інтегровано до окупаційних збройних сил. Констатовано, що впродовж останніх 10 років на території Кримського півострова було передислоковано значну кількість військового контингенту та техніки, що уможливило створення нових бригад, дивізій або ж оновлення кадрового складу у вже наявних.

Констатовано, що особливого значення окупант надавав розбудові ЧФ, який отримав не тільки воєнно-стратегічне значення, а й геополітичне/геостратегічне, мав би забезпечувати державі-агресорові домінування в регіоні, хоча реалії виявилися далекими від задумів. Показано, що держава-агресор мала намір завантажити промисловість тимчасово окупованого півострова держоборонзамовленням, що, однак, було реалізовано частково.

Спрогнозовано, що, попри перебування у Криму значної кількості військ і техніки, Українська держава за міжнародної підтримки поверне контроль над тимчасово окупованими Росією територіями.

Ключові слова: тимчасова окупація, Кримський півострів, Росія, Українська держава, військова техніка, озброєння, військовослужбовці, Чорноморський флот Росії.

Російсько-українська війна розпочалася після окупації Росією Автономної Республіки (АР) Крим (2014). Окуповуючи український півострів, Російська Федерація (РФ) переслідувала кілька цілей: геостратегічну – зруйнувати чинний світовий порядок домінування Заходу на планеті та повернути Росії статус «великої держави»; геоісторичну – повернути світ у реальність середини минулого століття («зони впливу», «боротьба систем», «баланс сил і баланс інтересів» тощо) (Трофимович, 2017). Тимчасова окупація Росією АР Крим, як стверджують аналітики, підриває всесвітні

зусилля, спрямовані проти поширення зброї масового знищення, а також «стоїть на заваді подальшій європейській інтеграції Росії, а отже, постанову Великої чи Широкої Європи, а також створенню спільної зони торгівлі та безпеки від Лісабона до Владивостока» (Умланд, 2015).

Мілітаризація Росією Кримського півострова – малодосліджена проблема в сучасній українській історіографії, окремі фрагменти якої розкриті на сторінках періодичної преси, інтернет-видань. Мета статті – схарактеризувати військовий потенціал РФ на тимчасово окупованому Кримському півострові в роки російсько-української війни.

Виступаючи у 2021 р. під час віртуального засідання високого рівня Організації Об'єднаних Націй щодо Криму, тогочасний міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба відзначав: «За сім років російська військова присутність на [Кримському – Я. М.] півострові зросла більш як удвічі» (Військова присутність, 2021). Озвучені українським високопосадовцем цифри відповідають дійсності, що свідчить, на жаль, про поступове нарощування військового потенціалу агресора у Криму. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України (2022) призвело до посилення цих тенденцій.

Захоплення українського озброєння та техніки. Після захоплення у 2014 р. на Кримському півострові українських військових частин і стратегічних об'єктів можна констатувати зростання військового потенціалу Росії в регіоні. На початку 2014 р. у Криму було зосереджено значне угруповання Збройних сил України (ЗСУ). Щодо Військово-морських сил (ВМС) України, крім частин та об'єктів управління і забезпечення флоту, у Новофедорівці (Сакський р-н) базувалася 10-та морська авіаційна бригада (1 Бе-12ПС, 1 Ан-24Т, 1 Ан-2; 2 Мі-14, 5 Ка-27ПЛ, 4 Ка-27ПС/Е, 3 Ка-29ТБ, 3 Мі-8МТ), 36-та окрема механізована бригада берегової оборони (с. Перевальне Сімферопольського р-ну), 406-та окрема бригадна артилерійська група (м. Сімферополь) (Військова складова, 2019). Серед кораблів і суден були: дизель-електричний підводний човен № U01 «Запоріжжя», два ракетні катери (№ U153 «Прилуки» та № U155 «Придніпров'я»), резервний корабель управління № U500 «Донбас», великий розвідувальний корабель № U510 «Славутич», три малі протичовнові кораблі (№ U205 «Луцьк», № U208 «Хмельницький», № U209 «Тернопіль»), корвет № U206 «Вінниця», два морські тральщики (№ U310 «Чернігів» та № U311 «Черкаси»), середній десантний корабель № U401 «Кіровоград», великий десантний корабель № U402 «Костянтин Ольшанський». Бойові завдання виконували також різні дрібніші катери і судна (Військова складова, 2019).

Щодо повітряних сил півострова, то вони були представлені тактичною групою «Крим», куди належала 204-та Севастопольська бригада тактичної авіації ім. О. Покришкіна (МіГ-29/УБ, L-39), а також три ракетні полки (у Феодосії, Севастополі та Євпаторії) (Військова складова, 2019). Доволі численними були й Внутрішні війська: окрема бригада (м. Сімферополь), два окремі полки (м. Севастополь і м. Феодосія), а також два батальйони (м. Євпаторія та смт Гаспра) (без урахування частин морського спецназу, прикордонних військ, працівників військово-навчальних закладів) (Військова складова, 2019).

Загалом, на території Криму на час окупації (2014) перебувало 20 315 українських військовослужбовців і цивільного персоналу різних збройних формувань. Упродовж лютого–травня 2014 р. до материкової частини України прибуло сумарно 6 010 військово-

вослужбовців (ЗСУ – 3 990 осіб, Нацгвардії – 1 177, Держприкордонслужби – 519, СБУ (Служби безпеки України) – 242, УДО (Управління державної охорони) – 20, Державного космічного агентства – 61 особа) (Військова складова, 2019). Захоплену зброю та значний військовий контингент було інтегровано до окупаційних ЗС.

Реорганізація військових формувань. Захоплення українського озброєння і техніки в поєднанні з передислокацією на окупований Кримський півострів значного військового контингенту з РФ уже на 2016 р. дало змогу сформувати: 30-ту дивізію надводних кораблів (Севастополь) (корабельні з'єднання ЧФ (Чорноморського флоту), що базувалися у Криму до 2014 р.); 27-му змішану авіаційну дивізію (Бельбек, Севастополь); 31-шу дивізію ППО (Протиповітряної оборони) (Севастополь); 126-ту окрему бригаду берегової оборони (обрбо) (Перевалне) БВ (Берегових військ) ЧФ на базі колишньої 36-ї обрбо Військово-морських сил України (ВМСУ); 1-шу окрему берегову ракетну бригаду (Севастополь) БВ ЧФ; 8-й артилерійський полк БВ ЧФ (Сімферополь) (Бадрак, 2016).

Передислокація на Кримський півострів техніки та військових. У 2014–2023 рр. у АР Крим значно зросли масштаби російської військової присутності, зокрема тільки за 2014–2020 рр. додалося: 20 100 особового складу військ (кількість контингенту зросла від 12 400 до 32 500); 195 основних бойових танків (від 0 до 195); 318 броньованих автомобілів (від 92 до 410); 259 одиниць артилерії (від 24 до 283); 78 бойових літаків (від 22 до 100) (Мілітаризація-2). За оцінками експертів Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння, до окупації агресор мав у Криму 26 бойових кораблі, 92 бойові машини піхоти (БМП), 24 артилерійські системи калібру понад 100 мм, 59 бойових літаків і гвинтокрилів, 2 підводні човни. Тільки за 2 роки окупації кількість російських озброєнь суттєво збільшилася: літаків – у 3,4 раза (до 72), БМП – у 6,6 раза (до 902), підводних човнів – у 2 рази (до 4), військових кораблів – зросла до 30 (Горюнова, 2017).

На думку Валентина Бадрака, особливу увагу окупант приділив захисту узбережжя. Для цього на півострові було розташовано 16 берегових ракетних комплексів, 58 систем залпового вогню та 120 зенітно-ракетних комплексів. Згодом були розміщені системи ППО С-400 «Тріумф» у Севастополі та системи С-400 і «Панцир-С» у Феодосії. Як вважали окупанти, разом із протиракетними комплексами «Бастіон» вони мали б забезпечити захист усього узбережжя АР Крим (Горюнова, 2017). На 2020 р. на території тимчасового окупованого українського півострова перебувало: 40 російських танків, 583 одиниці броньованої техніки, 162 одиниці важких артилерійських установок, 122 бойові літаки, 62 гелікоптери, 12 систем залпового вогню. Крім того, у регіоні діяло 34 російські військові кораблі та 7 підводних човнів (Мілітаризація-5).

Мілітаризація промисловості. Після окупації Кримського півострова, уже 4 квітня 2014 р., міністр оборони РФ Сергій Шойгу (Сергей Шойгу) на позаплановому засіданні колегії міністерства заявив про намір завантажити промисловість окупованого півострова держоборонзамовленням, наголосивши на важливості «ефективного задіявання виробничо-технологічного потенціалу оборонної промисловості Криму» (Back in the USSR, 2020).

Окупанти виокремили 23 кримські підприємства воєнно-промислового комплексу (ВПК) (Back in the USSR, 2020), які передбачалося експлуатувати під час російсько-української війни. Відзначаю, що під час окупації Кримського півострова агресор захопив 13 українських підприємств, що були у складі державного концерну

«Укроборонпром»: Феодосійську суднобудівну компанію «Море»; Державне підприємство «Феодосійський оптичний завод»; Публічне акціонерне товариство «Завод “Фіолент”», Сімферополь; Державне підприємство «Конструкторсько-технологічне бюро “Судокомползит”», Феодосія; Державне підприємство «Науково-дослідний інститут аеропружних систем», Феодосія; Державне підприємство «Євпаторійський авіаційний ремонтний завод»; Державне підприємство «Севастопольське авіаційне підприємство»; Державне підприємство «Склопластик», Феодосія; Державне підприємство «Феодосійський судномеханічний завод Міністерства оборони України»; Державне підприємство «Центральне конструкторське бюро “Чорноморець”», Севастополь; Державне підприємство «Спеціальна виробничо-технічна база “Полум’я”», Севастополь; Державне підприємство «Науково-дослідний центр “Вертолїт”», Феодосія; Державне підприємство «Конструкторське бюро радіозв’язку», Севастополь (Back in the USSR, 2020).

На час повномасштабного вторгнення із 13 підприємств залишилися працювати як окремі юридичні особи 10: Конструкторське бюро радіозв’язку неофіційно ліквідоване невдовзі після «націоналізації»; Феодосійський «Склопластик» увійшов до складу суднобудівного заводу «Море»; Севастопольське Центральне конструкторське бюро (ЦКБ) «Чорноморець» припинило існування після приєднання до Державного унітарного підприємства (ДУП) «Севастопольський морський завод», перетворившись на проєктно-конструкторський центр у складі «Севморзаводу» (Back in the USSR, 2020). Моніторингова група «Інститут чорноморських стратегічних досліджень» та BlackSeaNews зафіксували понад пів сотні російських підприємств, що працюють із захопленими підприємствами «Укроборонпрому», та понад сотню, що співпрацюють із кримськими заводами у військовому виробництві («Трофейна економіка», 2021).

Зростання чисельності військовослужбовців. До окупації Криму російських військових на півострові нараховувалося приблизно 10–12 тис. осіб (За роки анексії, 2020). На березень 2016 р. кількість російських військових майже подвоїлася – їх у Криму вже було 23 800 (Бадрак, 2016). Російська військова присутність у Криму на осінь 2019 р. становила вже 31,5 тис. військових (Мілітаризація-5). Навесні 2022 р. на території півострова на постійній основі створено міжвидове угруповання військ ЗС Росії, і чисельність його особового складу нараховує орієнтовно 32 тис. (В окупованому Криму, 2022).

Зростання чисельності російських військовослужбовців відбувалося значною мірою й завдяки українському населенню Криму. Починаючи з 2015 р., окупаційна влада провела понад 10 незаконних призовних кампаній до лав своїх ЗС (Back in the USSR, 2020). За даними Кримської правозахисної групи, у 2017 р. 673 кримчанина (майже 15 % від призовників півострова) було відправлено до військових частин Росії, а у 2019 р. – понад 2 400 (Back in the USSR, 2020). До 2025 р. Росія планує збільшити кількість військових у Криму до 43 тис., танків – до 100 одиниць, БМП/БТР (бронетранспортерів) – до 1 150, ракетних систем різного калібру – до 400, бойових літаків – до 150, гвинтокрилів – до 95, берегових ракетних комплексів – до 50, бойових кораблів – до 33, підводних човнів – до 7 (Бадрак, 2016).

Сприяє збільшенню чисельності російських військових у Криму факт перебування на півострові значної кількості місцевого проросійського населення і значний ідеологічний вплив пропаганди на молодь. У квітні 2020 р. російська окупаційна адміністрація у Криму підготувала п’ятирічну програму, спрямовану, серед іншого,

на підготовку дітей до служби у ЗС держави-окупанта та пропаганду такої служби (вартість програми – 23 млн дол. США) (Мілітаризація-3). У липні 2020 р. Державна Дума Росії ухвалила запропоновані президентом зміни в закон про освіту, які стосувалися патріотично-виховної роботи у закладах освіти (Мілітаризація-1).

Секретар Ради безпеки країни-агресора Ніколай Патрушев (Николай Патрушев) 24 травня 2022 р. чітко окреслив мету і завдання освітньої політики Росії в тимчасово окупованому Криму. «Необхідна персональна відповідальність керівників освітніх установ, випускники яких не тримали в руках книг, присвячених героїзму радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни, або мають невиразне уявлення про подвиги тих, хто воював за Батьківщину, – зазначав він. – ... Найважливішим завданням сьогодні є відродження історичних традицій, і навіть захист традиційних російських духовно-моральних цінностей. Для її вирішення потрібен системний підхід до виховання та освіти» (Мілітаризація-4).

Додам, що із 1 вересня 2023 р. у кожній школі Кримського півострова реалізується програма «Початкова військова підготовка» (Кривошеев, 2023). Також кримських школярів примушують брати участь у російських військово-спортивних іграх «Зарниця» і «Победа» (Кривошеев, 2023). Після 5-го класу дітей спонукають до вступу в мілітарну організацію «Юнармія» або ж кадетські/козачі класи (КримSOS, 2023).

Чорноморський флот. ЧФ Росії створено на основі ЧФ СРСР, який у серпні 1991 р., на час розпаду країни рад, нараховував 883 кораблі (Як Україна та росія поділили, 2024). У 1997 р. ЧФ СРСР був остаточно розділений. Україна отримала: чверть берегової інфраструктури; понад 40 бойових кораблів; майже 100 суден постачання; приблизно 40 % радянського суднобудування (охопно з верфями для будівництва найбільших кораблів). Все інше відійшло Росії. Однак уже 2014 р., після окупації півострова, українські військово-морські сили втратили понад 80 % цієї потужності (Як росія і Україна розділили, 2024).

Після російської окупації АР Крим, ЧФ отримав не тільки воєнно-стратегічне значення, а й геополітичне. На думку аналітиків, «військово-морське формування Росії в Чорному морі стало демонстрацією претензій РФ на домінування в регіоні» (Ворог під боком, 2020). Розвиток ЧФ проводився у межах чинної Федеральної цільової програми «Створення системи базування Чорноморського флоту на території Росії у 2005–2020 роках». Загальний обсяг фінансування програми – 86,7 млрд руб. (Росія посилить, 2021). Зважаючи на цей чинник, посилення ЧФ Росії відбулося не тільки внаслідок захоплення українських кораблів і суден у 2014 р., але й підвищення потенціалу як берегових сил, так і надводного (підводного) флоту.

Загалом, від часу тимчасової окупації Кримського півострова, ЧФ Росії отримав понад 20 нових бойових одиниць: 3 фрегати проекту 11 356, 6 підводних човнів проекту 636, патрульні корвети проекту 22 160 і ракетні катери проекту 21 631. Усі вони оснащені крилатими ракетами «Калібр» (Ворог під боком, 2020). До початку повномасштабної війни проти України у складі ЧФ Росії перебували такі кораблі: ракетний крейсер першого рангу «Москва»; 6 сторожових кораблів другого рангу; 7 дизель-електричних підводних човнів; понад 10 ракетних катерів; 7 корветів, великі десантні кораблі, тральщики (Як росія і Україна розділили, 2024).

ЧФ Росії брав участь у повномасштабному вторгненні, зокрема атакував острів Зміїний (2022), й сьогодні регулярно обстрілює територію України. За його активною участю держава-агресор планувала десантні операції, зокрема висадку на побережжі

Одеси. Проте за час повномасштабного вторгнення Україна вивела з ладу 33 % бойових кораблів ЧФ Росії (Албул, 2024). За умов постачання Українській державі західними партнерами далекобійних ракет і ширшого впровадження надводних дронів (безпілотних надводних апаратів) цей процес набув би динамічності.

Отже, як зазначають експерти: на півострові стрімкими темпами створене та нарощується найбільше в Європі міжвидове угруповання військ Росії; до Криму з перших днів окупації у пріоритетному порядку направляються тільки нові й новітні зразки військової техніки та озброєнь; відновлюються всі наявні у Криму за часів СРСР численні військові аеродроми, пускові позиції ракетних установок, об'єкти ППО, радарні системи; радянські бази зберігання ядерної зброї; створений та розвивається новий укріплений район на півночі Криму; для дислокації нових військових частин іде будівництво нових і реконструкція старих військових містечок, а також житла для військово-службовців та їхньої інфраструктури; збільшується чисельність не тільки військовослужбовців, а й різних спецслужб; через цільові військові замовлення передовсім відновлено роботу підприємств ВПК (приладобудування, суднобудування і судноремонт) (Клименко, Гучакова, 2021). Завдання Української держави – демілітаризувати Кримський півострів і відновити територіальну цілісність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Албул, С. (2024). За час повномасштабної війни Сили оборони вивели з ладу близько третини Чорноморського флоту РФ. https://lb.ua/society/2024/02/06/597108_chas_povnomasshtabnoi_viyni_sili.html

Бадрак, В. (2016). Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. *Мілітаризація окупованого Криму як загроза міжнародній безпеці. Збірка виступів міжнародної конференції (Київ, 14 березня 2016 р.)*. Київ.

В окупованому Криму перебуває 32 тисячі російських військових – Міноборони. (2022). <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3402980-v-okupovanomu-krimu-perebuvaie-32-tisaci-rosijskih-vijskovih-minoboroni.html>

Військова присутність РФ у Криму за сім років зросла більш ніж удвічі – Кулеба. (2021). <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3207233-vijskova-prisutnist-rf-u-krimu-za-sim-rokiv-zrosla-bils-niz-udvici-kuleba.html>

Військова складова окупації Криму: втрата техніки і особового складу. (2019). <https://rubryka.com/article/hronika-occupation-crimea/>

Ворог під боком: аналіз та оцінка стану Чорноморського флоту Росії. (2020). https://defence-ua.com/army_and_war/analiz_ta_otsinka_stanu_chornomorskogo_flotu_rosiji-1572.html

Горюнова, Є. (2017). *Анексія Криму як загроза безпеці Балто-Чорноморського регіону*. <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/134830/131569>

За роки анексії кількість російських військових у Криму збільшилася в 2,5 рази – експерт. (2020). <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kilkist-viyskovyh-u-krymu-ekspert/30906325.html>

Клименко, А., Гучакова, Т. (2021). *Мілітаризація Криму як загроза Європі та реакція НАТО на неї*. <https://www.blackseanews.net/read/178473>

Кривошеєв, П. (2023). *«Повторюють кроки Третього Рейху». Як у Криму готують дітей до війни*. <https://ua.krymr.com/a/krym-shkola-dity-rosia-militaryzatsia-viyna/32480597.html>

КримSOS: як росіяни милітаризують освіту на тимчасово окупованих територіях. (2023). <https://krymsos.com/krymsos-yak-rosiyany-militaryzuyut-osvitu-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah/>

Мілітаризація-1: *Мілітаризація дітей в Криму: в ООН передадуть докази злочинів РФ.* (2020). <https://armyinform.com.ua/2020/11/22/militaryzacziya-ditej-v-krymu-v-oon-peredadut-dokazy-zlochyniv-rf/>

Мілітаризація-2: *Мілітаризація Криму: з 2014 року відбулося 6-кратне зростання сил РФ на півострові.* (2021). <https://mipl.org.ua/militaryzacziya-krymu-z-2014-roku-vidbulosya-6-kratne-zrostannya-syl-rf-na-pivostrovi/>

Мілітаризація-3: *Мілітаризація освіти та пропаганда війни серед неповнолітніх.* (2024). <https://crimea-platform.org/news/militarizaciya-osviti-ta-propaganda-vijni-sered-nepovnolitnih/>

Мілітаризація-4: *Мілітаризація освіти. Росіяни перетворюють школи на «фабрики зомбі».* (2023). https://gazeta.ua/articles/poglyad/_militarizaciya-osviti-rosiyani-peretvoryuyut-shkoli-na-fabriki-zombi/1158628

Мілітаризація-5: *Мілітаризація території та свідомості.* (2020). <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/militarizaciya-teritori%D1%97-ta-svidomosti.html>

Росія посилить Чорноморський флот новими кораблями. (2021). https://lb.ua/world/2014/05/06/265462_rossiya_usilit_chernomorskiy_flot.html

«Трофейна економіка». Мілітаризація Криму як фактор промислового зростання / 2014–2021. (2021). <https://www.blackseanews.net/read/181945>

Трофимович, В. (2017). *Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки.* <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6106/1/21.pdf>

Умланд, А. (2015). *Глобальні наслідки «української кризи». Занепад Росії та евроазійська безпека на початку XXI століття.* <https://krytyka.com/ua/articles/hlobalni-naslidky-ukrayinskoji-kryzy-zanepad-rosiyi-ta-evroazijska-bezpeka-na-pochatku>

Як росія і Україна розділили Чорноморський флот і що він із себе представляє сьогодні у кожній з країн. (2023). <https://visitukraine.today/uk/blog/2788/how-russia-and-ukraine-divided-the-black-sea-fleet-and-what-it-is-today-for-each-country>

Як Україна та росія поділили Чорноморський флот після розпаду СРСР. (2024). <https://www.slovoidilo.ua/2024/03/18/infografika/polityka/yak-ukrayina-ta-rosiya-podilyly-chornomorskyj-flot-pislya-rozpadu-srsr>

Back in the USSR. Як змінюється Крим під російською окупацією. (2020). <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/8/7246911/>

REFERENCES

Albul, S. (2024). *Za chas povnomasshtabnoi viiny Syly oborony vyvely z ladu blyzko tretyny Chornomorskoho flotu RF.* https://lb.ua/society/2024/02/06/597108_chas_povnomasshtabnoi_viyi_sili.html (in Ukrainian).

Badrak, V. (2016). *Militaryzatsiia okupovanoho Krymu yak zahroza mizhnarodnii bezpetsi. Militaryzatsiia okupovanoho Krymu yak zahroza mizhnarodnii bezpetsi. Zbirka vystupiv mizhnarodnoi konferentsii (Kyiv, 14 bereznia 2016 r.).* Kyiv (in Ukrainian).

V okupovanomu Krymu перебуває 32 тис. російських військових – Міністерство оборони. (2022). <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3402980-v-okupovanomu-krymu-perebuvaie-32-tisaci-rosijskih-vijskovih-minoboroni.html> (in Ukrainian).

Viiskova prysutnist RF u Krymu za sim rokov zrosla bilsh nizh udvichi – Kuleba. (2021). <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3207233-vijskova-prisutnist-rf-u-krimu-za-sim-rokiv-zrosla-bils-nizh-udvici-kuleba.html> (in Ukrainian).

Viiskova skladova okupatsii Krymu: vtrata tekhniki i osobovoho skladu. (2019). <https://rubryka.com/article/hronika-occupation-crimea/> (in Ukrainian).

Voroh pid bokom: analiz ta otsinka stanu Chornomorskoho flotu Rosii. (2020). https://defence-ua.com/army_and_war/analiz_ta_otsinka_stanu_chornomorskogo_flotu_rosiji-1572.html (in Ukrainian).

Horiunova, Ye. (2017). *Aneksiia Krymu yak zahroza bezpetsi Balto-Chornomorskoho rehionu.* <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/134830/131569> (in Ukrainian).

Za roky aneksii kilkist rosiiskykh viiskovykh u Krymu zbilshylasia v 2,5 razy – ekspert. (2020). <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kilkist-viyskovykh-u-krimu-ekspert/30906325.html> (in Ukrainian).

Klymenko, A., & Huchakova, T. (2021). *Militaryzatsiia Krymu yak zahroza Yevropi ta reaktsiia NATO na nei.* <https://www.blackseanews.net/read/178473> (in Ukrainian).

Kryvosheiev, P. (2023). «Povtoriiut kroky Tretoho Reikhu». *Yak u Krymu hotuiut ditei do viiny.* <https://ua.krymr.com/a/krym-shkola-dity-rosia-militaryzatsiia-viyna/32480597.html> (in Ukrainian).

KrymSOS: yak rosiiany militaryzuiut osvitu na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh. (2023). <https://krymsos.com/krymsos-yak-rosiyany-militaryzuyut-osvitu-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah/> (in Ukrainian).

Militaryzatsiia ditei v Krymu: v OON peredadut dokazy zlochniv RF. (2020). <https://armyinform.com.ua/2020/11/22/militaryzacziya-ditej-v-krymu-v-oon-peredadut-dokazy-zlochniv-rf/> (in Ukrainian).

Militaryzatsiia Krymu: z 2014 roku vidbulosia 6-kratne zrostannia syl RF na pivostrovi. (2021). <https://mipl.org.ua/militaryzacziya-krymu-z-2014-roku-vidbulosya-6-kratne-zrostannya-syl-rf-na-pivostrovi/> (in Ukrainian).

Militaryzatsiia osvity ta propahanda viiny sered nepovnitnikh. (2024). <https://crimea-platform.org/news/militarizaciya-osviti-ta-propaganda-vijni-sered-nepovnitnih/> (in Ukrainian).

Militaryzatsiia osvity. Rosiiany peretvoriuiut shkoly na «fabryky zombi». (2023). https://gazeta.ua/articles/poglyad/_militarizaciya-osviti-rosiyani-peretvoryuyut-shkoli-na-fabriki-zombi/1158628 (in Ukrainian).

Militaryzatsiia terytorii ta svidomosti. (2020). <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytcs/militarizaciya-teritori%D1%97-ta-svidomosti.html> (in Ukrainian).

Rosiia posylyt Chornomorskyi flot novymy korabliamy. (2021). https://lb.ua/world/2014/05/06/265462_rossiya_usilit_chernomorskiy_flot.html (in Ukrainian).

«Trofeina ekonomika». *Militaryzatsiia Krymu yak faktor promyslovoho zrostannia / 2014–2021.* (2021). <https://www.blackseanews.net/read/181945> (in Ukrainian).

Trofymovych, V. (2017). *Rosiiska ahresiia proty Ukrainy yak zahroza svitovii systemi bezpeky.* <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6106/1/21.pdf> (in Ukrainian).

Umland, A. (2015). *Hlobalni naslidky «ukrainskoi kryzy».* *Zanepad Rosii ta evroaziiska bezpeka na pochatku XXI stolittia.* <https://krytyka.com/ua/articles/hlobalni-naslidky-ukrayinskoyi-kryzy-zanepad-rosiyi-ta-evroaziiska-bezpeka-na-pochatku> (in Ukrainian).

Yak rosiia i Ukraina rozdilyly Chornomorskyi flot i shcho vin iz sebe predstavliaie sohodni u kozhnoi z krain. (2023). <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/8/7246911/> (in Ukrainian).

Yak Ukraina ta rosiia podilyly Chornomorskyi flot pislia rozpadu SRSR. (2024). <https://visitukraine.today/uk/blog/2788/how-russia-and-ukraine-divided-the-black-sea-fleet-and-what-it-is-today-for-each-country> (in Ukrainian).

Back in the USSR. Yak zminiuietsia Krym pid rosiiskoju okupatsiieu. (2020). <https://www.slovoidilo.ua/2024/03/18/infografika/polityka/yak-ukrayina-ta-rosiya-podilyly-chornomorskyj-flot-pislya-rozpadu-srsr> (in Ukrainian).

Yaroslav MARCHENKO

PhD (History)

Deputy of Chief of the Department of Foreign Languages and

Military Translation

The Hetman P. Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9569-6324>

e-mail: ymarchenko8@gmail.com

RUSSIA'S MILITARIZATION OF THE TEMPORARILY OCCUPIED CRIMEAN PENINSULA (2014–2022)

The article characterizes the military potential of the Russian Federation on the Crimean peninsula on the eve of 2014 and during the Russian-Ukrainian war. The aggressor state, after the temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea, has amassed a significant amount of military equipment, weapons and military personnel on the peninsula, which complicates the inevitable de-occupation of the peninsula. At the beginning of the occupation, there were about 20 000 Ukrainian servicemen in Crimea, of whom about 6 000 returned to the mainland of Ukraine, which indicates the presence of a significant number of collaborators among the military of the Armed Forces of Ukraine.

The weapons captured during the temporary occupation and a significant military contingent were integrated into the occupation armed forces. Over the past 10 years, a significant number of military personnel and military equipment have been redeployed to the territory of the Crimean peninsula, which has allowed the creation of new brigades, divisions or renewal of personnel in existing ones.

The author states that the occupier attached particular importance to the development of the Black Sea Fleet, which acquired not only military and strategic importance, but also geopolitical/geostrategic importance, and was supposed to ensure the aggressor State's dominance in the region, although the realities turned out to be far from the plans. The aggressor State intended to load the industry of the temporarily occupied peninsula with the State Defense Order, which, however, was partially realized.

The author concludes that despite the presence of a significant number of troops and equipment in Crimea, the Ukrainian State, with international support, will regain control over the territories temporarily occupied by Russia.

Keywords: current occupation, Crimean peninsula, Russia, Ukrainian state, military equipment, weapons, military personnel, Russian Black Sea Fleet.

УДК [94(477.83-25:410.5-054.72):929.52.53ГОРДОН]»1601/1750»
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-29-40

Христина БАЗЮК

*аспірант відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>
e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com*

ПРЕДСТАВНИКИ ШОТЛАНДСЬКОГО КЛАНУ ГОРДОНІВ ЯК ПРИКЛАД ЗАМОЖНИХ ЛЬВІВСЬКИХ МІЩАН XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Зазначено, що надійним джерелом для вивчення міграції шотландців до Львова в XVII – середині XVIII ст. є записи про надання їм міського громадянства, які велися в 1388–1783 рр. Наголошено, що в них міститься інформація лише про заможну частину емігрантів, серед яких особливо виділяються вісім представників шотландського клану Гордонів: Річард, Йозеф, Александр, Миколай, Франціск та три Томаси. Простежено, що більшість із них були шляхетного походження, обіймали високі посади в міському управлінні, а також займалися торгівлею. Встановлено, що Річард Гордон – перший представник клану, про перебування якого у Львові збереглися документальні свідчення; Гордони, які оселялися у місті в наступні десятиліття, очевидно, належали до іншої гілки цієї родини, а їхніх представників можна зарахувати до першого, другого та третього покоління емігрантів.

Стверджено, що Томас, Александр, Миколай, Франціск, Елізабет та Агнес Гордони були католиками, адже збереглися записи катедрального костелу про те, що вони ставали хрещеними батьками під час хрещення в католицькому обряді некатоліків. Визначено, що у власності родини Гордонів перебувало чимало майна навколо пл. Ринок, зокрема вони платили податок на нерухомість за такими сучасними адресами: № 24, № 40, № 43 на пл. Ринок та № 10 на вул. Театральній. Констатовано, що в різні роки Томас Гордон (?–1697), Томас Гордон (?–1720), Миколай Гордон, Александр Гордон і Франціск Гордон обіймали такі посади в міському управлінні: член колегії «40-ка мужів», регент громади, лавник, райця, королівський бурмистер, бурмистер громади, лонгер міської каси, лонгер королівської каси, лонгер водної каси, провізор костелу, доглядач арсеналу, доглядач зерносовища, вїйт, старший райця, охоронець архіву, провізор школи. Підсумовано, що ця тема є перспективною для подальшого вивчення.

Ключові слова: Україна, Львів, Руське воєводство, міщани, шляхта, генеалогія, міська рада.

Діяльність шотландців на території Руського воєводства цікавила таких істориків: Денис Зубрицький (Зубрицький, 2006), Владіслав Лозинські (Władysław Łozinski) (Łozinski, 1890), Луція Харевічова (Łucja Charewiczowa) (Charewiczowa, 1930; Charewiczowa, 1935), Пітер Пол Баєр (Peter Paul Bajer) (Bajer, 2012), Мирон Капраль

(Капраль, 2012), Орест Заяць (Заяць, 2012), Ольга Гуль (Гуль, 2018). Детально цю тему вивчала Раїса Шиян (Шиян, 1994; Шиян, 1998).

Мета дослідження – визначити представників клану Гордонів у Львові та проаналізувати їхню діяльність упродовж XVII – у середині XVIII ст.

Найдостовірніше (та найпопулярніше серед істориків) джерело, яке вказує на присутність шотландців у Львові, – це списки осіб, які отримували тут міське громадянство. Для того, щоб успішно пройти цю процедуру, потрібно було відповідати таким критеріям: бути законно народженим із позитивною репутацією (та підтвердженням походження за допомогою рекомендаційних листів) повнолітнім католиком, а також мати в місті нерухомість (Гошко, 2002, с. 148–149). Детально цей процес описав О. Заяць, який зауважив, що «міське громадянство сприймалося як певні права або обов'язки ... Права конкретного громадянина були безпосередньо пов'язані з правами всієї громади, бо що більшим, потужнішим і багатшим було місто, то більшими були його привілеї і тим привабливішим – громадянство. Львів же за значимістю належав до першорядних міст держави» (Заяць, 2012, с. 56). Серед таких привілеїв особливо цінними для шотландців були ті, які стосувалися торгівлі, наприклад, на право складу, проведення ярмарків і звільнення від мит. Отримання міського громадянства також відкривало доступ до урядових посад, із чого представники шотландської общини почали активно користатися із другої половини XVII ст.

Зважаючи на вимоги до осіб, які хотіли набути міського громадянства, можна стверджувати, що ті шотландці, які його отримували, належали до найзаможніших прошарків населення. До цієї категорії зараховано членів клану Гордонів, більшість із яких були близькими родичами та, напевно, найвідомішими представниками шотландської общини у Львові. Далі наведено перелік (табл. 1). Зауважу, що найімовірніше він не є остаточним, оскільки записи про прийняття міського права, якими користуються дослідники, збережені неповністю (доступні до вивчення реєстри велися в 1388–1783 рр., пропуски фіксую у 1389–1404, 1427–1460, 1605–1626, 1728–1749 рр.) (Капраль, 2009, с. 705). Тому з часом їх можна буде доповнити даними з інших історичних джерел.

Згідно з таблицею, професійну більшість (4 особи) становили торговці, ще один був доктором медицини. Шестеро з них також мали високий соціальний статус і відігравали важливу роль у міському управлінні. Щодо їхнього походження, то тут можна класифікувати такі категорії осіб: народжені в Шотландії, невідомому місті та Львові. Тобто чітко видно представників першої, другої, а то й третьої хвиль міграції.

У табл. 1 під № 1 бачимо Річарда Гордона. Дані про те, що він набув міського громадянства, одержані з іншого, доволі цікавого для вивчення шотландців у Речі Посполитій, документа – це список шотландців на території Речі Посполитої, які заплатили субсидію королю Карлові II (Charles II) у 1651 р. Річ у тім, що після страти Карла I (Charles I) та переходу влади до рук Олівера Кромвелля (Oliver Cromwell) Карлові II (проголошеному шотландським парламентом королем у 1649 р.) довелося шукати нові джерела фінансування свого війська. Одним зі способів поповнення казни було обрано стягнення 10 % коштів від вартості майна шотландських емігрантів, які проживали на території Речі Посполитої. Сейм вирішив підтримати короля і 1650 р. ухвалив рішення, за яким усім шотландцям та англійцям таки довелося сплатити десятину. За рішенням Карла II, на території Речі Посполитої під дію субсидії потрапляли всі переселенці, незалежно від того, до якого покоління належали (Вајер, 2012, р. 101–102, 192–197).

Таблиця 1

Перелік шотландців із прізвищем Гордон, які набули міське громадянство у Львові

№ з/п	Ім'я	Дата набуття права	Місце походження	Професія	Додаткова інформація
1	Річард Гордон (Richard Gordon) (?)	до 1651 р.	–	–	–
2	Томас Гордон (Thomas Gordon)	1665 р.	–	Торговець	Батько Томаса Гордона (№ 4). Двоюрідний брат по батькові Томаса Гордона (№ 3)
3	Томас Гордон (Thomas Gordon)	19 лютого 1684 р.	Сандстаун* Sandstoun	Торговець	Батько Александра Гордона (№ 6). Двоюрідний брат по батькові Томаса Гордона (№ 2). Соціальний стан: famatus, consul, proconsul, scabinus
4	Томас Гордон (Thomas Gordon)	1697 р.	Львів	–	Син Томаса Гордона (№ 2). Соціальний стан: ingenuus
5	Йозеф Гордон (Josephus/Jerzy Gordon)	1698 р.	Едінвіль	Торговець	–
6	Александр Гордон (Alexander Gordon)	22 лютого 1710 р.	Львів	Торговець	Син Томаса Гордона (№ 3). Соціальний стан: consul, nobilis
7	Міколай Гордон (Mikoiaj Gordon)	–	–	Доктор медицини	Магістр мистецтва і доктор філософії (університет Кракова) (Charewiczowa, 1931, s. 369)
8	Франціск Гордон (Franciscus Gordon)	–	–	–	–

Джерело: (Вајер, 2012, р. 454–457; Заяць, 2012, с. 190, 369, 400); авторське опрацювання.

Для мене список платників субсидії 1651 р. цікавий тим, що в ньому можна знайти представників львівської общини шотландських емігрантів, зокрема члена клану Гордонів, а саме Р. Гордона, якого відношу до багатой категорії міщан (він сплатив 231,2 зл.

* Неідентифіковане місто.

як десятину від свого майна) (Ваґер, 2012, р. 382). Варто також зазначити, що мені були доступні інші документи, які засвідчують, що цей податок сплатив саме Річард Гордон: «Здійснено в середу після Страсної неділі, 29 березня 1651 року. Добре відомий Річард Гордон, особисто з'явившись на цьому засіданні міської ради Кракова, подав до названого суду такі Документи, підписані вельмишановним Ольбрахтом Кросновські [Olbracht Krosnowski], придворним Його Королівської Милості Короля, і достойним Джоном Убальдіні [John Ubaldin], міським головою Львова, та скріплені печатками названого Кросновського й міста Львова, цілі, неушкоджені та не заплямовані жодною підозрою, із проханням внести їх до теперішніх актів і записати туди для забезпечення найбільшої вигоди. Це прохання було задоволено. Перший із цих документів має такий зміст:

Добре відомий Річард Гордон, особисто з'явившись до львівської Ратуші у присутності Ольбрахта Кросновські, секретаря, придворного й уповноваженого Його Королівської Високості, та у присутності панів Львівської ради (відповідно до Конституції та Універсальних листів Його Королівської Високості), зібраних, щоби вислухати його присягу і взяти десяту частину всього його майна – податок, накладений на купців англійського та шотландського походження, присягнув згідно з Універсальними листами, датованими: Варшава, 25 листопада 1650 року, і викладеними та написаними в цій Ратуші над Заповітом нашого Господа Ісуса Христа. [Текст присяги.] Той самий Річард Гордон, віддавши десяту частину свого майна готівкою, отримав належну квитанцію» (Steuart, Baskerville, Thomson, 1915, р. 85).

Цього ж Річарда Гордона та його дружину Єлизавету Торрі (Elizabeth Torrie) знайдено в переліку парафіян реформаторської краківської церкви*, сформованому на базі записів із метричних книг за 1650-ті роки (Ваґер, 2012, р. 263). Із них можна дізнатися, що Річард має львівське міське громадянство, про що відсутні дані в офіційних львівських записах. Можливо, він набув громадянство в період, інформація за який втрачена (1605–1626). Загалом, це питання доволі цікаве й потребує додаткового вивчення, оскільки, як уже зазначено, для отримання міського громадянства у Львові необхідно було бути католиком.

Сумнівно, що Р. Гордон мав близькі родинні стосунки з іншими представниками клану, які обрали для життя Львів у наступні десятиліття. Вони залишили після себе чимало офіційно задокументованої інформації, оскільки брали активну участь у житті міста. Саме їхню сім'ю використано для опису діяльності заможної шотландської родини у Львові. Які дані можна зібрати про цих людей? Як видно з табл. 2, про генеалогію Гордонів дізнаємося з уже згаданих матеріалів про надання міського громадянства (дані про батьків), а також із віршів, написаних і надрукованих у Львові на честь одруження Т. Гордона (Запаско, Ісаєвич, 1981, с. 82).

Неідентифікованими в цій схемі залишаються Миколай, Франціск, Йозеф, Елізабет (Elizabeth Gordon) та Агнес (Agnes Gordon) Гордони. Про них є згадки в документах (детальніше – далі), які стосуються історії Львова XVIII ст., та наразі складно сказати, як вони були пов'язані з Томасами Гордонами. Однак оскільки всі вони (крім Й. Гордона) мали відношення до міського управління (а тому й міське громадянство), то логічно буде припустити, що це родинні стосунки.

Отож завдяки тому, що представники родини Гордонів у другій половині XVII ст. набували міського громадянства, знаємо, що вони були католиками. Додаткове під-

* Парафія в районі Лучановіце (Wielkanoc-Lucianowice), м. Краків.

Таблиця 2

Схема родинних зв'язків родини Гордонів, які проживали у Львові

Члени родини	Томас Гордон (?–1720)	Томас Гордон (?–1697)
Дідусі та бабусі	Спільні по батькові	Спільні по батькові
Батьки	? Батько Томаса Гордона – рідний брат Александра Гордона	Александр Гордон (Alexander Gordon) та Йоанна Джонстон (Joanna Johnston)
Дружина	Констанція Кудліч (Constantia Kudlicz)	Констанція Зиверт (Constantia Zywert)
Діти	Томас Гордон	Александр Гордон (?–1727)

Джерело: авторське опрацювання.

твердження цього – у записах про хрещення в католицькому обряді некатоліків із львівського кафедрального костелу є згадки і про Гордонів, які були хрещеними батьками. Як вказує Ірина Єзерська, «для можновладців навернення в католицизм хоча б одного іновірця зі свого оточення чи підвладних земель вважалося справою корисною для порятунку душі. Тому серед хресних батьків неофітів здебільшого зустрічаються львівські патриції, магнати і вище духовенство» (Єзерська, 2009, с. 335). Часто особа, яку хрестили, набувала ім'я одного зі свої хрещених батьків (залежно від статі). Саме про Гордонів знаходимо такі записи:

1. 14 травня 1717 р. Томас, навернений з юдаїзму, син Гершка і Фрейди. Хрещені: **Томас Гордон**, Гелена Улумоновічова (Єзерська, 2009, с. 353).

2. 19 квітня 1718 р. Александр Йозеф, навернений з юдаїзму. Хрещені: «**шляхетний і високородний**» **Александр Гордон, львівський райця**, Соломея Кіркорова (Єзерська, 2009, с. 353).

3. 23 липня 1726 р. Йозеф (30 років), син невірною юдея Абрагамовича. Хрещені: «**шляхетний і високорідний**» **Миколай Гордон, доктор медицини**, Сусанна Алемберкова Козловська, дружина львівського райці (Єзерська, 2009, с. 356).

4. 31 липня 1743 р. Йоанн Ігнатій Самборські (приблизно 20 років), неофіт, навернений з юдаїзму, зі Львова. Хрещені: «**шляхетний і високородний**» **Франціск Гордон, львівський райця**, «шляхетна» Агнес Гараня, дружина львівського райці (Єзерська, 2009, с. 359).

5. 6 січня 1754 р. Йоанн із Дуклі, неофіт, син невірних Мошка і Фрейди мешканців Львова. Хрещені: «**шляхетні**» Франціск Веніно, львівський бурмістр, **Елізабет Гордонова**; Йоанн Веммер, львівський райця, Йоанна Сігніо (Сінью) (Єзерська, 2009, с. 365).

6. 24 вересня 1759 р. Маріанна Шаїнська (попереднє ім'я Хая), служниця юдея Мошка з Підгайців. Хрещені: «знатний» Хрістофер Деїма, писар, «**шляхетна**» **Агнес Гордонова**, дівчина (Єзерська, 2010, с. 559).

Відомо й те, де вони проживали. У власності Т. Гордона (?–1720) та його родини була кам'яниця № 24 на пл. Ринок – про це можна довідатися із записів про сплату податку на нерухомість 1716 р., де цей будинок одержав назву «кам'яниця Гордонівська» (Акта, 1716, арк. 2) (див. рис. 1). У цьому ж документі є ще два записи про те, що Т. Гордон сплатив податок на інших ділянках, наприклад, за кам'яницю Роттен-

Przełozna Stwo Miasta		Synple
Kamienica Wulfowiczowska		
Im. Pan. Marcin Mszczynski R. K. Jedne D.	1 1/2	60
Im. P. Alexander Gordon & L. L. L. L.	2 1/2	100
Pan. Hebanowski Jedne Synple	1	40
Kamienica Szvilonoska		
Im. Pan. Tomasz Gordon R. K. Jedne Synple	4	160
Kamienica Szvilnoska		
O. Szvilnoski Pan. Ozarowski za. L. L. L. L.	1/2	10

Рис. 1. Записи про сплату податку на нерухомість Томасом та Александром Гордонами у 1716 р.

на ній з вигадливо змайстрованими оселедцевими головами, а всі петлі розмальовані» (Łoziński, 1890, s. 159).

Цю ж кам'яницю згадує у досить незвичному контексті Ян Томаш Юзефовіч (Jan Tomasz Józefowicz): «Подібну до цієї історію я довідався також від матері. У Массарівській кам'яниці (яка стояла на Ринку того міста, між Боїмівською та Шульцівською кам'яницями, і яка є тепер власністю райці Томаса Гордона) душа якоїсь кухарки кілька днів так сумно ридала в димових трубах будинку (їх тоді мішани використовували для обігріву взимку), коли потрапила у вогонь, і так налякала челядь, що, нажахані кілька разів, вони повтікали. Пізніше ця душа з'явилася перед своєю господинею, вдовою Мартою Массарі [Marthae Massarae] (у неї моя мати в юному віці перебувала під опікою як кривна), яку прикликала прийнятим у той час зверненням “gospodze” та попросила про Святу Літургію як милостиню. Вона [кухарка] сказала, що як горітиме заготовлений стос дров (а в ті щасливі та мирні часи вони були дешевими), вона мучитиметься в тому полум'ї, і благала прощення» (Юзефович, 2023, с. 365).

Які посади в міському управлінні Львова обіймали Гордони впродовж практично половини століття? Можна сказати, що у другій половині XVII – у першій половині XVIII ст. вони незмінно посідали високі посади в системі управління містом (табл. 3). Інформація в поданій нижче таблиці взята з праці «У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів» (Мацевко, 2016, с. 27, 28, 29, 31), деякі дані уточнено. Наприклад, у цій книжці вказаний лише один Т. Гордон, хоча мені відомо про існування двох (роки смерті 1697 р. і 1720 р.). Аналогічна ситуація і щодо М. Гордона, який в опрацьованому переліку записаний двічі як дві окремі особи, але, на мою думку, йдеться про одну персону.

Окрім виконання стандартних обов'язків, службове й соціальне становище зобов'язувало їх до різноманітної діяльності. Наприклад, Т. Гордон (?–1697) 1674 р. був свідком ремісника зі Швейцарії, який прагнув вступити до львівської організації шевців. Із цим були проблеми з релігійних причин: перехід у католицизм негативно сприйняли на батьківщині кандидата, а тому відмовлялися видавати документи, які

дорфівську (тепер – будинок № 43 на пл. Ринок) (Акта, 1716, ark. 3, 10). Аналогічні дані стосуються й А. Гордона (Акта, 1716, ark. 3) та неідентифікованого М. Гордона, який був доктором медицини, займався торгівлею (Акта, 1716, ark. 25) і володів «кам'яницею Козловського» (Акта, 1716, ark. 26–27) – тепер вул. Театральна, № 10. Є згадки про те, що Гордони проживали в кам'яниці Зухоровичівській – тепер це дім № 40 на пл. Ринок (Charewiczowa, 1935, s. 40). Про те, як їхні домівки виглядали всередині, можна дізнатися із праці Владислава Лозинські (Władysław Łoziński). Наприклад, по Т. Гордону залишилися такі предмети інтер'єру: «... коштовний стіл “люблінської роботи”, гданська скриня з надзвичайно майстерним окуттям, “замок

Таблиця 3

Посади в управлінні Львова, які обіймали представники родини Гордонів

Посада	Томас Гордон (?–1697)	Томас Гордон (?–1720)	Миколай Гордон	Александр Гордон	Франціск Гордон
Бурмистр	1693 (?), 1695 (?)	1693(?), 1695(?), 1699	1706, 1736	1723	1740
Член колегії «40-ка мужів»	1671–1689	–	–	–	–
Регент громади	1674	–	–	–	–
Лавник	1689–1690 (?)	1689–1690 (?)	1702–1704	1711–1721	1732–1733
Райця	1690 (?)	1690 (?) – 1720	1704–1716, 1733–1748	1721–1727	1733–1746
Королівський бурмистер	1693 (?), 1695 (?)	1693 (?), 1695 (?)	1706	1723	–
Бурмистер громади	–	1699	–	–	–
Лонгер міської каси	1691 (?), 1695 (?)	1691 (?), 1695 (?), 1699, 1718– 1719	1708, 1710– 1711, 1714	1723, 1727	–
Лонгер королівської каси	1692 (?), 1694 (?)	1692 (?), 1694 (?), 1700, 1706–1708, 1720	–	1724–1726	–
Лонгер водної каси	1690 (?)	1690 (?)	1707	1722	–
Провізор костелу	–	1699, 1718– 1720	–	1724–1726	–
Доглядач арсеналу	1692–1696 (?)	1692–1696 (?)	–	1721–1722	–
Доглядач зерноховища	–	1697–1701	–	–	–
Війт	–	1698, 1704, 1711	1716	–	1739
Старший райців	–	1717–1720	–	–	–
Охоронець архіву	–	–	1715–1716	–	–
Провізор школи	–	–	–	1723	–

Джерело: (Мацевко, Мудрий, 2016, с. 27, 28, 29, 31).

засвідчували його походження (Капраль, 2012, с. 82). У 1695 р. цей же Т. Гордон (або його двоюрідний брат) був одночасно міським райцею та патроном шевського цеху з боку магістрату (Капраль, 2012, с. 80). Відома згадка із праці Францішека Яворські (Franciszek Jaworski) про те, що відновлення верху львівської Ратуші 1708 р. (самої споруди, її даху, годинника, ратушної кулі та флюгера-левика) після того, як у нього вдарила блискавка, відбувалося під керівництвом Т. Гордона (?–1720), який того року перебував на посаді бурмистра (Яворський, Краєвський, Чоловський, 2017, с. 40). Є

дані і про М. Гордона, який був доктором медицини і брав участь у заходах 1705 р. із ліквідації наслідків чуми у Львові (Charewiczowa, 1930, s. 67). Напевно, він – саме той доктор Гордон, який у 1740-х роках був опікуном неповносправного майже 50-річного Петра Шимоновича (Piotr Szymonowicz) після смерті його батьків (Charewiczowa, 1935, s. 104).

Грунтуючись на інформації зі збереженого у львівському Центральному державному історичному архіві України листування, також складно однозначно визначити, про кого саме з Томасів Гордонів мовиться в кореспонденції, надісланій від Томаса Гордона до Артура Форбса (Arthur Forbes) за 1685, 1687, 1692 pp. (її основна тема – торгівля та фінансові зобов'язання) (ЦДІАЛУ-1). Хоча завдяки хронології можна точно визначити, що лист-скаргу від 1701 р. на обкрадання домівки у Львові сторожем-кравцем адресовано Т. Гордонові (?–1720) (ЦДІАЛУ-4). Також його стосуються три листи, надіслані 1689 р. до магістрату м. Львів, у яких Томаса Гордона рекомендують на посаду лавника: два – від коронного канцлера Юрія Альбрахта Денгоффа (Jerzy Albracht Denhoff) (ЦДІАЛУ-3), один – від коронного референдаря Станіслава Щуки (Stanis Szczuka) (ЦДІАЛУ-5) (див. рис. 2). Припускаю, що син цього Гордона

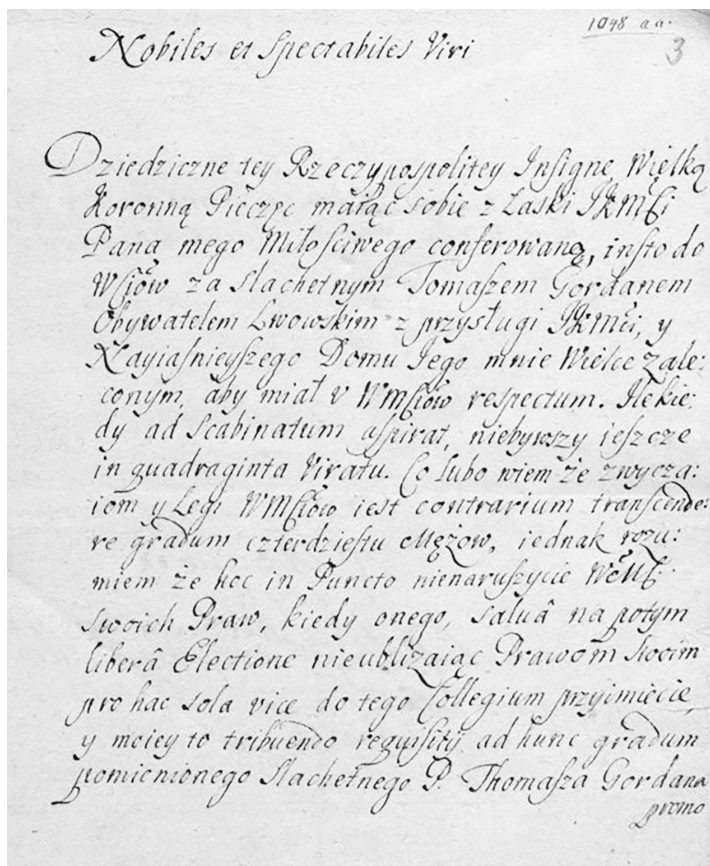

Рис. 2. Рекомендація на посаду лавника у Львові від коронного канцлера Юрія Альбрахта Денгоффа для Томаса Гордона

має відношення до листа від 1705 р., надісланого писареві львівського магістрату у справі ліквідації заборгованості, оскільки його автор – Т. Гордон-молодший (Thomas Gordon-junior) (ЦДАЛУ-2).

Отже, представники клану Гордонів активно діяли у Львові впродовж XVII – у середині XVIII ст. Наразі немає змоги скласти їхнє точне генеалогічне дерево, однак із доступних даних висновую, що починаючи із другої половини XVII ст., практично всі носії цього прізвища належали до шляхти та походили з однієї родини (дружин Гордони обирали зі сімей львівської міської верхівки). Вони займалися торгівлею, брали активну участь в управлінні містом, а також здобували університетську освіту. Подальше дослідження діяльності цього сімейства, а також уточнення їхніх родинних зв'язків видається надзвичайно перспективним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гошко, Т. Д. (2002). *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.)*. Львів: Афіша.

Гуль, О. (2018). Національні меншини в ранньомодерному Львові: етно-конфесійна належність і культурно-освітня діяльність. В І. Соляр (ред.), *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*, 1. Львів, 17–32.

Езерська, І. (2009). Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу) (Ч. 1: Навернення християн-некатоліків та ви хрещення іудеїв-ортодоксів і мусульман). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 44, 331–384. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2009.44.757>

Езерська, І. (2010). Релігійні конверсії у Львові наприкінці XVII – у XVIII століттях (на матеріалах метрик хрещень кафедрального костелу) (Ч. 2: вихрещення іудеїв-контрталмудистів). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 45, 551–588. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2010.45.731>

Запаско, Я. П., Ісасвич, Я. Д. (1981). *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні*. Львів: Вища школа.

Заяць, О. А. (2012). *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. Київ; Львів: Простір-М.

Зубрицький, Д. (2006). *Хроніка міста Львова*. Львів: Центр Європи.

Капраль, М. (2009). [Рец. на кн. *Album civium Leopoliensium. Rejestrzy przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783*. Poznań; Warszawa: Wyd. Andrzej Janeczek., 291 s.]. *Український археографічний щорічник*, 13/14, 704–709.

Капраль, М. (2012). *Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст.* Львів.

Мацевко, І., Мудрий, М. (упоряд.). (2016). *У ратуші міста Львова... Від бурмистрів до міських голів*. Львів.

ЦДАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. (ЦДАЛУ-АЛ України), ф. 132. (Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн), оп. 1, спр. 448.

ЦДАЛУ-2: ЦДАЛУ України, ф. 132, оп. 1, спр. 449.

ЦДАЛУ-3: ЦДАЛУ України, ф. 132, оп. 1, спр. 477.

ЦДАЛУ-4: ЦДАЛУ України, ф. 132, оп. 1, спр. 1083.

ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 1154.

Шиян, Р. (1994). Торгівля міст Руського і Белзького воєводства XVI – перший половині XVII ст. *Зписки наукового товариства імені Шевченка*, 228, 123–159.

Шиян, Р. (1998). Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 33, 50–55.

Юзефович, Я. Т. (2023). *Історія Львівського архієпископства (1614–1700)* (М. Капраль, пер. з латин.). Львів. <https://doi.org/10.15463/ostdok/BV049323965>

Яворський, Ф., Краєвський, А., Чоловський, А. (2017). *Львів давній* (І. Лемко, пер. з пол.). Львів: Априорі.

Akta podatkowe miasta Lwowa. (1716). https://dbs.ossolineum.pl/kzsc/wyniki_pl.php?RL-000260

Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*. Leiden; Boston: Brill.

Charewiczowa, Ł. (1930). *Klęski zaraz w dawnym Lwowie*. Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa.

Charewiczowa, Ł. (1935). *Czarna kamienica i jej mieszkańcy*. Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa.

Łoziński, W. (1890). *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt.

Steuart, A., Baskerville, B., Thomson, J. (1915). *Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793*. Edinburgh: Printed by T. and A. Constable for the Scottish History Society.

REFERENCES

Hoshko, T. D. (2002). *Narysy z istorii magdeburzkoho prava v Ukraini (XVI – pochatok XVII st.)*. Lviv: Afisha (in Ukrainian).

Hul, O. (2018). Natsionalni menshyny v rannomodernomu Lvovi: etno-konfesiina nalezhnist i kulturno-osvitnia diialnist. In I. Soliar (Ed.), *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XX – pochatok XXI stolit)*, 1. Lviv, 17–32 (in Ukrainian).

Yezerka, I. (2009). Relihiini konversii u Lvovi naprykintsi XVII – u XVIII stolittiakh (na materialakh metryk khreshchen kafedralnoho kostelu) (Ch. 1: Navernennia khrystyianekatolykiv ta vy khreshchennia iudeiv-ortodoksiv i musulman). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 44, 331–384. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2009.44.757> (in Ukrainian).

Yezerka, I. (2010). Relihiini konversii u Lvovi naprykintsi XVII – u XVIII stolittiakh (na materialakh metryk khreshchen kafedralnoho kostelu) (Ch. 2: vykhreshchennia iudeiv-kontrtalmudystiv). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 45, 551–588. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2010.45.731> (in Ukrainian).

Zapasko, Ya. P., & Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. Lviv: Vyscha shkola (in Ukrainian).

Zaiats, O. A. (2012). *Hromadiany Lvova XIV–XVIII st.: pravovi status, sklad, pokhodzhennia*. Kyiv; Lviv: Prostir-M (in Ukrainian).

Zubrytskyi, D. (2006). *Khronika mista Lvova*. Lviv: Tsentri Yevropy (in Ukrainian).

Kapral, M. (2009). [Rets. na kn. *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783*. Poznań; Warszawa: Wyd. Andrzej Janeczek., 291 s.]. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*, 13/14, 704–709 (in Ukrainian).

Kapral, M. (2012). *Liudy korporatsii: Lvivskiy shevskiy tsekh u XVII–XVIII st.* Lviv (in Ukrainian).

Matsevko, I., & Mudryi, M. (Comps.). (2016). *U ratushi mista Lvova... Vid burmystriv do misykh holiv.* Lviv (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. (TsDIAL Ukrainy), f. 132. (Kolektsiia lystiv derzhavnykh, hromadskykh ta tserkovnykh diiachiv Ukrainy, Polshchi ta inshykh krain), op. 1, spr. 448 (in English).

TsDIAL Ukrainy, f. 132, op. 1, spr. 449 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, f. 132, op. 1, spr. 477 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, f. 132, op. 1, spr. 1083 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, f. 132, op. 1, spr. 1154 (in Polish).

Shyian, R. (1994). *Torhivlia mist Ruskoho i Belzkoho voievodstv XVI–pershii polovyni XVII st. Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 228, 123–159 (in Ukrainian).

Shyian, R. (1998). *Kuptsi-shotlandtsi v mistakh Ruskoho voievodstva u XVI–XVII st. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 33, 50–55.

Yuzefovych, Ya. T. (2023). *Istoriia Lvivskoho arkhiepyskopstva (1614–1700)* (M. Kapral, Trans.). Lviv. <https://doi.org/10.15463/ostdok/BV049323965> (in Ukrainian).

Yavorskyi, F., Kraievskyi, A., & Cholovskyi, A. (2017). *Lviv davni* (I. Lemko, Trans.). Lviv: Apriori (in Ukrainian).

Akta podatkowe miasta Lwowa. (1716). https://dbs.ossolineum.pl/kzc/wyniki_pl.php?RL-000260 (in Polish).

Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group.* Leiden; Boston: Brill (in English).

Charewiczowa, Ł. (1930). *Kłęski zaraz w dawnym Lwowie.* Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa (in Polish).

Charewiczowa, Ł. (1935). *Czarna kamienica i jej mieszkańcy.* Lwów: Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa (in Polish).

Łoziński, W. (1890). *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku.* Lwów: Gubrynowicz i Schmidt (in Polish).

Steuart, A., Baskerville, B., Thomson, J. (1915). *Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793.* Edinburgh: Printed by T. and A. Constable for the Scottish History Society (in English).

Khrystyna BAZIUK

PhD student at the Department of History of the Middle Ages

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

REPRESENTATIVES OF THE SCOTTISH GORDON CLAN AS AN EXAMPLE OF WEALTHY LVIV BURGHERS OF THE 17th–MID-18th CENTURIES

Reliable sources for studying the migration of Scots to Lviv in the 17th–18th centuries are the records of granting them city citizenship, which were kept in the period 1388–1783. The sources contain information only about the wealthy part of the emigrants, among whom

eight representatives of the Scottish Gordon clan are particularly distinguished: Richard, Joseph, Alexander, Nicholas, Francis and three Thomases. Most of them were of noble origin, held high positions in the city administration, and were also engaged in trade. It was established that Richard Gordon was the first representative of the clan whose stay in Lviv is documented (records from the church, where he and his wife Elizabeth were parishioners, as well as data on the payment of tax in 1651); The Gordons who settled in the city in the following decades apparently belonged to another branch of this family, and their representatives can be classified as the first, second and third generations of emigrants.

Thomas, Alexander, Nicholas, Francis, Elizabeth, and Agnes – were identified as Catholics, as evidenced by records from the Cathedral, which show their participation as godparents at the baptism of non-Catholics in the Catholic rite. The Gordon family held significant property around Market Square, with property tax records indicating ownership of land at modern addresses № 24, № 40, and № 43 on Market Square, as well as № 10 on Teatralna Street. It is noted that in various years, Thomas Gordon (?–1697), Thomas Gordon (?– 1720), Nicholas Gordon, Alexander Gordon, and Francis Gordon held several prominent positions within the city's administration, including member of the Collegium of the 40, community regent, alderman, councilor, royal burgomaster, community burgomaster, city treasurer, royal treasurer, water treasurer, church warden, arsenal caretaker, granary caretaker, village chief, senior councillor, archive keeper, and school provisioner. This suggests that further research into the Gordon family's influence and roles in city governance would be a valuable area for future study.

Keywords: Ukraine, Lviv, Ruthenian Voivodeship, burghers, nobility, genealogy, city council.

Yurii CHOTARI

PhD (History)

*Head of the Department of History and Social Disciplines
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>

e-mail: csatary.gyorgy@kmf.org.ua

BEREHOVE IN THE 17TH–18TH CENTURIES: CHARACTERISTICS OF POLITICAL-ADMINISTRATIVE AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT¹

The relevance of the history of Berehove is due to its undiscovered past. The town was the seat of the Bereg County and the centre of the region in the 17th and 18th centuries. The present study attempts to outline the political-administrative, socio-economic issues of the period that contribute to an understanding of the town's centuries-old history. In the period under study, Berehove was part of the manor of Mukachevo Castle, which left its mark on the town's condition and struggles. Among the Transylvanian princes of the time, the urban policy of the representatives of the Rákóczi dynasty is the most important to be traced. The policies of the Transylvanian princes meant both protection and, on several occasions, great challenges for the town, as Berehove became one of the centres of anti-Habsburg movements after Mukachevo. The written sources confirm the political and economic links between Mukachevo Castle as a princely centre and Berehove during the liberation struggles. The citizens of the town were represented by the princes on several occasions in peacetime, but in the event of a Polish invasion, for example, Berehove and its inhabitants paid a high price for supporting the Transylvanian prince. The Transylvanian princes built and maintained a court house in the town and were guests here on numerous occasions. The period of the siege of Mukachevo Castle (1685–1688) proved to be a difficult time for the town, when it became the scene of military clashes. During the Rákóczi War of Independence, the rebels of the area were concentrated here, as the chief justice of the town, Sámuel Kemsey, supported Ferenc Rákóczi II from the early days. Berehove was the only town where the anti-imperial flag-unfolding of the Kuruc could be carried out with great enthusiasm. This is why it became known as the so-called «Kuruc town» in the eyes of the imperial military.

The need to supply both the imperial army and, in time, the liberation army with food and soldiers put the town administration in a difficult situation. High quality wine production was a source of income for the town's farmers – landowners and ordinary citizens alike – except when faced with the lawlessness of the enemy military. After the defeated war of independence, the town was re-integrated into the Habsburg Empire, continuing to function as a county centre.

Key words: the Rákóczi princes, the Kuruc, Berehove, the war of independence, censuses.

¹ The Hungarian name of the town is Beregszász.

At the end of the 16th century, Berehove, as a town belonging to the estates of Mukachevo Castle, despite its privileges, was repeatedly obliged by the imperial authorities to maintain the army. The people of Berehove were constantly involved in the repair work after the sieges of Mukachevo Castle. In 1612, Miklós Eszterházy, lord-sheriff of Bereg County, took over the manor of Mukachevo by his marriage. Not only did he demand the wine tithe from Berehove, but also appropriated some of the patented vineyards. In response to the protests of the town's residents, he ordered the military from Munkachevo Castle to Berehove. The intimidated population fled to the surrounding forests, but in time the chief justice, István Vajda, obtained a letter of protection for the inhabitants from King Matthias II (Balogh, 1890)².

We have valuable data about the town from the census of 1613, according to which the citizens of Berehove paid 153 forints 25 denars per year as land rent. They also gave crops, tithes and ninth taxes, and 16 barrels of the wine paid as tenth tax were given to the Reformed pastors. It was their duty to cultivate the landlord's vineyards in exchange for wheat. Furthermore, the townspeople were obliged to repair and tyre old barrels. In those years, 12 judges by jury, the chief justice, the customs officer, the notary, the herdsman and other shepherds were exempt from tax. The town was obliged to measure out 32 barrels of wine annually for the benefit of the landlord. The milling right was the property of the landlord, and the income from the three-stone mill here was used to support the priest, the students, the schoolmasters and the millers, in addition to the landlord.

When the Transylvanian prince Gábor Bethlen (1580–1629) became the owner of Berehove, he assured the town of his support. He had a mansion built here, or more precisely, he converted the Dominican monastery into a princely mansion. He did much for the development of the town's crafts and trade, as well as for the education of the town's students.

Catherine of Brandenburg, wife of Prince Gábor Bethlen, granted the town of Berehove a wine trade privilege on January 15, 1630. The charter was drawn up two months after Gábor Bethlen's death, so it is possible that Bethlen himself proposed the privileges.

The next significant change of ownership took place on 6 May 1633, when György Rákóczi and his wife, Zsuzsanna Lorántffy took possession of the Mukachevo manor together with Berehove (Balogh, 1890). György Rákóczi helped the residents of war-torn Berehove on several occasions, and ordered the officers of Mukachevo Castle not to ask for food during their stay in the town (SATR-2).

During the reign of the Reformed Princess Zsuzsanna Lorántffy (1602–1662), Berehove had to deliver more than 400 barrels of wine and 100 building beams to Mukachevo Castle. With regard to the payment of taxes, the princess showed fairness on several occasions; for example, she fulfilled the request of Mrs János Szász, who asked for exemption from the tax on the grounds of poverty, and the exemption was granted (Balogh, 1890).

With the death of György Rákóczi, the princely property passed to his son, György Rákóczi II. He was the one who repeatedly took part in the war against King Ferdinand II with the aim to restore the freedom of the Evangelical creed (Balogh, 1890). At this time, the army, having plundered the property of the Catholics, reduced their influence in and around

² The lawsuit involved the fact that the citizens filed a legal appeal with Palatine György Thurzó, and had the case investigated with the help of the Lelesz convent; 69 witnesses were questioned in Berehove. As a result of the lawsuit, Palatine György Thurzó also reprimanded Eszterházy in 1613 not to harass the citizens of Berehove regarding the wine tithe.

Berehove. During the 17th and 18th centuries, Berehove was also subordinate to the holders of the Mukachevo manor under the 1649, 1699 and 1704 urbariums, and accordingly paid taxes and services in kind (Lehoczky, 1999, p. 103)³. This was increasingly difficult to achieve at a time of atrocities in the town, the most serious of which was the Polish invasion.

The events of June 17, 1657, are among the tragic days of Berehove, when the town was burned down by vengeful Poles due to the unsuccessful campaign of György Rákóczi II in Poland. Polish Marshal Jerzy Lubomirski, the general, retaliated against György Rákóczi II's campaign to seize the throne in his homeland. On 15 June, the marshal crossed the Beskids with his army, raiding and pillaging all Rákóczi estates, including Berehove. He arrived at the town on June 17, when its population fled to the Catholic Church, but here, in this holy place, everyone was massacred, and then the town was burnt to ashes (Bellyei, 1939). The fortress guard in Munkachevo could not attempt to defend Berehove. György Rákóczi II (1621–1660) died of wounds sustained in the Battle of Szászfenes⁴ in 1660, and his wife, Zsófia Báthori (1629–1680) took over the rule of the manor. With the financial help of the Catholic princess, the church of the town was partially repaired and covered. Thanks to her religious zeal, the Protestants were driven out of the church.

The princess maintained continuous contact with the leadership of the county, which was manifested in the fact that she sent envoys to Berehove on a permanent basis (SATR-5; SATR-4; SATR-8), and received delegates from there in Munkachevo Castle (SATR-3; SATR-1).

After the death of Zsófia Báthori (1680), the town of Berehove became the property of her daughter-in-law, Ilona Zrínyi (1643–1703) and later Ilona Zrínyi's husband, Imre Thököly (1657–1705), the so-called «Kuruc King». Thököly's uprising only partially affected the town. Berehove participated in the military supply of the Thökölyan troops. Thököly himself stayed in Berehove several times. In mid-March 1681, he received a Turkish envoy in Berehove, Mehmet Aga, who was also called the Lame Bey. Berehove was the location of Thököly's international negotiations on several occasions (Angyal, 1888, p. 232, 238, 280). The «Kuruc King» protected the town against excessive taxation, in a letter to his officers dated February 14, 1682, he ordered them to protect the poor (SATR-11), and he also severely punished rioters not only in the town, but in the whole region (SATR-7). The numerous letters preserved in the State Archives of the Transcarpathian Region are evidence of his relationship with the leadership of Bereg County, and testify to his discussions with the county delegates (SATR-6). His wife, Ilona Zrínyi, also defended the town and its inhabitants as a princess. In her orders, she also provided for the protection of a soldier and some serfs who had settled in Berehove, referring to the town's old privilege of accommodated people (SATR-9). During the uprising led by Thököly, the imperial troops often used the courtyard next to the church, surrounded by a stone fence, as a night resting place, as they feared the Kuruc attacking from Mukachevo Castle. The strongest raid against the imperial troops camped in Berehove took place on 8 June 1686, when Mihály Radics, captain of Mukachevo Castle, marched against them with an escort of 160 horsemen⁵. The German troops stationed here were violent towards the townspeople. As

³ This practice changed only during the Schönborn family's ownership (1730), following an agreement between the Royal Chamber.

⁴ Szászfenes (Hungarian) – Florești (Romanian) – Floreshti (English) – today, a settlement in Romania.

⁵ Besides the riders, they were accompanied by Gáspár Sándor, Bálint Nemessányi, Dániel Absolon, Sámuel Jeney and András Daróczy.

a result of the Kuruc attack, the imperial troops were forced into the church tower and fired at the Kuruc from there. The siege lasted for nearly three hours, and in the end 225 prisoners were disarmed, while the Radics troop lost 10 hajduks and 1 horseman, and 19 were wounded. With the prisoners and the wounded, they retreated to Mukachevo Castle. Princess Ilona Zrínyi solemnly received the victorious troops, took the four captured flags, and then the prisoners swore an oath of allegiance to the Kuruc (Thaly, 1868; Balogh, 1890, p. 253–254). As a result of this attack, the chapel of St. Michael next to the church was completely burnt down, and the church building was also badly damaged (Rónai, 1907, p. 19). Later, stones from this chapel were used to rebuild the church.

During October 1686, the soldiers of Mukachevo Castle came down to Berehove several times to collect the wine to be delivered (Angyal, 1888, p. 452–453). The scouts of the castle kept a constant watch on the town and its surroundings, and knew when the German military movement was, and how many people were coming to stay in the town.

A radical change occurred for the townspeople, especially the Catholics, after the fall of the castle in 1688, when Ilona Zrínyi, described by the French king, as «the bravest woman in Europe», handed the castle over to the imperial military. At that time, the town got into the hands of Cardinal Lipót Kollonich as the guardian of the Rákóczi orphans, Ferenc and Júlia, and Ferenc Klobusitzki as financial director. However, it had a beneficial effect on the mood of the population when Lipót Kollonich allowed the Protestants to build a house of prayer on the Franciscan property, thus easing the tension between the believers practising the two religions. At the same time, however, many church properties were returned to the ownership of the Catholic Church, but the parish was only restored after the Rákóczi War of Independence, in 1715 (Rónai, 1907, p. 20)⁶.

The diary of Sándor Károlyi, lord-sheriff of Satu Mare County (Walther, 1874; Köpeczi & Várkonyi, 1973, p. 73–128), as well as the diary of Pál Tarpay (Thomasivskyj, 1912) and the memoirs of the Great Prince himself (Szalai, 1979), allow us to trace the role of Berehove and the county in the nation's liberation struggle. The first and most important event regarding the role of the town was the Kuruc flag-unfolding on May 22, 1703. Led by the leaders Tamás Esze (Esze, 1966), György Bige (Esze, 1954, p. 302)⁷, Mihály Pap⁸, and János Majos⁹, the people, inspired by the Rákóczi flags, first began their recruiting campaign in Tarpa (Hungary). Here, 300 infantrymen and 40 cavalrymen were won for the fight for freedom, and 62 more joined them in Variyevo (Esze, 1954; Lehoczky, 1903). In the dignified text of Rákóczi's proclamation, the moderate promises and stern prohibitions of the proclamation were transformed by the speaker into great exhortations and threats. The 500 or so horsemen and infantry who had gathered in Variyevo spent the night on the outskirts of the village (Esze, 1952, p. 5–6; Hegedüs, 1993). They knew that the next day, Saturday, 22 May 1703, there would be a national fair in Berehove, and that they could mass the soldiers who wanted to join them. The next morning, this group arrived at the fairground in Berehove. They tried to win the people over with both eloquence and threats. The county officials noticed the danger and sent messengers to the garrison commanders in Mukachevo Castle and Satu Mare Castle to inform them of the situation in the town (Csatáry, 1997).

⁶ The St. Michael's Chapel was rebuilt in 1743, before the church, by Count Schönborn-Buchheim, heir of the Rákóczi estates, as the church's patron.

⁷ György Bige was a member of the delegation of the Tiszahát rebels sent to Rákóczi.

⁸ About the role of Mihály Pap as a regiment captain see: Esze, 1955, p. 421–422.

⁹ János Majos – Ugocha County nobleman. He defended Rákóczi in the Battle of Mukachevo (1703), later became a regiment captain.

The fact that Samuel Kemsey, chief justice of Berehove, was already a Kuruc sympathizer at the time of the flag-unfolding helped the cause of the war of independence. At that time, an imperial garrison consisting of 50 Austrian and Hungarian soldiers was stationed in Berehove, which did not offer any resistance. The county nobility and leading officials, led by the lord-sheriff Count István Csáky, had fled long ago towards the safe Satu Mare Castle.

In the market square of Berehove (today Ferenc Rákóczi II Square), it was rumoured that Rákóczi was coming to the town. Albert Esze and Albert Kis also proclaimed the Berezhany¹⁰ manifesto in Berehove, unfolding the remaining flags. The flags proclaimed the name and rank of Rákóczi and the motto «Cum Deo pro Patria et Libertate» (With God for the Fatherland and Freedom). In the marketplace of Berehove, the rebels had already begun to organise themselves in a military way. Their leaders took an oath, and then military ranks were approved among themselves. Tamás Esze, Albert Kis¹¹, and István Móricz (Móricz, 1973) were elected captains of infantry, Mihály Pap (Esze, 1954, p. 302–303; Esze, 1955, p. 421–422), János Majos and Márton Nagy were elected captains of cavalry. The sworn troops toured the whole region. They proclaimed the manifesto, and recruited troops for the liberation war (Esze, 1952, p. 6).

In his letter to István Koháry (NSzL-1) dated May 25, 1703, Sándor Károlyi, lord-sheriff of Satu Mare County, wrote that the town had entertained the Kuruc, who had not committed any violent offences in the town, but had taken food, drink, weapons and even the horses. Rákóczi forbade the disturbance of noble mansions and churches, and the abuse of the nobility and churchmen. From there, they marched on to meet Rákóczi at the Veretske Pass, where they were finally able to meet the Prince. According to the lines in Károlyi's diary, Bereg and Ugocha were completely overrun by the rebels, but they were also waiting for them in Satu Mare.

During the War of Independence, Rákóczi took care of the Kuruc injured in the battle and their widows. On September 25, 1706, Márton Nagy (Esze, 1955, p. 346–347) appealed to the prince, who joined the insurgents on the day of the flag-unfolding in Berehove. By this time he had lost his sight in the fighting and asked the prince to dismiss him. Rákóczi personally instructed him to have himself examined by the chief officer in charge, as this was the only way to dismiss him. On 22 December 1705, the widow of Tibor István Kismarjai, a former cavalry soldier from Berehove, asked Rákóczi for help (SATR-10).

The people of Berehove first appealed to the Prince in May 1705 to settle the debts of the town. The prince made his response conditional on the capitulation of Mukachevo Castle (SATR-12). The town's representatives turned to Rákóczi with confidence in the hope of solving their problems (SATR-13, SATR-14).

During the war of independence, Rákóczi stayed in Berehove several times. Returning from Transylvania, on December 21, 1705, he ordered the individual uprising from the Bethlen-Rákóczi mansion. On January 29, 1709, he stayed in Nove Selo. On April 16, 1709, he spent the night in Berehove. On April 17, the prince dealt with the issues of the war of independence (Lehoczky, 1881, p. 106).

¹⁰ Berezhany today is in Ternopil region, Ukraine.

¹¹ Albert Kis, serf of Bereg county, leader of the uprising in Hegyalja. Rákóczi promoted him to regiment captain, but in 1704 he had him executed for his disorderly conduct. For his activities, see: Kovács, 1988. P. 29–35; Esze, 1952. P. 150.

These documents also show the difficult economic situation of the town and the country as a whole. The burdens of warfare became unbearable, far exceeding the country's capacity to cope, and this was reflected in the battlefield, with the consequences we know so well today.

After the Rákóczi War of Independence, the town of Berehove also came under the supervision of the Chamber of Szepes, which partly resulted in the town being obliged to pay disproportionately large amounts of taxes (SATR-15).

In conclusion, the 17th and 18th centuries were a period of significant change and upheaval for Berehove. The town endured the rule of various powerful figures, including the Eszterházy family, Gábor Bethlen, and the Rákóczi family. While these changes often brought hardship, such as heavy taxes, military occupation, and destruction, they also offered periods of relative peace and prosperity. Notably, Gábor Bethlen's support fostered the development of crafts and trade, and Ferenc Rákóczi II protected the town from excessive taxation.

The most dramatic event of this period was undoubtedly the Kuruc Uprising led by Ferenc Rákóczi II. Berehove played a pivotal role in the uprising, witnessing the unfolding of the Kuruc flag and the recruitment of soldiers. Through the documents cited, we gain a deeper understanding of the town's struggles and its contribution to the fight for freedom.

Despite the challenges, the people of Berehove demonstrated resilience and a strong sense of community. They petitioned for their rights, appealed for help during times of hardship, and actively participated in the war of independence. The historical documents explored here provide a valuable glimpse into the complex and fascinating story of Berehove during this dynamic period.

REFERENCES

- Angyal, D. (1888). *Késmárki Thököly Imre. 1657–1705* [Imre Thököly of Késmárk. 1657–1705]. Budapest: Méhner Vilmos kiadása. http://real-cod.mtak.hu/8949/1/MagyTortEletrajzok_43_THOKOLY_IMRE.pdf (in Hungarian).
- Balogh, J. (1890). *Munkács-vár története* [The history of Mukachevo Castle]. Munkács: «Kárpát» Könyvnyomda (in Hungarian).
- Bellyei, L. (1939). Beregszász [Berehove]. In I. Csatár, & J. Ölvedi (Eds.), *A visszatért Felvidék adattára* [Data archive of the returned Felvidék/Highlands]. Budapest: Mahr Ottó és Tsa «Rákóczi» Könyvkiadó Vállalata (in Hungarian).
- Csatáry, Gy. (1997). Beregszász és környéke a Rákóczi-szabadságharcban [Berehove and its surroundings in the Rákóczi War of Independence]. *Kárpátaljai Szemle*, 5(4), 15–17 (in Hungarian).
- Esze, T. (1952). *A tiszaháti felkelés* [The Tiszahát uprising]. Budapest: MTA TI Különlenyomat (in Hungarian).
- Esze, T. (1954). II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa [The Berezhany manifesto of Ferenc Rákóczi II]. *Századok*, 88(1), 285–316 (in Hungarian).
- Esze, T. (1955). *Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710* [The petitions of Kuruc soldiers 1703–1710]. Budapest: Hadtörténelmi Intézet (in Hungarian).
- Esze, T. (1966). *Tarpa és Esze Tamás* [Tarpa and Tamás Esze]. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (in Hungarian).
- Hegedüs, I. (1993). Esze Tamás ezerében, a Felső-Tisza-Vidéki Vármegyék Hadfogó nemeseinek 1706. évben készült lajstroma [Inventory of the Military Nobles of the Upper

Tysa-Region Counties in 1706 in the regiment of Tamás Esze]. *Helytörténeti tanulmányok, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei évkönyv*, 9, 275–340 (in Hungarian).

Kovács, Á. (1988). *Károlyi Sándor* [Sándor Károlyi]. Budapest: Gondolat (in Hungarian).

Köpeczi, B., & R. Várkonyi, Á. (Eds.). (1973). *Rákóczi tükör: Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról* [The Rákóczi mirror: Diaries, reports, memoirs on the war of independence]. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó (in Hungarian).

Lehoczky, T. (1881). Beregvármegye monographiája. III. kötet [The monograph of Bereg County, 3]. Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája (in Hungarian).

Lehoczky, T. (1903, May 10). A Rákóczy-korszak Beregmegyében 1660–1711 [The Rákóczy era in Bereg County 1660–1711]. *Bereg*, 29, 19–21 (in Hungarian).

Lehoczky, T. (1999). *Adalékok Beregszász történetéhez* [Additions to the history of Berehove]. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (in Hungarian).

Móricz, B. (1973). Móricz István, II. Rákóczi Ferenc ezredese (1703–1711) [István Móricz, colonel of Ferenc Rákóczi II (1703–1711)]. *Hadtörténelmi Közlemények*, 20(1), 79–102 (in Hungarian).

NSzL-1: National Széchényi Library (NSzL) (Hungary). Károlyi levele Koháryhoz [Letter of Károlyi to Koháry]. Fol. Hung. 1389, Thaly collection. Bundle. 2, P. 29–30 (in Hungarian).

SATR-1: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 32. P. 1 (in Hungarian).

SATR-2: State Archives of the Transcarpathian Region (SATR). Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 104. P. 1–4 (in Hungarian).

SATR-3: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 159. P. 1–2 (in Hungarian).

SATR-4: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 159. P. 3 (in Hungarian).

SATR-5: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 183. P. 2 (in Hungarian).

SATR-6: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 183. P. 6, 10, 12, 14, 16 (in Hungarian).

SATR-7: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 183. P. 9 (in Hungarian).

SATR-8: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 217. P. 1–2 (in Hungarian).

SATR-9: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 242. P. 1–4 (in Hungarian).

SATR-10: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 242. P. 263–264 (in Hungarian).

SATR-11: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 251. P. 1–4 (in Hungarian).

SATR-12: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 366. P. 1 (in Hungarian).

SATR-13: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 375. P. 1 (in Hungarian).

SATR-14: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 375. P. 3–4 (in Hungarian).

SATR-15: Fund. 10. Archival List. 1. Storage Unit. 407, 489, 505, 566 (in Hungarian).

Thaly, K. (1868). *Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1703* [The diaries and memorable writings of Imre Tököly of Késmárk and some of his main followers. 1686–1703]. Pest: Nyomtatott Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál (in Hungarian).

Thomasivskyj, I. (1912). Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez [Data on the history of Ferenc Rákóczi II and his time]. *Századok*, 46, 122–205 (in Hungarian).

Walther, I. (1874). Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi-háború kezdetéről [Memoirs of Sándor Károlyi on the beginning of the Rákóczi War]. *Századok*, 8, 313–330 (in Hungarian).

Юрїї ЧОТАРІ*кандидат історичних наук**завідувач кафедри історії і суспільних дисциплін**Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>**e-mail: csatary.gyorgy@kmf.org.ua*

БЕРЕГОВЕ В XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Висвітлено питання, пов'язані з історією м. Берегове. Зазначено, що в XVII–XVIII ст. містечко було центром Березького комітату. Зроблено спробу окреслити політико-адміністративні та соціально-економічні проблеми періоду, які сприяють кращому розумінню багатомістової історії міста. Встановлено, що в досліджуваний період Берегове перебувало під юрисдикцією Мукачівського замку, що позначилося на стані і боротьбі міста. Зауважено, що серед трансильванських князів цього періоду найважливішою була міська політика представників династії Ракоці, що означала як захист, так і серйозні випробування для міста, оскільки після Мукачєва Берегове стало одним із центрів антигабсбурзьких рухів. Підтвердження політичних та економічних зв'язків між Мукачівським замком як княжим центром і м. Берегове в період визвольних змагань віднайдено в писемних джерелах. Зауважено, що в мирний час мешканців міста неодноразово боронили князі, а, наприклад, у час польського вторгнення вони заплатили високу ціну за прихильність до трансильванського князя.

Наголошено, що трансильванські князі побудували й утримували будинок суду в місті та неодноразово були тут гостями. Звернено увагу на один із найважчих періодів для міста – облогу Мукачівського замку (1685–1688), коли він став ареною військових зіткнень. Встановлено, що під час війни за незалежність під проводом Ф. Ракоці повстанці області зосередилися саме тут, оскільки головний суддя міста С. Кемшеї підтримував Ракоці з перших днів, а Берегове було єдиним містом, де можна було з великим ентузіазмом провести розгортання куруцького антиімперського прапора, відтак в очах імперських військових воно стало відоме як «містечко Куруц».

Вказано, що необхідність забезпечити імперську армію, а згодом і визвольну армію солдатами та продуктами поставила міську адміністрацію у скрутне становище. З'ясовано, що виробництво високоякісного вина було джерелом доходу для фермерів міста – як землевласників, так і простих громадян – за винятком випадків, коли вони стикалися з беззаконням ворожої армії. Виснувано, що після поразки у війні за незалежність місто знову було інтегроване до імперії Габсбургів, продовжуючи функціонувати як окружний центр.

Ключові слова: князі Ракоці, куруц, м. Берегове, визвольна війна, переписи населення.

Ігор БУКАЛО
аспірант кафедри історії
Гуманітарного факультету
Українського католицького університету
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6460-1184>
e-mail: bukalo.hn@ucu.edu.ua, bukaloo.igor@gmail.com

ВИХОВНІ ІДЕАЛИ ПІДКАМІНСЬКОГО АЛЮМНАТУ: АНАЛІЗ «ІНСТРУКЦІЙ» 1730 РОКУ

Простежено процес упровадження і функціонування алюмнату як додаткового рівня освітніх студій домініканців на прикладі Підкамінського конвенту. У 1730 р. студії фундував Р. Руссіан. Навчання у цьому закладі було призначено для дітей збіднілої шляхти, та впроваджувалося кількома нормативними документами, насамперед фундаційним актом, підписаним провінціалом та фундатором, а також «Інструкцією». Остання чітко регламентувала діяльність алюмнату, засоби забезпечення, функції префекта та інспектора, обов'язки алюмнів. Доведено, що побудована на основі попередніх освітніх практик, ймовірно єзуїтської традиції, нормативної документації римського походження та звичаєвих освітніх норм домініканців Речі Посполитої, а відтак призначена конкретно для Підкамінського конвенту, «Інструкція» розкриває запропоновану освітню модель, що *de jure* мала впроваджуватися ченцями у Підкамені. Констатовано, що зумовлена частими випадками відсутнього браку освітнього рівня серед кандидатів у домініканці, запропонована освітня програма стала основою монаших студій для шляхти та впровадила, відносно новий для домініканської освітньої моделі, рівень студій, що передував безпосередньому вступу до конвенту.

Проаналізовані нормативні документи дають уявлення про «ідеали» освітнього процесу, побуту та молитовних практик. Покрокове регламентування щоденного розпорядку алюмнів свідчить про явні пріоритети впровадження юнаків до монашого життя, проте відсутність наразі статистичних даних, пов'язаних з подальшою діяльністю алюмнів, дозволяє доволі обмежено трактувати їхню духовну кар'єру.

Студії для 12-х юнаків, формаційний процес яких відповідав домініканській освітній моделі, де поєднано молитовні практики, навчання та дисциплінування побуту, протривали у Підкамені понад пів століття (1720–1780-ті рр.). Запропоновано припущення, що саме ці освітні практики стали вирішальними для майбутньої афіліації кандидатів у домініканці. Проаналізована нормативна база, що впроваджувала додатковий освітній рівень дає можливість краще зрозуміти особливості діяльності Підкамінського конвенту у середині XVIII ст.

Ключові слова: алюмнат, алюмн, Підкамінський конвент, домініканці, «Інструкція», акт фундації, Рафал Руссіан.

При Підкамінському домініканському конвенті 5 червня 1730 р. було фундовано алюмнат. Про цю подію добре відомо з відповідного запису у книзі гродського суду у

Кременці (ЦДІАЛ-1, арк. 36). Документ регламентував студії підлітків при Підкамінському монастирі. У XIX ст. о. Садок Баронч (Sadok Barącz) (1814–1892) опублікував оригінал фундації та «Інструкцію» («Instrukcyju») (Barącz, 1870, s. 197–207), саме ці документи мали запровадити в конвенті додатковий освітній рівень для навчання шляхетської молоді, а водночас підготовки її до вступу в монастир.

Мета статті – проаналізувати «Інструкцію» та фундаційний акт як нормативні документи для впровадження додаткового освітнього рівня фундаційних домініканців. Ідеться про створення станового навчального закладу для 12 учнів при монастирі. Такі студії були побудовані на основі домініканської освітньої моделі, бо, власне, останні їх упроваджували, зрозуміло, з урахуванням попереднього, доволі значного досвіду в освітніх і виховних практиках (Джанніні, 2023, с. 86–94).

Детальний аналіз цих джерел дає можливість простежити «виховні ідеали», себто візію ідеального формаційного процесу, яку сконструювали укладачі «Інструкції». Основне дослідницьке завдання – простежити формацію в алюмнаті не *de facto*, а *de jure*, тобто як ці процеси мали би відбуватися та які цілі й ідеї закладені в «Інструкції». Запропонована мета передбачає кілька дослідницьких **завдань**: проаналізувати структуру виховного процесу, побут алюмнів, навчальні практики; схарактеризувати джерела походження положень «Інструкції»; показати роль алюмнату в домініканській системі освіти.

Шкільництво домініканців має чималу історіографію, зокрема роботи домініканських церковних істориків. Дослідження, що стосуються домініканських освітніх практик на території ранньомодерної Речі Посполитої, здебільша представлені напрацюваннями представників польської та української історіографії. Треба згадати дослідження о. Роберта Свентоховські (Roberta Świętochowskiego), ОР (Świętochowski, 1970; Świętochowski, 1971; Świętochowski, 1975), де звернено увагу на зміни, що відбулися в домініканській системі освіти в посттриденський період, показавши структуру шкільництва та його мережу, а також досліджено здобуття освіти домініканцями поза межами Речі Посполитої (Świętochowski, Chruszczewski, 1975). Додаткової уваги заслуговують реєстри, які уклав автор: освітніх закладів домініканців у Речі Посполитій; ченців із науковими ступенями та їхніми освітніми й викладацькими практиками (Świętochowski, 1975, s. 230–282).

У 1980–1990-х роках освітні студії домініканців активно досліджував Єжи Фляга (Jeży Flaga). Дослідник звернув увагу на приписи, що стосувалися кандидатів до ордену (Flaga, 1979; Flaga, 1986; Flaga, 1990; Flaga, 1991; Flaga, 1992; Flaga, 1994; Flaga, 1995; Flaga, 1998). Варто зауважити, що Є. Флягу цікавила не тільки монастирська освіта, але й учителювання при шляхетських дворах (Flaga, 1979; Flaga, 1986). Його публікація детальних списків ченців, карт із позначенням освітніх монастирських осередків XVIII ст. становлять неабияку історіографічну цінність і свідчать про значний обсяг опрацьованого матеріалу (Flaga, 1991). Незважаючи на фактографічні неточності, дослідження Є. Фляги стали класичними для вивчення освітніх практик домініканців у Речі Посполитій (Bartnicka, 2000, s. 151–153).

Шкільництву та студіям домініканців присвячені монографія і низка статей Кшиштофа Качмарека (Krzysztofa Kaczmareka) (Kaczmarek, 2005), де дослідницьку увагу звернено на освітні студії в конвентах Польської провінції домініканців (Kaczmarek, 2019). Доволі ґрунтовно тематика домініканського шкільництва розглянута в ширших працях, присвячених історії домініканців, зокрема авторства Павла Келара (Pawła

Kielara) (Kielar, 1969), Томаша Столярчука (Tomasza Stolarczyka) (Stolarczyk, 2011) та інших авторів. В українській історіографії цю тематику досліджувала Наталія Сінкевич (Сінкевич, 2009, с. 157–186). Фундація та функціонування алюмнату доволі загально представлені у працях, що висвітлювали історію Підкамінського монастиря у XVIII ст. Зокрема, Пьотр Красни (Piotr Krasny) звернув увагу на будівництво приміщення алюмнату (Krasny, 2005, s. 141).

Своєрідною інспірацією таких студій в українській історіографії є робота проф. Ігоря Скочиляса. Дослідникові практично на однотипному матеріалі вдалося показати аналогічне явище із заснуванням у 1730-х роках Володимирської унійної семінарії, що регламентувалося відповідною постановою Володимирського собору 1715 р. (Скочиляс, 2008, с. 35–46). Професор детально проаналізував пункти собору, що стосувалися семінарії, та на основі цього нормативного документа показав структуру закладу, основні завдання і способи фінансування.

Теоретичні межі домініканської освітньої моделі запропоновані в дослідженнях Філіпа Сміта (Philip Smith) OP (Smith, 2013). Він пояснює виникнення домініканської освіти з ширшого концепту католицьких освітніх практик та аргументує взаємозалежність мети виховного процесу й основ, які запропонував св. Домінік (Smiht, 2013, р. 29–30). Автору вдалося показати еволюцію домініканської освітньої моделі від часу її формування, через вчення Томи Аквінського (Thomas Aquinas) й Альберта Велікого (Albertus Magnus) до усталених зразків у середньовічних університетах.

Основні джерела статті – акт фундації алюмнату й «Інструкція», написані польською мовою. Акт фундації уклали на трьох аркушах і засвідчили підвішеними лакованими печатками. Оригінал зберігався в архіві Підкамінського монастиря. Текст акта також вписано до монастирської хроніки наприкінці XVIII ст. (APPD-1, арк. 475–486). Готуючи монографію про монастир, С. Баронч фактично його переписав (Barącz, 1870, s. 192–197). У 1742 р. цей акт було раборовано до Львівської гродської книги, а в 1783 р. інтабульовано, тобто закріплено попереднє право (APPD-1, арк. 475). Натомість, для набуття публічності зразу після укладення, вже 7 червня, його було вписано (облятовано) до гродських книг Кременця (APPD-1, арк. 475; Barącz, 1870, s. 197). Відома ще одна копія документа, проте вже як витяг із кременецької гродської книги. Виписку підготували писарі 15 червня 1730 р., після чого передали її до Підкамінського монастиря, натомість копію 28 червня 1777 р. створив бр. Йосиф Ломкан, про що свідчить відповідний запис наприкінці акта (ЦДІАЛ-1, арк. 40).

Що стосується «Інструкції», то цей документ наразі не вдалося ідентифікувати поза монографією С. Баронча, тому вона відома винятково з роботи ченця, де виглядає доволі цілісно переданою (Barącz, 1870, s. 197–207). Домініканець також згадує, що «Інструкція» була написана на чотирьох аркушах і зберігалася у монастирському архіві в Підкамені. Ймовірно, як і акт фундації, «Інструкція» була польською мовою, тому С. Баронч її просто переписав. Варто зауважити, що через відсутність оригіналу, назва документа є умовною та повторює ту, що запропонував о. Садок (Barącz, 1870, s. 207).

Освітні студії домініканців. Запровадження освіти для молоді в Католицькій Церкві відбулося доволі пізно та почало практикуватися із середньовіччя. Це можна пояснити доволі розмитим уявленням про молодь або підлітків, для яких потрібна формація. Натомість із середніх віків починають з'являтися парафіяльні школи та школи при монастирях (Osial, 2016, s. 122–123). Із виникненням Домініканського

ордену відбулося творення великої освітньої мережі – конвентуальних шкіл. Домініканське шкільництво творилося поступово, з метою формування проповідника (Smith, 2013, р. 35–36).

Основні ідеї освітньої моделі домініканців сформовані на основі постулатів ордену. Найперше – це *нероздільність віри та розуму*, які доповнюють один одного, а тому добрими проповідниками могли стати освічені особи. Другим постулатом став *нерозривний зв'язок між вірою та повсякденним життям*, адже проповідник має власним життєвим прикладом показувати правдиве життя християнина. Тому св. Домінік намагався впровадити у своєму згромадженні постулат вбогості. Третьою складовою освітньої моделі стало *роздумування про істини*, своєрідна медитація, що супроводжувалася мовчанням та молитвою (Smith, 2013, р. 27–28). Отож, освітня модель домініканців мала три основні складові: *молитву, навчання, дисциплінування побуту*.

Система освіти в ордені була 5-ступнева та складалася зі *studium conventuale* – такі студії, або по-іншому новіціат, були в кожному монастирі (Świętochowski, 1975, s. 213–214; Kielar, 1969, s. 305–306). Діяла конвентуальна школа під керівництвом лектора, який мав титул магістра новіціату. Конвентуальні школи були спрямовані на підготовку кандидатів до монастиря (Kielar, 1969, s. 306). Додатковим освітнім рівнем через великий відсоток неписьмених кандидатів стали *studium grammaticae*, що впроваджували на 2 роки перед, а фактично паралельно, з новіціатом, щоб ознайомити кандидатів з укладом монастирського життя, а головне – підготувати їх із латини (Kielar, 1969, s. 307).

Наступною ланкою формації домініканців стали *studium particulare*, де домініканська молодь вивчала богослов'я та філософію. *Studium materiale* та *studium formale* також полягали у вивченні філософії і богослов'я. На цьому рівні чернець міг здобути рівень студента богослов'я, проте без ступеня лектора, який присвоювався після складання екзамену на генеральних студіях і після прослуханого чотирирічного курсу богослов'я. Останньою та найвищою сходинкою були *studium generale* – навчання університетського зразка, після закінчення якого здобувач отримував ступінь лектора богослов'я (Kielar, 1969, s. 308–310; Świętochowski, 1975, s. 213–214).

Фундація аліумнату. У Руській провінції св. Яцека на початку XVII ст. було засновано домініканський монастир у Підкамені. Цей конвент практично зразу ж набув значного статусу серед інших через місцеву чудотворну ікону, яку 1727 р. коронували. Для Підкамінського монастиря XVIII ст. стало часом найбільшого розквіту, адже постійно збільшувалася кількість ченців, яких уже на 1760-ті роки в монастирі було понад 80. Коронація чудотворної ікони перетворила цей конвент на один із паломницьких центрів, куди прибували шляхта та міщани головне з «руської частини» Речі Посполитої, а Підкамінська чудотворна ікона набула популярності серед католиків та уніатів передовсім Руського, Волинського та Подільського воеводств.

Із другої половини XVII ст. у Підкамінському конвенті функціонував новіціат, або ж конвентуальна школа (Ваґаґ, 1870, s. 79). У 1733 р. генерал ордену Томаш Ріпол (Tomasz Ripoll) підніс статус конвентуальної школи в Підкамені до рівня формальних студій, а 1746 р. – генеральних (Ваґаґ, 1870, s. 272)¹. Так, у монастирі існувала багаторівнева система формації ченців: від новіціату до генеральних студій. Згодом, уже

¹ Про прихильність Т. Ріпола (1652–1747, у 1725–1747 – генерал ордену) до Підкаменя свідчить щонайменше його польське походження. У монастирі зберігався також його портрет. (Детальніше див.: Żukiewicz, 1907, s. [76–77]).

1750 р., було додатково впроваджено постанову про те, що генеральні студії в Підкамені мають проходити ченці з «поза львівських монастирів», що невдовзі спричинило конфлікт між ченцями Львівського та Підкамінського конвентів (Świętochowski, 1975, s. 245–246).

Перевагою для ченців Підкамінського монастиря стала фундація однієї стипендії від Юзефа Антонія Вилежинські (Józef Antoni Wyleżyński) із Брикова, яка оплачувала навчання у Колегії св. Томи Аквінського в Римі. Варто зауважити, що для домініканців із Речі Посполитої було загалом три фундації для студій поза Річчю Посполитою: Абрагама Бзовські (Abrahama Bzowskiego) за 1630 р. для двох студентів із Кракова; Якуба Браховські (Jakóba Brachowskiego) за 1645 р. для двох студентів із Руської провінції; вже згадана Юзефа Антонія Вилежинські для одного ченця винятково з Підкамінського монастиря (Świętochowski, 1975, s. 228, 245–246).

Що ж стосується фундації алюмнату, то таке впровадження було доволі нетиповим для домініканців, а окремо складена «Інструкція» для Підкамінського монастиря може свідчити про оригінальність та нововведення в домініканську формаційну практику. Єжи Фляга вказує на системну неосвіченість і великий відсоток анальфabetів серед майбутніх ченців. Саме цими викликами дослідник пояснював виникнення додаткових рівнів формації (Flaga, 1990, s. 80).

Згідно з постановами Триденського собору, алюмнати як семінарії мали існувати в кожній єпархії задля забезпечення формації духовенства (Encyklopedia Katolicka, 1989, s. 393–395). У випадку з Підкамінським конвентом, алюмнат є відмінною від семінарії структурою, адже не передбачає свячень для осіб, які завершили його студії. Зрозуміло, що діти, сформовані постулатами домініканців, обирали в майбутньому цю спільноту. Проте все ж навчання в алюмнаті не зобов'язувало до подальшому вступу до конвенту. Відсутність додаткової документації, що засвідчила б, скільки вихованців алюмнату справді обрали духовне життя, унеможливило висновки щодо більшості таких осіб, проте все ж варто припускати, що освітня модель, запропонована домініканцями, давала доволі добру можливість для вступу до конвенту².

Фундація алюмнату в Підкамені дещо розтягнулася в часі та радше нагадувала певний комплекс подій, адже в монастирі зберігалися списки учнів ще з 1725 р. Натомість, уже 1728 р. було побудовано спеціальне приміщення для навчання, а також для фінансової підтримки інституції Рафал Руссіан (Rafał Russian) записав 30 тис. зл. на маєтностях сіл Боратин та Дубровидці, 30 тис. зл. на добрах с. Ліпе³ та 20 тис. зл. на цінних документах у Луцькому гродському суді.

Фундаційний акт дає приблизне уявлення про особу Р. Руссіана, адже той був бездітним, тому й вирішив фінансувати освіту для дітей збіднілої та безземельної шляхти. Проте не забув і про членів своєї родини – регламентував, щоби вони мали право позачергово навчатися в алюмнаті, могли вступити на навчання, не маючи відповідного віку, та вчитися понад 3 роки.

Фундатор дуже чітко прописав, на що мають витратитися вкладенні кошти. Йшлося найперше про відповідне харчування алюмнів, що регламентували приписи

² Підкамінський алюмнат функціонував на прийнятих нормах шляхетського конвікту, а також послуговувався запропонованими трохи швидше єзуїтськими принципами організації навчального закладу, про що див.: Шевченко, 2005, с. 53–57. Про організацію таких студій, наприклад у Львові та Острозі, див.: Шевченко, 2001; Кметь, 2008.

³ Ймовірно йдеться про сучасні населені пункти Боратин і Добриводи у Дубенському р-ні Рівненської обл. та с. Липа Луцького р-ну Волинської обл.

монастиря, а також працівників цієї інституції, передовсім префекта й інспектора. Також кошти повинні бути спрямовані на матеріальне забезпечення алюмнів: закупівлю одягу (однакового строю), опалення взимку, закупівлю книжок, свічок, паперу, чорнильниць, постільної білизни. Особливою категорією видатків були адресовані виплати, що мали покрити витрати щодо навчання чи ж хвороби когось з алюмнів. Також із каси алюмнату щорічно потрібно було виплатити провінціалові 100 зл. гонорару, а префектові – 200 зл. за виконану роботу. В алюмнаті треба було завести спеціальну книгу, де би префект фіксував усі грошові операції та що три місяці звітував перед монастирською спільнотою. У разі, якщо в ченців виникнуть питання до фінансових справ, префект повинен на їхню вимогу прозвітувати та відіслати такий же звіт до провінціала (Barącz, 1870, s. 193–194).

Освітня формація в нормах «Інструкції»

Префект та інспектор

Очільником алюмнату був префект⁴, якого мали обирати винятково з ченців конвенту, а він – відповідати всім моральним нормам. Саме префект видав матеріальним забезпеченням алюмнів, клопотав про фінансові потреби перед пріором і провінціалом, відповідав за фінансові операції. Префект вів книги прибутків та видатків у двох примірниках, а також періодично звітував перед монастирською спільнотою і провінціалом. Він доволі мало часу проводив безпосередньо з алюмнами, проте «Інструкція» зобов'язувала його відвідувати алюмнат не менше двох разів на день та перебувати за один раз з алюмнами не менше години.

Безпосереднім виконавцем виховного процесу в алюмнаті був інспектор, якого також обирали з ченців монастиря, і він виконував своєрідну роль вихователя та вчителя, адже безпосередньо перебував при алюмнах упродовж усієї доби (Barącz, 1870, s. 199–200). Інспектор не тільки займався навчанням з алюмнами, але й наглядав за їхнім побутом, розмовами, змушував до послуху (Barącz, 1870, s. 201).

Водночас префект міг делегувати обов'язки інспекторові в разі своєї відсутності чи ж, до прикладу, у справі ведення документації. Так, інспектор мусів вести записи про алюмнів у книзі, максимально детально фіксуючи, якого дня той чи той алюмн вступив на навчання, скільки мав повних років, за чією рекомендацією був зарахований, котрого дня закінчив студії або ж був відрахований за непослух. Якщо такі випадки траплялися, то інспектор повинен надати цілісну характеристику цьому алюмнові, щоби вирішити, як із ним бути далі.

Зобов'язання алюмнів

Сон і ранок алюмна. Ранок розпочинався після 7-годинного сну. Щодня хлопці обирали «чергового», який прокидався трохи швидше і мав підготувати алюмнів до початку дня. Черговий запальював свічки у приміщенні, якщо це була зима, а влітку відчиняв вікна. Після цього спокійно та повільно мав розбудити кожного з хлопців і лише тоді задзвонити у спеціальний дзвоник, що висів у приміщенні. Хлопці могли спати більше або менше ніж 7 годин на добу, «Інструкція» покликається на загальномонастирські правила, вказуючи, що термін сну для алюмнів міг бути змінений. Також документ регламентував місце для сну. Це обов'язково мали бути окремі ліжка

⁴ Префект фігурує в переданні С. Баронча як dyrektor, натомість інші джерела XVIII ст. фіксують цю монастирську посаду власне як префект. Зокрема, у списку ченців за 1766 р. Чеслав Уманські (Czesław Humański) фігурує як Praefectus Alumnatu, під таким означенням згаданий і його наступник – Вацлав уже в 1780-х роках (Madura, s. 1245; ЦДІАЛУ-2, арк. 46).

чи ж постелі – категорично були заборонені спільні спальні місця. Зазвичай хлопці спали лише в сорочках і накривалися ковдрами, а зранку після звуку дзвоника починали одягатися, молячись про себе: *«Богородице Діво і Символ Віри і інші молитви, які хто вміє...»* (*Ave Maria i Credo i inne modlitewki, jakie kto umie...*) (Ваґаґ, 1870, s. 203). Після того, як хлопці одяглися, провели ранішню молитву, «черговий» готував воду для вмивання, вони акуратно, не розливаючи, вмивалися та зачісувались, окропивши себе свяченою водою, після чого йшли на навчання.

Трапеза. В «Інструкції» згадано три етапи приймання їжі: сніданок, обід і вечеря. У першій половині дня алюмни вчилися, тому, якщо обід не був вчасно готовий, то змушені були продовжувати навчання, допоки не сповістять дзвоником, що час обідати. Починали обід зі спільної молитви із префектом чи інспектором: найперше молилися за померлих, потім благословляли стіл із покладенням хліба. Після обіду треба було помолитися на колінах. Те ж саме потрібно зробити під час вечері. Окремою частиною обов'язків інспектора було виховання добрих манер серед алюмнів, зокрема поведінки за столом, правильного куштування різних страв і вихованої розмови (Ваґаґ, 1870, s. 201).

Рекреація та підготовка до сну. Весь день алюмна був чітко регламентований. Після обіду хлопці мали 45 хв відпочинку. Головна відмінність цього часу – підлітки могли вільно спілкуватися і розмовляти. Варто зауважити, що під час навчання чи ж ранішніх та вечірніх молитов розмовляти було заборонено. За цим ретельно стежив інспектор. Розмовляти алюмни могли тільки у трапезній, коли приймали їжу, та у вільний час після обіду. Під час відпочинку було дозволено гуляти монастирським повір'ям чи ж алюмнатом або, якщо це не день посту, – пограти в ігри. Натомість після вечері алюмни готувалися до сну. Про це сигналізував дзвоник, після звуку якого хлопці готували постіль, окроплювали її та себе свяченою водою і лягали спати.

Треба зазначити, що побут алюмнів був повністю відокремлений від побуту ченців монастиря. Саме приміщення алюмнату мало окремий вхід, а також додаткові господарські приміщення поза межами монастиря (Красну, 2005, s. 141) (див. рис.). Відомо, що алюмнату належала пральня. Зокрема, 1784 р., коли його вже було ліквідовано, залишилося приміщення, про яке клопотав префект Вацлав (Wacław) до Бродівського циркуляра з питанням, що далі з ним треба зробити (ЦДІАЛ-2, арк. 46).

Молитва. Алюмни практикували як колективну, так і приватну молитву. Як і організація побуту, молитовні практики були теж доволі чітко регламентовані. Після того, як алюмн прокидався та починав одягатися, мав пошепки молитися різні молитви, а згодом разом з усіма – вголос (Ваґаґ, 1870, s. 203). Далеко не всі хлопці спочатку вміли молитися латиною, адже «Інструкція» зобов'язувала інспектора навчити їх переліку щоденних молитов, навіть не всі розуміли їхнє значення, тому початково молитися *«молитви, які хто вміє»* (*«modlitewki, jakie kto umie»*), а вже згодом вчили фіксований перелік. Окремою практикою щоранку та щовечора був іспит совісті, який алюмни проводили впродовж 15 хв на колінах. Цей іспит складався із семи запитань, на які підлітки мали відповісти (Ваґаґ, 1870, s. 203, 206). У домініканців була поширена практика роздумування як спосіб своєрідної медитації. Щодня ченці мали пів години зранку та стільки ж у вечері на роздуми над Святим Письмом й іспит совісті. Для підлітків норми були дещо скороченими – орієнтовно 15 хв.

Невід'ємною молитовною практикою був розарій – його в монастирях відправляли щодня. Алюмни також мусіли брати в ньому участь. За звуком дзвоника, що

сповіщає про розарій, вони ставали по двох біля сходів, повільно, на відстані пара від пари, за префектом чи інспектором ішли до костелу, де клякали перед самим вівтарем і молилися найперше за свого фундатора, а пізніше – сам розарій. Повертаючись із костелу, алюмни мали витерти своє взуття від бруду, а сукні (верхній одяг) повісити на спеціальні вішаки.

Таїнство сповіді, Причастя і катехизація належали до обов'язків префекта алюмнату. Алюмни готувалися до сповіді зі суботнього вечора перед недільною Літургією та мали це робити разом із префектом, відповідно до постанов папи Бенедикта XIII (Benedicti PP. XIII) від 1725 р. (Appendix, MСMI, s. 68–80; [Benedicti XIII], 1754). Сам документ розділений на кілька артикулів, що відображають послідовність підготовки до сповіді, а потім – Причастя.

Окремою категорією обов'язків префекта була катехизація, яку зазвичай проводили в неділю та свята після обіду, адже тоді алюмни були звільнені від навчання, а також саме в такі дні в монастирі часто проводили загальну катехизацію для спільноти, до якої алюмни були зобов'язані долучатися. Якщо загальномонастирська катехизація не відбувалася, то префект збирав хлопців після обіду і навчав їх на основі двох праць Миколая з Мостиськ (Mikołaja z Mościsk) (1559–1632): «*Буквар вправ духовних*» (*Elementarzyk Swiczenia Duchownego*) (Mikołaj z Mościsk, 1722) та «*Академія побожності*» (*Akademia pobożności*) (Mikołaj z Mościsk, 1628). Ці праці – частина доробку відомого богослова-домініканця початку XVII ст.

Названі книжки були досить популярні, про що свідчить їхня тиражованість і кількаразове перевидання. На відміну від інших праць цього автора, вони поширювалися винятково на території краю, зважаючи на те, що були видані польською мовою (Kowalski, 1969, s. 25–39). Неабияку увагу автор приділяв упорядкуванню монастирського простору та життю ченців, а зважаючи на те, що й сам він був домініканцем, пропонував добру альтернативу богословсько-етичним постулатам тогочасних езуїтів, зокрема популярним творам Миколая Ленчицькі (Mikołaja Łęczyckiego) (1574–1653) чи Каспера Дружбіцькі (Gaspara Drużbickiego) (1590–1663). Виглядає цілком зрозуміло, чому саме ці книжки були обрані для проведення на їхній основі катехизації для алюмнів: видання польською мовою робило їх доступними для підлітків, які ще не володіли або частково володіли латиною; належність тексту домініканському ченцеві максимально наближала алюмнів до інтелектуальної та богословської думки домініканців; популярність – тиражованість і перевидання – давала змогу матеріально удоступнити видання.

Освітній процес. Навчання займало весь вільний час алюмна в першій половині дня і між відпочинком та вечерею – у другій. Проте «Інструкція» доволі поверхнево описує саму освітню складову діяльності алюмнату (Barącz, 1870, s. 204–205). Основною вправою для алюмнів були переклади з польської на латину й навпаки. Вони також мали спеціальне екзаменування, адже складали іспити перед колегією ченців конвенту двічі на рік. Перший іспит відбувався в час Великоднього посту, а другий – перед канікулами, після свята Св. Домініка. Іспит складався із двох частин: спочатку перевіряли знання зі світських наук (граматики, риторики, арифметики), потім екзаменували із засвоєння Катехизму, Святого Письма тощо.

Освіта займала весь вільний час алюмна та головно полягала у вивченні арифметики, польської, латини, риторики. Практикували колективні завдання та роботу в парах із перекладу, відгадування ребусів тощо.

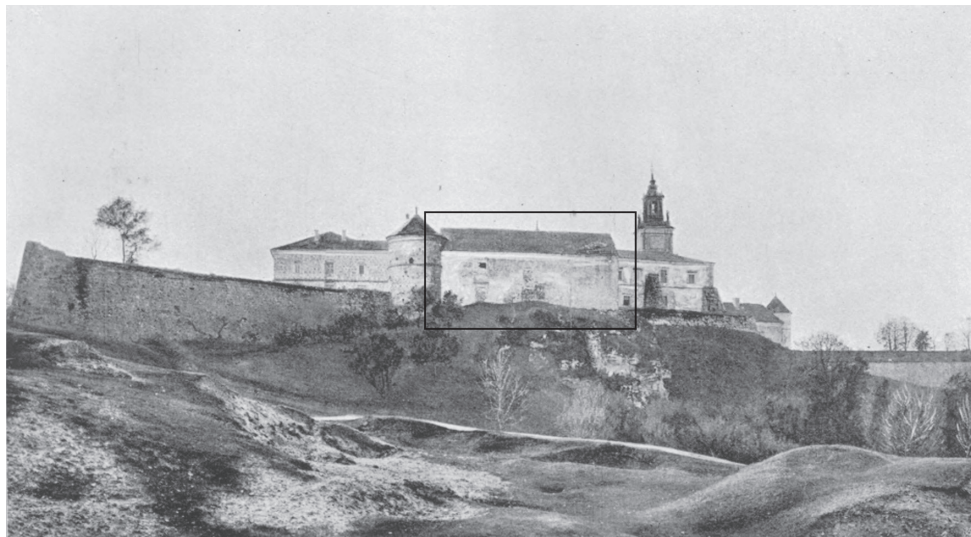

Рис. Будинок алюмнату, зведений у 1720-х роках, сьогодні не існує. Фото початку ХХ ст. (Zukiewicz, 1907, s. 78)

Отож фундація Р. Руссіана алюмнату при Підкамінському монастирі започаткувала додаткові освітні студії, які мали підготувати дітей збіднілої шляхти до чернечого життя. Така форма студій була доволі нетиповою для усталеної домініканської освітньої моделі, що складалася з п'яти рівнів і розпочиналася вже після безпосереднього вступу кандидата до конвенту – прийняття домініканського габіту. Натомість алюмнат у Підкамені пропонував новий рівень студій кандидатам на вступ до монастиря, формацію, за зразком попередньо впроваджених у шляхетських конвіктах.

Забезпечували функціонування алюмнату його префект та інспектор, який виконував функції безпосереднього вихователя і вчителя. Формація алюмнів тривала 3 роки та складалася з освіти; молитовних практик та катехизації; дисциплінування. Екзаменування відбувалося двічі на рік перед монашою спільнотою конвенту. Те саме стосувалося звітування префекта, який за вимогою ченців або ж у разі відсутності такої мав щорічно в усталений термін підсумувати діяльність алюмнату.

Молитва й катехизація були невід'ємною складовою кожного дня алюмнів, водночас практикувалися колективні й індивідуальні молитовні практики, усталеним був перелік щоденних особистих молитов. Окремою складовою були роздуми-медитація щодо іспиту сумління вранці та ввечері, а також розарій. Катехизація проводилася щонеділі на основі популярних текстів домініканських авторів, зокрема Миколая з Мостиськ. Найбільше уваги у формаційному процесі приділяли дисципліні алюмнів, впорядкуванню їхнього щоденного графіку, сну, рекреації та правилам прийняття їжі. Весь день був чітко розписаний і здебільша мав проходити в тиші, науці та молитві.

Окремий причинок до діяльності цієї інституції – різке збільшення професів⁵ монастиря, починаючи з 1720-х років, що може свідчити про навчання в алюмнаті як одну з визначальних причин вступу алюмна до монастирської спільноти. Все ж запропоноване дослідження радше демонструє «ідеали», що *de jure* впроваджували

⁵ Кандидатів, які склали вічні обіти – професії та стали повноцінними членами домініканської чернечої спільноти.

домініканці. Відсутність наразі списків учнів, префектів і викладачів (інспекторів) алломнату дає можливість обмежено трактувати протилежну сторону – *de facto* – освітнього процесу, та все ж поодинокі, акумульована інформація свідчить, що здебільша декларовані норми вдалося впровадити, а отже, «Інструкція» «працювала».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Букало, І. (2024a). Пріори Підкамінського домініканського монастиря у XVIII столітті. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*, 34, 83–104.

Букало, І. (2024b). Спогади Александра Бергофа (OP) (1658–1724 pp.): історія рукопису та життєпис автора. *Брідщина – край на межі Галичини й Волині*, 15, 26–34.

Джанніні, М. К. (2023). *Домініканці*. Київ: Кайрос.

Кметь, В. (2008). Єзуїтський шляхетський конвікт. *Енциклопедія Львова*, 2, 286–287.

Сінкевич, Н. (2009). *Laudare benedicere praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.* Київ: Кайрос.

Скоциляс, І. (2008). *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст.: за матеріалами Володимирського собору 1715 р.* Львів: Видавництво Українського католицького університету.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 84, спр. 2004.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 84, спр. 2005.

Шевченко, Т. (2001). Острозький колегіум єзуїтів (1626–1648). *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць*, 11, 85–88.

Шевченко, Т. (2005). *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середина XVII ст.* Львів: Свічадо.

Appendix ad Concilium Plenarium Americae Latinae Romae Celebratum Anno Domini MDCCCXCIX. (MCM). Romae.

APPD-1: Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (APPD), Pk 2. «Kronika klasztorna czyli Dalsze Dzieje Świętej Góry Różańcowey Klasztoru WW. Xięży Dominikanów Prowincyi Ruskiej Świętego Jacka w Podkameniu od Roku 1788 do R. 1797 y daley Napisane Pod Przerowstwem Przewielebnego Oycy Mikołaja Byliny S. T. P., który diebus Majj 97 obrany został Prowincyałem».

APPD-2: APPD, Pk 27. «Liber Professionis Fratrum Ordinis Praedicatorum ab Anno 1654» ad annum 1929.

Barącz, S. (1861). *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*, 2. Lwów.

Barącz, S. (1870). *Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkameniu*. Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego.

Bartnicka, K. (1998). Jerzy Flaga, Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. *Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 151–153.

[Benedicti XIII]. (1754). *Instructio pro Parvulis prima vice ad Sacramentalem Confessionem, nec non ad SS. Eucharistiam sumendam admittendis*. Pragae.

Encyklopedia Katolicka. (1989) (T. 1: A–B). Lublin.

Flaga, J. (1979). Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772. *Roczniki Humanistyczne*, 27/2, 107–147.

Flaga, J. (1986). *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII wieku, 1767–1772*. Lublin.

Flaga, J. (1990). Formacja kandydatów do zakonów w XVII i XVIII w. *Roczniki Humanistyczne*, 38/2, 79–117.

Flaga, J. (1991). Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku. *Roczniki Humanistyczne*, 39–40/2, 81–96.

Flaga, J. (1991). *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, 2. Lublin.

Flaga, J. (1992). Z problematyki formacji intelektualnej kandydatów do zakonów w XVIII wieku. Organizacja i funkcjonowanie studiów retoryki. *Zeszyty Naukowe KUL*, 35/1–2, 63–64.

Flaga, J. (1994). Organizacja zakonnych studiów filozoficzno-teologicznych w XVII i XVIII wieku. *Roczniki Humanistyczne*, 42/2, 97–122.

Flaga, J. (1995). Sposób powoływania lektorów w studiach zakonnych w XVII i XVIII wieku oraz przysługujące im przywileje. *Roczniki Teologiczne*, 2/4, 43–63.

Flaga, J. (1998). *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin.

Gapski, H. (2006). Badania nad przeszłością dominikanów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Próba bilansu. *Dzieje dominikanów w Polsce XIII–XVIII wiek. Historiografia i warsztat badawczy historyka*, 61–62.

Kaczmarek, K. (2005). *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*. Poznań.

Kaczmarek, K. (2019). Źródła do dziejów szkół dominikanów poznańskich w dobie nowożytnej. *Biuletyn Historii Wychowania*, 59–68.

Kielar, P. (1969). Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV w. *Studia Philosophiae Christianae*, 5/1, 304–318.

Kowalski, J. (1969). Nauka Mikołaja z Mościsk o modlitwie wewnętrznej. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 16/3, 24–39.

Krasny, P. (2005). Kościół i klasztor Dominikanów w Podkamieniu. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej (Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego)*, 13, 123–192.

Madura F. R. *Acta Capitulum Provinciae Russiae. AB A. 1598–1772*, 5.

Mikołaj z Mościsk. (1628). *Akademia pobożności...* Kraków.

Mikołaj z Mościsk. ([1722]). *Elementarzyk ćwiczenia duchownego Nauka o świętych relikwiach i o odpustach Nauka ostrożnego życia Walna wojna duchowna Infirmarya chrześcijańska*. [Częstochowa]: [Drukarnia oo. Paulinyw].

Osiat, W. (2016). Zarys historii nauczania i wychowania religijnego młodzieży. *Studia Katechetyczne*, 11, 121–140.

PAU i PAN-1: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Kr. 1064. «*Pamiętnik Aleksandra Berhofa, zakonnika z klasztoru dominikanów w Podkamieniu, z lat 1658–1725, pszetlumaczony z łaciny pszech Sadoka Baracza w 1858 r.*».

Smith, Ph. (2014). A Dominican Philosophy of Education. *Towards the intelligent use of liberty: Dominican Approaches in education*, [27–46].

Stolarczyk, T. (2011). Szkoły dominikańskie w Łęczycy w XIII–XVI wieku. *Prace Katedry Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej*, 1, 413–424.

Świętochowski, R. (1970, [druk 1972]). Źródła do dziejów nowożytnych zakonu kaznodziejskiego. *Sprawozdania KUL*, 19, 84–91.

Świętochowski, R. (1971). Podstawa źródłowa historii dominikanów w Polsce 1772–1970. *Sprawozdania KUL*, 20, 82–89.

Świętochowski, R. (1975). Szkolnictwo teologiczne dominikanów. *Dzieje teologii w Polsce*, 2, 212–285.

Świętochowski, R., Chruszczewski, A. (1975). Polonia dominicana apud extraneos. *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, 2, 467–572.

Szymborski, W. (2012). Źródła do historii dominikańskiego *studium generale* w Krakowie w epoce nowożytnej. Stan badań i perspektywy badawcze. *Folia Historica Cracoviensia*, 18, 193–211.

Wróbel, A. (1987). Nauczanie w średnich szkołach dominikańskich na przełomie XVIII i XIX wieku. *Przegląd Tomistyczny*, 3, 343–370.

Żukiewicz, K. (1907). *Dzieje Cudownego Obrazu Maryi w kościele oo. Dominikanów w Podkamieniu*. Kraków.

REFERENCES

Bukalo, I. (2024a). Priory Pidkamynskoho dominikanskoho monastyria u XVIII stolitti. *Naukovyi shchorichnyk «Istoriia religii v Ukraini»*, 34, 83–104 (in Ukrainian).

Bukalo, I. (2024b). Spohady Aleksandra Berhofa (OR) (1658–1724 rr.): istoriia rukopysu ta zhyttiepys avtora. *Bridshchyna – krai na mezhi Halychyny y Volyni*, 15, 26–34 (in Ukrainian).

Dzhannini, M. K. (2023). *Dominikantsi*. Kyiv: Kairos (in Ukrainian).

Kmet, V. (2008). Yezuitskyi shliakhetskyi konvikt. *Entsyklopediia Lvova*, 2, 286–287 (in Ukrainian).

Sinkevych, N. (2009). *Laudare benedicere praedicare: Dominikanskyi orden na Volyni v kintsy XVI – na pochatku XIX st.* Kyiv: Kairos (in Ukrainian).

Skochyliias, I. (2008). *Relihiia ta kultura Zakhidnoi Volyni na pochatku XVIII st.: za materialamy Volodymyrskoho soboru 1715 r.* Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 146 (Halyske namisnytstvo), op. 84, spr. 2004 (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 146 (Halyske namisnytstvo), op. 84, spr. 2005 (in Ukrainian).

Shevcheno, T. (2001). Ostrozkyi kolehium yezuitiv (1626–1648). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zb. nauk. prats, 11*, 85–88 (in Ukrainian).

Shevchenko, T. (2005). *Yezuitske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoi chverti XVI – seredyna XVII st.* Lviv: Svichado (in Ukrainian).

Appendix ad Concilium Plenarium Americae Latinae Romae Celebratum Anno Domini MDCCCXCIX. (MCM). Romae (in Latina).

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (APPD), Pk 2. «Kronika klasztorna czyli Dalsze Dzieje Świętej Góry Różańcowej Klasztoru WW. Xięży Dominikanów Prowincyi Ruskiej Świętego Jacka w Podkamieniu od Roku 1788 do R. 1797 y dalej Napisane Pod Przeorowstwem Przewielebnego Oyca Mikołaja Byliny S. T. P., który diebus Majj 97 obrany został Prowincyałem» (in Polish).

APPD, Pk 27. «Liber Professionis Fratrum Ordinis Praedicatorum ab Anno 1654» ad annum 1929 (in Latina).

Barącz, S. (1861). *Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce*, 2. Lwów (in Polish).

Barącz, S. (1870). *Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu*. Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego (in Polish).

Bartnicka, K. (1998). Jerzy Flaga, Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. *Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 151–153 (in Polish).

[Benedicti XIII]. (1754). *Instructio pro Parvulis prima vice ad Sacramentalem Confessionem, nec non ad SS. Eucharistiam sumendam admittendis*. Pragae (in Latina).

Encyklopedia Katolicka. (1989) (T. 1: A–B). Lublin (in Polish).

Flaga, J. (1979). Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772. *Roczniki Humanistyczne*, 27/2, 107–147 (in Polish).

Flaga, J. (1986). *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII wieku, 1767–1772*. Lublin (in Polish).

Flaga, J. (1990). Formacja kandydatów do zakonów w XVII i XVIII w. *Roczniki Humanistyczne*, 38/2, 79–117 (in Polish).

Flaga, J. (1991). Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku. *Roczniki Humanistyczne*, 39–40/2, 81–96 (in Polish).

Flaga, J. (1991). *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, 2. Lublin (in Polish).

Flaga, J. (1992). Z problematyki formacji intelektualnej kandydatów do zakonów w XVIII wieku. Organizacja i funkcjonowanie studiów retoryki. *Zeszyty Naukowe KUL*, 35/1–2, 63–64 (in Polish).

Flaga, J. (1994). Organizacja zakonnych studiów filozoficzno-teologicznych w XVII i XVIII wieku. *Roczniki Humanistyczne*, 42/2, 97–122 (in Polish).

Flaga, J. (1995). Sposób powoływania lektorów w studiach zakonnych w XVII i XVII wieku oraz przysługujące im przywileje. *Roczniki Teologiczne*, 2/4, 43–63 (in Polish).

Flaga, J. (1998). *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin (in Polish).

Gapski, H. (2006). Badania nad przeszłością dominikanów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Próba bilansu. *Dzieje dominikanów w Polsce XIII–XVIII wiek. Historiografia i warsztat badawczy historyka*, 61–62 (in Polish).

Kaczmarek, K. (2005). *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*. Poznań (in Polish).

Kaczmarek, K. (2019). Źródła do dziejów szkół dominikanów poznańskich w dobie nowożytnej. *Biuletyn Historii Wychowania*, 59–68 (in Polish).

Kielar, P. (1969). Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV w. *Studia Philosophiae Christianae*, 5/1, 304–318 (in Polish).

Kowalski, J. (1969). Nauka Mikołaja z Mościsk o modlitwie wewnętrznej. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 16/3, 24–39 (in Polish).

Krasny, P. (2005). Kościół i klasztor Dominikanów w Podkamieniu. *Materiały do dziejów sztuki sakralnej (Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego)*, 13, 123–192 (in Polish).

Madura F. R. *Acta Capitulum Provinciae Russiae. AB A. 1598–1772*, 5 (in Latina).

Mikołaj z Mościsk. (1628). *Akademia pobożności...* Kraków (in Polish).

Mikołaj z Mościsk. ([1722]). *Elementarzyk ćwiczenia duchownego Nauka o świętych relikwiach i o odpustach Nauka ostrożnego życia Walna wojna duchowna Infirmarya chrześcijańska*. [Częstochowa]: [Drukarnia oo. Paulinyw] (in Polish).

Osiat, W. (2016). Zarys historii nauczania i wychowania religijnego młodzieży. *Studia Katechetyczne*, 11, 121–140 (in Polish).

PAU i PAN-1: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Kr. 1064. «*Pamiętnik Aleksandra Berhofa, zakonnika z klasztoru dominikanów w Podkaminie, z lat 1658–1725, pszetlumaczony z łaciny pszcz Sadoka Barączca w 1858 r.*» (in Polish).

Smith, Ph. (2014). A Dominican Philosophy of Education. *Towards the intelligent use of liberty: Dominican Approaches in education*, [27–46] (in English).

Stolarczyk, T. (2011). Szkoły dominikańskie w Łęczycy w XIII–XVI wieku. *Prace Katedry Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej, 1*, 413–424 (in Polish).

Świętochowski, R. (1970, [druk 1972]). Źródła do dziejów nowożytnych zakonu kaznodziejskiego. *Sprawozdania KUL, 19*, 84–91 (in Polish).

Świętochowski, R. (1971). Podstawa źródłowa historii dominikanów w Polsce 1772–1970. *Sprawozdania KUL, 20*, 82–89 (in Polish).

Świętochowski, R. (1975). Szkolnictwo teologiczne dominikanów. *Dzieje teologii w Polsce, 2*, 212–285 (in Polish).

Świętochowski, R., & Chruszczewski, A. (1975). Polonia dominicana apud extraneos. *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972, 2*, 467–572 (in Polish).

Szymborski, W. (2012). Źródła do historii dominikańskiego *studium generale* w Krakowie w epoce nowożytnej. Stan badań i perspektywy badawcze. *Folia Historica Cracoviensia, 18*, 193–211 (in Polish).

Wróbel, A. (1987). Nauczanie w średnich szkołach dominikańskich na przełomie XVIII i XIX wieku. *Przegląd Tomistyczny, 3*, 343–370 (in Polish).

Żukiewicz, K. (1907). *Dzieje Cudownego Obrazu Maryi w kościele oo. Dominikanów w Podkaminie*. Kraków (in Polish).

Ihor BUKALO

*PhD student of the Department of History
Faculty of Humanities*

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6460-1184>

e-mail: bukalo.hn@ucu.edu.ua, bukaloo.idor@gmail.com

EDUCATIONAL IDEALS OF THE 1730 «INSTRUCTIONS» FOR THE ALUMNAT AT THE PIDKAMIN CONVENT

This article explores the implementation and operation of an additional level of education at the Pidkamin Dominican Monastery, following the establishment of the boarding school/lower seminary in 1730 by Rafal Russian. The institution was intended for the children of impoverished nobility. Several normative documents, including the foundation act signed by the monastery's prior, the provincial, and the founder, as well as the «Instruction» governed its existence. The «Instruction» clearly outlined the functioning of the alumnat, including means of support, the roles of the prefect and the inspector, and the duties of the students. Drawing from previous educational practices – likely influenced by Jesuit traditions, Roman normative documentation, and customary Dominican educational norms in the Polish-Lithuanian Commonwealth – and specifically tailored for the Pidkamin convent, the «Instruction» reveals the educational model intended for implementation by the monks. In response to frequent deficiencies in the educational level among Dominican

candidates, the proposed educational program formed the foundation for pre-monastic studies for the nobility, introducing a relatively new level of study within the Dominican educational model, preceding direct entry into the convent.

The analyzed regulatory documents provide insights into the «ideals» and values of the educational process, daily life, and prayer practices. The detailed regulation of daily life for the alumni highlights the priorities in integrating young men into monastic life. However, the current lack of statistical data regarding the subsequent activities of alumni limits the interpretation of their spiritual careers.

The educational programs for 12-year-olds, aligned with the Dominican educational model – which combined prayer practices, learning, and disciplined everyday life – lasted at Pidkamin for just over half a century (1720s–1780s). It is suggested that these educational practices were crucial for the future candidates' affiliation with the Dominican Order. The examined regulatory framework, which introduced an additional educational level, enhances the understanding of certain aspects of the Pidkamin Convent's activities in the mid-18th century and suggests a new direction for socio-cultural research on the educational ideals of the Dominican Order.

Key words: alumnat, alumn, Pidkamin convent, Dominicans, «Instruction», foundation act, R. Russian.

Іван ПАТЕР

*доктор історичних наук, професор
головний науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>
e-mail: I.Pater@nas.gov.ua*

ШЕВЧЕНКІАНА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1914–1918)

Розглянуто відзначення Шевченківських свят полоненими українцями в таборах Австро-Угорщини (Фрайштадт) і Німеччини (Вецляр, Зальцведель та Раштат). Наголошено, що все українське громадянство щорічно в березні святкувало Шевченківські дні, які, по суті, стали національним торжеством. Акцентовано, що за часів російського панування в Наддніпрянщині царський уряд забороняв вшановувати пам'ять Т. Шевченка, особливо це виявилось 1914 р., коли українці всього світу відзначали 100-річчя від дня народження Кобзаря, у Наддніпрянщині святкували «німий ювілей».

Констатовано, що в роки Першої світової війни понад 500 тис. українців опинилося в полоні Центральних держав. Однак зауважено, що, перебуваючи в неволі, полонені українці не забували вшановувати пам'ять великого Тараса. Зазначено, що завдяки діяльності Союзу визволення України у всіх українських таборах Австро-Угорщини й Німеччини щороку відбувалися величаві святкування в честь Кобзаря – не тільки як геніального поета, але й як духового натхненника української нації. Наголошено, що під впливом ідей Т. Шевченка прокинулося все свідоме українство, своїми творами він вселив українцям віру в можливість бути господарями у своїй хаті, а для досягнення цієї мети вказав, що потрібно «рвати кайдани» й будувати «нову вільну сім'ю».

Стверджено величність Шевченківських свят у всіх таборах, на які збиралися сотні полонених. Зазначено, що відбувалися концерти, ставили вистави за творами поета, проводили вечори декламації, видавали таборові часописи – «Розвага» (Фрайштадт), «Вільне слово» (Зальцведель), «Розсвіт» (Раштат), «Громадська думка» (Вецляр), щороку присвячували Шевченківському святу спеціальні номери, у яких друкували окремі твори поета, статті про його творчі здобутки, а найголовніше – значення Т. Шевченка для України як борця за волю.

Наголошено на урочистостях відзначення полоненими свят Т. Шевченка після революції в Україні. Встановлено, що всі, хто виступав, акцентували на тому, що він перший розпочав боротьбу з царизмом, а його ідеї втілили в життя українські борці в 1917–1918 рр. Констатовано, що сьогодні нащадки продовжують вшановувати пам'ять свого Великого Кобзаря.

Ключові слова: Тарас Шевченко, табори полонених, вшанування Кобзаря.

Українці щорічно відзначають пам'ять Тараса Шевченка – свого найбільшого поета, який із низин раба-кріпака піднісся на вершини духовної творчості й культури, здобуваючи для себе невмирущу славу й стаючи гордістю нації (Невиповнений «Заповіт», 1917, с. 161). Ці урочистості стали для українського народу, по суті, національним святом. Здається, що українці єдині у всьому світі придумали собі таке свято. Немає в Україні такого місця, де би свідоме громадянство щороку в березні не відзначало б Шевченківське свято.

Постаті Т. Шевченка і його творчій спадщині присвячена надзвичайно велика кількість наукових досліджень, науково-популярних публікацій, художньо-мистецьких творів відомих учених: істориків, літераторів, мовознавців, культурологів, мислителів, які завжди прагнули й намагаються сьогодні досягнути неперевершеної спадщину й життєпис Великого Кобзаря.

Першими історіографами означеної теми стали знані діячі Союзу визволення України (СВУ): Володимир Дорошенко (Дорошенко, 1915, с. 1–3), Андрій Жук (Жук, 1917, с. 168–169), Богдан Лепкий (Лепкий, 1918, с. 1), Теофіль Мелень (Мелень, 1915а, с. 10–12; Мелень, 1915b, с. 12–14), Василь Сімович (Сімович, 1915, с. 8–11; Сімович, 1921, с. 11), Степан Смаль-Стоцький (Смаль-Стоцький, 1934), Омелян Терлецький (Терлецький, 1919), Микола Троцький (Троцький, 1917, с. 171), Василь Сімович (Василь Верниволя) (Верниволя, 1917а; Верниволя, 1917b).

Важливою підмогою у написанні цієї розвідки стали спогади полонених, зокрема Байди (Байда, 1918, с. 1–2), Вашка (Вашко, 1917, с. 4), Олекси Кобця (Варави) (Кобець, 1959), Костянтина Пархоменка (Даниленка К.) (Пархоменко, 1917, с. 7–8), Г. Червоного (Червоний, 1916, с. 2–5;), Якимця (Якимець, 1916, с. 7) (імена не встановлено) та ін.

У радянську добу з творів Т. Шевченка вилучали патріотичні та національні напрямки, створювали образ поета-бунтаря, революціонера, палкого прихильника та друга «великого» російського народу. Такі трактування творчості Кобзаря зберігалися практично до кінця 1980-х років.

Новий етап осмислення творчості Шевченка розпочався з 90-х років минулого століття. Щодо досліджуваної теми варто виокремити ювілейний збірник наукових праць «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Тарас Шевченко і соборна Україна», присвячений 200-річчю від дня народження Кобзаря (Україна, 2015). У збірнику подано окремі статті, у яких відображено шевченківські святкування в різних українських і європейських регіонах у різні періоди (Литвин, 2015, с. 261–267; Патер, 2015, с. 268–285; Заброварний, 2015, с. 441–448; Жеплинський, 2015, с. 449–450). Важливі щодо висвітлення цієї теми публікації Володимира Литвина (Литвин, 2014), Романа Ковалю (Коваль, 2014), Марини Палієнко та Ігоря Срібняка (Палієнко, Срібняк) тощо.

В Україні багато разів відзначали ювілеї, щораз більших розмірів набирало святкування пам'яті Т. Шевченка і його культ. Однак розгляну тільки два обходи поета, які мали величаво відбутися в 1911 р. і 1914 р. Так, у 50-ту річницю його смерті в Києві планували закладини пам'ятника Т. Шевченкові. Але замість проведення конкурсу щодо проекту пам'ятника та визначення місця для нього, була заборона публічного святкування – ці справи відклали до річниці уродин поета (Жук, 1917, с. 168).

Заборона обходу роковин Кобзаря діяла і в інших містах, зокрема в Харкові, Катеринославі, Одесі. Не дозволили вшанування поета й у м. Лубни на Полтавщині.

ні. Українець із цього міста, який під своїм дописом у «Вістнику СВУ» підписався «полонений з Гетьманщини», згадував, оскільки день вшанування пам'яті припав на перший день Великого посту, коли заборонялися будь-які концерти чи театральні вистави, то мусіли лубничани відкласти це дійство на пізніше. А в день смерті поета відправили в церкві тільки панахиду. «Аж ось з наближенням Шевченкових днів, – зазначено у статті, – почали з'являтися на небосхилі нашого політично-національного життя все чорніші й чорніші хмари» (Полонений з Гетьманщини, 1917, с. 166). Почали надходити сумні новини щодо відзначення роковин аж до офіційного повідомлення про їхню повну заборону. «Хотілося кричати несамовитим криком, аби почув цілий світ про ту страшну кривду, яку заподіяло московське правительство усьому народові України, – з жалем констатував полонений лубничанин, – але нічого з того не виходило. Тяжка залізна рука ворогів українського народу придушила все, що було живого. Належного відпору дати не було сил» (Полонений з Гетьманщини, 1917, с. 166).

Відзначити 100-літній ювілей уродин Т. Шевченка громадянство Наддніпрянщини прагнуло урочистими засіданнями, громадськими панахидами, популярними відчитами для населення про життєвий і творчий шлях Кобзаря, надання його імені вулицям та школам, поширення творів поета тощо.

У Києві утворено Шевченківський комітет, що займався далі справою пам'ятника, визначивши й місце для нього, дальшим збиранням пожертв, сума яких у підсумку дійшла до 200 тис. руб. У кожному українському місті та селі, у великих містах поза Україною, де були українські колонії, місцеве громадянство готувалося до святкування ювілею.

Що сильнішим ставало національне пробудження народу в очікуванні Шевченківських свят, то дужче стискалися окупи навколо відзначення цієї знаменної дати. До царського уряду посипалися донесення «нащадків Іскри й Кочубея», різних чорносотенців, що під покровом Кобзарєвого ювілею готується українська революція, мета якої відірвати Україну від Росії (Жук, 1917, с. 168–169). Вони робили різні інтриги, щоб те свято не відбулося. Називали Т. Шевченка богохульником, бо він у своїх творах ганьбив попів і «с неуваженієм атнасілся к святой церкві і православному духовенству», зневажав царів і через це не заслужив на публічну пошану (Червоний, 1916, с. 3).

За кілька тижнів перед річницею царський уряд заборонив святкування Шевченкового ювілею. Міністр внутрішніх справ Росії Николай Маклаков (Николай Маклаков) видав наказ губернаторам і градоначальникам не допускати ніяких публічних виступів у Шевченкову річницю, а синод заборонив духовенству правити панахиди по українському поетові (Жук, 1917, с. 169). Навіть внесена в Думі й прийнята нею інтерпеляція російських трудовиків і соціал-демократів не відвернула заборони. «Полохливі й умірковані українські патріоти, – наголошував відомий громадсько-політичний діяч А. Жук, – по сій забороні сказали, що будуть в серцях шанувати пам'ять Шевченка, будуть мовчати» (Жук, 1917, с. 169). Однак усе це не відвернуло найактивніших елементів українського громадянства – «цвіт народу» – від вшанування пам'яті того, чий слова лунали в ті дні: «Вставайте, кайдани порвіте!» (Жук, 1917, с. 169).

Полонений Фрайштадтського табору, учасник протестних акцій проти урядової заборони святкування Шевченківського ювілею в Києві 1914 р. Г. Червоний згадував: «І вже з вечора (24 лютого ст. ст.) можна було бачити поліцейські патрулі. Це було як

вигук грому серед білого дня задля всіх киян, бо все-таки була надія, що хоч не вся намічена програма, але ж добра частина її, не буде заборонена. Це ж оголошення (про заборону свята) намісника города було іскрою, яка запалила страшний вогонь, котрий вибух у боротьбі українців з правительством за своє потоптане національне право» (Червоний, 1916, с. 3–4).

Зранку 25 лютого (ст. ст.) представники студентів-українців Київського університету, отримавши відмову настоятеля Софіївського собору відслужити панахиду по Т. Шевченкові, були заарештовані. Їхні товариші вирішили три дні не відвідувати лекцій і провести протест проти заборони відзначати Шевченківське свято. До гурту студентів долучилися робітники, які полишили роботу на фабриках. Над демонстрантами з'явився прикрашений мереживним рушником і квітами портрет поета. До студентсько-робітничої маніфестації приєднувалися й інші процесії протестувальників, які зі співом «Вічна пам'ять» та портретами Т. Шевченка і національними прапорами рушили до Софіївської площі, щоби відслужити панахиду по Кобзареві (Червоний, 1916, с. 4). Тут на протестувальників уже чекала поліція. Начальник наказав демонстрантам розійтися, бо інакше дасть команду: «Стріляти!». У відповідь знову залунала «Вічна пам'ять». На демонстрантів за наказом начальника поліції кинулася сотня кінних стражників, яка вже була налаштована до цього. Очевидець цієї масакри Г. Червоний так описав розгін маніфестації: «Стали топтати кіньми, бити нагаями ... Десять від нагайки кричали жінки, хтось плакав, стогнав, когось заарештували, потягли ...

Та ще не встигли вгамуватися від того, як закричали: “козаки! Козаки!” й у ту ж мить почувся свист, п'яний крик і з усіх боків налетіли козаки. Коні їх уже не боялися йти на людей, топтали їх, та й самі козаки не жаліли батогів і рук, били по чому попало. Метнулася 10-тисячна товпа, почала тікати, але скрізь лютували козаки ... Багацько людей збили вони кіньми, подавили підковами руки, ноги, порозбивали голови. Через тих, що падали бігли другі люди, топтали їх, лізли у вікна й двері магазинів і т. д. Плач, стогони. Видно було багацько людей з окривавленими обличчями й руками» (Червоний, 1916, с. 4).

Авторові цього спомину якось пощастило втиснутися у якийсь двір, але й там було небезпечно. Адже відбувалася гульба чорносотенців за царя-батюшку, які також били людей, виганяли з дворів і кричали: «Бей мазепінцоф!» (Червоний, 1916, с. 4).

Багато людей було побито, заарештовано. «Так, – резюмував колишній учасник цього “Шевченківського святкування” в Києві Г. Червоний, – український народ святкував пам'ять одного з найкращих своїх синів і замість радощів поніс на собі рани від козацьких батогів» (Червоний, 1916, с. 5). Такі ж демонстрації відбулися й в інших великих містах Наддніпрянщини (Жук, 1917, с. 168–169).

Так, Київ не став осередком Шевченківських свят – ним став Львів, а Наддніпрянщину примусили відсвяткувати «німий ювілей» (Голубець, 1914, с. 52).

У Галичині та на Буковині Шевченківський ювілей відзначали не тільки в більших містах, а й у кожному містечку і селі. Так, у с. Русів та м. Снятин виступав на Шевченковому святі письменник Василь Стефаник, який, власне, й наголосив, що «саме Шевченко об'єднує нас, українців, на сході і на заході у велику націю, і прийде час, коли всі будемо жити у вільній Україні» (Гоян, 1998, с. 402). У Львові всі українські інституції – Наукове товариство ім. Шевченка, «Просвіта», «Дністер», Українське педагогічне товариство «Рідна школа» та ін. – на своїх будинках вивісили портрети Т. Шевченка, прикрашені квітами й рушниками. Ювілейна академія відбулася

9 березня 1914 р. у Львові у спортивній палаті при вул. Зеленій, оскільки міська адміністрація, що складалася здебільша з поляків і євреїв, заборонила проводити свято в міському театрі. Із промовою виступив найвизначніший із тогочасних українських парламентаріїв Євген Олесницький. Він наголосив: «Не однаково доводиться всім українським землям стрічати велике свято епохи. Закована Україна й старовинний наш Київ стрічають ці великі роковини глухою мовчанкою ... Наша побідна пісня мішається з брязком оков, наложених на український народ там, де родився і жив Кобзар, де стоїть його могила, куди, наче до української Мекки, звернені нині очі й серце народу ... Ніякі окови не скують “душі живої і слова живого”, того слова, що має за собою століття Шевченківської епохи» (Діло, 1914, 10 березня).

Варто зазначити, як би не було важко святкувати ці Шевченківські ювілеї, все-таки до цих знаменних дат видано низку книжок, опубліковано чимало статей, у Галичині з'явилися пам'ятники поетові, закладено окремі інституції й названо їх іменем Т. Шевченка, не кажучи вже, що скрізь у галицько-буковинських землях відбувалися вечорниці та концерти.

Вершиною святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка став сокільсько-січовий здвиг 28 червня 1914 р. у Львові. У маніфестаційному поході взяло участь понад 12 тис. соколів і січовиків. Саме тоді, коли проходив величний Ювілейний Шевченківський здвиг, до Львова надійшла несподівана звістка зі Сараєво про вбивство австро-угорського престолонаслідника принца Франца-Фердинанда (Franz Ferdinand von Österreich-Este) та його дружини Софії (Sophie Maria Josephine Albina Gräfin Chotek von Chotkow und Wognin). Тому 28 червня 1914 р. записано в історії людства як «чорний день», а Сараєвська трагедія переросла в Першу світову, або Велику війну, що давно визривала в політичних колах Антанти й Центральних держав.

Однак українці не перестали святкувати Шевченківські дні й після ювілейних 1911 р. і 1914 р. Навіть у тих тяжких обставинах серед страшною воєнної завірюхи, де тільки можна було, відбувалися Шевченківські свята. Не минули вони й полонених українців.

Потрібно наголосити, що з вибухом війни до армій країн, які воювали, було мобілізовано велику кількість українців. Так, до російської армії, за різними методиками підрахунку, чисельність призваних коливалася від 3,5 до 4,5 млн, а в австро-угорському війську – від 250–300 до 700 тис. осіб (Литвин, 2008, с. 396; Субтельний, 1992, с. 296). Зрозуміло, що чимала кількість вояків-українців у результаті боїв на фронтах потрапляла в полон.

Відповідно до списку австро-угорського і німецького командування, на початку 1915 р. на території Центральних держав перебувало: в Австро-Угорщині – 177, у Німеччині – 122 пункти військовополонених солдатів російської армії, відповідно 82 і 19 – офіцерських. Кількість полонених і серед них українців не подано (ЦДАВО, арк. 1–8). На 1 лютого 1917 р., за даними австро-угорського воєнного відомства, число бранців, взятих у полон Центральними державами, становило 2 874 271 осіб, зокрема в Німеччині перебувало 1 092 055, із них 8 294 – офіцери. За державною належністю найбільше було вихідців із Росії – 2 080 690 осіб (Патер, 2000, с. 274).

В Австро-Угорщині в лютому 1917 р. перебувало приблизно 1,1 млн полонених російської армії, зокрема до 200 тис. українців, а в Німеччині ще в жовтня 1918 р. нараховувалося 1,4 млн вояків російської армії, з яких орієнтовно 300 тис. – українці (Шанковський, 2000, с. 3121). Напевно, потрібно окремо зазначити, що в Росії було

1,7 млн полонених австро-угорської армії, з них майже 120 тис. – українці (Шанковський, 2000, с. 3121).

Варто наголосити, що тоді українці не мали власної держави, яка б захищала їхні інтереси, тому боролися і вмирили за імперії, що не тільки ігнорували їхні національні справи, а й наполегливо прагнули, зокрема Росія, знищити їхній національний рух. І що найгірше – українці як безпосередні учасники боїв з обох сторін змушені були вбивати одні одних. «Єдиним позитивним аспектом війни, – наголошував Орест Субтельний, – було те, що вони виснажували воюючі імперії, створюючи тим самим нові політичні можливості для своїх пригноблених підданих. Але, принаймні попервах, ця можливість була ще занадто віддаленою» (Сутельний, 1992, с. 297).

Однак українці Галичини й Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, відразу відреагували на початок воєнних дій, утворивши 3 серпня 1914 р. Головну Українську Раду*, й почали організовувати військові формації Українських січових стрільців (УСС), а наддніпрянці 4 серпня 1914 р. створили Союз визволення України. Ці організації у війні виступили на боці Центральних держав, проголосивши своїм головним політичним постулатом державність і соборність України. Реалізацію своїх національних змагань пов'язували з поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого «на руїнах російської імперії цієї тюрми народів встане Вільна, Самостійна Україна» (Наша платформа, 1914, с. 1–2).

СВУ, крім пропаганди справи української незалежності у європейських країнах, уже з початком війни проводив роботу з полоненими українцями. Наприкінці жовтня 1914 р. Союз одержав згоду воєнних властей Австро-Угорщини на ведення національно-політичної роботи серед полонених українців російської армії з метою вибрати серед них найбільш національно свідомих (ЛАС-2).

Полонених українців, які пройшли відповідний відбір через СВУ, переводили в окремі табори. Перший спеціальний табір для вояків-українців був відкритий на початку листопада 1914 р. у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). У 1917 р. тут разом зі старшинським табором у Йозефштадті (Богемія) нараховувалося 30 тис. полонених українців. Окрім того, в Австро-Угорщині перебували ще табори полонених українців у Дунасардегль (Словаччина) і старшинський у Терезієнштадті (Угорщина) (ЛАС-2; Союз, 1979, с. 52–72).

У Німеччині завдяки копіткій роботі члена Президії СВУ Олександра Скорописа-Йолтуховського з великими труднощами (німецьке Міністерство закордонних справ було дуже проти) вдалося добитися, щоб полонених українців було зібрано у трьох таборах: Раштат, Зальцведель і Вецляр. У них перебувало понад 50 тис. полонених, а в Ганновер-Мюндені 1917 р. – 4 сотні старшин українців (ЛАС-1; Патер, 2000, с. 277). Загалом, упродовж Першої світової війни майже 200 тис. вояків-українців перейшли через табори в Австро-Угорщині та Німеччині (Наріжний, 1942, с. 15).

З метою піднесення національної свідомості полонених українців СВУ створив у таборах Просвітні відділи. Союзові було нелегко проводити свою роботу, яка спочатку натрапляла на значний опір полонених, підбурюваних москалями, поляками, «малоросами», різноманітними «люмпенами пролетаріату» тощо. Однак завдяки наполегливій національно-освідомлюючій праці представників галицько-буковинських і наддніпрянських (здебільша з числа полонених) інтелігентних сил у таборах органі-

* 5 травня 1915 р. реорганізована в Загальну Українську Раду.

зовували школи, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, освітні курси, театральні гуртки, будували церкви, засновували кооперативні заклади, видавали таборову пресу, утворювали українські громади та спортивно-мілітарні товариства. У кожному таборі засновано український часопис: у Раштаті – «Розсвіт», Зальцведелі – «Вільне слово», Вецлярі – спочатку «Просвітній листок», згодом – «Громадська думка», Фрайштадті – «Розвага», у Йозефштадті – «Наш голос» (Дорошенко, 1954, с. 35).

Зрозуміло, що все це покращувало матеріальні умови життя полонених, їхній фізичний і моральний стан, піднімало дух, а головне – пробуджувало серед них національну свідомість. Із заляканих полонених, «гарматного м'яса» російської армії, вони перетворилися на політично освічених громадян, у свідомих українців, готових на боротьбу за долю рідного краю. «Українці, – наголошував О. Скоропис-Йолтуховський, – стали розуміти, що то за сили їх душать, для кого й чого заставляють робити єгипетську (рабську) роботу. Ширилось розуміння – ріс український громадянин, і в неволі за дротом зросли кадри вільних людей» (3 листа, 1919, с. 18).

Отже, це було головною метою ініціаторів проведення національно-освідомлюючої праці – багатьох співробітників СВУ. «Адже вже на початку 1917 р. у кожному таборі, – констатував Дмитро Дорошенко, – було по кілька тисяч людей, вповні приєднаних до українського національного руху, свідомих, згуртованих в українських організаціях» (Дорошенко, 1954, с. 36).

Тому українські національно-культурницькі діячі добре усвідомлювали: щоб досягти відповідних успіхів у реалізації своїх національно-політичних цілей, потрібно якнайповніше використати у своїй освідомлюючій праці культ Т. Шевченка. Адже, власне, йому українці повинні завдячувати виставленим ідеалом самостійності Рідного краю. «Він перший, – зазначав працівник СВУ у таборах полонених В. Сімович, – у XIX віку свідомий Мазепинець модерного покрою, від нього пішла “мазепинська язва”» (Сімович, 1921, с. 11). Свідоме українство розуміло, що з вибухом війни потрібно втілити в життя Шевченківський ідеал, який глибоко ввійшов у народну душу і запалив тодішню молодь, за здійснення якого пішли на поле битви УСС. «Треба встати за Україну, треба використати Велику війну, – наголошував В. Сімович, – щоб вона принесла нам політичну волю. Запанував великий запал серед громадянства австрійської України, відчувалося, що або тепер “порвати кайдани і вражою, злою кров’ю волю окропити”, або ніколи» (Сімович, 1921, с. 12).

Зрозуміло, що культ Т. Шевченка для тогочасної української суспільності був символом її змагань до свободного, незалежного буття та розвитку у сім’ї вільних європейських народів. Тому й не дозволяв російський царат Шевченківських святкувань, що засвідчувало безсилля тодішньої влади. Адже багнетами не можна знищити думку, яку сповідують мільйони. Тому ніяке brutальне насильство не в силі було змінити тої реальності, що світ ідей, мрій і бажань Кобзаря запалив народні маси та перетворився на загальнонародне змагання за здійснення його кличів волі, а культ поета набув серед українського громадянства особливого значення. «Отсе перетворювання світогляду Шевченка у світогляд нації, – наголошував публіцист, член СВУ Теофіл Мелень, – йшло дорогою повільного, але постійного розвитку, переходило різні фази, проявлялося в різних формах. Культ Шевченка зростав поступово, поволі ширшав і поглиблювався, захоплюючи чимраз дальші круги суспільності» (Мелень, 1915а, с. 11).

З такою думкою пізніше погоджувався відомий український історик Іван Лисяк-Рудницький, який відзначав величезний вплив Кобзаря на розвиток української

національної свідомості. «Українці, – акцентував історик, – шанували його як пророка, і скоро навколо його імені та пам'яті виріс культ» (Лисяк-Рудницький, 1994, с. 335).

Знаний український літературознавець Юрій Луцький наголошував, що поезії Тараса Шевченка щораз більше знаходили прихильників серед народу, а вплив його ідей все зростав (Луцький, 1998, с. 188).

Не минуло святкування величі Т. Шевченка, відзначення його дат уродин і смерті полонених українців. По всіх українських таборах у Центральних державах відбувалися урочистості в честь Кобзаря. Це пояснювалося тим, що Т. Шевченко був для українців не тільки геніальним поетом, а й духовним батьком української нації. «Шевченко для нас українців, – зазначав Василь Верниволя, – це сама Україна, це цілий зміст нашого національного життя, що Шевченко для нас – усе!» (Верниволя, 1917б, с. 1).

Автор наголошував, що під впливом ідей поета прокинулося все свідоме українство із прагненням волі для рідного народу, стало оцінювати його як свого провідника і сформувало культ (почитання) його особи, почало щорічно його святкувати, щоб ще більше й сильніше поширювати його думки, які стали охоплювати все більші народні маси завдяки таким святкам.

Таборові Шевченківські свята мали на меті національно освідомлювати полонених, перетворювати їх у свідомих громадян, українців, які повинні стати господарями на своїй рідній землі. А для цього однією з важливих ланок цієї роботи українські просвітні діячі вважали відзначення пам'яті Т. Шевченка. Василь Сімович акцентував: «Ця віра, яка була в Шевченка, віра, що “встане Україна” – є й у нас, у тих, хто свідомо взялися за цю роботу. І ми віримо, що ... ми будемо господарями в своїй хаті. За те, що він дав нам цю віру, за те, що він визначив мету нашого життя – ми йому вдячні, – от і ще й тому поклоняємося щороку його тіням» (Верниволя, 1917б, с. 1).

Першими відзначили Шевченківське свято фрайштадтці 1915 р. Табірний часопис «Розвага» з цієї нагоди помістив статтю полоненого Йосипа Іваненка «Тарас Шевченко». Автор наголошував: «54 роки минуло з того часу як на високій горі, над Дніпром, коло города Канева похоронено найбільшого Сина України – Тараса Шевченка. Багато мільйонів людей померло за той час і пам'ять про них загинула безслідно, мов і не жили ніколи. Та Шевченко немов живий поміж нами... Дух його вітає скрізь, де тільки б'ється українське серце – в Україні російській і австрійській, на далекій Сибірі, на широких степах Канади і Бразилії» (Іваненко, 1915, с. 2–3). Йосип Іваненко із сумом констатував, що святкувати роковини Кобзаря, на жаль, доводиться серед важких обставин, адже по «всій Європі шаліє страшна буря – світова війна, в якій пливе ріками й українська кров» (Іваненко, 1915, с. 2–3). Він плекав надію, що серед цієї світової бійни кується краща доля України, а дух Шевченка стане для українців «тим вогняним стовпом, що провадив колись жидівський народ з єгипетської неволі до обіцяного краю» (Іваненко, 1915, с. 2–3). Полонений Й. Іваненко щиро вірив у незалежність своєї Батьківщини, яка «не вмере, не загине». «Вона мусить стати вільна, – наголошував він. – Бо вільна Україна – це справа кращої долі й волі 35-мільйонного українського народу» (Іваненко, 1915, с. 2–3).

Цілком закономірно, що багато бранців-українців ніколи не могли б подумати, що відзначатимуть пам'ять Т. Шевченка серед незвичайних умов. «Хоч у полоні, – писав анонімний автор у статті “Шевченкове свято в воєнному полоні”, – а свобідно!» (Шевченкове свято, 1915, с. 3). Невідомий дописувач згадав святкування

Шевченківських днів 1914 р. у Галичині та Наддніпрянщині. Він дорікав землякам із підросійської України, що вони не читали добре «Заповіту» Кобзаря, не йшли слідами Великого Поета, який закликав «вставайте, кайдани порвіте», бо інакше б давно зруйнували царське панування над українцями. Анонім закликав земляків-полонених вдуматися у слова поета та належно їх зрозуміти: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь!». Відтак просив навчитися своєї минувшини, щоб пізнати, «яких батьків діти, ким, за що закуті», як люди боряться за кращу долю, як потрібно об'єднуватися в міцний гурт, як здобувати волю й свободу. Він звертався із закликом до полонених учитися й думати над тим, як «збудувати власну хату, як добути волю Україні» (Шевченкове свято, 1915, с. 4–5). Якщо, вважав автор статті, «цього навчимося, то може й ми сповнимо його [Шевченків] святий заповіт!» (Шевченкове свято, 1915, с. 4–5).

У день відзначення пам'яті Т. Шевченка у Фрайштадтському таборі у прибраній в національному стилі й переповненій чайні, що слугувала концертною залогою, відбулося святкування. У концерті взяли участь таборові хор і оркестр, а також окремі виконавці з артистичної секції. Відповідно до програми, були виконані кращі твори Тараса Шевченка, деякі з них, заборонені в Росії, які полонені почули вперше, народні пісні, близькі поетові, й твори Кобзаря на музику Миколи Лисенка, Станіслава Людкевича, Михайла Вербицького. Концерт залишив у присутніх гарний святочний настрій (Глядач, 1915, с. 2–3).

Враження від Шевченківського концерту подав у дописі до таборового часопису «Розвага» один із присутніх полонених, що сховався під псевдонімом «Глядач». Він, зокрема, зазначав: «На перші звуки нашого народного гімну “Ще не вмерла Україна” піднялися усі зі своїх місць та вислухали гімн стоячи ... Як хор заспівав “Заповіт”, заглянуло вечірнє сонце в салю, освітило цілий хор, оркестру й образ Тараса (у синьо-жовтих національних хоругвах). Нам здалося, що це було сонце волі, яке повинно зійти для поневоленого народу на Україні, сонце волі для самої України, задля якої Тарас стільки мук переніс та й життя віддав» (Глядач, 1915, с. 2–3).

Вважаю конечним виокремити відзначення 1915 р. Шевченківських днів у Наддніпрянщині. Так, 13 березня у 101-шу річницю від дня уродин Кобзаря у Київському університеті й політехніці розкидано відозви Українського студентського комітету із закликом до молоді провести одноденний страйк через заборону уряду вшанувати пам'ять Т. Шевченка. У справу втрутилася поліція, а відомий реакційний російський публіцист, духовий голова московських шовіністів Михайл Меньшиков (Михаил Меньшиков) у «Новому времени» із приводу цього бив тривогу й закликав до боротьби з мазепинцями, вимагав карати українців як державних зрадників (Вісти, 1915, с. 24).

У Москві та Петербурзі з ініціативи місцевих українських організацій в одній із більших церков (у Петербурзі – в Казанському соборі) відслужили панахиди по Шевченкові. На відправи тут зійшлися представники українських організацій, українська молодь і взагалі вся українська колонія (Вісти, 1915, с. 24).

З нагоди 54-х роковин від дня смерті Т. Шевченка катеринославська «Просвіта» організувала традиційну панахиду та великий літературно-вокальний музичний вечір. «Панахиду відслужено 26 лютого за ст. ст. о 6 годині ввечері в кафедральному соборі, – повідомляла кореспонденція у “Вістнику СВУ”. – Хоч того дня лютувала у місті сніжна заметіль, собор був переповнений вірними, серед яких особливо багато

було шкільної молоді. Були присутні також представники місцевих суспільних організацій, московських і українських, багато інших пошанувачів великого поета, а також великий відділ поліції» (Вістник, 1915, с. 11). Окрім того, 23 лютого 1915 р. відслужено панахиду по Т. Шевченкові в с. Мануйлівці Новомосковського повіту Катеринославської губернії (Вістник, 1915, с. 11).

Традиційний Шевченківський вечір у Катеринославі з великим успіхом відбувся 7 березня 1915 р. Він зібрав чисельну публіку, що заповнила залу театру «Комерческогo клуба». Вступне слово про слов'янофільство Т. Шевченка виголосив український громадський діяч, вчитель комерційної школи Г. Черняхівський (ім'я не встановлено), яке публіка вислухала із глибокою увагою.

Після цього великий мішаний хор в українських костюмах під управою місцевого диригента, вчителя комерційної школи В. Петрушевського (ім'я не встановлено) гарно відспівав «Заповіт», а потім наступило прекрасне виконання сольних, вокальних, музичних номерів і декламацій.

Однак найвизначніші та найбухливіші успіхи мали: артист Київської опери Н. Карлашов (ім'я не встановлено), артистка-декламаторка і громадська діячка Наталія Дорошенко (дружина історика Дмитра Дорошенка): із місцевих сил: тенор Г. Березицький (ім'я не встановлено), піаніст С. Пергаменчиков (ім'я не встановлено) і популярний місцевий громадський діяч та композитор, член міської управи А. Гротто-Слениковський (ім'я не встановлено).

«Цілий вечір, – зазначено в дописі, – мав характер дуже ідейного Шевченківського свята ... Се був перший і одинокий за цілий рік у Катеринославі великий артистичний український вечір» (Вістник, 1915, с. 11–12). Варто наголосити, що прибуток від концерту розділено між катеринославською українською ідальнею для дітей, батьки яких воювали, та Комітетом допомоги населенню Галичини, що потерпіло від війни (Вістник, 1915, с. 11–12).

Цілком закономірно, що не могли не вшанувати пам'ять Т. Шевченка УСС, для яких він був символом боротьби за самостійність України. Так, 29 квітня 1915 р., у четвер, у с. Варпалянці, що біля Мукачєвого, у місці побуту запасної сотні УСС відбулися святочні вечорниці на честь Кобзаря. «Ніколи ще на Україні не було такого Шевченкового свята, – наголошував Т. Мелень, – відбулося воно серед виїмкових, незвичайних обставин і цілий вигляд та характер його був незвичайний» (Т. М., 1915, с. 12).

Северин Левицький, український педагог і визначний пластовий діяч, а в роки Першої світової війни – січовий стрілець, розповідаючи про свій вишкіл на Закарпатті, так описав місцеперебування запасної стрілецької сотні: «... кадру УСС у 1915 році було перенесено, і мене з нею до нім[ецької] колонії під самим Мукачєвом, Варпалянка. Попередні села (Горонда, Страбичів) були чисто українські, чи пак “руснацькі”, не рахуючи хіба жидів, учителів і священників та членів їх родини, що творили цілком змадяризовану верхівку. У Варпалянці місце “руснаків” зайняли напівзмадяризовані вже німецькі колоністи ще з часів Марії-Терези, чи її сина Йосифа II. Варпалянка розташована на рівнині, у стіп гори-острова, на якій кріпко, спадисто знімалися мури замку Коріятовичів, донедавна ще тюрма для інтернованих на початку війни 1914 р.» (Левицький).

На великій, відкритій, уквітчаній зеленню терасі встановлено макет Шевченкової могили (робота артиста-малюра Юліана Буцманюка), а збоку – прибрану вінками

емблему (рисунок артиста-маляра Івана Іванця), на якій зображено січових стрільців, що йдуть у бій приступом із надписом: «Вставайте, кайдани порвіте!».

У святі взяли участь понад 300 стрільців, що прибули до Варпаланки з поля бою на двотижневий відпочинок, та майже 600 стрільців із запасної сотні та кадри (особовий склад) (Т.М., 1915, с. 12).

Перед присутніми на святі стрільцями із промовою виступив делегат Боевої управи УСС д-р Володимир Старосольський. Він зауважив, що Шевченківське свято стрільці відзначають серед обставин, у яких ніколи ще його не святкували. «Стоїте в це Кобзареве свято, – наголосив промовець, – не лишень як приклонники Шевченка і почитателі. Стоїте як справжні, щирі й хоробрі борці за його ідею. Стоїте як Шевченкові герої» (Т. М., 1915, с. 13). Опісля відбулися музично-вокальні виступи.

Наступним виступив член Загальної Української Ради Т. Мелень. Він сказав: «Святкуємо пам'ять чоловіка, котрий цілим серцем ненавидів московський царат і котрого царський уряд переслідував безпощадним способом ... Нині ви, товариші Стрільці, переводите в життя, в діло слова Шевченкового заповіту, бо з оружжєм в руках у тяжких кривавих боях боретеся за святе, велике діло, яке мусить бути увінчане перемогою» (Т. М., 1915, с. 13). Після промови всі стрільці гуртом співали «Ще не вмерла Україна», «Не пора» й інших національних пісень.

СВУ, розуміючи значну національно-освідомлювальну й патріотично-виховну роль творчості Тараса Шевченка для українського громадянства, зокрема й для полонених, видав у Відні 1915 р. у двох томах «Кобзаря», з автобіографією й популярною біографією поета пера Дениса Лукіяновича, накладом 21 тис. примірників обох випусків (Шевченко, 1915; Дорошенко, 1917, с. 378). Загальновідомо, що військовополонені українці в таборах Центральних держав із-поміж усіх українських видань найшвидше прагнули придбати «Кобзар», шкодуючи, що не можна дістати його повне видання. «Одною з перших книжок, – зазначав член СВУ Микола Троцький, – виданих Союзом визволення України для полонених, утікачів, українських жовнірів австрійського війська та всіх тих, кого війна примусила полишити рідну оселю, був “Кобзар” і він розійшовся в багатьох тисячах примірників у дуже короткім часі» (Троцький, 1917, с. 171).

Ще не стерлися в пам'яті людей ті часи, коли у вересні 1914 р. російське військо зайняло Львів. Українці-офіцери та солдати російської армії вже незабаром не залишили жодного примірника Шевченкового «Кобзаря» у львівських книгарнях. Українці, що були змушені проливати свою кров «не за Україну, а за її ката», шукали втіхи і поради в рідних рядках улюбленого національного поета. Адже твори Шевченка в Галичині були для солдатів-наддніпрянців ніби символом єдності українських земель, які російські ординці безжалісно й безпощадно знищували. До багатьох із них уже тоді прийшло усвідомлення значення війни для майбутнього України, тобто поразки російського самодержавства й утворення самостійної Української держави (Троцький, 1917, с. 171).

Тому діячі СВУ прекрасно усвідомлювали, що твори Т. Шевченка під час війни були потрібні українцям, як Євангеліє побожним людям у тяжкі хвилини життя. Для одних вони полегшували й поменшували криваві щоденні воєнні події, другим – давали вище зрозуміння трагедії війни, у якій людина розпливається у мільйонній масі й тим самим стає її частинкою великого цілого, а третім – висока гуманність поета давала зрозуміння прагнень і почувань окремих осіб, глибших мотивів висо-

ких і низьких вчинків, яким світова війна надала такий великий простір (Троцький, 1917, с. 171).

Цілком закономірно, що у творчості Т. Шевченка надзвичайно важливими психологічними моментами були страждання, любов, гнів і безмежне психічне піднесення, які у світовій війні зробилися спільними почуваннями багатьох мільйонів людей. Адже саме життя поета було довгим ланцюгом страждань. «Тому, що на муки, яких зазнав Шевченко від російського кріпацтва і тюрми, – наголошував М. Троцький, – були виставлені й мільйони його братів, синів одної з ним матері – України, тим більше були зрозумілі вислови цих мук у творах Шевченка їм і їх нащадкам» (Троцький, 1917, с. 171). Тому й не забували полонені українці в тяжких обставинах, у неволі, за дрого пом'янути «Великого Вчителя, який цілий свій вік борювався за волю пригнобленого українського народу» (Лисий, 1916, с. 4).

У Фрайштадті у контексті 55-ї річниці смерті Т. Шевченка 26 лютого ст. ст. 1916 р. відбулося два віча, організовані Суспільно-просвітнім гуртком у різних бараках. На першому виступило чотири промовці, які зауважили, що вже другий рік відзначається пам'ять поета в неволі, порівнювали Шевченківські обходи в Галичині і святкування у Наддніпрянщині, наголошували на його величч, порівнюючи зі світовими поетами, акцентували на ролі Кобзаря в національному відродженні. Після виступу кожного промовця відбувалися декламації поезій Т. Шевченка. Закінчилося віче співом національного гімну.

«Весь вечір пройшов яскраво, – зазначав полонений Лукіян Маркіянович. – На вічі збір людей був надзвичайний; народу все та все прибувало; розміщувалися, де хто міг, стояли й сиділи на підлозі. По закінченні люди неохоче розходилися» (Маркіянович, 1916, с. 10–11).

На другому вічі виступило два оратори, які у промовах пояснили значення Т. Шевченка для України. Схарактеризовано його як борця за волю народу, головню ж за знесення кріпацтва, змальовано Кобзаря як громадянина й відроджувача української літератури, зацентровано на потребі відзначення свят видатних людей. Після кожного виступу з великим піднесення продекларовано поезії поета. По закінченню зібрання присутні виконали гімн «Ще не вмерла Україна», довго не розходилися, розмірковуючи над виступами промовців, ділилися спогадами про Т. Шевченка (Василенко, 1916, с. 11).

На свято до Суспільно-просвітнього гуртка надійшло письмове привітання від Жидівського просвітнього гуртка табору Фрайштадт, у якому від щирого серця бажалося «якнайскоріше святкувати свого Великого батька у тій незалежній Україні, за долю якої він так болів душею» (Розвага, 1916, с. 11).

Часопис полонених українців Фрайштадта 26 лютого (10 березня) 1916 р. вийшов під титульним заголовком «Із нагоди 55 літньої річниці смерті найбільшого Кобзаря України це число “Розваги” посвячуємого Його пам'яті» (Розвага, 1916, с. 1–13). На його сторінках були опубліковані уривки з поезій Тараса Шевченка «Неофіти», «Кавказ» і повністю «Заповіт», вірші полонених, присвячені Кобзареві: Дмитра Гаркуші «Перед образом Шевченка» і «На свято Т. Шевченка» з посвятою Іванові Франкові; Івана Чорнодоли «У Шевченкове свято» і «Порадь, Батьку!»; Миколи Смутка «До образу Шевченка в день Його смерті» і Петра Сохи «Шевченко на заслання». Окрім того, поміщені публікації та дописи полонених: Яреми Галайди – «В 55 літні роковини...» і «Шевченко в царському театрі в петербурзі»; Г. Червоного (ім'я не встановлено), Мирона Даниплевича і Лукіяна Маркіяновича «Згадки про святкування».

ня столітнього ювілею вродин Тараса Шевченка на російській Україні»; Онисима Чемари «Кріпацтво й Шевченко»; Лукіяна Маркіяновича і Кліма Василенка «Віча в 55 роковини смерті Шевченка 26 ст. ст. 1916 року».

Всі ці публікації зводилися до віри полонених, що «серед цієї світової пожежі, хто зна, чи не кується краща будуччина нашого народу, нашої країни! ... і незабаром дождемося ми Вільної України!» (Розвага, 1916, с. 2–3). В українських таборах Німеччини – Вецлярі, Зальцвелелі, Раштаті – також шанувався культ Т. Шевченка. Так, у Вецлярі, де серед полонених значну частину табору становили етнічні українці, щоби «прогнати буденщину», розраджували себе читанням книжок, які передавали з рук у руки. Особливою популярністю користувався «Кобзар» Т. Шевченка, який «мандрував з барака в барак» (Палієнко, Срібняк).

У Зальцвелелі вшануванню Кобзаря 1916 р. були присвячені 8–9 числа часопису «Вільне слово» (Вільне слово, 1916, с. 4–9). Повністю надруковано «Заповіт», поему «Іван Підкова», вірші «Мені однаково» та «В неволі тяжко».

У публікації «Шевченків заповіт і його політична думка» автор – полонений під псевдонімом «Товариш» – акцентував, що бранці все краще аналізували Шевченків заповіт і все серйозніше задумувалися над його виконанням щодо спроби «переведення цього заповіту в діло». «А де є проби, – наголошував він, – там буде й загальне ділання. І вже недалекий той час, коли Шевченків заповіт перейде в наше і в нашу кров, і ми станемо, як один муж, щоби сповнити останню волю нашого духовного батька, що за своїх дітей поклав життя» (Товариш, 1916, с. 5–6).

Варто виокремити, надруковані в часописі «Вільне слово» два спогади полонених: «Моє перше знаомство з “Кобзарем”» (автор – Якимець (ім’я не встановлено)) і «Кобзар мене віродив» (Іван Невеселій). Автори наголошували на геніальності творів Т. Шевченка, із яких читачі пізнавали красу й багатство рідної мови, завдяки яким зрозуміли мету життя, побачили те світло, яке сяяло промінням справедливості, мало вплив на кожну людину зосібна, наводило на дорогу справжнього громадянина, впливало на його духовний розвиток (Якимець, 1916, с. 7; Невеселій, 1916, с. 7–9).

Напевно, варто виокремити один аспект у проведенні Шевченківських свят в українських таборах Німеччини. Вони, крім полонених українців, були розраховані й на німецьку аудиторію. «Вістник СВУ» повідомляв, що з нагоди 102-ї річниці народин Т. Шевченка програма концерту була двомовною – українсько-німецькою. Власне, по-німецьки були подані тільки короткі дані про життя поета та його «Кобзар» (Святочний концерт, 1916, с. 294).

Загалом, 1916 р. був для українських бранців роком нових надій. Ще не стерлися в пам’яті перемога 1915 р. австро-німецьких військ над російськими, звільнення галицько-буковинських земель, Холмщини і Підляшшя, частини Волині й Полісся. Фрайштадтці вважали вигнання московських окупантів із південно- та північно-західних українських етнічних земель подією велетенської боротьби, яка високо піднесе прапор національних домагань, які заповідав Т. Шевченко, закладе підвалини для подальшого успіху українців, вірили, що і «на закордонній Україні (Наддніпрянщині) зацвіте квітка волі і національної праці» (Патер, 2000, с. 284).

Раштатці також сподівалися, що «Шевченкові національно-історичні думки таки не лишилися тільки думками», а хотіли «йти дорогою, вказаною нашим батьком Шевченком, ... здобути собі вільну, нову Сім’ю», закликали «піднімайтесь, українці, Тарас вже гукає./ Рвіть кайдани, волю брати/ Він нас зазиває!» (Розсвіт, 1916, с. 4–5).

Українізація таборів, незважаючи на труднощі, протягом 1916 р. зробила велетенський крок уперед. Національна справа дедалі більше охоплювала бранців, які зрікалися своїх «малоросійських» переконань і «ставали в ряди справжніх борців за волю України, щоби прийти перед очі українського громадянства з ясними очима, чистою совістю» (Патер, 2021, с. 88).

Шевченківські святкування в усіх українських таборах полонених Австро-Угорщини й Німеччини відбувалися 1917 р. напередодні революційних подій в Україні. У Раштаті заходами громади «Самостійна Україна» відзначали полонені 10 і 11 березня 1917 р. 56-ті роковини смерті та 103-тю річницю уродин «найбільшого поета й борця за волю України». Укладено святкову програму, яка разом з оголошенням про Шевченківське свято була надрукована в табірному часописі «Розсвіт».

У перший день після богослужіння й обіду у прикрашеній залі відбулася святкова академія, на якій було заслухано два реферати про Т. Шевченка та концерт. У неділю, другий день, – День січового свята. На площі табору відбувся молебень і парад Січі, на якому із промовою виступив комендант. Він наголосив, що «пошанування своїх великих людей, як Тарас Шевченко, свідчить про зрілість нашого народу й бажав січовикам, аби на слідуєчий рік святкували це свято в себе вдома, у своїй хаті» (О. Т., 1917, с. 3).

Закінчувалося свято виставою «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вона була безплатною, але зібрані кошти від продажу програми передали на волинські школи. Були також і добровільні пожертви на волинські школи – понад 100 марок, що свідчило про розуміння бранцями значення національної освіти (М. М., 1917, с. 3).

На запрошення раштатців не приїхали на святкування представники Вецляра й Зальцведеля, оскільки їхні громади також вшановували пам'ять Т. Шевченка. Однак вони надіслали телеграми з нагоди Шевченківського свята, у яких вецлярська громада бажала, «щоби заповіт Шевченка здійснився», а зальцведельська – «жадаємо здійснення ідеалів нашого поета» (О. Т., 1917, с. 3). У відповідь раштатці бажали бранцям Вецляра й Зальцведеля та всьому українському народові «якнайскоріше визволитися і стати на самостійний шлях» (О. Т., 1917, с. 3).

«Свята пройшли, лишаючи за собою найкращий спомин, – наголошував Омелян Терлецький. – Тисячі наших братів, українців, в день свят в душі прирікали завзято боротися за свої ідеали і не покидати їх доти, доки не повстане Вільна Самостійна Україна» (О. Т., 1917, с. 3).

Окрім проведеного Шевченківського свята, раштатівці присвятили пам'яті поета низку публікацій: «Шевченкові надії» (автор – Марко Митієвський), «Віра Шевченка» (Ф. Ващенко (ім'я не встановлено)), «Шевченкова Катерина» та «Січ» у творах Т. Шевченка» (автор – член Раштатівської громади Тиміш Пархоменко) (Розсвіт, 1917, с. 2–4).

Варто назвати дописи: «Як святкували пам'ять Шевченка» (автор сховався під псевдонімом Вашко) і «Зі споминів» (автор підписався криптонімом М. Б., можливо це член громади Михайло Біличенко). У них показано негативне ставлення московитів до величі Кобзаря, яким, за словами автора Вашка, «приїлося все своє руське (російське), їм стало скучно розважатися звичайними виставами. Їм забажалося вищих утіх, нових, і вони посунули на концерт, чекаючи чогось для них надзвичайного, але зовсім непомітно було, щоби вони шанували пам'ять великого поета» (Вашко, 1917, с. 4).

Особливо принизливим для українців було таке висловлювання про Кобзаря у статті «Шевченко» москаля, московського журналіста Корнія Чуковського (Корней Чуковский) (справжнє ім'я та прізвище – Микола Корнейчук): «Це грубий мужик в здоровенних чоботях, завше п'яний. І нема чого вихвалити його за п'яні вигадки і фантазії» (М. Б., 1917, с. 4–5). Незабаром у часописі «Южна Зоря» з'явився фейлетон під заголовком «З приводу статті Чуковського про Шевченка». Раштатівець М. Біличенко наголошував: «... знайшовся й поміж москалями добродій, котрий не зміг стерпіти зневаги, кинутої на нашого пророка і відповів це дуже влучно» (М. Б., 1917, с. 4–5).

У Шевченківському числі «Розсвіту» надруковано два вірші полоненого М. Чалого (псевдонім члена громади Раштату Миколи Кравчука): «Ідїть, ідїть...» і «До Січі». Таборовий поет закликав полонених українців:

Брати мої! Пора настала:
Вкраїна із труни устала
Й до себе зве, шукає нас,
Бо в боротьбу іти за волю,
За правду, рівність і за долю
Вже час, вже час! (Чалий, 1917, с. 4).

Цілком подібним до заклику раштатців був лист полонених українців Вецлярського табору від 20 січня 1917 р. до СВУ, у якому зазначено: «Ми серцем відчуваємо, що надходить великоповажний історичний момент для України і глибоко віримо, що недалекий вже час, коли на руїнах царської імперії, цієї тюрми народів, зійде сонце Вільної України!» (До Союзу визволення України, 1917, с. 1).

Тарас Шевченко все життя і весь талант пожертвував для народу, вірив у краще його майбутнє, своїми творами запалював український народ на шлях змагань до свободи. Його поезії були злободенними для десятків тисяч українських вигнанців і полонених, які в час воєнного лихоліття опинилися далеко від рідного краю, де «не гріє сонце на чужині» (Кобзар, 1998, с. 219).

Так, 25 лютого ст. ст. 1917 р. фрайштадтці влаштували вечір, присвячений 103-й річниці від дня народження Т. Шевченка. У прикрашеній ялинками і національними прапорами залі стояв великий портрет Кобзаря. Після виконання таборовим хором «Заповіту», репрезентант Просвітнього відділу СВУ В. Сімович виголосив реферат, у якому коротко подав найважливіші віхи життя Т. Шевченка, його роль для українського народу й літератури, важливість як світового поета. Після промови, що неабияк вплинула на присутніх, виконано хоріві твори на слова поета «Було колись на Україні...», «Реве та стогне Дніпр широкий», продекларовано поезії «Буває іноді згадаю...», «Іржавець», «О. А. Козачковському», а на закінчення присутні заспівали гімн «Ще не вмерла Україна». «Шкода, – зазначав дописувач під псевдонімом Ніжинець, – що за пізнім часом мусли скоротити програму – деякі декламації» (Ніжинець, 1917, с. 7).

У неділю, 26 лютого ст. ст., 1917 р. із приводу 56-х роковин смерті Кобзаря, силами всіх таборових організацій Фрайштадта влаштовано велике Шевченківське свято із трьох відділів: концерту, першої дії вистави «Назар Стодоля» і сценічного образу «В Тарасову ніч» Олекси Кобця. Після виконання «Заповіту», яке створило у присутніх святковий настрій, полонений Костянтин Даниленко виголосив змістовне, палке й щире слово «Значення Шевченка для українського народу». Потім були виконані хоріві твори на слова поета: «Кругом неправда і неволя...» (музика Миколи Ли-

сенка), «Сонце заходить, гори чорніють...» (Данила Роздольського), «Ой три шляхи широкії...» (Генріха Топольницького), «І золотої й дорогої...» (Дениса Січинського), «Ой гляну я, подивлюся...», «Косар» (разом з оркестрою, музика Станіслава Людкевича). «Музичне виконання, – згадував К. Даниленко, – стояло на високому поземі» (Даниленко, 1979, с. 190–191). Із великим піднесенням продекламовано «Галайду» і «Треті півні» з «Гайдамаків», «Сон». У концерті під орудою о. Євгена Турули взяли участь 175 співаків, музикантів та декламаторів (Даниленко, 1979, с. 191).

Надзвичайно добре відіграли таборові артисти-полонені дію з вистави Тараса Шевченка «Назар Стодоля» і сценічний образок «В Тарасові ніч». Кость Даниленко зазначав, коли «опущено завісу, то саля ходила ходором, від крику та оплесків. Вітали артистів, викликали самого автора (О. Кобця), який на бажання публіки з’явився в сірій шенелі на театральній естраді й попливли йому в подяку громи оплесків, привітів!» (Пархоменко, 1917, с. 7–8).

Варто відзначити просвітню працю серед полонених українців у Фрайштадтському таборі проф. С. Смаль-Стоцького. Протягом 1917 р. – другої половини 1918 р. він вів загальний курс української мови й літератури, декламації та виразного читання, проводив популярні лекції з історії України. Паралельно готував лекції з шевченкознавства, які незмінно мали великий успіх у слухачів. Полонений Фрайштадтського табору, згодом старшина 1-ї козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії Павло Дубрівний згадував: «... виклади професора Смаль-Стоцького з шевченкознавства набрали в таборі такої популярності, що аудиторія, розрахована на 1 000 осіб не могла всіх бажаючих вмістити. Так умів подати аналіз Шевченкових творів професор Смаль-Стоцький, що аудиторія з тисячою людей сиділа й уважно вислуховувала про “Великий Лях”, “Сон”, “Кавказ” та інше» (Дубрівний, 1979, с. 113–114). Серію лекцій про Т. Шевченка та його творчість С. Смаль-Стоцький виголошував і в німецьких українських таборах Зальцведель, Раштат та Вецляр. Як і у Фрайштадті, виклади вченого мали великий успіх.

Лютневі революційні події в Україні започаткували нове життя в таборах полонених українців у Центральних державах. Воно віддзеркалювало всі тогочасні події на Сході Європи, які стали для українських бранців духовним визволенням. Тепер уже ніхто з них не боявся, що після повернення з полону відповідатиме перед владою за своє українство (Патер, 2021, с. 88–89).

Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині з великим піднесенням сприймали революційні події в Україні. Так, у Терезінському таборі до лютневих подій 1917 р. полонені російські офіцери глузували над «хахлами», що своїми виставами їх лише забавляли. Однак після цих подій революція відбулася й у таборах полонених, зокрема й Терезіні. «Тоді, – згадував колишній полонений В. Прохода, – на велике здивування москалів пролунало слово Україна й український. Коли ж у Києві постала Українська Центральна Рада, то це викликало ще більшу ворожість не лише монархістів, але й демократів» (Прохода, 1979, с. 54).

Національно-освідомлювальна праця у таборах проводилася в дусі тодішніх політичних подій в Україні. Варто зазначити, що не у всіх таборах політичні настрої полонених були однаковими. Раштат, наприклад, був більш соціалістичним. Хоч, за суттю, українським, у якому «перероблювано “малоросів” і “хохлів” на свідомих українців» (Терлецький, 1919, с. 152). Зате в Зальцведельському й Вецлярському таборах скрізь був дух український і самостійницький. Полонені українці складали

присягу Центральній Раді, збирали кошти на Український національний фонд і по-всюдно був присутній Т. Шевченко. У таборах про Кобзаря читали лекції, проводили вечори декламації, ставили його вистави, друкували статті про його життя та творчість і традиційно відзначали Шевченківські свята.

У 1918 р. Кобзареве свято було для полонених українців незвичайним. «Що-права, – зазначав часопис “Розсвіт”, – ще раз за дротами, ще раз далеко від Дніпра, від України милої, далеко від могили, де спочило Святе Його тіло, ще раз – та цим разом, певне вже в останній» (Розсвіт, 1918, с. 1).

«Ми вольні! Зовсім таки вольні ... Ми вольні! – Браття, чи розумієте ви вагу цього великого слова? – запитував Б. Лепкий у статті “Перші Тарасові роковини на волі”, ніби з-понад 100 років, звертаючись до сьогоднішніх Шевченківських нащадків. – Чи вмієте ви як слід оцінити його великий зміст, чи вмієте гідно постояти за добро, яке вам дає в руки нинішня історична хвиля?» (Лепкий, 1918, с. 1).

Богдан Лепкий наголошував, що «відповідь мусить бути дана не словом, а ділом, великим ділом згоди, праці і турботи, щоб добути волю забезпечити, щоб українську державу зробити сильною і щасливою, щоб український народ поставити на тому ступені розвитку й добробуту, на якому він стояти повинен відповідно до свого числа населення й багатства землі» (Лепкий, 1918, с. 1).

Полонені українці Зальцведеля зазначали, що «перший раз стрічаємо це свято, як горожани Української Народної Республіки. І перший раз на цім святі ми можемо сказати, що заповіт нашого Пророка виконаний вповні» (Т. О., 1918, с. 1). Омелян Терлецький акцентував, що Тарас Шевченко був першим, хто почав боротьбу з московським царатом, і тим, хто поставив українцям ясно мету їх визвольних змагань. Шевченкові ідеї втілилися в життя українські борці в 1917–1918 рр. «Вони йшли до бою з вірою, – наголошував О. Терлецький, – що роблять добре діло, що роблять те, чого домагався від нас Батько Тарас» (Т. О., 1918, с. 1).

Відзначаючи 104-ті роковини від дня народження Т. Шевченка, фрайштадтці зазначали, що «вся Україна з великою урочистістю обходить своє національне свято». «Сьогодні вперше вся Україна обходить це велике свято, – писав полонений під псевдонімом “Байда”, – у своїй власній вільній хаті. І вже ніхто не сміє сказати: “не разрешаю”, як це було раніше» (Байда, 1918, с. 2).

Палка, жертовна, глибока й щира любов Поета до вимріяної України запалила серця шевченкового народу мрією про Україну і зробила її об’єктом загального прагнення на всьому українському етнічному просторі (Реєнт, Мех, 2014, с. 5–9).

Варто наголосити, що дух Великого Тараса й сьогодні витає над Україною, і, напевно, втішається, що нащадки сповнили його заповіт і не забувають пом’янути його не злим, тихим словом. Будьмо певні, як довго житиме український народ, так довго в душі своїй він носитиме ім’я Т. Шевченка – свого Великого Кобзаря, апостола й мученика за правду і волю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Байда. (1918). Тарас Шевченко і Самостійна Україна. *Розвага*, 9, 1–2.
Василенко, К. (1916). Віча в 55 роковини смерті Т. Шевченка 26 лютого ст.ст. 1916 року. *Розвага*, 5, 11.
Вашко. (1917). Як святкували пам’ять Шевченка. *Розсвіт*, 14–15, 4.
Вільне слово. (1916). 8–9, 4–9.

- Верниволя, В. (1917а). Тарас Шевченко. *Вільне слово*, 19, 1.
- Верниволя, В. (1917b). Тарас Шевченко. *Вільне слово*, 20–21, 1.
- Вісти. (1915). Роковини Шевченка. *Вістник Союзу визволення України*, 11–12, 24.
- Вістник*. (1915), 31–32, 11.
- Глядач. (1915). Тарасове свято в полоні (вражіння зі свята). *Розвага*, 9, 2–3.
- Голубець, М. (1934). *Рік грози і надії*. 1914. Львів.
- Гоян, Я. (1998). «Що з серця йде...». *Шевченко, Т. Кобзар*. Київ, 402.
- Даниленко, К. (1979). Драматичне т[оварист]во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт. *Союз визволення України. 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 175–197. *Діло*. (1914, 10 березня).
- До Союзу визволення України. (1917). *Громадська думка*, 1, 1.
- Дорошенко, В. (1915). В сто-перші роковини. *Вістник*, 11–12, 1–3.
- Дорошенко, В. (1917). *Українство в Росії (новітні часи)*. Відень.
- Дорошенко, Д. (1954). *Історія України. 1917–1923 рр.* (Т. 1: Доба Центральної Ради). Нью-Йорк.
- Дубрівний, П. (1979). Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. *Союз визволення України. 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 99–156.
- Жеплинський, Б. (2015). Шевченківські вечори на Лемківщині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 25: Тарас Шевченко і соборна Україна). Львів, 449–450.
- Жук, А. (1917). Заборона Шевченкових свят у Росії в 1914 р. *Вістник*, 141, 168–169.
- З листа:** (1919). З листа Олександра Скорописа до автора [Омеяна Терлецького]. *Терлецький О. Історія української громади в Раїтаті. 1915–1918*. Київ; Ляйпціг: Українська Накладня, 18.
- Заброварний, С. (2015). Столітній ювілей Тараса Шевченка в Перемишлі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 25: Тарас Шевченко і соборна Україна). Львів, 441–448.
- Іваненко, Й. (1915). Тарас Шевченко. *Розвага*, 8, 2–3.
- Кобець, О. (1959). *Записки полоненого (пригоди і враження учасника Першої світової війни)*. Мюнхен.
- Шевченко, Т. Кобзар*. (1998). Київ.
- Коваль, Р. (2014). *Шевченкіана Михайла Гаврилка*. Київ.
- Левицький, С. (б. р.). *При «пруському» корпусному штабі*. <https://100kroktiv.info/wp-content/uploads/2019/11/sample.pdf>
- Лепкий, Б. (1918). Перші Тарасові роковини на волі. *Громадська думка*, 16, 1.
- Лисий, П. (1916). Одна цеголка. *Розсвіт*, 15–16, 4.
- Лисяк-Рудницький, І. (1994). Драгоманов як політичний теоретик. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т., 1*. Київ.
- Литвин, В. (2008). *Історія України*. Київ.
- Литвин, В. (2014). *Образи Великого Кобзаря в українській інтелектуальній історії (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка)*. Київ.
- Литвин, М. (2015). Шевченків стяг стрілецької звитяги. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 25: Тарас Шевченко і соборна Україна). Львів, 261–267.

- Луцький, Ю. (1998). *Між Гоголем і Шевченком*. Київ.
- М[арко] М[итигівський]. (1917). Назар Стодоля. *Розвіт*, 14–15, 3.
- М[ихайло] Б[іличенко]. (1917). Зі споминів. *Розвіт*, 14–15, 4–5.
- Маркіянович, Л. (1916). Віча в 55 роковини смерті Т. Шевченка 26 лютого ст. ст. 1916 року. *Розвага*, 5, 10–11.
- Мелень, Т. (1915а). Культ Шевченка. *Вістник*, 13–14, 1–12.
- Мелень, Т. (1915б). Шевченкове свято у Варпалянці. *Вістник*, 19–20, 12–14.
- Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, 1. Прага.
- Наша платформа. (1914). *Вістник*, 1, 1–2.
- Невеселий, І. (1916). «Кобзар» мене відродив. *Вільне слово*, 8–9, 7–9.
- Невиповнений «Заповіт». (1917). *Вістник*, 11, 161.
- Ніжинець. (1917). Шевченківське свято. *Розвага*, 10, 7.
- О[мельяно] Т[ерлецький]. (1917). Шевченківське свято. *Розвіт*, 15, 3.
- Палієнко М., Срібняк І. *Книжковий рух у таборах полонених вояків-українців у Німеччині під час Першої світової війни*. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33484/1/I_Sribnyak_M_Paliienko_RiKSU_2020_25_13_IFF.pdf
- Пархоменко, К. (Даниленко, К.). (1917). Шевченкове свято. *Розвага*, 10, 7–8.
- Патер, І. (2000). *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів.
- Патер, І. (2015). Шевченкіяна Союзу визволення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 25: Тарас Шевченко і соборна Україна). Львів, 268–285.
- Патер, І. (2021). Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр). *Військово-науковий вісник*, 35. Львів, 81–113.
- Полонений з Гетьманщини. (1917). Як одсвятковано півстолітні роковини смерті Тараса Шевченка в Лубнах. *Вістник*, 141, 166.
- Прохода, В. (1979). Вплив «Фрайштадтської республіки» і Союзу визволення України на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозифові. *Союз визволення України. 1914–1918. Відень*. Нью-Йорк, 51–56.
- Реєнт, О., Мех, Н. (2014). Сім Шевченкових ювілеїв. *Красзнавство*, 1, 5–9.
- Розвага*. (1916). 5, 11.
- Розвіт*. (1916). 8–9, 4–5.
- Розвіт*. (1917). 14–15, 2–4.
- Розвіт*. (1918). 14, 1.
- Святочний концерт. (1916). *Вістник*, 35–36, 294.
- Сімович, В. (1915). «Великий Льох» Тараса Шевченка. *Вістник*, 11–12, 8–11.
- Сімович, В. (1921). Шевченків заповіт і 1914 рік. *З великого часу. Український альманах з 98 ілюстраціями*. Київ; Львів; Відень, 11–12.
- Смаль-Стоцький, С. (1934). *Т. Шевченко. Інтерпретації*. Варшава.
- Союз: Союз визволення України. 1914–1918. Відень**. (1979). Нью-Йорк.
- Субтельний, О. (1992). *Історія України*. Київ.
- Т[ерлецький], О. (1918). Заповіт Шевченка виконаний. *Вільне слово*, 20, 1.
- Терлецький, О. (1919). *Історія української громади в Раїтаті. 1915–1918*. Київ; Ляйпціг.
- Товариш. (1916). Шевченків заповіт і його політична думка. *Вільне слово*, 8–9, 5–6.

Троцький, М. (1917). Шевченко і війна. *Вістник*, 141, 171.

ЦДАВО: Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), ф. 4405 (Союз визволення України, 1914–1918), оп. 1. спр. 74, арк. 1–8.

Чалий, М. (Кравчук Микола). (1917). До Січі. *Розсвіт*, 14–15, 4.

Червоний, Г. (1916). Згадки про святкування столітнього ювілею вродин Тараса Шевченка на російській Україні. *Розвага*, 5, 2–5.

Шанковський, Л. (2000). Табори полонених. *Енциклопедія українознавства*, 8. Львів, 3121.

Шевченко, Т. (1915). *Кобзарь. Вибір поезій*, 1, 2. Відень.

ШЕВЧЕНКОВЕ СВЯТО: Шевченкове свято в воєнному полоні. (1915). *Розвага*, 8, 3.

Якимець. (1916). Моє перше знаомство з «Кобзарем». *Вільне слово*, 8–9, 7.

LAC-1: Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22.

LAC-2: LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 21. File 25.

REFERENCES

Baida. (1918). Taras Shevchenko i Samostiina Ukraina. *Rozvaha*, 9, 1–2 (in Ukrainian).
Vasylenko, K. (1916). Vicha v 55 rokovyny smerti T. Shevchenka 26 liutoho st.st. 1916 roku. *Rozvaha*, 5, 11 (in Ukrainian).

Vashko. (1917). Yak sviatkuvaly pamiat Shevchenka. *Rozsvit*, 14–15, 4 (in Ukrainian).
Vilne slovo. (1916). 8–9, 4–9 (in Ukrainian).

Vernyvolia, V. (1917a). Taras Shevchenko. *Vilne slovo*, 19, 1 (in Ukrainian).

Vernyvolia, V. (1917b). Taras Shevchenko. *Vilne slovo*, 20–21, 1 (in Ukrainian).

Visty. (1915). Rokovyny Shevchenka. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 11–12, 24 (in Ukrainian).

Vistnyk. (1915). 31–32, 11 (in Ukrainian).

Hliadach. (1915). Tarasove sviato v poloni (vrazhinnia zi sviata). *Rozvaha*, 9, 2–3 (in Ukrainian).

Holubets, M. (1934). *Rik hrozy i nadii. 1914*. Lviv (in Ukrainian).

Hoian, Ya. (1998). «Shcho z sertsia yde...». *Shevchenko, T. Kobzar*. Kyiv, 402 (in Ukrainian).

Danylenko, K. (1979). Dramatychne t[ovaryst]vo imeny Ivana Kotliarevskoho u tabori Fraishtadt. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy. 1914–1918. Viden*. Niu-York, 175–197 (in Ukrainian).

Dilo. (1914, Berezen 10). (in Ukrainian).

Do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1917). *Hromadska dumka*, 1, 1 (in Ukrainian).

Doroshenko, V. (1915). V sto-pershi rokovyny. *Vistnyk*, 11–12, 1–3 (in Ukrainian).

Doroshenko, V. (1917). *Ukrainstvo v Rosii (noviishi chasy)*. Wien (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy. 1917–1923 rr.* (T. 1: Doba Tsentralnoi Rady). New-York (in Ukrainian).

Dubrivnyi, P. (1979). Kulturno-prosvitnia robota v tabori Fraishtadt. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy. 1914–1918. Viden*. New-York, 99–156 (in Ukrainian).

Zheplynskyi, B. (2015). Shevchenkivski vechory na Lemkivshchyni. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 25: Taras Shevchenko i soborna Ukraina). Lviv, 449–450 (in Ukrainian).

Zhuk, A. (1917). Zaborona Shevchenkovykh sviat u Rosii v 1914 r. *Vistnyk*, 141, 168–169 (in Ukrainian).

Z lysta: (1919). Z lysta Oleksandra Skoropysa do avtora [Omeliana Terletskeho]. *Terletskiy O. Istorii ukrainskoi hromady v Rashtati. 1915–1918*. Kyiv; Liaipstsih: Ukrainska Nakladnia, 18 (in Ukrainian).

Zabrovarnyi, S. (2015). Stolitnii yuvilei Tarasa Shevchenka v Peremyshli. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 25: Taras Shevchenko i soborna Ukraina). Lviv, 441–448 (in Ukrainian).

Ivanenko, Y. (1915). Taras Shevchenko. *Rozvaha*, 8, 2–3 (in Ukrainian).

Kobets, O. (1959). *Zapysky polonenoho (pryhody i vrazhennia uchasnyka Pershoi svitovoi viiny)*. München (in Ukrainian).

Shevchenko, T. Kobzar. (1998). Kyiv (in Ukrainian).

Koval, R. (2014). *Shevchenkiana Mykhaila Havrylka*. Kyiv (in Ukrainian).

Levytskyi, S. (n. d.). *Pry «pruskomu» korpusnomu shtabi*. <https://100krokiv.info/wp-content/uploads/2019/11/sample.pdf> (in Ukrainian).

Lepkyi, B. (1918). Pershi Tarasovi rokovyny na voli. *Hromadska dumka*, 16, 1 (in Ukrainian).

Lysyi, P. (1916). Odnia tseholka. *Rozsvit*, 15–16, 4 (in Ukrainian).

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Drahomanov yak politychnyi teoretyk. *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese: u 2 t., 1*. Kyiv (in Ukrainian).

Lytvyn, V. (2008). *Istoriia Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

Lytvyn, V. (2014). *Obrazy Velykoho Kobzaria v ukrainskii intelektualnii istorii (do 200-richchia vid dnia narodzhennia T. H. Shevchenka)*. Kyiv (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (2015). Shevchenkiv stiah striletskoi zvytiahy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 25: Taras Shevchenko i soborna Ukraina). Lviv, 261–267 (in Ukrainian).

Lutskiy, Yu. (1998). *Mizh Hoholem i Shevchenkom*. Kyiv (in Ukrainian).

M[arko] M[ytiievskiy]. (1917). Nazar Stodolia. *Rozsvit*, 14–15, 3 (in Ukrainian).

M[ykhailo] B[ilychenko]. (1917). Zi spomyniv. *Rozsvit*, 14–15, 4–5 (in Ukrainian).

Markiiianovych, L. (1916). Vicha v 55 rokovyny smerti T. Shevchenka 26 liutoho st. 1916 roku. *Rozvaha*, 5, 10–11 (in Ukrainian).

Melen, T. (1915a). Kult Shevchenka. *Vistnyk*, 13–14, 1–12 (in Ukrainian).

Melen, T. (1915b). Shevchenkove sviato u Varpaliantsi. *Vistnyk*, 19–20, 12–14 (in Ukrainian).

Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymi viinamy, 1*. Praha (in Ukrainian).

Nasha platforma. (1914). *Vistnyk*, 1, 1–2 (in Ukrainian).

Neveselyi, I. (1916). «Kobzar» mene vidrodyv. *Vilne slovo*, 8–9, 7–9 (in Ukrainian).

Nevypovnennyi «Zapovit». (1917). *Vistnyk*, 11, 161 (in Ukrainian).

Nizhynets. (1917). Shevchenkivske sviato. *Rozvaha*, 10, 7 (in Ukrainian).

O[melian] T[erletskiy]. (1917). Shevchenkivske sviato. *Rozsvit*, 15, 3 (in Ukrainian).

Paliienko M., Sribniak I. *Knyzhkovyi rukh u taborakh polonenykh voiakiv-ukraintsiv u Nimechchyni pid chas Pershoi svitovoi viiny*. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/33484/1/I_Sribnyak_M_Paliienko_RiKSU_2020_25_13_IFF.pdf (in Ukrainian).

Parkhomenko, K. (Danylenko, K.). (1917). Shevchenkove sviato. *Rozvaha*, 10, 7–8 (in Ukrainian).

Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv (in Ukrainian).

Pater, I. (2015). Shevchenkiiana Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 25: Taras Shevchenko i soborna Ukraina). Lviv, 268–285 (in Ukrainian).

Pater, I. (2021). Soiuz vyzvolennia Ukrainy: viiskovo-politychnyi aspekt (1914–1918 rr). *Viiskovo-naukovy visnyk*, 35. Lviv, 81–113 (in Ukrainian).

Polonenyi z Hetmanshchyny. (1917). Yak odsviatkovano pivstolitni rokovyny smerty Tarasa Shevchenka v Lubnakh. *Vistnyk*, 141, 166 (in Ukrainian).

Prokhoda, V. (1979). Vplyv «Fraishtadtskoi respubliky» i Soiuzu vyzvolennia Ukrainy na ukrainsku chynnist u starshynskykh taborakh u Terezini ta Yozyfovi. *Soiuz vyzvolennia Ukrainy. 1914–1918. Viden*. New-York, 51–56 (in Ukrainian).

Reient, O., & Mekh, N. (2014). Sim Shevchenkovykh yuvileiv. *Kraieznavstvo*, 1, 5–9 (in Ukrainian).

Rozvaha. (1916). 5, 11 (in Ukrainian).

Rozsvit. (1916). 8–9, 4–5 (in Ukrainian).

Rozsvit. (1917). 14–15, 2–4 (in Ukrainian).

Rozsvit. (1918). 14, 1 (in Ukrainian).

Sviatochnyi kontsert. (1916). *Vistnyk*, 35–36, 294 (in Ukrainian).

Simovych, V. (1915). «Velykyi Lokh» Tarasa Shevchenka. *Vistnyk*, 11–12, 8–11 (in Ukrainian).

Simovych, V. (1921). Shevchenkiv zapovit i 1914 rik. Z velykoho chasu. *Ukrainskyi almanakh z 98 iliustratsiiamy*. Kyiv; Lviv; Wien, 11–12 (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. (1934). *T. Shevchenko. Interpretatsii*. Warszawa (in Ukrainian).

Soiuz vyzvolennia Ukrainy. 1914–1918. Viden. (1979). New-York (in Ukrainian).

Subtelnyi, O. (1992). *Istoriia Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

T[erlets]kyi, O. (1918). Zapovit Shevchenka vykonanyi. *Vilne slovo*, 20, 1 (in Ukrainian).

Terletskyi, O. (1919). *Istoriia ukrainskoi hromady v Rashtati. 1915–1918*. Kyiv; Leipzig (in Ukrainian).

Tovarysh. (1916). Shevchenkiv zapovit i yoho politychna dumka. *Vilne slovo*, 8–9, 5–6 (in Ukrainian).

Trotskyi, M. (1917). Shevchenko i viina. *Vistnyk*, 141, 171 (in Ukrainian).

TsDAVO: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia (TsDAVO Ukrainy), f. 4405 (Soiuz vyzvolennia Ukrainy, 1914–1918), op. 1. spr. 74, ark. 1–8 (in Ukrainian).

Chalyi, M. (Kravchuk Mykola). (1917). Do Sichy. *Rozsvit*, 14–15, 4 (in Ukrainian).

Chervonyi, H. (1916). Zghadky pro sviatkuvannia stolitnoho yuvileiu vrodyn Tarasa Shevchenka na rosyiskii Ukraini. *Rozvaha*, 5, 2–5 (in Ukrainian).

Shankovskyi, L. (2000). Tabory polonenykh. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*, 8. Lviv, 3121 (in Ukrainian).

Shevchenko, T. (1915). *Kobzar. Vybir poezii*, 1, 2. Wien (in Ukrainian).

Shevchenkove sviato: Shevchenkove sviato v voiennomu poloni. (1915). *Rozvaha*, 8, 3.

Iakymets. (1916). Moie pershe znakomstvo z «Kobzarem». *Vilne slovo*, 8–9, 7.

Library and Archives Canada (LAC). R-2297-0-3-E. Vol. 15. File 22 (in English).

LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 21. File 25 (in English).

Ivan PATER

Doctor of Historical Sciences, Professor

Chief Research Fellow of the Department of Contemporary History

I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine ORCID: <https://>

orcid.org/0000-0003-4340-7735

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

SHEVCHENKIANA OF UKRAINIAN PRISONERS OF WAR IN AUSTRO-HUNGARIAN AND GERMAN CAMPS (1914–1918)

The article examines in detail the celebration of Shevchenko's holidays by Ukrainian prisoners of war in the camps of Austria-Hungary (Freistadt) and Germany (Wetzlar, Salzwedel, and Rastat). Ukrainian citizens celebrated Shevchenko's Days every year in March, which became a national holiday. During the period of Russian rule in the Dnieper Ukraine, the tsarist government forbade the commemoration of Taras Shevchenko, especially in 1914, when Ukrainians around the world celebrated the 100th anniversary of the poet's birth, and the «silent anniversary» was celebrated in the Dnieper Ukraine.

During the First World War, more than 500 000 Ukrainians were captured by the Central Powers. However, while in captivity, captive Ukrainians did not forget to honour the memory of the Great Taras. Thanks to the activities of the Union for the Liberation of Ukraine, majestic celebrations in honour of Kobzar – not only as a brilliant poet, but also as a spiritual inspirer of the Ukrainian nation – were held annually in all Ukrainian camps in Austria-Hungary and Germany. Under the influence of Shevchenko's ideas, all conscious Ukrainians awoke, and with his works he inspired Ukrainians to believe in the possibility of being masters in their own homes, and to achieve this goal he pointed out that it is necessary to «break the chains» and build a «new free family».

The study points to the majesty of Shevchenko's celebrations in all the camps, which brought together hundreds of prisoners. Every year, special issues were dedicated to the Shevchenko holiday, in which individual works of the poet, articles about his creative achievements, and most importantly, the importance of Shevchenko for Ukraine as a fighter for freedom were published.

The author emphasised the celebrations of Shevchenko's holidays by prisoners after the revolution in Ukraine. Speakers emphasised that he was the first to start the fight against tsarism, and his ideas were implemented by Ukrainian fighters in 1917-1918. Nowadays, descendants continue to honour the memory of their great poet.

Key words: Taras Shevchenko, prisoner of war camps, commemoration of the poet.

УДК 94[(477.84+437)(438=161.2)]»1938/1939»(093.2)
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-87-110

Олександр ПАГІРЯ
кандидат історичних наук
докторант історичного факультету
Київського національного університету ім. Т. Шевченка
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>
e-mail: bandusak@ukr.net

**«ЕФЕКТ ПЕРЕЛИВУ»:
ВПЛИВ ЧИННИКА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ
НА ПОШУК ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ ВСЕРЕДИНІ ДРУ-
ГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 1938–1939 РОКАХ**

На основі польських архівних джерел комплексно розглянуто вплив появи Карпатської України як української автономії у складі постмюнхенської Чехо-Словаччини на польсько-українські відносини у Східній Галичині та пошук польським урядом шляхів вирішення українського питання у складі Другої Речі Посполитої на зламі 1938–1939 рр. Встановлено, що події в Карпатській Україні мали «ефект переливу» (*«spillover effect»*), який наелектризував українське суспільство по той бік польсько-чехо-словацького кордону, спровокував кризу лояльності українців до Польської держави та спричинив найбільшу нестабільність на польському кордоні з початку 1920-х років. Простежено, що у відповідь польська влада вжила заходів для посилення контролю за кордоном і провела карально-репресивні заходи на пограниччі, які нагадували події «пацифікації» 1930 р.

Проаналізовано, що події в Карпатській Україні, які у Варшаві сприйняли як екзистенційну загрозу, підштовхнули польський уряд до радикалізації внутрішнього курсу проти української меншини у Другій Речі Посполитій, уніфікацію розрізаних підходів і розробки комплексної програми «зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі», покликаної усунути національне (українське) питання з міжнародного порядку денного та посилити обороноздатність Польської держави перед викликом воєнної загрози. Зазначено, що «сек'юритизація» (*«securitization»*) національного питання була безпосередньо пов'язана з підготовкою Другої Речі Посполитої до війни, яка ввійшла у фінальну стадію на початку 1939 р. Визначено, що заходи національної асиміляції, які проводили під орудою військових, спричинили крах політики «нормалізації», зростання антидержавних настроїв серед українців та їхню політичну радикалізацію. Констатовано, що форми та методи втручання польських збройних сил у сферу національної політики були доволі суперечливими і їх наслідком стало бажане зміцнення польської присутності на т. зв. східних кресах.

Ключові слова: Карпатська Україна, Чехо-Словаччина, Друга Річ Посполита, ОУН, УНДО.

Внаслідок приєднання до свого складу територій, на яких проживали різні «підкорені» національні меншини після Першої світової війни, Польська держава

одержала потенційних внутрішніх ворогів зі всіх сторін, що створювало стратегічну дилему для польського військового командування в разі початку війни. Національне питання належало до найскладніших внутрішніх у Речі Посполитій, від способу вирішення якого залежала подальша її доля, збереження територіальної цілісності та суверенітету (Chojnowski, 1979, s. 3). Упродовж усього міжвоєнного періоду проблема національних меншин, які становили майже третину населення, була одним із найбільших джерел внутрішньої та зовнішньої слабкості Другої Речі Посполитої, що робила її вразливою до міжнародного тиску. Цей зв'язок особливо поглибився під час «чехословацької кризи» 1938–1939 рр., коли на тлі зростання зовнішніх загроз для Варшави проблема національних меншин висунулася на чільне місце в її внутрішній політиці. Допмагаючи Німеччині «реорганізувати» Чехо-Словацьку Республіку (ЧСР) за етнічно-національним принципом, Польща відкрила «скриньку Пандори» внутрішніх національних проблем, головною з яких була українська – її Ахіллесова п'ята. Поєднана із зовнішніми чинниками впливу, вона змусила польське керівництво вдатися до радикальних засобів придушення прагнень українців реалізувати своє право на самовизначення в межах Польської держави та збереження її цілісності.

На сьогодні українські історики дослідили окремі аспекти впливу подій у Карпатській Україні на міжнаціональні та суспільно-політичні відносини у Східній Галичині. Зокрема, Микола Вегеш (Вегеш, 2005; Вегеш, 2019, с. 29–47; Вегеш, 2020, с. 84–104) і Богдан Галайко (Галайко, 2007, с. 45–60) вивчали переходи українців із Польщі в Карпатську Україну. Наталія Романишин (Романишин, 2014, с. 50–55; Романишин, 2012, с. 223–225; Романишин, 2017, с. 258–266) аналізувала вплив проголошення автономії на Закарпатті в 1938–1939 рр. на радикалізацію українського суспільства Східної Галичини та реакцію на це польського уряду. Михайло Швагуляк (Швагуляк, 2000, с. 296–320) досліджував актуалізацію українського питання в Польщі та польсько-українські відносини 1938–1939 рр. на тлі «чехословацької кризи». Олександр Зайцев (Зайцев, 2022) розглянув вплив подій у Карпатській Україні на діяльність Української парламентської репрезентації (УПР) в польському Сеймі. У польській історіографії треба відзначити праці Валдемара Паруха (Waldemar Paruch) (Paruch, 1997), Войцеха Влодаркевіча (Wojciech Włodarkiewicz) (Włodarkiewicz, 2013), Романа Висоцького (Roman Wysocki) (Висоцький, 2001, с. 82–90; Wysocki, 2003), Павела Самуся (Paweł Samuś) (Samuś, 2017) та Миколая Сівіцького (Mikołaj Siwicki) (Siwicki, 1994; Сивіцький, 2005). Зокрема, останній ввів до наукового обігу матеріали польського уряду щодо розробки планів «зміцнення польського елемента у Східній Галичині». У російській літературі заслуговує уваги монографія Кліментія Федевіча (Климентий Федевич) (Федевич, 2009), яка, щоправда, не позбавлена тенденційності в описі польсько-українських відносин напередодні Другої світової війни.

Мета статті – на основі польських архівних джерел комплексно розглянути вплив чинника появи Карпатської України як української автономії у складі пост-мюнхенської Чехо-Словащини на польсько-українські відносини у Східній Галичині та пошук польським урядом шляхів вирішення українського питання у складі Другої Речі Посполитої на зламі 1938–1939 рр. Основою методології дослідження є підхід «заплутаної історії» («entangled history»), який дав змогу встановити транснаціональні взаємозалежності та взаємовпливи між різними міжнародними та політичними акторами, залученими до формування політики Польщі щодо українського питання в умовах центральноєвропейської кризи 1938–1939 рр.

Надання автономії Підкарпатській Русі 11 жовтня та призначення 26 жовтня 1938 р. прем'єр-міністром її уряду лідера українофільського напрямку Августина Волошина викликали надзвичайний ентузіазм серед шестимільйонного українського населення Польщі, яке вбачало в цих подіях пролог до відродження Української держави. На підтримку карпатських українців у Східній Галичині відбулася низка маніфестацій та демонстрацій, організованих різними політичними силами. З одного боку, за ними стояли представники поміркованого табору – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та Фронту національної єдності (ФНЄ), з другого – радикальна течія, очолювана Організацією об'єднаних націоналістів (ОУН). Перший напрям підтримував гасла автономії Карпатської України в межах федеративної Чехо-Словаччини, другий – уважав, що на порядок денний потрібно ставити питання про повну незалежність краю і розглядати це як крок до соборної Української держави (Вегеш, 2005, с. 223).

Зокрема, у вересні–листопаді 1938 р. богослужіння, віча та маніфестації на підтримку автономії на Закарпатті пройшли у Львові, Золочеві, Буську, Красному, Олеську, Дрогобичі, Стрию, Великому Любіні, Галичі, Рогатині, Станіславові, Чорткові, Бережанах, Підгайцях, Перемишлі й інших містах та селищах Східної Галичини, у яких брали участь тисячі, а в деяких випадках і десятки тисяч осіб (ААН-5, с. 102; ААН-6, с. 113). Демонстранти формували колони й ішли походом до місцевих органів влади з чіткими антипольськими гаслами, що часто закінчувалося сутичками з польською поліцією та ендецькою молоддю (Кук, 2004, с. 75). Проведення масових зібрань у містах, які традиційно вважалися bastions польського панування у краї, стало наочною демонстрацією політичної сили українського руху, кидаючи виклик Польській державі.

Так, незважаючи на превентивні заходи польської влади, у 20-ту річницю Листопадового зриву (1 листопада 1938 р.) у Львові відбулися масові українські зібрання, які переросли в багатотисячні маніфестації на підтримку Карпатської України. Польська кінна поліція застосувала холодну зброю для розпорошення демонстрантів, заарештувавши 10 осіб. У відповідь польська ендецька молодь провела контрдемонстрації, які завершилися масовим погромом українських культурних і господарських установ (ААН-4, с. 313). Подібні інциденти з нищенням майна українських товариств та насильством проти українського населення у відповідь на «антипольські виступи» фіксувалися майже по всій Східній Галичині. У відповідь українці почали створювати комітети самооборони, щоб організувати охорону приміщень українських громадських установ.

Зростання вуличного насильства в містах і містечках Східної Галичини, що відбувалося на тлі виборчої кампанії до Сейму (6 листопада 1938 р.) та в річниці початку польсько-української війни (1918–1919), було ознакою поступового, але неухильного загострення польсько-українських відносин і посилення позицій радикальних груп з обох боків. Постанова Карпатської України виступило додатковим чинником поляризації, поглибивши прірву між двома народами.

Загалом, від 15 вересня 1938 р. до 12 квітня 1939 р. лише у Східній Галичині проведено 456 українських демонстрацій, 52 саботажі та 55 актів терору, значна частина яких була пов'язана з подіями на Закарпатті. Польська поліція використала їх як привід для проведення масових арештів (Висоцький, 2001, с. 82–83; Chojnowski, 1979, s. 235).

На тлі «чехословацької кризи» польські українці сподівалися на вибух європейської війни, що мала привести до вирішення українського питання – найбільшого невирішеного національного питання в міжвоєнній Європі. З огляду на це, у їхньому середовищі різко зросли націоналістичні настрої, відбулася радикалізація суспільно-політичного життя, збільшення кількості антипольських виступів. Радикальні групи закликали до бойкоту виборів і зриву політики «нормалізації» польсько-українських відносин (Włodarkiewicz, 2013, s. 349).

Польські поліційні органи у своїх донесеннях відзначали, що українські селяни щовечора збиралися в місцевих читальнях «Просвіти» та приміщеннях кооперативів «Народної торгівлі», слухали радіопередачі, читали газети, жваво дискутували на політичні теми, пов'язані зі справами Підкарпатської Русі та становищем українців у Польщі. Нерідко до проведення зібрань були залучені греко-католицькі священники й учителі (ДАЛО, арк. 14). Перші проводили спеціальні богослужіння за Карпатську Україну, а громадські лідери на засіданнях культурно-просвітніх організацій виголошували палкі патріотичні промови про наближення часу національного визволення всіх українців (AAN-6, s. 312–313).

«Справа Закарпатської України набирає в українському суспільстві Східної Малопольщі щоразу більше значення, – зазначено в розвідувальному донесенні 2-го відділу Головного штабу Війська Польського (ВП) від 8 жовтня 1938 р. – Утверджується погляд, що єдине вирішення питання – це створення незалежної української держави» (AAN-5, s. 63). Поряд зі зростанням підтримки самостійницьких ідей серед українського суспільства Польщі набували поширення германофільські настрої та ставлення до Німеччини як до природного союзника, що сильно непокоїло «двуйку».

Саме у вказаний період польська поліція почала вперше фіксувати заклики, що їх поширювали активісти ОУН, до переходу українців через Карпати на Підкарпатську Русь. Початок нелегальних переходів польсько-чехо-словацького кордону не варто пов'язувати з датою призначення Августина Волошина прем'єр-міністром автономного уряду. Найімовірніше, вони розпочалися ще наприкінці вересня. Підтвердження цього – повідомлення коменданта Східномалопольського округу Прикордонної охорони у Стрию від 28 вересня про проникнення з Польщі до ЧСР «українських діячів і взагалі українців з нашого терену, які згідно з отриманих інформацій мають організувати на чехах за допомогою чеського уряду “український легіон”» (ЦДІАЛ, арк. 1). Тому польські органи безпеки встановили пильний нагляд за особами української національності та їхнім пересуванням тереном, здійснювали перевірку всіх, хто перебував у прикордонній смузі.

У низці населених пунктів Галичини проводили таємні наради української молоді, на яких планували нелегальні переходи на Закарпаття. До вербувальної акції були залучені як члени ОУН, так і активісти УНДО, «Просвіти» й інших українських товариств (AAN-6, s. 350). Польські органи були переконані, що саме ОУН керувала нелегальними переходами молоді через кордон.

Спонукали польських українців до переходу через Карпати також відозви Проводу ОУН та українських організацій на Закарпатті. 20 жовтня 1938 р. українська пресова служба в Женеві оприлюднила через віденське радіо комунікат Проводу українських націоналістів (ПУН) щодо подій на Закарпатті: «Полковник А. Мельник, голова ПУН і вождь націоналістичного руху, як найповнішого вияву соборного українства,

закликає всіх українців стати суцільною лавою на службу нації й, зокрема, бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську державу» (Новий шлях, 1938, с. 1; Мельник, Лашенко, Верига, 1993, с. 25–26). Наступного дня в газеті «Нова свобода» в Ужгороді вийшло друком також звернення Української Центральної Народної Ради із закликом до співпраці всіх українців світу (Нова свобода, 1938, с. 1). На ці заклики відгукнулися сотні українців із Галичини, Волині та Буковини, які почали масово перетинати «зелений кордон» зі Срібною Землею. Переходи переважно були стихійними та неорганізованими і дуже швидко вийшли з-під контролю ОУН.

Масовий перехід кордону українською молоддю зі Східної Галичини та Волині став не тільки відкритою демонстрацією нелояльності українського населення до Польської держави, а й спричинив тимчасову кризу на кордоні, яка безпосередньо впливала на внутрішню безпеку Польщі. У звіті чехо-словацької військової розвідки за 23 жовтня 1938 р. зазначено: «Неспокій у польських внутрішніх землях постійно зростає. Багато українців перебігають таємно через наш державний кордон; стверджують, що скоро дійде до масової втечі українців до нас. Вони хочуть воювати проти Польщі» (Archiv MZV-1).

Далеко не всі втікачі з Польщі йшли на Закарпаття з патріотичних міркувань. За даними польських джерел, чимало з них не мали жодного стосунку до ОУН і просто шукали працевлаштування та можливості покращення власного матеріального становища. З огляду на те, що Карпатська Україна після втрати південних територій (за рішенням Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.) сама потерпала від безробіття та продовольчих проблем, польські українці доволі швидко розчарувалися тамтешньою ситуацією й поверталися додому. Це призводило до поступового зменшення ентузіазму серед молоді щодо переходів на Закарпаття, що особливо спостерігалося на початку 1939 р. Поряд з економічним чинником, значний вплив на поширення подібних настроїв мало також розчарування політикою Німеччини в українському питанні (AAN-6, s. 113–116).

На сьогодні важко встановити точну кількість перебіжчиків польсько-чехо-словацького кордону. За моїми оцінками, за період від кінця вересня 1938 р. до середини березня 1939 р. їхня цифра коливалася в межах 1 500–2 000 осіб.

На хвилі патріотичного піднесення серед українського населення Польщі відзначалося зростання антипольських настроїв, підтвердженням чого слугують тижневі звіти Міністерства внутрішніх справ (МВС) із південно-східних воєводств Речі Посполитої. Зокрема, у них ідеться про «загострення національного антагонізму», поширення у контексті подій на Закарпатті антипольських гасел («мазури за Сян», «визволимося з-під польського ярма») та надії «на швидше прилучення Східної Галичини до Карпатської України» (CAW-3, s. 11–14).

У відповідь польські правоохоронні органи вдалися до репресивних заходів, щоб запобігти та завадити переходам українських активістів на Підкарпатську Русь. За наказом львівського воєводи у прикордонні було обмежено пересування населення, а повітові староства мали видавати для жителів спеціальний дозвіл на тимчасове перебування у прикордонній смузі. Осіб, які не мали такого дозволу, негайно затримували і передавали поліції. За поширення української пропаганди й антидержавну діяльність у прикордонні були також закриті читальні «Просвіти» та відділи товариства «Луг». За розповсюдження «тривожних вісток» заарештовували і штрафували

просвітян, греко-католицьких священників, членів і симпатиків ОУН (Галайко, 2007, с. 51–52). Окрім цього, польська поліція та Корпус охорони прикордоння (КОП) здійснювали вилучення радіоприймачів в українського населення, щоб завадити слуханню українських передач із Відня, Братислави та Хуста (AAN-4, с. 373).

Для посилення охорони в жовтні 1938 р. до чехо-словацького кордону було спрямовано 16 взводів КОП, розміщених по 1–2 в кожному прикордонному комісаріаті. Організаційно вони були об'єднані в Окремий підрозділ КОП «Львів», який очолював підполковник Міхал Осмола (Michał Osmola), загальною чисельністю до 1 000 осіб. З огляду на запланований початок операції угорської армії з окупації Закарпаття, призначеної на 20 листопада 1938 р., у другій половині місяця на кордоні під виглядом проведення зимових навчань у горах були зосереджені також регулярні підрозділи і частини ВП. За оцінкою німецького абверу, загалом ішлося про 5–6 піхотних дивізій та 2 кавалерійські бригади зі складу округів VI (Львів) та X (Перемишль) корпусів, які сформували угруповання прикриття кордону на відтинку від Дуклянського перевалу до Черемоша. Водночас третина особового складу цих з'єднань прибула із глибини Польщі (РААА, с. 406–408). Одним із завдань польського угруповання було надавати організаційну, логістичну й медичну допомогу угорським диверсійним загонам, які рухалися до кордону з півдня, а також завадити напливу українських добровольців із Польщі на Закарпаття (Deszczyński, 2003, р. 316–318).

Інспектор польських збройних сил маршал Едвард Ридз-Смігли (Edward Rydz-Śmigły) 17 грудня 1938 р. видав наказ про формування полку КОП «Карпати» під командуванням підполковника Владіслава Жеткевіча (Władysław Żetkiewicz), який мав взяти під прикриття кордон на відтинку від Ужоцького перевалу до стику кордону Польщі з Румунією та Чехо-Словаччиною. Формування цієї військової частини розпочалося в січні та мало бути завершене до середини лютого 1939 р. Зокрема, за наказом підрозділи полку повинні були остаточно взяти під охорону південний кордон до 15 лютого 1939 р. (CAW-2, с. 10–26).

Поряд з охороною і прикриттям кордону, за наказом уряду, КОП виконував особливі завдання, спрямовані на «інтеграцію» непольського населення в межах заходів із «консолідації суспільства» перед воєнною загрозою, що зростала (Wyszczelski, 2008, с. 372). Через українські виступи на підтримку автономії Карпатської України 22 жовтня 1938 р. МВС Польщі видало циркуляр щодо посилення поліцейного корпусу у Східній Галичині. З метою протидії цим акціям МВС передало в розпорядження воевод південно-східних воеводств штурмові підрозділи поліції та наказало посилити відділки польської поліції у прикордонні з ЧСР.

Окрім цього, у межах превентивних заходів у розпорядження командувача округу VI корпусу з центром у Львові були передані 3–4 кавалерійські ескадрони КОП (кожен штатною чисельністю до 70 осіб і 70 коней), які за наказом міністра внутрішніх справ мали показово пройти маршем територіями, де існувала найбільша загроза виступів. Мета цих заходів – демонстрація перед українським населенням готовності польського уряду дати відсіч спробам ведення «антидержавної діяльності», а також здійснення позитивного впливу на моральний стан працівників польських органів влади та служб безпеки й лояльного населення. Під час передислокації передбачалося проведення ескадронами КОП бойових навчань для збільшення ефекту превентивних дій («радіуса дії превентивної акції»). Їхня присутність на території конкретного воеводства залежала від місцевої ситуації. У разі серйозної ескалації суспільно-полі-

тичних відносин було передбачене залучення ескадронів КОП на марші до надання підтримки поліцейським підрозділам.

Кавалерійські підрозділи КОП мали прибути до Львова 23 жовтня 1938 р., щоб наступного дня розпочати марш до пунктів призначення – Дрогобич, Стрий і Долина. Тут після тимчасового перебування вони повинні були розпочати патрулювання прикордонних районів, приділяючи особливу увагу тим населеним пунктам, де існувала загроза «підривної агітаційної діяльності українців». Командири ескадронів мали надсилати щоденні звіти про виконання завдань, а також донесення про ситуацію в регіоні, вияви підривної діяльності ворожих сил і настрої місцевого населення (ААН-2, с. 1–3).

За тиждень після початку «карального маршу» МВС чотири кавалерійські ескадрони КОП були розгорнуті у Східній Галичині: по одному прибуло залізницею до Рогатина та Коломиї у Станіславське воєводство, а два – до Тернопільського. Наприкінці жовтня 1938 р. воєводський уряд у Станіславі інформував староства в Долині, Стрию та Жидачеві про посилення окремих поліцейських підрозділів на території воєводства після поширення інформації про наміри українських націоналістів організувати демонстрації на тлі «акції про визначення державної належності Закарпатської Русі» (Włodarkiewicz, 2013, s. 375).

Вже 30 жовтня 1938 р. польська розвідка повідомляла, що переміщення військових підрозділів територією Східної Галичини мало «подекуди заспокійливий вплив на українське населення, яке утримується від здійснення різких демонстраційних виступів» (ААН-5, с. 423). Зокрема, дії кавалерійських підрозділів КОП були зафіксовані у Стрийському, Долинському, Калуському, Жидачівському та Рогатинському повітах Львівського і Станіславівського воєводств (Włodarkiewicz, 2013, s. 372).

Під виглядом заходів з охорони кордону та підтримання громадського порядку зазначені кавалерійські підрозділи КОП за дорученням МВС залучали до проведення пацифікаційних акцій проти українського населення на прикордонні. Про їхню діяльність можна дізнатися з інтерпеляцій українських послів у польському Сеймі, відповідей на них воєвод і старостів, а також звітів командирів ескадронів.

Зокрема, такі дії задокументував український посол до польського Сейму Зеновій Пеленський на території Долинщини (села Кальна, Витвиця, Княжолука, Рахиня, Слобода-Долинська, м. Долина), де в першій половині листопада 1938 р. копівці їздили селами повіту, здійснюючи побиття місцевих українських активістів та знищуючи майно українських кооперативів, читалень «Просвіти», «Рідної школи» тощо (Archiv MZV-2). Подібні дії зафіксував посол Степан Витвицький і в низці сіл Дрогобицького повіту (Нагуєвичі, Уріж, Брониця, Залікоть, Східниця) – далеко від лінії кордону, де жертвами польських публічних розправ були прості селяни, священники, учителі, діячі «Просвіти» і кооперативів (Архів НТШ, box 6).

Посол від УНДО д-р Павло Лисяк 3 грудня 1938 р. склав інтерпеляцію міністрові внутрішніх справ Польщі щодо фактів насильства з боку підрозділів КОП у с. Сулятичі Жидачівського повіту, селах Добрівляни, Угерсько та Сколе Стрийського повіту, які відбулися наприкінці жовтня – на початку листопада 1938 р. Задокументована картина насильства нагадувала події восьмирічної давності: «Вечером, дня 27 жовтня 1938 р. приїхав до громади Сулятичі Жидачівського повіту плутон Корпусу Охорони Погранича на нічліг. Жовнярі розійшлися по селі і вміть з місця почали допускатися насильства. Як тільки стрінуть кого-небудь на вулиці, били його, у господарів заби-

рали овес для коней, нікому за те нічого не платили, від господинь забирали молоко і т. п. Дня 28 жовтня 1938 р. вранці повідомлено кожного члена відділу тамошньої читальні “Просвіти”, щоби негайно з’явився в салі читальні в дуже важній справі. Командант плутону у чині ротмістра явився рівнож і наперед кавав здійснити зі стін всі українські національні образи, які там висіли, кидав їх на землю і нищив» (Архів НТШ, box 6).

Під час цього «зібрання» підрозділ КОП оточив читальню «Просвіти», тримаючи зарядженими гвинтівки, спрямовані на натовп людей, який стояв надворі. Паціфікаційні заходи були також здійснені в Тернопільському воєводстві, внаслідок чого польські розвідувальні органи фіксували зростання антипольських настроїв та інцидентів за участю українців, які, зокрема, охоплювали фізичні напади на поляків та їхні організації, факти саботажу тощо (AAN-4, s. 332).

Чехо-Словацьке консульство у Львові 7 листопада 1938 р. повідомляло про проведення польською поліцією кількох карних виправ серед українського населення поблизу чехо-словацького кордону, під час яких свідомі українці таємно були піддані тілесним покаранням. Подібні заходи проводили і на польсько-румунському прикордонні, щоб запобігти контактам українців по обидва боки кордону (AAN-5, s. 423). Деякі чехо-словацькі звіти описують ці акції як «паціфікаційні» та гадують про розквартирування польських військ в українських селах на кордоні з ЧСР і Румунією (Archiv MZV-2).

У відповідях на звернення послів польські воєводські адміністрації та органи місцевого самоврядування намагалися всіляко применшити масштаби насильства КОП, обгрунтовуючи «провокаційною» поведінкою місцевого населення та ворожим ставленням до польських підрозділів (Włodarkiewicz, 2013, s. 375–377). Як і 8 років тому, польські каральні акції проти українського населення відбулися на тлі виборчої кампанії до Сейму Речі Посполитої. В обох випадках українці зазнали фізичних розправ від польських військовослужбовців за принципом колективної відповідальності.

Загострення агресивного курсу Варшави щодо української меншини, репресії проти українських діячів і каральні акції КОП у прикордонні на тлі безпрецедентної актуалізації українського питання в міжнародній політиці через чинник Карпатської України позначилися на політиці «нормалізації» між польським урядом і найвпливовішою українською легальною політсилою в Польщі – УНДО. Під впливом міжнародних подій керівництво партії було змушене переглянути свою тактику щодо просування українських інтересів усередині Другої Речі Посполитої.

Так, 3 грудня 1938 р. голова УПР і віцемаршалок Сейму Василь Мудрий виступив із парламентської трибуни з декларацією, яка вирізнялася гостротою, як за формою, так і за змістом. У присутності польського уряду та послів він заявив, що політика «нормалізації» у світлі останніх подій була «позбавлена будь-яких об’єктивних умов реального існування», чим фактично визнав її провал. На підтвердження своїх слів В. Мудрий навів приклади знищення майна українських організацій польською молоддю в Монастирських, Бережанах, Золочеві та Красному, а також вказав на «масові масакри» за участю кавалерійських підрозділів КОП проти українського населення. «Ці випадки та факти є сьогодні немовби увінчанням цього історичного процесу в ділянці польсько-українських відносин, якому свого часуалося ім’я нормалізація», – резюмував політик. Він відкинув звинувачення поляків у тому, що ніби тогочасна українська політика в Польщі була німецькою інспірацією. Єдиним

шляхом полагодження української проблеми у Другій Речі Посполитій вважав утворення територіальної автономії на українських етнічних землях у складі Польської держави. Водночас реалізація постулату автономії мала створити умови для справжньої нормалізації польсько-українських відносин. Вона аж ніяк не була спрямована на послаблення Другої Речі Посполитої, а навпаки слугувала її інтересам. Попри неодноразові спроби польських депутатів перервати виступ, В. Мудрий розкритикував позицію польських владних кіл і громадської думки в питанні Карпатської України, зокрема згадав про несамовиту пропаганду в польських медіа за приєднання регіону до складу Угорщини (Архів НТШ, box 6).

Постання Карпатської України як автономної одиниці у складі ЧСР і внутрішня трансформація останньої, проведена після Мюнхенської конференції під гаслом реалізації права націй на самовизначення, актуалізували в очах діячів українського «легального сектора» в Польщі питання виконання Варшавою своїх міжнародних зобов'язань щодо Східної Галичини. Відтак 9 грудня 1938 р. УПР у складі 15 послів винесла на розгляд польського Сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської Землі», який передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям у складі Другої Речі Посполитої в межах Станіславівського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського й Поліського воєводств, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств із населенням до 6 млн осіб. Фактично йшлося про третину території Польщі. Було запропоновано створити автономний уряд, міністри якого мали належати до складу центрального польського уряду, сейму Галицько-Волинської землі (ГВЗ), обраного терміном на 5 років, територіальних збройних формувань, укомплектованих із місцевого населення, які могли бути застосовані в інтересах оборони держави, державних судів, а також запровадити рівноправність польської та української мов у діловодстві й освіті. Урядові розпорядження президента Польщі, які стосувалися справ ГВЗ, мали бути погоджені з головою Ради міністрів ГВЗ і профільними галицько-волинськими міністрами. Стаття 5 законопроекту передбачала, що у компетенції уряду ГВЗ не мало бути питань, які належали до сфери повноважень уряду Польщі: зовнішньої та оборонної політики, державного бюджету, монетарної і фінансової політики (ДАІФО, арк. 1–19).

Побіжний огляд проекту конституційного закону ГВЗ, який підготувала група юристів УПР під керівництвом Володимира Децикевича, нашоухує на думку, що окремі його положення були написані під впливом конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі та Словаччини, ухваленого чехо-словацьким парламентом 22 листопада 1938 р. Реалізація проекту УНДО вимагала фундаментальної перебудови державного устрою Польщі на засадах федералізму за зразком того, що декілька тижнів тому було на законодавчому рівні реалізовано в Чехо-Словаччині. Проголошення українських автономій у складі двох сусідніх держав мало підвищити шанси на вирішення українського питання на міжнародній арені. Як і в Хусті, майбутній уряд і сейм ГВЗ у Львові мали дотримуватися лояльного курсу до свого федерального центру. Потрібно зазначити, що вимоги українських політиків по обидва боки від польсько-чехо-словацького кордону ґрунтувалися на міжнародно-правовій базі, сформованій у Європі після Першої світової війни. Її основою був принцип права націй на самовизначення, який став базою для формування постімперських повоєнних кордонів, щоправда, не в разі визначення долі найбільшої європейської поневоленої нації – української. Ревізія міждержавних кордонів у Центрально-Східній Європі,

здійснена 1938 р. в ім'я реалізації цього принципу, дала надію українським політикам на можливість виправлення несправедливостей Версальської системи щодо українського питання.

Через радикальність вимог маршалок Сейму Вацлав Маковскі (Wacław Makowski) 21 грудня 1938 р. не прийняв пропозиції УПР до розгляду, пояснюючи це тим, що законопроект вимагав змін до Конституції, а це можна було зробити лише з ініціативи президента або $\frac{1}{4}$ загальної кількості послів Сейму. Польський уряд назвав подання українських послів актом політичної демонстрації, а пропонувані межі майбутньої автономії – історично необґрунтованими (Діло, 1938, с. 4).

Представлення автономного проекту українських депутатів у Сеймі було сприйнято у Варшаві як складова єдиного українського плану, інспірованого Німеччиною, що мав на меті підірвати територіальну цілісність Польщі й об'єднати під егідою Берліна українські землі у складі «Великої України». З огляду на погіршення міжнародної ситуації та зростання відчуття загрози для Польщі, польські керівні кола сприймали автономістські прагнення українців як вияв сепаратизму й «удар у спину».

Незважаючи на радикальність своєї заяви, виголошеної з парламентської трибуни, та звинувачення польської влади в німецьких інтригах, В. Мудрий і надалі залишався переконаним прихильником порозуміння з польським урядом. Очевидно, що його рішення про внесення автономного подання було зумовлене внутрішньою ситуацією в УНДО й українському політичному таборі, а також радикалізацією настроїв в українському суспільстві під впливом подій у Карпатській Україні. Законодавче подання засвідчило лідерство УНДО та УПР як представництва українців у Польщі, значно піднявши їхній авторитет серед українського політикуму і громадськості. Партійна опозиція в УНДО, зосереджена навколо газети «Діло» (Дмитро Левицький, Кость Левицький, Іван Кедрин-Рудницький, Степан Баран, Володимир Кузьмович), позитивно оцінила грудневу промову Василя Мудрого та внесення законопроекту про автономію, вважаючи їх початком очікуваної зміни тактики партії та відходу від політики «нормалізації» (Samuś, 2017, s. 478).

Таким кроком В. Мудрий та його соратники прагнули підняти ставки у відносинах із польським урядом і скористатися міжнародно-правовими наслідками «чехословацької кризи», щоб підштовхнути Польщу до виконання своїх міжнародних зобов'язань від 1923 р. і вирішення українського питання на основі права на самовизначення, закріпленого в рішеннях Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу. Зрештою, сама Польща подала українським парламентарям приклад, застосувавши цей принцип під час відторгнення території Заолжя від ЧСР на початку жовтня 1938 р. Однак, на відміну від тактики поляків, в УПР ішлося про створення української автономії зі збереженням територіальної цілісності Польщі. Як би негативно не ставилися польські урядові кола до подання від 9 грудня 1938 р., воно насправді не суперечило лояльній лінії УНДО щодо Польської держави, а стало піком орієнтації партії на Польщу та західні демократії.

Усупереч твердженням польської офіційної пропаганди, гасло автономії знайшло широкий відгук в українському суспільстві. У тижневому огляді відділу у справах національностей МВС Польщі на початку 1939 р. відзначалося зростання автономістських настроїв серед українців у Польщі під впливом подання УНДО від 9 грудня 1938 р. і подій у Карпатській Україні. Українці в Польщі намагалися максимально скористатися міжнародною увагою до української проблеми для втілення сво-

їх національно-політичних прагнень. Саме тоді, коли помірковані сили вважали задоволення автономістських вимог єдиним правильним шляхом розплутування клубка польсько-українських суперечностей, націоналістичні кола розглядали автономію як перший шабель на шляху до реалізації українських самостійницьких прагнень із допомогою зовнішніх чинників (САУ-2, с. 1–3).

На початку 1939 р. лідери УНДО виступили з низкою публічних заяв, у яких дали зрозуміти, що дотеперішньому політичному курсу партії покладено край. Однак у реаліях польської політики до остаточного розриву з «нормалізацією» дійшло не відразу. Виступаючи на засіданні бюджетної комісії в польському Сеймі 11 січня 1939 р., Володимир Целевич розкритикував уряд за те, що його політика щодо українського питання після смерті маршала Юзефа Пілсудскі (Józef Piłsudski) дедалі більше схилялася в бік концепцій ендеків. Сенатор Микола Творидло, віцепрезидент УПР, заявив, що український клуб прагнув, щоб Польща була «П'ємонт для українського народу», «моральною притягальною силою», виступивши за узгодження польських та українських національних інтересів. У відповідь польські депутати звинуватили українську сторону в погіршенні відносин, вказавши на подання українських депутатів проєкту про автономію. Хоча присутній під час дискусій прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Феліціан Славої Складковскі (Felicjan Sławoj-Składkowski) намагався створити враження можливості досягнення польсько-українського порозуміння, польський уряд уже перейшов до вирішального етапу реалізації свого курсу в питанні національних меншин, що був пов'язаний зі зміцненням оборони Польської держави на тлі погіршення відносин із Німеччиною та загрози вибуху війни (Samuś, 2017, с. 484–486).

Моментом прозріння стала заява віцемаршалка Сейму підполковника Зигмунда Венди (Zygmunt Wenda), секретаря урядової партії *Obóz Zjednoczenia Narodowego*, який 16 лютого 1939 р., під час обговорення бюджету МВС, у відповідь на закиди українських парламентарів щодо загострення антиукраїнської політики польської влади, заявив про початок нової акції, яка мала забезпечити польське панування на українських землях. Водночас політик наголосив, що «польський народ був єдиним господарем у своїй державі і жодні перешкоди не можуть стати на шляху розвитку та реалізації його життєвих інтересів на територіях зі змішаним населенням» (Samuś, 2017, с. 489–490). Він категорично відкинув можливість досягнення порозуміння з українцями, пригрозивши, що вибір засобів, які мала застосувати Польська держава, залежав від українського населення. Показово, що з подібною риторикою З. Ванда виступив і щодо єврейської меншини, від якої вимагав підпорядкування волі польського народу, збільшення еміграції євреїв із Другої Речі Посполитої та продовження асиміляції їхнього культурного й господарського життя (Samuś, 2017, с. 489–490).

Промова З. Венди розвіяла рештки сумнівів та ілюзій у В. Мудрого й послів УПР щодо напрями політики Варшави в українському питанні. Як наслідок, уперше з 1935 р. УПР голосувала проти державного бюджету на новий фінансовий рік. Мотивуючи таку позицію українських парламентів, В. Мудрий у промові на пленумі Сейму 24 лютого 1939 р. заявив, що надії українського народу на нормальне життя і розвиток, які він мав на початку «нормалізації», не справдилися (Швагуляк, 2000, с. 233).

Міжнародні події 1938–1939 рр. безпосередньо впливали на формування внутрішньої політики Польщі у сфері національних меншин. Із 1935 р. «першу скрипку»

в цьому питанні відігравали польські військові кола, очолювані маршалом Едвардом Ридзи-Сміглим і міністром військових справ, бригадним генералом Тадеушем Каспшицькі (Tadeusz Kasprzycki), які розробляли плани посилення обороноздатності держави перед викликом зовнішніх загроз, що, зокрема, передбачали зміцнення польської присутності (полонізацію) в пограничних районах. Останні здебільша були заселені національними меншинами (українцями, білорусами, німцями, євреями й ін.) і через це вважалися особливо вразливими з воєнно-стратегічного погляду. Тож питання нацменшин розглядали в категоріях національної безпеки й оборони, і воно займало центральне місце у воєнному плануванні Польської держави. У другій половині 1930-х років польські військові мали колосальний вплив на формування національної політики Польщі на локальному рівні, зокрема по лінії командувань округів, корпусів, воеводських урядів та освітніх управлінь (Paruch, 1997, s. 255).

У період правління «групи полковників» (1935–1939) відбулася трансформація поглядів польського керівництва на ідейні засади національно-державного будівництва. На заміну політики «державної консолідації» епохи Ю. Пілсудські прийшла концепція «національної консолідації», що стала поєднанням традиційних, модернізованих і нових елементів, зокрема католицизму, націоналізму й тотальності. Польський управлінський режим, зокрема його військова верхівка, адаптував моноетнічну концепцію польської нації ендеків, що передбачала національну асиміляцію нацменшин не просто через виховання в них лояльності до Польської держави, а через їх полонізацію та окатоличення. Водночас у політиці Варшави щодо нацменшин залишалися актуальними принципи індивідуалізації, селективності та регіоналізації, які передбачали застосування різних методів і підходів, виходячи зі специфіки тієї чи тієї меншини та регіону її проживання (Paruch, 1997, s. 255–258, 267, 270–273, 282).

Для реалізації нової політики щодо меншин з ініціативи МВС у грудні 1935 р. був створений Комітет у справах національностей при Раді міністрів Польщі, до складу якого, крім прем'єр-міністра, належали міністри внутрішніх, військових і закордонних справ, релігії і сільського господарства. Його завдання – опрацювання та представлення на розгляд уряду пропозицій щодо здійснення політики у сфері національностей та координації заходів окремих державних органів влади (Chojnowski, 1979, s. 207–208; Włodarkiewicz, 2013, s. 42).

Серед усіх національних груп українці, які становили 16 % населення Речі Посполитої, були предметом особливої уваги правлячого табору, оскільки через високий рівень національної свідомості та громадсько-політичну активність потенційно становили найбільшу загрозу для цілісності Польської держави. Був проведений детальний аналіз української проблеми, враховуючи насамперед її міжнародний вимір (Paruch, 1997, s. 282, 348).

У липні 1936 р. Міністерство військових справ Польщі ухвалило рішення пришвидшити полонізацію окремих районів держави і зміцнити польськість та католицизм на всій території східних воеводств Речі Посполитої. Ця діяльність мала формально відбуватися під керівництвом МВС у співпраці з місцевими адміністраціями (Włodarkiewicz, 2013, s. 76), а насправді – під пильним оком військових. Головними складовими політики «зміцнення польськості» під орудою військових були: 1) акція з відродження «загородової шляхти»; 2) намагання фрагментувати український етнічний простір у Польщі через культивування національної окремішності бойків, лемків і гуцулів від решти української спільноти й утримання «сокальського кордону» між

Східною Галичиною і Західною Волиною; 3) «ревіндикація» православного населення Холмщини та Волині; 4) колонізація західноукраїнських земель військовими й цивільними осадниками; 5) пацифікація; 6) зміна національного складу населення.

Ці заходи, які здійснювалися під благородним гаслом «державної модернізації» та «цивілізаційної місії», були елементами національної політики, спрямованої на внутрішню консолідацію Польщі перед викликом зовнішніх загроз. На цьому тлі управлінський табір намагався зберегти видимість толерантного курсу щодо українців, формально не розриваючи з політикою «нормалізації».

Якщо в 1935–1938 рр. колонізаційні заходи реалізовували різні силові структури та державні інституції в межах окремих розрізних акцій (операцій, кампаній), то на початку 1939 р. зусилля з асиміляції т. зв. східних кресів набули системності, ставши справою рук усього польського уряду. Поштовх цьому дала несподівана для Варшави актуалізація українського питання на міжнародній арені на злам 1938–1939 рр., спровокована подіями в Карпатській Україні, а також згадуване подання послів про автономію українських земель у складі Польщі. Необхідність централізації, уніфікації та систематизації зусиль із метою вирішення української проблеми всередині Польщі набувала також особливої актуальності в контексті переговорів із Німеччиною, зокрема тиску, який чинили нацисти на польське військово-політичне керівництво з метою приєднання Польщі до свого блоку, та пропозицій щодо вирішення радянського питання на Сході (Pahiria, 2024, p. 131–145).

Саме в цьому контексті потрібно аналізувати рішення, ухвалені на засіданнях Ради міністрів Польщі 25 і 28 січня 1939 р. за ініціативою маршала Е. Ридз-Смігли, про початок розробки комплексного плану зміцнення польського елемента у Східній Галичині. Відповідно до нього, 1 лютого 1939 р. прем'єр-міністр Ф. Славой-Складовські дав доручення усім міністрам уряду в межах їхньої компетенції до 15 лютого 1939 р. подати свої пропозиції. Робота була виконана у стислі терміни (AAN-3, s. 1–448), що дає підстави говорити про існування детальних напрацювань у межах міністерств щодо української проблеми. Це підтверджують також архівні документи.

До середини лютого 1939 р. пропозиції надіслали такі міністерства: внутрішніх, закордонних і військових справ, фінансів, юстиції, віросповідань і публічної освіти, сільського господарства й аграрних реформ, промисловості і торгівлі, транспорту, соціальної опіки, пошти і телеграфу. Найповніший план дій розробило МВС. Він, зокрема, передбачав скасування закону про самоврядування від 26 вересня 1922 р., створення правових інструментів для зміни статусу шкіл з українських чи утраквістичних на польські, збільшення польського осадництва у Східній Галичині. Інші відомства пропонували пришвидшення урбанізації Галичини та сприяння трудової заморської еміграції українців із південно-східних воєводств.

Варто детальніше розглянути подання польського Міністерства зовнішніх справ (МЗС) від 14 лютого 1939 р., що найчіткіше окреслює зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою Польщі в розрізі українського питання. Глава польської дипломатії був одним із найвпливовіших членів польського уряду, який поряд із маршалом Е. Ридзи-Смігли та президентом Ігнацієм Мосціцькі (Ignacy Mościcki) входив до складу т. зв. трійки – ключового центру влади в державі, будучи відповідальним за головні урядові рішення у Другій Речі Посполитій.

Уже в першому параграфі пропозиції Юзеф Бек (Józef Beck) відзначив воєнно-стратегічну роль українського питання для збереження суверенітету та незалеж-

ності Польщі перед загрозою двох тоталітарних сусідів – нацистської Німеччини та сталінського СРСР. На його переконання, утримання Східної Галичини у складі Речі Посполитої – необхідна умова ведення незалежної зовнішньої політики Польщі. У разі втрати регіону вона ризикувала неминуче зійти до другорядних ролей на міжнародній арені та, з огляду на чинник двох небезпечних сусідів, стати залежною країною з обмеженим суверенітетом. Юзеф Бек позначив центральне місце проблеми України в міжнародній політиці як об'єкта геополітичної боротьби, надавши вирішального значення відносинам Польщі із СРСР і Німеччиною, які виступали провідними гравцями у «великоукраїнському питанні».

Глава польського МЗС відзначав надмірну актуалізацію українського питання внаслідок «чехословацької кризи» та появу Карпатської України, яку він зневажливо назвав «химерним й нежиттєздатним утворенням». Юзеф Бек пов'язував поширення проукраїнської пропаганди у Європі із двома джерелами: німецькими колами, які намагалися відновити політику «Drang nach Osten» («натиску на Схід») під прикриттям антикомуністичної кампанії; політичними колами на Заході, які, побоюючись тиску нацистів у питанні колоній, прагнули відволікти увагу Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) від цього питання, вказуючи йому дорогу на Схід. Згідно з етнічно-політичною картиною глави польської дипломатії, галицькі та закарпатські русини мали небагато спільного зі справжніми українцями, які мешкали по обидва береги Дніпра, а відтак не могли відігравати провідної ролі у справі відновлення української державності. Говорячи про німецькі плани щодо українського питання, Ю. Бек зазначав, що завдяки переговорам з офіційними колами Німеччини, вдалося отримати запевнення, що нацистський уряд не планує масштабних дій на Сході, чітко усвідомлюючи, що будь-яка серйозна діяльність, пов'язана з українськими справами, без участі Польщі, а надто всупереч її позиції не має шансів на успіх. Незважаючи на це, він передбачав посилення тиску Німеччини на Польщу для того, щоби використати українське питання як предмет торгу у двосторонніх відносинах або ж як засіб для послаблення Польської держави в разі польсько-німецького конфлікту. Відтак залучення Третього Райху до вирішення українського питання залежало від комплексу політичних відносин між Польщею та Німеччиною.

Оцінюючи міжнародне становища Польщі, Ю. Бек натякнув, що від СРСР не треба очікувати якоїсь реакції в разі застосування Польщею жорстких заходів проти українського руху всередині країни або втручання у справи Карпатської України, оскільки Москва сама насторожено ставилася до будь-яких українських починань. Із погляду міжнародного права, ішлося про те, що СРСР не денонсує радянсько-польський пакт про ненапад від липня 1932 р. і не нападе на Польщу в разі придушення українського руху в Речі Посполитій чи збройної інтервенції в Карпатську Україну. Завдання польської дипломатії – паралізувати спроби німців поширити українську агітацію з Карпатської України на територію Східної Галичини та протидіяти спробам отримання ЧСР міжнародних гарантій своїх нових кордонів.

У державно-релігійній сфері Ю. Бек виступав за посилення впливу Польщі на Апостольську столицю, з огляду на смерть Папи Римського та обрання його наступника з метою реалізації цілей Польщі на її східних територіях – експансії католицизму на сході й асиміляції українського населення. У цьому ж контексті він пропонував відновити внутрішню політику військового осадництва через удосконалення форм її реалізації, а також використати промислові осередки й урбаністичні центри

для активізації політики колонізації та полонізації в південно-східних воєводствах (AAN-3, s. 94–99).

Уже 17 березня 1939 р. на підставі пропозицій окремих міністерств був розроблений таємний проєкт урядового рішення «Про зміцнення польського елемента у Східній Малопольщі» (AAN-3, s. 390–448). На жаль, до нас не дійшов його повний текст. Також невідомо, чи саме було рішення ухвалене за підсумками обговорення, оскільки на сьогодні в архівах не виявлено всіх протоколів засідань Ради міністрів Польщі за 1939 р. Але навіть та частина проєкту (58 сторінок), що збереглася, демонструє розмах і радикальність намірів польської влади щодо українців Польщі. Це була комплексна програма штучного збільшення польської присутності в південно-східних воєводствах Речі Посполитої шляхом їхньої форсованої колонізації, асиміляції українського населення, примусу останнього до переселення в центральні області Польщі або зовнішньої еміграції. Програма передбачала створення привілейованих умов для поляків у низці сфер (промисловості, транспорті, торгівлі, сільському господарстві, освіті, праці, релігії) унаслідок дискримінації українців. Окрім цього, мали відбутися зміни структури етнічного складу Східної Галичини через активізацію міського та сільського осадництва, полонізацію міст і процесів урбанізації, зміцнення прошарку польського міщанства та його заможності. Польська влада прагнула посилити безпеку держави шляхом безоглядної боротьби з будь-якими фізичними актами терору проти поляків і лояльних до польського уряду українців, усунення із прикордонної смуги «антидержавних» й «антинаціональних» елементів, очищення окремих «стратегічних» професій і сфер (залізнична служба, пошта та телеграф, лісове господарство тощо) від українців як «ненадійних елементів», збільшення присутності правоохоронного апарату у Східній Галичині, а також насичення прикордонної смуги на півдні військами та підрозділами КОП, запровадження колективної відповідальності тощо. Проєкт постанови виходив із необхідності зміцнення «польських зон», передусім на важливих із воєнно-стратегічного погляду територіях: на лінії Перемишль–Львів–Тернопіль–Заліщики, Львів–нафтовий басейн–Турка та Станіславів–Товмач–Ворохта (AAN-3, s. 259–327, 333–383; Сивіцький, 2005, с. 318–339).

Хоча акція зі «зміцнення польського елемента» мала стосуватися основного регіону – Східної Галичини, є підстави вважати, що подібні заходи передбачалося поширити на всі східні землі, охопно з Волинною. У разі реалізації урядової постанови за декілька десятиліть українське населення Польщі було би приречене на денаціоналізацію.

Урядова програма полонізації, розроблена на тлі подій у Карпатській Україні та загострення українського питання всередині Польщі, стала логічним завершенням ідеологічної еволюції табору пілсудчиків до ендецьких теорій мононаціональної Польської держави (що, за деякими оцінками, розпочалася ще під час пацифікації 1930 р. (Nowak, 2007, s. 139)) і промовистим свідченням провалу його національної політики. Польська ендеція відіграла роль ідеологічного та програмного інспіратора, для якого протиріччя з пілсудчиками в українському питанні відходили на задній план.

Планування масштабних державних заходів щодо вирішення української проблеми всередині Польщі збіглося з обговоренням у польських урядових колах шляхів полагодження єврейського питання. У комплексі проблем національних меншин у Другій Речі Посполитій українське та єврейське питання, хоча і не були безпосеред-

ньо пов'язані між собою, становили предмет особливої уваги польського керівництва через їхню виняткову чутливість для зовнішньої політики Польщі та надмірну інтернаціоналізацію (Chojnowski, 1979, s. 222–223, 226; Kornat, Wołos, 2021, s. 614–618; Czechowska, 2023, s. 246–302).

Розробку проєкту урядового рішення про «зміцнення польського елемента» у Східній Галичині варто аналізувати також у контексті оборонного планування та підготовки Другої Речі Посполитої до війни проти СРСР і Німеччини, яке ввійшло до фінальної стадії на рівні розробки керівних документів у перші місяці 1939 р. (Wyszczelski, 2013, s. 34). Посиленням асиміляційного курсу щодо українців у складі Польщі польське військово-політичне керівництво прагнуло нейтралізувати негативний вплив і можливість використовувати українське питання з боку СРСР та Німеччини для внутрішнього послаблення Речі Посполитої.

Військово-політичні кола Польщі прагнули сповна скористатися наслідками ліквідації в середині березня 1939 р. Карпатської України для реалізації своєї політики в українському питанні. Зокрема, 29 березня 1939 р. командував КОП, бригадний генерал Ян Крушевські (Jn Kruszewski) видав таємний наказ підпорядкованим підрозділам цього формування, яким зобов'язував «особливо обережно й зважено» поводитися з українським (у тексті додатково зазначено «руським») населенням і використати глибоке суспільне пригнічення через події на Закарпатті та зневіру українців у німецькій допомозі для утвердження серед них думки, що «лише за підтримки Польської Держави та разом з польським народом це населення може задовольнити свої культурні та економічні потреби» (Archiwum Straży Granicznej, s. 66–67). Тож військовослужбовці КОП під час контакту з місцевими українцями мали виявляти незвичну доброзичливість, зокрема «з повагою ставитися до їхніх духовних цінностей, передусім до предметів релігійного культу» (Archiwum Straży Granicznej, s. 66–67). Така тактика різко контрастувала з репресивними заходами кавалерійських ескадронів КОП у прикордонні з Чехо-Словаччиною осені 1938 р., а також з акцією «ревіндикації» на Холмщині та Волині, яку проводили підрозділи КОП протягом 1938 р. За цього зазначено, що «доброзичливе ставлення» до населення має в його очах тільки «посилувати авторитет польської Держави, підвищувати престиж польськості» (Archiwum Straży Granicznej, s. 66–67), утверджувати в ньому громадянську ідентичність Речі Посполитої. Водночас на кожний вияв нелояльності чи саботажу потрібно було реагувати рішуче – шляхом проведення затримань. Водночас було заборонено здійснювати індивідуальні чи колективні репресії у відповідь. Зміна тактики у службовій діяльності КОП, проте, не повинна була послаблювати заходи, спрямовані на «утвердження польськості на територіях з мішаним населенням» (Archiwum Straży Granicznej, s. 66–67). Навпаки, цю діяльність потрібно було тільки пожвавити (Archiwum Straży Granicznej, s. 66–67).

Скромні результати полонізаційної акції на східних землях, а також зростання прямої воєнної загрози Польщі призвели до пом'якшення асиміляційного курсу проти національних меншин. 1 квітня 1939 р. міністр військових справ Т. Каспишицькі видав наказ про зміну ставлення ВП до українського населення. Це був чіткий сигнал до послаблення тих заходів, які польська влада вживала проти українців у Польщі.

Уявлення про еволюцію поглядів польського військового командування на шляхи вирішення українського питання всередині Другої Речі Посполитої, з огляду на

падіння Карпатської України, дає меморандум інспектора польської армії, дивізійного генерала Казімежа Фабриція (Kazimierz Fabrycy) від 5 квітня 1939 р., який він написав на виконання вказівок маршала Едварда Ридз-Смігли. У ньому командувач військового угруповання на відтинку від Дуклі до Жаб'є, що мало завдання прикрити кордон Польщі з Карпатською Україною, виклав свої міркування щодо польської політики в південно-східних воєводствах. За оцінкою К. Фабриція, активізація українського руху всередині Польщі та розширення його політичної програми під впливом подій у Карпатській Україні, а згодом різке погіршення суспільно-політичних настроїв в українському суспільстві та посилення в ньому позицій поміркованих й угодовських сил унаслідок угорської окупації регіону створили переломний момент у польсько-українських відносинах. На його переконання, ситуація заклала сприятливі умови для залучення українців у польське державне життя «як лояльних і продуктивних сил, а не ворожих до всього польського й абсолютно ненадійних у разі виникнення збройного конфлікту Польщі з зовнішнім ворогом, як це було дотепер» (САW-1, s. 4–12). Передусім К. Фабрицій звертав увагу на небезпеку використання українського руху зовнішніми силами, передовсім Третім Райхом, та пропонував скористатися сумнівами, що виникли серед українських кіл щодо ширості німецької допомоги у створенні незалежної Української держави, для пропагування думки про те, що «співжиття українців із поляками в межах Польської держави найкраще задовольнить їхні національні прагнення і забезпечить збереження їхньої національної окремішності» (САW-1, s. 4–12).

Констатуючи нездатність поляків за 20 років існування Речі Посполитої утвердити домінантне становище в соціально-економічній та культурній сферах у південно-східних воєводствах і посилення там українських впливів, К. Фабрицій називав дві причини такого стану речей: відсутність уніфікованої, чіткої та послідовної урядової політики щодо українських земель у складі Польщі (Східної Галичини та Волині) і дефіцит державної підтримки польського елемента, який унаслідок цього втрачав свої суспільні позиції, «повільно розчиняючись у руській масі» (САW-1, s. 4–12). Для виправлення цієї ситуації інспектор польської армії пропонував створити центральний орган виконавчої влади, якому мали підпорядковуватися воєводства з переважним українським населенням і військові частини на їхній території, з метою впровадження єдиної та послідовної політики в цьому регіоні. Такий орган, що його очолював генерал, мав отримати надзвичайні повноваження, охопно із правом відбору, звільнення і переміщення адміністративного персоналу, здійснення судочинства, запровадження надзвичайного стану, проведення заходів колонізації та еміграції, застосування економічних важелів підтримки польських поселень, усунення євреїв із міст і заміни їх польським елементом, розпорядження бюджетними коштами тощо. На думку К. Фабриція, перелічені заходи мали дати можливість нейтралізувати діяльність «антидержавних сил» і посилити елементи, лояльні до Польської держави в південно-східних воєводствах (САW-1, s. 4–12).

За твердженням польського історика Гжегожа Мотики (Grzegorz Motyka), у квітні 1939 р. польська влада за аналогією до 1930 р. провела у Східній Галичині «малу пацифікацію», спрямовану на паралізацію мережі ОУН (Motyka, 2006, s. 65). Ці дії можна розглядати як своєрідну внутрішню відповідь польського уряду на події в Карпатській Україні. Визнаючи факт проведення пацифікації, прем'єр-міністр Польщі Ф. Славой-Складовскі у спогадах писав: «... безкровна, хоча обтяжлива та докучлива,

пацифікація Східної Малопольщі була необхідною, щоб показати українському населенню, що, всупереч запевненням агітаторів, оплачуваних Німеччиною, Польська держава була достатньо сильною, об'єднаною, консолідованою та організованою, щоб підтримати мир і порядок на всій її території» (Sławoj-Składkowski, 1964, s. 198). За його словами, внаслідок пацифікації польській владі вдалося запобігти повстанню у Східній Галичині, яке готувалося за фінансової та пропагандивної підтримки Німеччини (Sławoj-Składkowski, 1964, s. 198).

Отже, події в Карпатській Україні мали «ефект переливу», який наелектризував українське суспільство по той бік польсько-чехо-словацького кордону, створивши безпрецедентні очікування щодо перспектив вирішення українського питання на міжнародній арені та загостривши клубок польсько-українських суперечностей. Криза лояльності українців до Польської держави виявилася в численних демонстраціях та виступах населення Східної Галичини на підтримку закарпатської автономії та масовій утечі української молоді через кордон для участі в розбудові військового, економічного та державного життя Карпатської України, що спровокувала найбільшу нестабільність на польському кордоні з початку 1920-х років. У відповідь польська влада вжила заходів для посилення контролю за кордоном і провела карально-репресивні заходи на пограниччі, які нагадували події «пацифікації» 1930 р. Усе це засвідчило потужний потенціал карпатоукраїнського питання для дестабілізації внутрішньої ситуації у Другій Речі Посполитій.

Поява «українського П'ємонту» за Карпатами восени 1938 р. застала Варшаву зненацька, змусивши її буквально на льоту оновлювати свої підходи до вирішення українського питання як на міжнародній арені (з огляду на можливу співпрацю з нацистською Німеччиною), так і у внутрішній політиці. Саме події в Карпатській Україні, які у Варшаві сприйняли як екзистенційну загрозу, підштовхнули польський уряд до радикалізації внутрішнього курсу проти української меншини у Другій Речі Посполитій. Поставши перед викликом інструменталізації українського чинника з боку Німеччини з метою внутрішнього послаблення Польщі, уряд останньої пішов на уніфікацію розрізаних підходів і розробку комплексної програми «зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі», що була покликана усунути національне (українське) питання з міжнародного порядку денного та посилити обороноздатність Польської держави перед викликом воєнної загрози. «Сек'юритизація» національного питання була безпосередньо пов'язана з підготовкою Другої Речі Посполитої до війни, яка ввійшла у фінальну стадію (принаймні на рівні документів оборонного планування) на початку 1939 р.

Активне втручання ВП у сферу відносин держави з національними меншинами не привело до зміцнення оборонного потенціалу Польської держави, а тільки загострило польсько-українські відносини, що мало трагічні наслідки в роки Другої світової війни. Заходи національної асиміляції, які проводили під орудою військових, спричинили крах політики «нормалізації», зростання антидержавних настроїв серед українців та їхню політичну радикалізацію. Форми й методи втручання польських збройних сил у сферу національної політики були доволі суперечливими і не дали бажаного зміцнення польської присутності на т. зв. східних кресах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архів НТШ: Архів Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Нью-Йорку (Архів НТШ), фонд Василя Мудрого, box 6.

Веґеш, М. (2005). Нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Галичани в обороні Карпатської України (1938–1939 рр.). *Історія і політика*, 2. Ужгород.

Веґеш, М. (2019). Нелегальні переходи українців Східної Галичини у карпатську Україну і реакція Польського уряду (1938–1939 рр.). *Міжнародний науковий вісник: зб. наук. праць*, 1–2(19–20), 29–47.

Веґеш, М. (2020). Нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону і Карпатська Україна. В *Веґеш, М., Веґеш, І., Палінчак, М., Голонич, Я. Карпатська Україна в центрально-європейській Європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939). Фермонт: Academic publishing / Vegesh, M., Vegesh, I., Palinchak, M., Holonič, J. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939)*. Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA, 84–104.

Висоцький, Р. (1999). Спроба ліквідації ОУН польською владою напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині. *1939 рік в історичній долі України та українців: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 23–24 вересня 1999 р.)*. Львів, 82–90.

Галайко, Б. (2007). Ситуація на польсько-чехословацькому прикордонні у 1938 р. крізь призму діяльності Польської прикордонної служби. *Український визвольний рух*, 9, 45–60.

ДАІФО: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 2035, арк. 1–19.

ДАЛО: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 121, оп. 1, спр. 406, арк. 14.

Діло. (1938. 24 грудня). 4.

Зайцев, О. (2022). *Українці в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)*. Львів.

Кук, В. (2004). ОУН і Карпатська Україна. В В. Сергійчук (упоряд.), *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України (Київ, 16 березня 2004 р.)*. Київ, 74–81.

Мельник, К., Лашенко, О., Верига, В. (ред.). (1993). *На зов Києва: Український націоналізм в II світовій війні: зб. статей, спогадів і документів*. Київ.

Нова свобода. (1938, 21 жовтня).

Новий шлях. (1938, 10 листопада).

Романишин, Н. (2012). Політика польського уряду щодо українців Галичини напередодні Другої світової війни. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 10, 223–225.

Романишин, Н. (2014). Проголошення автономії Карпатської України й Галичина. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 1/2, 50–55.

Романишин, Н. (2017). Діяльність ОУН в документах польських спецслужб доби Карпатської України. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 53, 258–266.

Сивіцький, М. (2005). *Історія польсько-українських конфліктів, 1* (Є. Петренко, пер. з пол.). Київ.

Федевич, К. (2009). *Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр.* (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.). Київ.

Швагуляк, М. (2000). Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 35–36, 296–320.

ЦДІАЛ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 204, оп. 1, спр. 1223.

Archiv MZV-1: Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (Archiv MZV), II. sekce (1918–1939), III. řada, kart. 465.

Archiv MZV-2: Archiv MZV, II. sekce (1918–1939), III. řada, kart. 470.

AAN-1: Archiwum Akt Nowych (AAN), MSZ, sygn. 5463.

AAN-2: AAN, Polacy na ziemiach wschodnich RP i na terenie ZSRR w latach 1918–1944, 2478, sygn. 2199.

AAN-3: AAN, Prezydium Rady Ministrów, akta grupowa, sygn. 148–264.

AAN-4: AAN, Sztab Główny w Warszawie, cz. I, sygn. 616/309.

AAN-5: AAN, Sztab Główny w Warszawie, cz. I, sygn. 616/310.

AAN-6: AAN, Urząd Wojewódzki we Lwowie, zesp. 1185, sygn. 974/30.

Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie, Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza 177, sygn. 52.

CAW-1: Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), VIII.800, sygn. 72.

CAW-2: CAW, GISZ, sygn. 302.4.258.

CAW-3: CAW, GISZ, sygn. I 302.10.24.

Deszczyński, M. (2003). *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939*. Warszawa.

Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Czechowska, K. (2023). *Polska dyplomacja wobec «kwestii żydowskiej» w latach 1932–1939*. Gdańsk; Warszawa.

Kornat, M., Wołos, M. (2021). *Józef Beck. Biografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Motyka, G. (2006). *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.

Nowak, M. (2007). *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Paruch, W. (1997). *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926–1939)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Pahiria, O. (2024). The Ukrainian Question in the Foreign Policy of the Second Polish Republic at the Turn of 1938–1939. *East European Historical Bulletin*, 30. Drohobych, 131–145.

PAAA: Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), R 101 28881, Büro Reichsaußenminister, Akten, Polen, 1936–1938, Bd. 28.

- Samuś, P. (2017). *Wicemarszałek Wasyl Mudryj (1893–1966): ugody polsko-ukraińskiej orędownik daremny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Siwicki, M. (1994). *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich, 1*. Warszawa.
- Sławoj-Składkowski, F. (1964). *Nie ostatnie słowo oskarżonego*. Londyn.
- Włodarkiewicz, W. (2013). *Przed zagładą: społeczeństwo Wołyńia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)*. Warszawa.
- Wysocki, R. (2003). *Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wyszczelski, L. (2008). *W Obliczu Wojny. Wojsko Polskie 1936–1939*. Warszawa.
- Wyszczelski, L. (2013). *Marszałek Polski Edward Śmigły-Rydz (1886–1941)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

REFERENCES

- Arkhiv Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u Niu-Iorku (Arkhiv NTSh), fond Vasyliya Mudroho, box 6 (in Ukrainian).
- Vehesh, M. (2005). Nelehalni perekhody polsko-cheskoho kordonu. Halychany v oboroni Karpatskoi Ukrainy (1938–1939 rr.). *Istoriia i polityka, 2*. Uzhhorod (in Ukrainian).
- Vehesh, M. (2019). Nelehalni perekhody ukraintsiv Skhidnoi Halychyny u karpatsku Ukrainu i reaktsiia Polskoho uriadu (1938–1939 rr.). *Mizhnarodnyi naukovyi visnyk: zb. nauk. prats, 1–2(19–20)*, 29–47 (in Ukrainian).
- Vehesh, M. (2020). Nelehalni perekhody polsko-chekhoslovatskoho kordonu i Karpatska Ukraina. In *Vehesh, M., Vehesh, I., Palinchak, M., Holonych, Ya. Karpatska Ukraina v tsentralno-ievropeiskii Yevropeiskii politychnii kryzi naperedodni Druhoi svitovoi viiny (1938–1939)*. Fairmont: Academic publishing / Vegesh, M., Vegesh, I., Palinchak, M., Holonič, J. *Carpathian Ukraine in Central Ewropean political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939)*. Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA, 84–104 (in Ukrainian).
- Vysotskyi, R. (1999). Sproba likvidatsii OUN polskoïu vladoiu naperedodni Druhoi svitovoi viiny na terytorii Halychyny ta Volyni. *1939 rik v istorychnii doli Ukrainy ta ukraintsiv: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 23–24 veresnia 1999 r.)*. Lviv, 82–90 (in Ukrainian).
- Halaiko, B. (2007). Sytuatsiia na polsko-chekhoslovatskomu prykordonni u 1938 r. kriz pryzmu diialnosti Polskoi prykordonnoi sluzhby. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh, 9*, 45–60 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.), f. 2, op. 1, spr. 2035, ark. 1–19 (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. 121, op. 1, spr. 406, ark. 14 (in Ukrainian).
- Dilo*. (1938. Hruden 24). 4 (in Ukrainian).
- Zaitsev, O. (2022). *Ukraiñtsi v Seimi ta Senati Polshchi (1922–1939)*. Lviv (in Ukrainian).
- Kuk, V. (2004). OUN i Karpatska Ukraina. In V. Serhiichuk (Comp.), *Avhustyn Voloshyn yak ukraïnskyi derzhavnyk, pedahoh i relihiinyi diiach: materialy Vseukraïnskoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 130-richchiiu vid dnia narodzhennia Heroia Ukrainy, o. Avhustyna Voloshyna i 65-richchiiu proholoshennia Karpatskoi Ukrainy (Kyiv, 16 bereznia 2004 r.)*. Kyiv, 74–81 (in Ukrainian).

Melnyk, K., Lashchenko, O., & Veryha, V. (Ed.). (1993). *Na zov Kyieva: Ukrainyskyi natsionalizm v II svitovii viini: zb. statei, spohadiv i dokumentiv*. Kyiv (in Ukrainian).

Nova svoboda. (1938, Zhovten 21) (in Ukrainian).

Novyi shliakh. (1938, Lystopad 10) (in Ukrainian).

Romanyshyn, N. (2012). Polityka polskoho uriadu shchodo ukraintsiv Halychyny naperedodni Druhoi svitovoi viiny. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 10, 223–225 (in Ukrainian).

Romanyshyn, N. (2014). Proholoshennia avtonomii Karpatskoi Ukrainy y Halychyna. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii*, 1/2, 50–55 (in Ukrainian).

Romanyshyn, N. (2017). Diialnist OUN v dokumentakh polskykh spetssluzhb doby Karpatskoi Ukrainy. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 53, 258–266 (in Ukrainian).

Syvitskyi, M. (2005). *Istoriiia polsko-ukrainskykh konfliktiv*, 1 (Ie. Petrenko, Trans.). Kyiv (in Ukrainian).

Fedevych, K. (2009). *Halytski ukraintsi u Polshchi. 1920–1939 rr. (Intehratsiia halytskykh ukraintsiv do Polskoi derzhavy u 1920–1930-ti rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Shvahuliak, M. (2000). Ukrainske pytannia v mizhnarodnykh politychnykh kryzakh peredodnia Druhoi svitovoi viiny (1938–1939). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 35–36, 296–320 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 204, op. 1, spr. 1223 (in Ukrainian).

Archiv Ministerstva zahraničnich věcí České republiky (Archiv MZV), II. sekce (1918–1939), III. řada, kart. 465 (in Czech).

Archiv MZV, II. sekce (1918–1939), III. řada, kart. 470 (in Czech).

Archiwum Akt Nowych (AAN), MSZ, sygn. 5463 (in Polish).

AAN, Polacy na ziemiach wschodnich RP i na terenie ZSRR w latach 1918–1944, 2478, sygn. 2199 (in Polish).

AAN, Prezydium Rady Ministrów, akta grupowa, sygn. 148–264 (in Polish).

AAN, Sztab Główny w Warszawie, cz. I, sygn. 616/309 (in Polish).

AAN, Sztab Główny w Warszawie, cz. I, sygn. 616/310 (in Polish).

AAN, Urząd Wojewódzki we Lwowie, zesp. 1185, sygn. 974/30 (in Polish).

Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie, Dowództwo Korpusu Ochrony Pogranicza 177, sygn. 52 (in Polish).

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), VIII.800, sygn. 72 (in Polish).

CAW, GISZ, sygn. 302.4.258 (in Polish).

CAW, GISZ, sygn. I 302.10.24 (in Polish).

Deszczyński, M. (2003). *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939*. Warszawa (in Polish).

Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (in Polish).

Czechowska, K. (2023). *Polska dyplomacja wobec «kwestii żydowskiej» w latach 1932–1939*. Gdańsk; Warszawa (in Polish).

Kornat, M., Wołos, M. (2021). *Józef Beck. Biografia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie (in Polish).

Motyka, G. (2006). *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm (in Polish).

Nowak, M. (2007). *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego (in Polish).

Paruch, W. (1997). *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowski (1926–1939)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (in Polish).

Pahiria, O. (2024). The Ukrainian Question in the Foreign Policy of the Second Polish Republic at the Turn of 1938–1939. *East European Historical Bulletin*, 30. Drohobych, 131–145 (in English).

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), R 101 28881, Büro Reichsaußenminister, Akten, Polen, 1936–1938, Bd. 28 (in German).

Samuś, P. (2017). *Wicemarszałek Wasyl Mudryj (1893–1966): ugody polsko-ukraińskiej orędownik daremny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper (in Polish).

Siwicki, M. (1994). *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, 1. Warszawa (in Polish).

Sławoj-Składkowski, F. (1964). *Nie ostatnie słowo oskarżonego*. Londyn (in Polish).

Włodarkiewicz, W. (2013). *Przed zagładą: społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)*. Warszawa (in Polish).

Wysocki, R. (2003). *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (in Polish).

Wyszczelski, L. (2008). *W Obliczu Wojny. Wojsko Polskie 1936–1939*. Warszawa (in Polish).

Wyszczelski, L. (2013). *Marszałek Polski Edward Śmigły-Rydz (1886–1941)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek (in Polish).

Oleksandr PAHIRIA

PhD (History),

Doctoral candidate of the History Faculty,

T. Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

e-mail: bandusak@ukr.net

«A SPILLOVER EFFECT»: THE IMPACT OF THE CARPATHO-UKRAINE FACTOR ON THE SEARCH FOR WAYS TO RESOLVE THE UKRAINIAN QUESTION WITHIN THE SECOND POLISH REPUBLIC IN 1938–1939

The article drawing on Polish archival sources comprehensively examines the impact of the emergence of Carpatho-Ukraine as a Ukrainian autonomy within post-Munich Czecho-Slovakia on Polish-Ukrainian relations in Eastern Galicia and the Polish government's search for ways to resolve the Ukrainian question within the Second Polish Republic in 1938–1939. The events in Carpatho-Ukraine had a «spillover effect» that electrified Ukrainian society on the other side of the Polish-Czechoslovak border, provoked a crisis of loyalty of the Ukrainian population to the Polish state, and produced the greatest instability on the Polish border since the early 1920s. In response, the Polish authorities

took measures to strengthen control of the border and carried out punitive and repressive measures in the frontier areas, reminiscent of the «pacification» events of the 1930s.

It was the events in Carpatho-Ukraine, which Warsaw perceived as an existential threat, that pushed the Polish government to radicalize its internal course against the Ukrainian minority in the Second Polish Republic, to unify various approaches and the development of a complex plan to strengthen the Polish presence in Eastern Galicia, which was designed to remove the national (Ukrainian) question from the international agenda and to strengthen the defence capabilities of the Polish state in the face of a war threat. The «securitization» of the national issue was directly related to the preparation of the Second Polish Republic for war, which entered its final stage (at least at the level of defence planning documents) in early 1939. National assimilation measures, which were carried out under the military command, led to the collapse of the policy of «normalization», caused the growth of anti-Polish sentiments among Ukrainians and their political radicalization. The forms and methods of meddling by the Polish military into the nationalities polity were quite controversial and failed to cause the desired effect of strengthening the Polish presence in the eastern borderlands.

Key words: Carpatho-Ukraine, Czecho-Slovakia, Second Polish Republic, OUN, UNDO.

УДК 050(100=161.2)(091)»1948/1991»:929.М.ГРУШЕВСЬКИЙ
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-111-127

Микола ГАЛІВ

*доктор педагогічних наук, професор
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212151942>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/F-3855-2018>
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>
e-mail: halivm@yahoo.com*

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203399830>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

ГРУШЕВСЬКІАНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (1948–1991)

Проаналізовано грушевськознавчі студії та матеріали, опубліковані на сторінках часопису «Визвольний шлях». В основу хронологічних меж покладено період від початку видання часопису в Лондоні (1948) до здобуття Україною незалежності (1991). Грушевськознавчі публікації на сторінках часопису класифіковано на основі поєднання проблемно-тематичного та жанрового підходів і систематизовано у чотири групи. З'ясовано, що характеристика наукової спадщини М. Грушевського представлена декількома статтями, серед яких найпомітніші Б. Будуровича (про оцінку західноєвропейськими й американськими істориками наукової спадщини видатного українського історика) та М. Чировського (з характеристикою М. Грушевського як дослідника економічних аспектів історії України). Менш цінними з наукового погляду потрактовано праці П. Коваліва та Б. Корчмарика.

Встановлено, що публікації про політичні погляди і діяльність М. Грушевського переважно містили негативні політизовані оцінки, що особливо різко представлені у статті М. Мухина, у якій не виявлено навіть спроб об'єктивно схарактеризувати політичні візії і діяльність лідера українського національно-політичного руху початку ХХ ст.

З'ясовано, що наприкінці 1980-х років у журналі все частіше акцентували увагу на поглядах голови УЦР як ідейних складових у боротьбі за незалежну Українську

державу, а це вказує на певні трансформації традиційно консервативних трактувань авторів часопису. Зазначено, що до третьої групи грушевськознавчих праць у часописі «Визвольний шлях» належать всього дві маленькі рецензії В. Жили та С. Сокола на студії про видатного історика. Схарактеризовано джерелознавчий потенціал спогадів Є. Коновальця і Н. Короля про події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., у яких містилися й описи деяких епізодів діяльності М. Грушевського.

Ключові слова: «Визвольний шлях», Михайло Грушевський, історіографія, грушевськознавство, Українська національно-демократична революція.

Одним із найвідоміших періодичних видань закордонного українства, який почав виходити після Другої світової війни, у 1948 р. у Лондоні, був суспільно-політичний, літературний і науковий часопис «Визвольний шлях». На його сторінках публікували, зокрема, дослідження, публіцистичні огляди та спогади про життя і діяльність видатного українського історика й політика Михайла Грушевського. Безумовно, грушевськіана «Визвольного шляху», з огляду на політично-ідеологічні позиції редакції та видавців, мала свою специфіку, однак все ж становила невід'ємну частину діаспорної грушевськознавчої рефлексії 1940–1980-х років, а відтак потребує детальнішого висвітлення.

Серед понад десятка різних досліджень та оглядів проблематики журналу «Визвольний шлях» відзначимо студії Галини Герасимової (Герасимова, 1996, с. 12–19), Тамари Дорохіної (Дорохіна, 2006), Миколи Тимошика (Тимошик, 2021, с. 29–45). Відомий історіограф Віталій Тельвак проаналізував грушевськознавчі студії в «Українському історичному журналі» (Тельвак, 2012, с. 483–498). Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкрито в монографії Михайла Сабінського (Сабінський, 2024) і статті Віталія Тельвака (Тельвак, 2011, с. 72–82). Тож, за нашими спостереженнями, на сьогодні в українській історіографії немає студій, присвячених аналізу публікованої в часописі «Визвольний шлях» грушевськіани.

Мета статті – проаналізувати і класифікувати грушевськознавчі студії та матеріали, опубліковані на сторінках часопису «Визвольний шлях». Хронологічні межі дослідження охоплюють час від початку видання часопису в Лондоні (1948) до здобуття незалежності (1991), в умовах якої видання і редагування журналу було перенесено в Україну.

Грушевськознавчі публікації на сторінках «Визвольного шляху» доцільно згрупувати в кілька тематичних блоків: 1) статті історіографічного та теоретично-концептуального змісту; 2) публікації про політичні погляди і діяльність історика; 3) рецензії на грушевськознавчі студії; 4) спогади про певні моменти діяльності вченого.

Характеристика наукової спадщини Михайла Грушевського представлена кількома статтями, серед яких найпомітніша – публікація Богдана Будуровича про оцінку західноєвропейськими й американськими істориками наукової спадщини видатного українського історика (Будурович, 1967, с. 171–181). У статті розглянуто особисті зв'язки М. Грушевського із західноєвропейськими та американськими вченими й науковими осередками, оцінено переклади його творів на західноєвропейські мови, а також представлено досягнення як науковця і державного діяча в закордонній історіографії.

На думку Б. Будуровича, на ранніх етапах наукової діяльності М. Грушевському як дослідникові історії України не було потреби встановлювати контакти з на-

уковим світом Західної Європи, оскільки більшість необхідних історичних джерел перебувала в архівах Києва, Москви, Варшави. Проте призначення молодого вченого на кафедру східноєвропейської історії у Львівському університеті (1894) та початок інтенсивної праці над «Історією України-Руси» змінили ситуацію, а «Записки НТШ», опубліковані за редакцією М. Грушевського в 1895–1913 рр., здобули заслужену високу оцінку в наукових колах Західної Європи. Богдан Будурович зауважив, що наукові з'їзди і конференції, широка кореспонденція із визначними істориками та славістами Австро-Угорської імперії й Німеччини відкрили перед молодим професором новий світ. Автор зазначив, що і сам М. Грушевський, і його учні збирали історичні джерела в архівах та бібліотеках Східної й Західної Європи, а в 1903 р. М. Грушевський у Парижі дав «цикл викладів» про Україну в російській Вищій школі суспільних наук (Будурович, 1967, с. 171). Богдан Будурович згадав і про позитивні відгуки європейських істориків на появу першого тому «Історії України-Руси» німецькою мовою 1906 р., і про публікації Михайла Грушевського в іноземних виданнях, і про використання праць українського історика Союзом визволення України в роки Першої світової війни із просвітницькою та виховною метою (Будурович, 1967, с. 172–173).

Розглядаючи еміграційний період діяльності М. Грушевського, Б. Будурович навів численні факти контактів українського історика з європейськими вченими, науковими інституціями та виданнями. Окреслив контакти М. Грушевського із французькими дослідниками після повернення до України, а також плани історика щодо створення кафедри української мови при Школі орієнтальних мов у Парижі. Згадав і святкування 60-річчя виданого історика, під час якого були оголошені вітальні телеграми зі слов'язнавчих центрів Німеччини, Франції, Англії (Будурович, 1967, с. 172–173).

Значно більше уваги Б. Будурович приділив обставинам видання англomовного варіанта однотомної «Історії України» М. Грушевського в 1941 р., схарактеризував реакцію на цю працю в американському науковому світі, а також навів рецензії на книжку в американських виданнях. Особливо детально зупинився на рецензії Михайла Карповіча (Михаил Карпович), який дотримувався російських поглядів на історію Східної Європи (Будурович, 1967, с. 176–177). Відтак розглянув зміст рецензій і відгуків на україномовні видання «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», які побачили світ завдяки українським діаспорним організаціям у 1955–1960 рр. Дослідник цілком слушно зауважив, що всі прихильні до М. Грушевського статті та рецензії, часто розкидані по чужомовних журналах, видають українці або їх пишуть люди, що своїм походженням і симпатіями стоять близько до українства, не можуть зрівноважити впливів «офіційної» американської та англійської історіографії, ставлення яких до М. Грушевського і його історичної схеми залишається в найкращому разі стриманим чи байдужим (Будурович, 1967, с. 180).

Богдан Будурович потрактував видання англійського перекладу однотомної «Історії України» і перевидання «Історії України-Руси» як два важливі етапи на шляху популяризації української справи в наукових колах американського континенту зокрема й західного світу загалом. На думку автора, одним із найважливіших завдань української науки на еміграції було видання повного перекладу «Історії України-Руси» англійською мовою, опертого на незміненому тексті оригіналу, але з додатком необхідних приміток і коментарів, у яких мають бути зазначені найновіші історичні відкриття та досліди. Нові покоління науковців і студентів в університетах Америки й усього західного світу мусять отримати «науковий твір, який своїм розміром і рівнем

перевищає всі чужомовні історії Росії і Східної Європи і який не легко розбити, поминути мовчанкою чи знехтувати» (Будурович, 1967, с. 180). Відзначимо, що статтю Б. Будуровича проаналізував В. Тельвак, зауваживши певні помилки, суперечності й бідність джерельної бази. Однак учений зазначив, що вельми важливим був сам факт постановки як самостійної проблеми вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського його сучасниками, що мало неабиякий вплив на подальший поступ грушевськознавчих студій (Тельвак, 2011, с. 82).

У 1968 р. у журналі «Визвольний шлях» побачила світ стаття Миколи Чировського «Михайло Грушевський як дослідник українського господарства» (Чировський, 1968, с. 1403–1411). Зауважимо, що її доопрацьований варіант було опубліковано за 10 років у «Записках НТШ». Діаспорний дослідник констатував, що на той час майже не існувало праць про М. Грушевського як «дослідника розвитку народного господарства у різні часи нашого минулого» (Чировський, 1968, с. 1403). Він пояснює це значимістю і привабливістю для науковців інших сфер життя та праці видатного українського історика, зокрема його ролі у Визвольних змаганнях 1917–1920 рр. Окрім того, вчений спостеріг незначну увагу в українознавстві до питань історії економіки, а також відсутність достатньої кількості істориків господарства, які б могли простудіювати праці М. Грушевського (Чировський, 1968, с. 1403).

Загалом, М. Чировський вважав М. Грушевського «істориком великого масштабу», «велетнем у науковій праці», який мав глибоке розуміння історичної науки й повинен був своєю увагою охопити всі сфери українського життя, зокрема й економічну. На зацікавлення вченого історико-економічними питаннями впливало і те, що він дотримувався соціалістичних поглядів, а це підштовхувало до студій господарських процесів. Водночас М. Чировський наголосив на відсутності у видатного вченого марксистських візій, зазначивши, що М. Грушевський «ніколи не накидає марксистського ригоризму понадрядності економічної еволюції; господарські процеси він розглядає рівно рядно з іншими процесами, уважаючи їх за тло доповнення» (Чировський, 1968, с. 1404–1405). Відтак виділяв позицію історика, який «виявив свою наукову зрілість» і «не дав себе запрягти у марксистсько-соціалістичне ідеологічне ярмо матеріалістичної інтерпретації історії» (Чировський, 1968, с. 1405). По-суті, М. Чировський схвально оцінював різносторонній підхід, який користувався особливою популярністю в час позитивізму і вплинув, зокрема, на праці М. Грушевського.

Дещо наївно, на нашу думку, М. Чировський пояснював «соціалістичну» інтерпретацію видатним істориком деяких історичних подій, маючи на увазі акцентування ним ролі народних мас і применшення впливу «певних індивідуальностей». Автор вважав це виявом людської слабкості, яка полягала у сприйманні подій крізь призму власної філософії. Немов бажаючи виправдати вплив ідеологічно-політичних візій на метанаратив М. Грушевського, діаспорний дослідник вжив доволі банальну фразу: «Грушевський науковець-історик значно перевищив Грушевського-політика» (Чировський, 1968, с. 1405). Водночас М. Чировський відзначив і український патріотизм історика, «не знівечений соціалістичною ідеологією», а також його бажання дати схему раціонального розгляду східноєвропейської історії та відкинути тенденційну російську версію витоків Київської держави. Студіювання економічного розвитку України тільки зміцнили раціональність поглядів М. Грушевського на початкові сторінки історії східноєвропейського слов'янства (Чировський, 1968, с. 1406).

Опісля М. Чировський виділив тези М. Грушевського, які доводять появу землеробства, скотарства та ремесла на українських землях раніше, ніж на теренах пізніших московських племен, відтак зацентрував на відмінності індивідуальної основи господарювання в Україні від колективної в Московії (Чировський, 1968, с. 1407–1408). Діаспорний дослідник висловив щирий подив тим, що М. Грушевський, не маючи «основних економічних студій [економічної освіти – Авт.], потрапив так докладно й фахово простудіювати і проаналізувати та так наглядно показати цей величезний матеріал» (Чировський, 1968, с. 1408).

Особливу увагу М. Чировський зосередив на шостому томі «Історії України-Руси», де львівський професор детально з'ясовував різні економічні процеси в Україні. Відзначив і те, що він майже не приділяв уваги проблемі феодалізму в киево-галицький та польсько-литовський періоди, на відміну від московських істориків, які надмірно її роздували, щоб довести слушність тверджень Карла Маркса (Karl Marx). Як зазначив М. Чировський, український дослідник об'єктивно бачив просякнутість господарського життя України «свободою та індивідуалізмом», тому відкинув тенденційну теорію про староруський чи литовсько-руський феодалізм (Чировський, 1968, с. 1409).

Загалом, діаспорний учений вважав Михайла Грушевського піонером у дослідженні розвитку українського народного господарства, а також вбачав його велику заслугу у вишколі молодих істориків – дослідників економіки, зокрема Івана Джиджори (Чировський, 1968, с. 1410). З такими висновками не можна не погодитися, як і з думкою сучасного дослідника М. Сабінського, що невеличка студія М. Чировського не втратила свого інспіраційного потенціалу, адже досі не створено цілісного дослідження на тему історико-господарських студій М. Грушевського (Сабінський, 2024, с. 201).

У 1971 р. на сторінках «Визвольного шляху» опубліковано статтю Пантелеймона Коваліва «До питання про виникнення східнослов'янських націй» (Ковалів, 1971, с. 249–252), історіографічний топос якої наштовхував на думку щодо проведення діаспорним ученим аналізу, зокрема концепції Михайла Грушевського. Проте П. Ковалів присвятив поглядам видатного українського історика лише декілька речень, наголосивши на тому, що він своєю схемою заперечив тези російських учених про «спільність давньої східнослов'янщини». Відзначив і деяку підтримку поглядів М. Грушевського низки російських істориків (Ковалів, 1971, с. 249). Більшу частину статті автор присвятив аналізу праці Миколи Чубатого «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй».

Не менш багатообіцяльною видалася назва статті американського історика українського походження Богдана Корчмарика, який 1977 р. опублікував статтю «Концепція М. Грушевського та “органічна цілість”» (Корчмарик, 1977, с. 746–763). Однак її теоретико-концептуальну номінацію повністю нівелював виклад: автор намагався зацентрувати на своїх критичних зауваженнях до «Історії України-Руси», пояснюючи причини свого виступу проти видання англійською мовою всієї багатотомної праці метра української історіографії. Передовсім він наголошував, що М. Грушевський у своїх наукових працях стояв на позиціях українського народництва, а відтак наводив думки багатьох істориків, які по-іншому оцінювали діяльність відомих історичних осіб. Так, Б. Корчмарик вступив проти характеристики галицько-волинського володаря Данила Романовича, якого виданий історик бачив «тільки князем ... сином минув-

шого, а не чоловіком будучини» (Корчмарик, 1977, с. 747). Проте навів протилежні думки Степана Томашівського, Івана Крип'якевича, Дмитра Дорошенка, Наталі Полонської-Василенко, навіть Миколи Костомарова, які високо оцінювали державотворчу діяльність Данила як політичного діяча, попри невдачі на зовнішньополітичній ділянці (Корчмарик, 1977, с. 747–748).

На противагу оцінці Михайла Грушевського діяльності Богдана Хмельницького автор знову наводить міркування Степана Томашівського й Івана Крип'якевича. Намагаючись пояснити оцінювальні маркери видатного історика, Богдан Корчмарик навів розлогу цитату Бориса Крупницького: «Грушевський був останнім могиканом народництва, що вийшов із традиції Кирило-методіївського братства. Сам бувши видатною особистістю, всебічної освіти і дуже сильного інтелекту, а вдачі радше нетерпеливої і авторитарної, він, як ідейний народник і демократ, недооцінював окремих історичних діячів, князів і гетьманів, напр., короля галицько-волинського Данила або гетьмана Богдана Хмельницького. В нашій історії його особливу увагу звертали на себе не стільки державні моменти, скільки ті, в яких виступав народ. Як і для інших народників, народ був для нього синонімом народної маси з її вимогами, потребами і рухами. Стояти на боці цього народу, навіть проти своєї держави, здавалося йому самозрозумілою річчю» (Корчмарик, 1977, с. 749).

Відтак Богдан Корчмарик опублікував свої листи до Петра Стерча, секретаря президії Комісії англomовного видання «Історії України-Руси», та проф. Мелетія Войнара. В останньому з них він запевняв, що «вже найвищий час взятися за зреферування нашого історичного минулого в такому світлі, яке повністю відповідало б не лише вірогідним джерельним даним та об'єктивній історичній правді, а також і дальшим життєвим прямуванням нашої національної спільноти» (Корчмарик, 1977, с. 752). Історик негативно сприйняв те, що М. Грушевський начебто пов'язував Київську Русь із Росією через «Володимиро-Московське князівство», загалом критикуючи погляди метра української історіографії на українсько-російські відносини (Корчмарик, 1977, с. 754). Авторів видавалося, що за посередництвом англomовного перевидання «Історії України-Руси» М. Грушевського українська наукова спільнота в діаспорі не зуміє відкинути тенденційну інтерпретацію українсько-московських відносин, натомість свідомо сприятиме московським дослідникам пов'язувати Київську Русь із Росією та «привласнювати нашу славу історичну спадщину» (Корчмарик, 1977, с. 754).

Богдан Корчмарик пояснював свій протест проти видання «Історії України-Руси» в англomовному перекладі не лише тим, що вона «неповна, перестаріла і з основними помилками, перенасичена тенденційною інформацією важливіших процесів нашого історичного минулого», а й прагнучи уникнути помилок й «аномалій», які з'явилися на сторінках однотомної англomовної «Історії України-Руси», яку видав Єльський університет. У цій книжці, що витримала на той час уже п'ять перевидань і слугувала університетським професорам та студентам своєрідним підручником, Б. Корчмарик побачив «ототожнення Русі із Росією» (Корчмарик, 1977, с. 758–759). На його переконання, «небезпека» від англomовного видання десяти томної праці М. Грушевського полягає в тому, що вона може «утруднити проведення чіткого вирізнення історичної самотності нашого народу на довгі десятиріччя» (Корчмарик, 1977, с. 762–763).

Тож замість критичного розгляду тих чи тих історичних конструкцій М. Грушевського, діаспорний дослідник вдався до обґрунтування своїх протестів проти англо-

мовного видання «Історії України-Руси», чим різко знецінив свою працю. На нашу думку, позиція Б. Корчмарика та деяких інших діаспорних активістів була однією із причин нереалізованості цього масштабного видавничого проекту в той час. Лише нещодавно його було доведено до логічного завершення й англomовний багатотомний історичний наратив М. Грушевського презентували українській, європейській і американській громадськості (Відбулася презентація, 2024).

Ненабагато більшою кількістю були представлені на сторінках часопису «Визвольний шлях» публікації про політичні погляди і діяльність М. Грушевського. Переважно вони містили вкрай критичний, забарвлений негативними політичними оцінками контент. Яскравим прикладом, зокрема, стала праця Михайла Мухина (Мухин, 1968a, с. 324–336; Мухин, 1968b, 459–473), у якій автор характеризував публіцистичні статті видатного вченого, опубліковані в «Літературно-науковому вістнику» та низці інших часописів під час Першої світової війни. Відзначимо, що М. Мухин ще з 1930-х років тісно співпрацював з Організацією українських націоналістів, зокрема культурно-освітньою референтурою, яку очолював Олег Кандиба («Ольжич»). Тож свої оцінки він ґрунтував на націоналістичному світогляді, осудливо ставлячись до інших ідей та політичних течій.

Передусім М. Мухин навіть цитує зі статті М. Грушевського «Виговський і Мазепа», опублікованої 1909 р. Як відомо, професор писав, що перемога під Полтавою 1709 р. була тріумфом лише російського імперіалізму, але не поступу і культури великоруського народу. Навіть із погляду всього слов'янського світу було би краще, щоб 27 червня не принесло цього «вікопомного тріумфу». Михайло Мухин назвав такі міркування історика «широ костюмарівсько-драгоманівськими» й взагалі відмовився їх коментувати (Мухин, 1968a, с. 325). Опісля дорікав М. Грушевському за статтю «Крячуть ворони» (1907), де, на його думку, історик «довго і зворушливо скаржився на те, як-то московські репресії лише шкодили національній гармонії на Сході Європи», а відтак за гасло «Одність держави, а не централізм!», яка начебто засвідчувала відстоювання єдиної Російської держави, але без великоросійського централізму (Мухин, 1968a, с. 326).

Окрім того, М. Мухин нанизав у своїй статті ще кілька претензій до політичних та історіософських візій М. Грушевського: 1) навіть 1920 р. історик ще писав про федеративну Росію у звіті «В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів» (із цього приводу автор метафорично зауважив, що навіть спалений російськими більшовиками будинок М. Грушевського не спалив федеративних ідей професора); 2) в одній зі статей 1913 р. мовив про співпрацю українських представників у Державній Думі із групою «трудовиків» і позитивно оцінював перехід «російських соціал-демократів на відстоювання національних інтересів українського пролетаріату» (на думку М. Мухина, «наш знаменитий історик» не передбачив справжніх цілей російських соціал-демократів); 3) у статті «В балканським антракті» М. Грушевський писав про ліберальні позиції молодотурків, тож М. Мухин картав його, бо ж описував ситуацію на Балканах, «вийшовши з загальних підстав ліберального світогляду» (Мухин, 1968a, с. 326–328; Мухин, 1968b, 467); 4) 1914 р., напередодні війни, М. Грушевський в одній зі статей пропонував російським політикам використати культ Шевченка в українських масах, виокремити ті сторінки біографії і творчості видатного поета, у яких ідеться про можливість зближення України та Росії, спільної праці в ім'я ідеалів гуманності й народного добра. На думку Михайла Мухина, такою по-

радою Михайло Грушевський пропонував вирвати з Тараса Шевченка те, що робить його «правдивим національним великим поетом» (Мухин, 1968b, с. 459).

Доволі дошкульними були такі оціночні судження М. Мухина: «... яка справді стовідсотково драгоманіваська віра в московського мужика чи то пак ліберала – віра невичерна, сліпа і глуха на всі заперечення її з боку тогочасної політичної дійсності, опромінює кожний рядок цих писань М. Грушевського ... яке цілковите нерозуміння Грушевським істоти російської державности, національного характеру москалів і цілковитої своєрідности історії Москви, всього того, що повністю виключає найменші сподівання на спасенність для України від “оновленого” державного устрою Росії, до якого Грушевський стремів спочатку в спілці з ліберально-імперіалістичними московськими конституційними демократами, а потім – з не менше імперіалістичними, хоч і зовсім не ліберальними – московськими большевиками» (Мухин, 1968a, с. 329). На думку націоналістичного публіциста, пошук тупівцями «оновленого» устрою Росії лише запровадив українську націю в безодню руйни (Мухин, 1968a, с. 329). Критикував він і статтю «Нова хвиля» (1914), у якій М. Грушевський висловлював сподівання, що російські ліберали зрозуміють значення національностей у Росії. Автор саркастично зазначив, що історик успадкував від Михайла Драгоманова «спасенну теорію» остаточного «порозумнішання поступових москалів» (Мухин, 1968a, с. 331–332). Думки ж М. Грушевського про російських лібералів, які все більше переходили на позиції автономії національностей, він вважав фантазіями.

Намагаючись особливо увиразнити публіцистичний стиль Михайла Грушевського, автор статті вдався до зіставлення своїх вражень від читання публіцистичних праць Івана Франка та видатного історика. Михайло Мухин вважає, що Каменяр набагато ширше, ніж Михайло Грушевський, трактував питання національного життя з огляду на завдання майбутнього, а тому його праці важливіші для сучасності. Грушевського-публіциста автор назвав «стандартним радикал-соціалізуючим верхоглядом типу Едварда Еріо», у статтях якого начебто немає мудрого та глибокого проникнення в суть і зміст суспільно-політичних явищ та інтересів нації (Мухин, 1968a, с. 334). На думку М. Мухина, «Грушевський дає на кожному кроці зразкові докази свого органічного невміння і нездібности щось бачити навколо себе, поза чисто технічними справами організації катедр українознавства чи парламентарної тактики українського клубу у віденському парламенті» (Мухин, 1968a, с. 334). Відтак цитує відому характеристику Дмитра Донцова щодо Михайла Грушевського, який у статті «Національні святощі» (1916) трактував професора консерватором застарілих частин програм Михайла Драгоманова і Миколи Костомарова.

Надалі М. Мухин виступає проти культу М. Грушевського, закликавши не робити з нього «великомученика», бо ж навіть під час заслання в роки Першої світової війни він міг працювати в бібліотеках та архівах Казані й Москви (Мухин, 1968b, с. 460). Автор розкритикував українські політичні сили 1917 р. за те, що вони формували культ своїх лідерів, зокрема і М. Грушевського, саркастично назвавши цей період «добою канонізації святих» (Мухин, 1968b, с. 463).

Намагаючись підірвати авторитет великого українця, автор навіть зауважив, що під час війни М. Грушевського широко популяризувала саме російська преса: проурядова, бо критикувала професора, вбачаючи в ньому політичну загрозу сепаратизму; ліберальна, бо захищала його від нападок (Мухин, 1968b, с. 462). Михайлові Мухину не до вподоби була навіть самовпевненість Михайла Грушевського, яку той начебто

мав можливість спостерігати під час особистої випадкової зустрічі із професором на помості пульманівського трамваю у Києві за декілька днів до проголошення IV Універсалу (Мухин, 1968b, с. 465–466).

Націоналістичний публіцист закінчував статтю категоричним висновком: «Політика Грушевського спричинила спустошення і поразки» (Мухин, 1968b, с. 473). Загалом, М. Мухин балансував на межі між критикою і пасквілем, його праця не містила жодних спроб об'єктивного аналізу, відзначалася відсутністю навіть натяку на позитивну характеристику діяльності видатного історика й політика.

Подібно в однобічній категоричності була й Софія Наумович, яка 1972 р. спробувала проаналізувати творчість Володимира Винниченка крізь призму філософії Жана-Поля Сартра (Jean-Paul Sartre) (Наумович, 1972, с. 1076–1081). Водночас вона негативно оцінила політичну діяльність М. Грушевського. Пишучи про Винниченка-політика, авторка заявила: «... не кращим був і президент України – Михайло Грушевський, що своє капітулянтське повернення у підкорену Україну окупив “Відкритим (покаянним) листом” до голови окупаційної УРСР – Раковського» (Наумович, 1972, с. 1076). На думку С. Наумович, у М. Грушевського «забракло будь-якої особистої амбіції й національної гідності. В нього, подібно як у Винниченка, бачимо наївне довір'я до москалів і сподівання, що такою зневагою себе і своєї нації він окупить собі “наукову” працю у їхній неволі!» (Наумович, 1972, с. 1076). Відтак авторка назвала В. Винниченка і М. Грушевського «безпринципними політиками і безхарактерними людьми», але принаймні визнала, що перший був талановитим письменником, другий – одним із найкращих істориків (Наумович, 1972, с. 1076). Поза тим, що такі обвинувачення були цілковито недоцільними в літературознавчій статті, відзначимо прикру тенденцію до паплюження політичної діяльності й ідеологічних уподобань М. Грушевського серед частини українських діаспорних інтелектуалів.

До групи публікацій про політичні погляди і діяльність історика можна зарахувати й оприлюднені в журналі «Визвольний шлях» публіцистичні статті М. Грушевського під загальною назвою «На порозі нової України» (Грушевський, 1987, с. 1335–1345). У вступному слові редакція журналу наголосила, що передруковує низку статей із брошури «Самостійна Україна», виданої в Нью-Йорку 1918 р. Автора статей названо головою УЦР (Української Центральної Ради) і «президентом УНР». Редакція зазначила, що статті присвячені україно-російським відносинам, питанням промосковської та інших орієнтацій у боротьбі за Українську самостійну соборну державу (Грушевський, 1987, с. 1335). Звісно, згадано, що М. Грушевський «сам повірив большевикам, повернув в Україну, де й загинув» (?). Але акцентування на поглядах голови УЦР як ідейних складових у боротьбі за незалежну Українську державу значували трансформацію грушевськознавчої парадигми «Визвольного шляху»: від осуду і критики до визнання заслуг Грушевського-політика. Загалом, були опубліковані такі статті: «Очищення огнем» (датована 4 лютого 1918 р., де М. Грушевський розповідає про боротьбу двох народів – великоруського та українського), «В огні й бурі», «Кінець московської орієнтації», «Наша західня орієнтація».

До третьої групи грушевськознавчих праць у журналі «Визвольний шлях» належать усього дві маленькі рецензії на студії про історика. Першу з них опублікував Володимир Жила, аналізуючи видану 1981 р. у Нью-Йорку працю Любомира Винара «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» (Жила, 1988, с. 1147–1148). Рецензент вважає, що Л. Винар показав себе глибоким знавцем та чутливим інтер-

претатором життя і творчості визначного історика. Кожна важлива дата, географічне місце чи особа всебічно роз'яснені з оригінальними висновками, до наукового обігу введено багато нових та маловідомих фактів, широко залучено архівні матеріали. Автор відзначив у праці Л. Винара увагу до питання безкомпромісного відстоювання М. Грушевським права української мови як рівноправної з іншими слов'янськими (Жила, 1988, с. 1147–1948). А також похвалив статтю Л. Винара про автобіографію М. Грушевського 1926 р., яка написана «розсудливо й наштовхує на роздуми». Висловив жаль, що автор детальніше не розглянув причини повернення М. Грушевського до України. Рецензент погодився із припущенням Л. Винара, що М. Грушевський розраховував на легалізацію партії соціалістів-революціонерів, яка б могла очолити політичний сектор українського життя.

Маленький огляд статті проф. Віталія Сарбея про політичні погляди Михайла Грушевського, опублікованої в газеті «Літературна Україна», зробив Северин Сокіл (Сокіл, 1990, с. 168–173). Як відомо, В. Сарбей не погоджувався з думкою видатного історика, що українська орієнтація на Росію – пережите і віджило явище. Натомість С. Сокол у полемічному стилі відкидає сумніви В. Сарбея, вказуючи, що орієнтація України на Росію приносила першій лише нещастя.

У часописі «Визвольний шлях» надруковано і спогади про події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., у яких містилися й деякі епізоди діяльності М. Грушевського. Так, у 1955–1956 рр. реопубліковано спогади Євгена Коновальця «Причинки до історії української революції» (Коновалець, 1955а, с. 35–44; Коновалець, 1955b, с. 37–44; Коновалець, 1956а, с. 37–42, Коновалець, 1956b, с. 277–284.). Уперше вони були видані ще 1928 р. у Ротердамі. Редакція «Визвольного шляху» наголосила, що ротердамське видання майже невідоме для сучасних читачів, а тому є потреба надрукувати їх ще раз, щоправда скорочено. У вступному слові до спогадів вона відзначила їхню «особливу документальну вартість» (Коновалець, 1955а, с. 35). Євген Коновалець, зокрема, згадував, що за два тижні до гетьманського перевороту січові стрільці, які перебували під його керівництвом, довідалися про наміри німців висунути Павла Скоропадського на гетьмана України та розпустити УЦР. Командування січовиків повідомило про це представників УЦР, а за декілька днів Є. Коновалець сам навідався до її голови М. Грушевського. Останній запевнив у відсутності небезпеки, у чому його переконало німецьке командування. Як наголошує автор спогадів, саме ця чітка і категорична заява голови УЦР була причиною того, що напад німців на її будинок 28 квітня 1918 р. застав січовиків зненацька. «Проф. Грушевський користувався тоді таким авторитетом у нас, що після його заяви ми закинули думку зміцнити охорону Центральної Ради», – зазначив Є. Коновалець (Коновалець, 1955а, с. 35).

Надалі автор спогадів детально розповідав про обставини, які передували проголошенню П. Скоропадського гетьманом, – захоплення німцями будинку УЦР (28 квітня). Зокрема, відзначив і скандальну поведінку німців щодо М. Грушевського, якому молодий офіцер наказав тримати довший час «руки вгору». Описав і наступну зустріч із М. Грушевським, яка відбулася 28 квітня, після того, як німецькі військові покинули будинок УЦР. Євген Коновалець згадував, що знайшов проф. Михайла Грушевського і прем'єра Всеволода Голубовича «крайно пригнобленими та здезорієнтованими» (Коновалець, 1955, с. 36–37). Відтак переповів перебіг подій (перехід січових стрільців із Терещенківських до Львівських казарм, охорона М. Грушевського

з родиною, замах на лідера УЦР тощо), однак не розкрив деталей (Коновалець, 1955а, с. 38–39).

Доволі інформативними виявилися спогади Нестора Короля, члена Народної української партії, Українського військового товариства ім. П. Полуботка (УВТ), прибічника Миколи Міхновського (Король, 1967а, с. 1137–1162, Король, 1967б, с. 1257–1272; Король, 1968а, с. 27–42, Король, 1968б, с. 155–171, Король, 1968с, с. 337–349). У спогадах Н. Король описував обрання головою УЦР М. Грушевського, проведення з'їзду кооператорів у Педагогічному музеї та «свята свободи» 16 (29) березня 1917 р. у Києві тощо. Зокрема, зауважив, що 14 (27) березня до Києва прибув із заслання проф. М. Грушевський, і українське життя, відчувши тверду руку досвідченого керівника, відразу ж «набрало кипучої діяльності». Було скликано загальні збори УЦР, які одногослоно обрали професора головою. Відомий український меценат, один із членів-організаторів УЦР Євген Чикаленко, образившись, що його оминули під час виборів, віддавши перевагу Михайлові Грушевському, ніколи більше не прийшов на її засідання (Король, 1967а, с. 1154). У великій залі Педагогічного музею (будинок УЦР) 15 (28) березня відбувся З'їзд кооператорів Київщини, на якому були присутні й делегати з інших українських областей. За словами автора спогадів, М. Грушевський під «безугавні оплески» був обраний його почесним головою. Представники від російської влади дивувалися пошані до М. Грушевського і його популярності серед населення всієї України (Король, 1967а, с. 1155).

Нестор Король згадував про організацію на 19 березня (1 квітня) в Києві української маніфестації. За його словами, ініціатива начебто належала М. Міхновському, який звернувся до М. Грушевського із проханням узяти її під свою опіку, як влаштовану винятково з ініціативи УЦР (Король, 1967а, с. 1157). Автор детально описав маніфестацію: на чолі колони йшов М. Грушевський із великим портретом Т. Шевченка в руках. Перед міською думою, навпроти балкону, професор виголосив промову, закликавши присутніх присягнути перед портретом Т. Шевченка, що вони не складуть рук доти, поки не буде здобута автономія України. Маніфестанти стали на коліна і присягнули (Король, 1967а, с. 1159). На Софійській площі М. Грушевський виголосив другу промову, у якій наголосив, що настав час «утворити українське народовластя і власне державне право України у спілці з іншими народами всієї Європи, у федеративній республіці Російській» (Король, 1967, с. 1160). Відтак зачитував тези промови М. Грушевського, вважаючи їх зміст результатом впливу М. Міхновського.

У спогадах Н. Король описав проведення Всеукраїнського національного конгресу у квітні 1917 р., схарактеризувавши його як «сервілістичний у відношенні до Росії» (Король, 1967б, с. 1257–1260). На його думку, праця конгресу відразу приборала особливе федералістичне забарвлення, хоча ні Тимчасовий уряд, ні російська «революційна демократія», ні російська преса не згадували про федеративний устрій майбутньої Росії. «Федеративний устрій» просторів колишньої Російської імперії Н. Король уважав «винаходом» винятково М. Грушевського й українських соціалістичних угруповань (Король, 1967б, с. 1258). У спогадах автора подано й цікаву історико-правову дискусію про Переяславську раду між полковником Олександром Глинським і Михайлом Грушевським (Король, 1967б, с. 1258–1259). Нестор Король, намагаючись знецінити аргументацію видатного історика, навіть зауважив, що його інтерпретація Переяславської угоди «дуже обурила багатьох учасників Конгресу» (Король, 1967б, с. 1259).

Окрім того, Н. Король відзначив деякі риси характеру М. Грушевського: «... абсолютна нетерпимість будь-якого заперечення його висловів і думок та його нахил до авторитарності» (Король, 1968b, с. 164). Констатуючи федералістські устремління визначного державного діяча, автор спогадів усе ж зауважив: «Він був незаперечним авторитетом для всіх українців» (Король, 1968a, с. 30). Особливо цікаві спогади Н. Короля про участь М. Грушевського у засіданнях УВТ. Будучи свідком та учасником цих засідань, він описує дискусії між прихильниками Миколи Міхновського й істориком, вказує, що на перехід Михайла Грушевського до «федералістичного табору» впливав масон Сергій Моркотун (Король, 1968a, с. 40). Він описав реакцію членів УВТ на статті М. Грушевського «Повороту нема» і «Від слова до діла», навівши критику полуботківців федералістичних візій історика, зокрема його заяв про підтримку українськими військовиками ідеї автономії України в її етнографічних межах (Король, 1968b, с. 162–164).

У спогадах Романа Чубатого про Івана Франка незнану увагу присвячено й Михайлові Грушевському (Чубатий, 1967a, с. 711–720). За його словами, І. Франкові доводилося співпрацювати і з проф. М. Грушевським, що був автократичної вдачі. Іван Франко мусив часто поступатися йому, узгоджуючи плани діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. Роман Чубатий припускає, що Іванові Франкові «не легко приходило», бо історик «по вдачі задирикуватий, чинив йому інколи різні труднощі і, як сусід при спільній межі ..., не раз виводив його з рівноваги» (Чубатий, 1967a, с. 712). Відзначимо, що Р. Чубатий навчався у Львівському університеті в 1910–1914 рр., зокрема слухав лекції М. Грушевського (Каталог, 2023, с. 89), і в 1967 р. він у часописі «Самостійна Україна» опублікував спогад про свого вчителя (Чубатий, 1967b, с. 8). Проте його характеристика М. Грушевського швидше є відображенням поширених пізніше стереотипів щодо видатного історика і політика.

Дещо окремо від названих груп грушевськознавчих публікацій у журналі «Визвольний шлях» стоїть стаття Сергія Жука про останній (радянський) період життя Михайла Грушевського (Жук, 1960, с. 471–472). Вона біографічна і була покликана швидше виправдати визначного історика за переїзд до радянської України, чим особливо дорікали йому пізніші діаспорні інтелектуали. Про мотиви вчинку М. Грушевського С. Жук написав: «В душі великого історика, не абиякого творця української культури, незрівняного організатора і волею долі політичного провідника – переміг науковець» (Жук, 1960, с. 471). Тож наголосив, що вчений поїхав не через політичні симпатії, а через наукові інтереси, бажання завершити історію України й української літератури. Відтак зацентрував, що М. Грушевський не робив реверансів перед радянською владою, вважаючи його жертвою Народного комісаріату внутрішніх справ, називаючи «закатованим» (Жук, 1960, с. 472).

У численних статтях із нагоди річниць універсалів УЦР (передовсім IV), опублікованих у часописі «Визвольний шлях», також неодноразово згадано М. Грушевського (Мельник, 1984; Мазур, 1988). У цьому контексті відзначимо і статті тих авторів, які висвітлювали не лише повсякчас критикований федералізм/автономізм М. Грушевського, але і його державотворчу діяльність, зокрема статтю Романа Рахманного про політичні та духовні корені української державності (Рахманний, 1988, с. 259–268). Дослідник наголосив, що вже після III Універсалу провідник УЦР говорив про фактичну самостійність і державну незалежність України (Рахманний, 1988, с. 259). Окрім того, процитував такі думки М. Грушевського, висловлені в листопаді

1917 р.: «Ми не являємось якоюсь новою молодогою республікою, ми тільки відновляємо нашу державність, якою ми жили і яка була відобрана від нас проти нашої волі, без признання, і з яким то відобранням ми ніколи не помирилися. Державність наша є таким ж старим постулатом, як і наші соціальні програми» (Рахманний, 1988, с. 266).

Отже, грушевськознавчі публікації на сторінках «Визвольного шляху» можна згрупувати в кілька тематичних блоків. Характеристика наукової спадщини М. Грушевського представлена декількома статтями, серед яких найпомітніші публікації Б. Будуровича про оцінку західноєвропейськими й американськими істориками наукової спадщини видатного українського історика та М. Чировського щодо характеристики М. Грушевського як дослідника економічних аспектів історії України. Публікації про політичні погляди і діяльність М. Грушевського здебільша містили негативні політизовані оцінки, що особливо різко виявилися у статті М. Мухина. Однак наприкінці 1980-х років у журналі все частіше акцентували увагу на поглядах голови УЦР як ідейних складових у боротьбі за незалежну Українську державу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Будурович, Б. (1967). Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії. *Визвольний шлях*, 2, 171–181.

Відбулася презентація англomовного видання «Історія України-Руси» Михайла Грушевського. (2024). <https://mon.gov.ua/news/vidbulasya-prezentatsiya-anglomovnogo-vidannya-istoriya-ukraini-rusi-mikhayla-grushevskogo>

Герасимова, Г. П. (1996). Історія України, українського народу та його культури у працях вчених діаспори (за матеріалами журналу «Визвольний шлях»). *Українська преса за межами України. Матеріали науково-теоретичної конференції 25–26 квітня 1996 р.* Київ, 12–19.

Грушевський, М. (1987). На порозі нової України. *Визвольний шлях*, 12, 1335–1345.

Дорохіна, Т. (2006). *Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948–1991 рр.* [дис. ... канд. іст. наук, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка]. Чернігів.

Жила, В. (1988). У пошуках історичної правди. (До 120-річчя з дня народження Михайла Грушевського). *Визвольний шлях*, 9, 1147–1148.

Жук, С. (1960). Останній розділ життя Михайла Грушевського. *Визвольний шлях*, 4, 471–472.

Ковалів, П. (1971). До питання про виникнення східнослов'янських націй. *Визвольний шлях*, 2, 249–252.

Коновалець, Є. (1955а). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 11, 35–44.

Коновалець, Є. (1955б). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 12, 37–44.

Коновалець, Є. (1956а). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 1, 37–42.

Коновалець, Є. (1956б). Причинки до історії української революції: Спогади. *Визвольний шлях*, 3, 277–284.

Король, Н. (1967а). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 10, 1137–1162.

- Король, Н. (1967b). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 11/12, 1257–1272.
- Король, Н. (1968a). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 1, 27–42.
- Король, Н. (1968b). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 2, 155–171.
- Король, Н. (1968c). Очима звичайного учасника: Спогади з 1917–1921 років. *Визвольний шлях*, 3, 337–349.
- Корчмарик, Б. Ф. (1977). Концепція М. Грушевського та «органічна цілість». *Визвольний шлях*, 6, 746–763.
- Мазур, В. (1988). В 70-ліття Четвертого Універсалу. *Визвольний шлях*, 6, 663–670.
- Мельник, М. (1984). В січневій роковині: Доп. у Вінніпезі 22 січня 1984 р. з нагоди відзначування українських державних річниць. *Визвольний шлях*, 5, 602–609.
- Мельник, М. (1984). В січневій роковині: Доп. у Вінніпезі 22 січня 1984 р. з нагоди відзначування українських державних річниць. *Визвольний шлях*, 6, 719–728.
- Мухин, М. (1968a). Професор Михайло Грушевський. *Визвольний шлях*, 3, 324–336.
- Мухин, М. (1968b). Професор Михайло Грушевський. *Визвольний шлях*, 4, 459–473.
- Наумович, С. (1972). Винниченко, Грушевський, Сартр... *Визвольний шлях*, 8/9, 1076–1081.
- Рахманний, Р. (1988). Політичні і духовні корені української державності. *Визвольний шлях*, 3, 259–268.
- Сабінський, М. (2024). *Постать Михайла Грушевського в українській закордонній історіографії 1940–1980-х рр.* Харків: Мачулін.
- Сокіл, С. (1990). Гримаси перебудови... *Визвольний шлях*, 2, 168–173.
- Тельвак, В. (2011). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-х років ХХ ст.). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога*, 72–82.
- Тельвак, В. (2012). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.
- Тельвак, В., Качмар, В., Журавльов, С. (упоряд.). (2023). *Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету*. Львів.
- Тимошик, М. (2021). Лондонський журнал «Визвольний шлях» та його місце в історії української журналістики на чужині. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 49, 29–45.
- Чировський, М. (1968). Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Визвольний шлях*, 11/12, 1403–1411.
- Чубатий, Р. (1967a) Спогади про Івана Франка. *Визвольний шлях*, 6, 711–720.
- Чубатий, Р. (1967b). Спогад про М. Грушевського. *Самостійна Україна*, 6–7(219–220), 8.

REFERENCES

- Budurovych, V. (1967). Mykhailo Hrushevskyyi v otsyntsi zakhidnoievropeiskoi i amerykanskoi istoriohrafii. *Uzvolnyi shliakh*, 2, 171–181 (in Ukrainian).

Vidbulasia prezentatsiia anhlomovnoho vydannia «Istoriia Ukrainy-Rusy» Mykhaila Hrushevskoho. (2024). <https://mon.gov.ua/news/vidbulasya-prezentatsiya-anglomovnogovidannya-istoriya-ukraini-rusi-mikhayla-grushevskogo> (in Ukrainian).

Herasyмова, H. P. (1996). Istoriia Ukrainy, ukrainskoho narodu ta yoho kultury u pratsiakh vchenykh diaspory (za materialamy zhurnalu «Vyzvolnyi shliakh»). *Ukrainska presa za mezhamy Ukrainy. Materialy naukovo-teoretychnoi konferentsii 25–26 kvitnia 1996 r.* Kyiv, 12–19 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (1987). Na porozi novoi Ukrainy. *Vyzvolnyi shliakh*, 12, 1335–1345 (in Ukrainian).

Dorokhina, T. (2006). *Chasopys «Vyzvolnyi shliakh» v ukrainskii zarubizhnii istorychnii ta suspilno-politychnii dumtsi 1948–1991 rr.* [PhD thesis, Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. T. H. Shevchenka]. Chernihiv (in Ukrainian).

Zhyła, V. (1988). U poshukakh istorychnoi pravdy. (Do 120-richchia z dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho). *Vyzvolnyi shliakh*, 9, 1147–1148 (in Ukrainian).

Zhuk, S. (1960). Ostannii rozdil zhyttia Mykhaila Hrushevskoho. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 471–472 (in Ukrainian).

Kovaliv, P. (1971). Do pytannia pro vynykennia skhidnoslovianskykh natsii. *Vyzvolnyi shliakh*, 2, 249–252 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1955a). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 11, 35–44 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1955b). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 12, 37–44 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1956a). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 1, 37–42 (in Ukrainian).

Konovalets, Ye. (1956b). Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii: Spohady. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 277–284 (in Ukrainian).

Korol, N. (1967a). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 10, 1137–1162 (in Ukrainian).

Korol, N. (1967b). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 11/12, 1257–1272 (in Ukrainian).

Korol, N. (1968a). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 1, 27–42 (in Ukrainian).

Korol, N. (1968b). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 2, 155–171 (in Ukrainian).

Korol, N. (1968c). Ochyma zvychainoho uchasnyka: Spohady z 1917–1921 rokiv. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 337–349 (in Ukrainian).

Korchmaryk, B. F. (1977). Kontseptsiiia M. Hrushevskoho ta «orhanichna tsilist». *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 746–763 (in Ukrainian).

Mazur, V. (1988). V 70-littia Chetvertoho Universalu. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 663–670 (in Ukrainian).

Melnyk, M. (1984). V sichnevi rokovyny: Dop. u Vinnipezi 22 sichnia 1984 r. z nahody vidznachuvannia ukrainskykh derzhavnykh richnyts. *Vyzvolnyi shliakh*, 5, 602–609 (in Ukrainian).

Melnyk, M. (1984). V sichnevi rokovyny: Dop. u Vinnipezi 22 sichnia 1984 r. z nahody vidznachuvannia ukrainskykh derzhavnykh richnyts. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 719–728 (in Ukrainian).

- Mukhyn, M. (1968a). Profesor Mykhailo Hrushevskyyi. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 324–336 (in Ukrainian).
- Mukhyn, M. (1968b). Profesor Mykhailo Hrushevskyyi. *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 459–473 (in Ukrainian).
- Naumovych, S. (1972). Vynnychenko, Hrushevskyyi, Sartr... *Vyzvolnyi shliakh*, 8/9, 1076–1081 (in Ukrainian).
- Rakhmannyi, R. (1988). Politychni i dukhovni koreni ukraïnskoï derzhavnosti. *Vyzvolnyi shliakh*, 3, 259–268 (in Ukrainian).
- Sabinskyi, M. (2024). *Postat Mykhaila Hrushevskoho v ukraïnskii zakordonnii istoriohrafii 1940–1980-kh rr.* Kharkiv: Machulin (in Ukrainian).
- Sokil, S. (1990). Hrymasy perebudovy... *Vyzvolnyi shliakh*, 2, 168–173 (in Ukrainian).
- Telvak, V. (2011). Doslidzhennia retseptsiï tvorchoï spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukraïnskoï diaspory (40–80-kh rokiv XX st.). *Studii z istorii Ukraïnskoï revoliutsii 1917–1921 rokiv: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha*, 72–82 (in Ukrainian).
- Telvak, V. (2012). Hrushevskiana na storinkakh «Ukraïnskoho istorychnoho zhurnalu» (1991–2010 rr.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraïni*, 22, 483–498 (in Ukrainian).
- Telvak, V., Kachmar, V., & Zhuravlov, S. (Comps.). (2023). *Kataloh studentiv Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu.* Lviv (in Ukrainian).
- Tymoshyk, M. (2021). Londonskyi zhurnal «Vyzvolnyi shliakh» ta yoho mistse v istorii ukraïnskoï zhurnalistyky na chuzhyni. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*, 49, 29–45 (in Ukrainian).
- Chyrovskyyi, M. (1968). Mykhailo Hrushevskyyi yak doslidnyk ukraïnskoho hospodarstva. *Vyzvolnyi shliakh*, 11/12, 1403–1411 (in Ukrainian).
- Chubatyi, R. (1967a). Spohady pro Ivana Franka. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 711–720 (in Ukrainian).
- Chubatyi, R. (1967b). Spohad pro M. Hrushevskoho. *Samostiina Ukraïna*, 6–7(219–220), 8 (in Ukrainian).

Mykola HALIV

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Professor of the Department of Ukraine's History and Law
I. Franko State Pedagogical University of Drohobych
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>
e-mail: halivm@yahoo.com*

Vasyl ILNYTSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of Ukraine's History and Law
I. Franko State Pedagogical University of Drohobych
Associate Professor of the Department of Mobilization Organizational, Staffing and
Human Resources
The Hetman P. Sahaidachny National Army Academy
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

**HRUSHEVSKYI STUDIES ON THE PAGES OF THE JOURNAL
«VYZVOLNYI SHLIACH» / «LIBERATION PATH» (1948–1991)**

This study analyses Hrushevskiy's works and materials published in the journal «Liberation Path». The research focuses on the period from the journal's launch in London (1948) to Ukraine's declaration of independence (1991). Hrushevskiy studies publications on the pages of this journal are classified on the basis of a combination of problem-thematic and genre approaches and systematized into the fourth groups. The characteristics of the scientific heritage of M. Hrushevskiy are represented by several articles, among which the most notable are the publications of B. Budurovych on the assessment by Western European and American historians of the scientific heritage of the outstanding Ukrainian historian and M. Chyrovskiy regarding the characteristics of M. Hrushevskiy as a researcher of economic aspects of the history of Ukraine. Less valuable from a scientific point of view were the works of P. Kovaliv and B. Korchmarik.

The publications about M. Hrushevskiy's political views and activities mainly contained negative, politicized assessments, which were especially sharply manifested in M. Mukhin's article, in which there was not even an attempt to objectively characterize the political visions and activities of the leader of the Ukrainian national-political movement of the beginning 20th century

The authors noted that in the at the end of the 1980s, the journal increasingly focused on the views of the head of the Ukrainian Central Council as ideological components in the struggle for an independent Ukrainian state, and this indicates certain transformations of the traditionally conservative interpretations of the magazine's authors. The third group of works on Grushevo in the magazine «Liberation Path» includes only two small reviews by V. Zhyla and S. Sokol in the studio about the outstanding historian. This study highlights the source-scientific potential of Y. Konovalets' and N. Korol's memoirs, which recount the events of the Ukrainian National Democratic Revolution of 1917–1921. These memoirs also include descriptions of selected episodes from M. Hrushevskiy's activities, offering valuable insights into the period.

Key words: «Liberation Path», Mykhailo Hrushevskiy, historiography, Hrushevskiy studies, Ukrainian National Democratic Revolution.

Ibolya SZAMBOROVSKY-NAGY

*PhD (History), Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Director of the Apáczai Csere János Library
F. Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: szamborovszkyne.ibolya@kmf.org.ua*

**THE INEVITABLE PRIESTHOOD OF PEACE:
BISHOP BÉLA GENCSY AS PART
OF THE PEACE ADVOCATES' MOVEMENT**

The study aims to illustrate through the example of Béla Gencsy, the bishop of the Transcarpathian Reformed Church (TRC), how the Soviet power forced the Protestant church leader into the movement of *peace advocates*'. Additionally, it seeks to convey how this situation affected the bishop's relationship with his congregants and the consequences for both his denomination and his personal life. The research methodology is based on the analysis of little-known and unknown archival sources from the Central State Archives of the Highest Authorities and Administration of Ukraine, the Archives and Museum of the Transcarpathian Reformed Church, as well as contemporary documents and press materials from that time.

The scientific novelty of the paper lies in the fact, that the relationship between churches and the *peace advocates*' movement is rarely the focus of Ukrainian historiography. This research is particularly relevant, as the Cold War extended beyond political, diplomatic, military, economic, and scientific spheres, interacting significantly with religion – thereby influencing ecclesiastical organizations and their leaders. Therefore, this study specifically focuses on the significant impact of the so-called *peace priest* movement on the lives and activities of religious leaders, which affected not only individuals but also communities. The study aims to provide a bottom-up perspective on the *peace advocates*' movement through the activities of Gencsy Béla, the bishop of TRC.

It has been revealed, that when Gencsy assumed leadership of the TRC in the early 1950s, he did not yet grasp the intentions and plans of the Soviet authorities. At that time, he believed that by joining the peace advocates' movement, he might gain greater personal freedom as well as that of his denomination. However, over time, as dean and later bishop, Gencsy's understanding evolved: he recognized that the expectations and pressures from state power increasingly constrained him. The space for religious practice and international relations with denominational partners did not become broader or freer. Consequently, by the early 1970s, Gencsy had already *resigned to* the Soviet reality: he saw that his room for manoeuvre, despite the peace priest status, could not be described as free of constraints, nor independent or autonomous at all. To a certain extent, his limited room for manoeuvre was also because he did not fully submit to the state ideology, but only adhered to and – with his priests and the Reformed believers – obeyed the Soviet religious laws. From certain point of view, this state of affairs could indeed cover the *notion of straddle*, which was used to describe Genchy by the Council for the Affairs of Religious Cults official in Transcarpathia

in the early 1950^s. However, this may also serve as evidence that he was neither a KGB agent nor an embedded informant. At least, no sources have yet emerged to refute this claim.

Key words: Béla Gency, Cold War, peace priest, Soviet Union, Transcarpathia Oblast, Transcarpathian Reformed Church, World Council of Churches.

The problematic nature of the topic is rooted in the fact that, although the Cold War was not only confined to the political, diplomatic, military, economic as well as scientific spheres, and it exerted a profound influence on religion – including the church organization and its leaders – both in the West and the East, the churches and the *peace advocates' movement* is rarely in the focus of Ukrainian historiography.

In this regard, the study of Viktor Yelenskyi (Єленський, 1998) and, in a certain sense, of Leonyid Chernyavskiy (Чернявський, 2011) are relevant from the perspective of ukrainian historiography. The former author, commemorating the 50th anniversary of the founding of the World Council of Churches (WCC), traces its main principles and history, highlighting the attitude and role of Orthodoxy in it. The latter author writes, among other things, about the infiltration of the Soviet Union into the WCC. Among the foreign studies, the multi-authored publication edited by Philip E. Muehlenbeck (Muehlenbeck, 2012), whose studies highlight the significant intertwining of religion and the Cold War, is certainly important as a flagship volume. Another relevant volume on the subject edited by Julius Filo (Filo, 2012) was also published in 2012, however this time with focus on Central and Eastern Europe. The latter one contains a study on the international activity of the Russian Orthodox Church (ROC) during the Cold War (Beliakova-Beglov, 2012), which is relevant to our research object (Church Policy of the Soviet Union). In the context of recent research on the political orchestration of the peace movement, two studies by Gábor Lányi (Lanyi, 2022, Lányi, 2023), are worth highlighting, whereas the research on the place and role of Protestants – in the period we have also studied – was based on the work of Hans Krabbendam (Krabbendam, 2017, p. 331–347).

These publications discuss the object of our research at a macro level, however do not focus on the experience and/or the significant consequences of being forced into the so-called *peace priest* movement and its impact on the lives and activities of religious leaders, which in turn affected not only individuals but also burdened communities. In our study we intend to partially present the *peace advocates' movement* from the bottom-up approach. Our aim is to illustrate through the example of Béla Gency, Bishop of the Transcarpathian Reformed Church (TRC), how the Soviet power *forced* the Protestant church leader into the *peace advocates' movement*. In addition, we also seek to illustrate how it affected the pastor's/bishop's relationship with the congregation, and the consequences on the denomination and his personal life.

Béla Gency was born on 21 December 1899, in Botfalva (8 km southwest of Uzhhorod, near the Ukrainian-Slovak border). He finished the Reformed High School of Sárospatak in 1916 (SRFÉ, p. 80), and completed his theological studies at the Faculty of Theology of the University of Debrecen, where he was ordained a priest in 1921 (Egyetértés, p. 3). In 1922, he was back to Velké Kapušany (in Hung.: Nagykapos) (RMH, p. 6) in the then Ung County. In 1923 the parish of Siurte (in Hung.: Szürte) invited him to be its pastor, where he served until 1977. In the period between the two world wars he was active not only in his parish, but also in his diocese: he was president of the Diocesan Pastors' Association, board member of the Uzhhorod County Public Welfare Cooperative (NCS, p. 435), vice-

president (SRL-1, p. 76) and then president (SRL-3, p. 190) of the Association of Ministers and Teachers of the Uzhhorod Reformed Diocese. On 6 June 1940, the Diocesan General Assembly elected Béla Gencsy, pastor of Siurte (in Hung.: Szürte) (SRL-2, p. 177), member of the Diocesan Council. Since the dean of the Ung County Diocese left his post during the World War II, Gencsy became leader of the Ung County deanery in January 1945. On 9 June 1948 in Berehove (in Hung.: Beregszász), he – as district leader – also had to sign the so-called loyalty declaration addressed to Mihajlo Rasputyko the then Council for the Affairs of Religious Cults (CARC) plenipotentiary official in Uzhhorod. Finally, on 23 December 1949, he was elected dean (archdeacon) by the three diocesan leaders in Uzhhorod (ГАРФ-1, арк. 88). He held this position until 1956.

As the first step of the intensifying *religious* peace movement following the World War II, is usually considered to be the first General Assembly of the World Council of Churches held in Amsterdam on 23 August 1948 (Köpeczi Bócz, 2021). In the beginning it united Protestants. This happened after the Brussels Pact was signed in March 1948, which became the basis for the Western military alliance (and led to the creation of NATO). The Soviet Union then perceived this move as a hostile act and on 6 January 1949 the Political Bureau (PB) of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CC CPSU) adopted a resolution «About the World Congress of peace supporters». The Political Bureau (PB) considered it essential to organise a *World Peace Congress* (WPC), which, in addition to the trade unions, women's and children's organisations in the Soviet Union (Chernyavskiy 2011, s. 185), was intended to include the legally operating churches and religious communities. In this way, the *struggle for peace* and the establishment and promotion of the «movement of peace supporters» became a key focus of Soviet foreign policy. In February 1949, Aleksii, Patriarch of Moscow and all Rus' (on behalf the Orthodox Church) addressed an appeal to the leaders of all Orthodox autocephalous churches in *defence of peace* (ЖМП-1, 3). Thereafter, from 20 to 25 April 1949, the first World Peace Conference was held both in Paris and Prague, where two thousand participants from 72 countries founded the World Peace Council, with the French physicist Frédéric Joliot-Curie elected as its president (Первый Всемирный). The organisation already had a significant number of communists in its leadership, and later came increasingly under Soviet control, even though it was a major dilemma for Orthodoxy to join a Protestant-majority organisation (Єленьский, 1998, с. 2).

As a result, the All-Union Peace Conference was convened in Moscow in August 1949, and the Soviet *Peace Council* was established, with the above-mentioned Alexy, Patriarch of the Russian Orthodox Church, as one of its keynote speakers (Егорова, 2016, с. 41). In March 1950, Aleksii addressed an appeal to the religious communities of the Soviet Union, in which he advocated unity for the common cause of peace (ЖМП-2, 5). Meanwhile, the Supreme Council of the USSR (SC) launched an initiative and *called for* social adherence to the Stockholm Declaration of the World Peace Council demanding a complete ban on nuclear weapons (Донцев, 2023, с. 50). This initiative could not be ignored by any church licensed to operate in the Soviet Union at the time, including the Reformed Church in Transcarpathia. Consequently, Gencsy, in a circular letter, appealed to the members of his church to defend peace: «The leader of the Transcarpathian Reformed Church, on behalf of the Reformed clergy and its believers, expresses its highest readiness to join the resolution of the Stockholm session of the Permanent Committee of the World Peace Congress, which declares the prohibition of nuclear weapons and the government which is the first to use nuclear weapons against any country a war criminal. The Transcarpathian Reformed Church

raise its voice in defence of peace and work with all its strength to preserve and safeguard it» (KRELM-1).

The above statement did not reflect the personal opinion or position of Béla Gency, but the determined reaction of a smaller unit within a larger system. On 19 June 1950, the SC of the USSR proposed that the *World Congress of Peace Advocates* should establish its Permanent Committee, which then became one of the decisive platforms for the public representation of the churches in the USSR, both in the country and on the international arena (Мандельштам, 1956, с. 141). The Soviet Union has definitely taken advantage of this movement to give a positive image of itself, which not only damaged the reputation of Protestant denominations (including their adherents), but also of the TRC and its leader. Therefore – as Philip E. Muehlenbeck has pointed out – although religion cannot be *made a key factor*, it has played a significant role in determining the nature and course of the global Cold War (Muehlenbeck, 2012, viii). We can already see that the exploitation of religion has resulted in considerable damage, however the extent of the damage it has caused to the churches is still unclear (Күнтөр, 2017, с. 148).

In May 1952, the Soviet Peace Committee – with the assistance of the Russian Orthodox Church – convened and held the first Soviet Peace Conference in Zagorsk Monastery near Moscow, at which all the churches and religious communities of the country were represented. Transcarpathia was represented by Béla Gency as the head of the TRC and Miklós Stéfán, pastor of Mali Rativci (in Hung.: Kistrát), at the event (Конференция, 1952, с. 12). Gency addressed the meeting on the second day, 10 May. However, as he did not speak perfect Russian, he spoke in his mother tongue – Hungarian – and a translation of the text was given to the audience in writing. (Конференция, 1952, с. 202–207). This was a manifestation of loyalty to the state party, but it was and is still subject to criticism. However, it should also be seen that his participation in Zagorsk and the signing of the Final Declaration enabled him to apply to the central body of the CARC for permission to deal with issues that had been unresolved for some time. Among these, it is worth mentioning the following:

- authorisation to send pastors to the Reformed believers scattered in the mountains: Rahiv (in Hung.: Rahó), Szvaljava (in Hung.: Szolyva), Solotvino (in Hung.: Aknaszlatina), Jasina (in Hung.: Kőrösmező);
- permission for the ordination of new pastors for the TRC (the ordination was performed by the Bishop of Miskolc (Hungary);
- delegation of already licensed pastors to unregistered congregations, thus saving the latter from being abolished (Капітан, 2013а, с. 185).

Because of the latter decision, Rasputyko accused Gency of *straddling* and petitioned Pavlo Viljhovyi (the CARC's Kiev plenipotentiary) to withdraw the dean's operating license and to dismiss him as head of the Reformed Church organization. His superior, however, did not consider it timely to replace Gency and whatsmore, in January 1953, he instructed his subordinate in Transcarpathia to ensure that the registration of Reformed parishes in the cities of Uzhhorod and Mukachevo (in Hung.: Munkács) was finally carried out (Капітан, 2013b, с. 142).

The following circular of 1955, was one of the stages on the path of compulsion described above, in the last sentence of which – *to be proclaimed from the pulpit* – he most probably complied with the demands of the state office: «We all know that on 8 March the Plenum of the Soviet Peace Defence Committee accepted the Vienna Appeal of the World Peace Council and decided to begin collecting signatures in the Soviet Union on 1 April. It

aims to stop the production of nuclear weapons worldwide and calls for their prohibition. Nuclear energy must be used for peaceful purposes and should serve humanity's progress. The appeal condemns the Paris Treaty, West German's armament and war provocations from any side. I call upon my Pastor Brothers, the Presidencies of the Churches, all my Brothers and Sisters in Faith to respond to this appeal and, united in the defence and service of the cause of peace, sign the peace papers issued by the Peace Committee! I am convinced that if the peace-loving people of the world, millions of them, unite, the cause of World Peace will win! /to be proclaimed from the pulpit/» (KRELM-2).

We know from our previous research (Самборовські-Нодь, 2024) that Gencsy's 1956 position on the deportation of Hungarian freedom fighters to the Soviet Union was *not enough* to grant the bishop permission to welcome the secretary of the World Alliance of Reformed Churches (WARC) in Transcarpathia in 1957, because he would have come from a capitalist country (ГАРФ-2, арк. 298). However, when in 1958 Josef Hromádka (a theologian and university educator from Prague), a Czech vice-president of the WARC, arrived in the Soviet Union, the bishop was allowed to greet the guest from the socialist country in Uzhhorod (Révay, 1959, p. 222). Nevertheless, the following year he was not allowed to attend the Second Christian Peace Conference (CPC) in Prague. In 1958, a letter from the General Secretary of the WARC to Genchy was censored and it was not delivered to him and thus in 1960, his application to attend the Third CPC was again declined. These measures, in fact, coincided with the intensification of the Khrushchev's persecution of the Church (Szamborovszkyné Nagy, 2020, p. 31–33).

Finally, through the efforts of Hromádka, a prominent Protestant representative of friendly Czechoslovakia, the Soviet authorities granted Bishop Gencsy permission to officially travel abroad in 1961. This is how he got to the first CPC in Prague on 13–18 June 1961 – where he was very active – he became a member of the *Peace and Justice Committee* and even delivered a speech there. Moreover, he submitted a lengthy report on his trip to Prague to the CARC. Thus, we know that on behalf of the Secretary General of the WARC, they had lengthy talks with his deputy, Heinrich Hellstern, who took a specific interest in the life of the Reformed communities in Transcarpathia and offered to support the association financially. Gencsy was aware, however, that he could not reveal what the conditions were really like in the Soviet Union and exactly what the Reformed people were experiencing there. It is clear from the report that the Swiss pastor could have understood Gencsy's wording – if he wanted to or was able to, – because, for example, when the income of the pastors was discussed, the bishop indicated that it was equal to the average salary of school teachers (ЦДАБОВУ-6, арк. 84–85). Immediately after the conversation with the Deputy Secretary General, the Bishop received an official letter from the Secretary General himself, inviting him to the European Conference of the WARC to be held from 24 to 29 August 1961, in Switzerland (ЦДАБОВУ-6, арк. 84). The bishop was not even allowed to do so, because the local CARC plenipotentiary considered it unnecessary and feared that Gencsy might reveal compromising information about the situation in the Soviet Union. The reaction of the Transcarpathian plenipotentiary was similar in October 1962, when the CARC Vice-Chairman in Moscow wanted to delegate someone from the TRC to the 3rd European Conference of Churches in Denmark. However, Mihailo Salamatin, referring to the local KGB in charge of the area, claimed that unfortunately, they were unable to delegate a reliable Reformed pastor there. Thus, Genchy was not considered either loyal or a reliable person even after such a long time (ЦДАБОВУ-7, арк. 164). In 1963, for the same reason,

he was not allowed to travel to the *Peace and Justice Committee* meeting in Erfurt, despite the official invitation from Metropolitan Justin (Iasi, Romania) (ЦДАБОВУ-8, арк. 174).

The increased foreign interest in the life of Transcarpathian Reformed Church and its congregation was met with great surprise in the CARC offices. They were even more puzzled by a further request from the National Council of Christian Churches of the USA, addressed personally to Béla Gency in 1962, asking the bishop *to be* a member of the church delegation from the Soviet Union to the USA. However, when it became apparent that he hadn't been included on the delegation's list by the authorities, the Council's representative in New York sent Gency a personal invitation (ЦДАБОВУ-8, арк. 170). The bishop, according to Salamatin, would have loved to go to New York, but he had no money. The Transcarpathian CARC official was personally very irritated by the fact that the leading officials of the WARC were constantly looking for opportunities to meet and communicate with the Transcarpathian bishop and were seeking ways to engage the Transcarpathian Reformed Church in the world community (ЦДАБОВУ-8, арк. 171). He experienced it as a personal failure when, in 1963, an official delegation from Western Europe and the USA held talks with Béla Gency during their visit to Transcarpathia and assured him of their financial support for the TRC. Due to a series of invitations from abroad, the bishop was finally able to travel to Prague for the Christian Peace Conference in 1964, and even Reverend Miklós Stéfán of Mali Rativci (in Hung.: Kistrát) accompanied him. The third person to travel from Transcarpathia to Prague was the then Chief Presbyter of the Evangelical Christian Baptists in Transcarpathia, Mihailo Mocsarko (ЦДАБОВУ-4, арк. 204). During the six-day event, the bishop had an opportunity to hold a working dinner and to meet personally with Marcel Pradervand, the then General Secretary of the World Alliance of Reformed Churches, who reiterated the idea of the TRC becoming a member of the WARC. The Secretary General led off the discussion by saying that the organization would foot the bill for the once-a-year trips, and invited the bishop to the 1964 WARC Congress in Frankfurt. In addition to Pradervand, Gency had talks with several other churchmen, including Bishop Sándor Búthi of Oradea, Josef Gromádka, Dr. Zsigmond Varga, theology professor at Debrecen, Dr. Imre Varga, Bishop of the Reformed Christian Church of Slovakia (ЦДАБОВУ-5, арк. 206), who used to be a missionary assistant pastor in Mukachevo (in Hung.: Munkács) from 1929 and episcopal chaplain from 1930 (RL, p. 1). The WARC agreed to pay for the Moscow-Prague-Frankfurt round-trip airfare for the bishop, but in Frankfurt «of the Hungarian Reformed bishops who held office at that time, only Béla Gency, the bishop of the Transcarpathian diocese, was unable to attend, and was not allowed to leave the country» (ME, p. 3–4).

While the acceptance of invitations to a capitalist country had never been supported by the CARC office, the KGB had no objections to his travel to the WARC' Executive Committee meeting in Europe in socialist Warsaw on 10–11 May 1965 (ЦДАБОВУ-1, арк. 1). At this meeting in Warsaw, a solution was finally found for the TRC to become a member of the WARC, although the Communist Party's Transcarpathian Regional Committee refused to grant the bishop permission to apply for it's membership. On 7 July, 1965 Pradervand officially informed Bishop Béla Gency that at a meeting in Baguio, Philippines, the Executive Committee of the WARC made the following decision: «Since the Transcarpathian Church was a member of the world organization until 1945 and has not requested the termination of its membership since then, its membership is still active» (ЦДАБОВУ-2, арк. 26). Thus, the long desired membership in the WARC was achieved without the permission of the Soviet CARC. Consequently, the Bishop was able to attend

the meeting of the Coordination Committee of the Christian Peace Conference held in Budapest from 13 to 20 October 1965 (ЦДАБОВУ-3, арк. 35).

It is clear from the above events that the attitude of the authorities has not changed over time: they have always reacted to the bishop's foreign contacts and travel requests on a case-by-case basis, however never granted him permission to travel to a capitalist country. This unsettled attitude has not changed even after the period of active church persecution. Thus it happened that in 1967, while the Hungarian Reformed Church, scattered in twenty-eight countries on five continents, gathered to commemorate the 400th Anniversary of the Second Apostles' Creed in the Great Church of Debrecen, Bishop Béla Gencsy was not allowed to travel to *friendly* and neighbouring Hungary. As the author of the report put it very precisely, «the few steps across the border were an insurmountable barrier» for him (BN, p. 60–61). However, by this time he had already *resigned* himself to the Soviet reality. At the beginning of 1974, Béla Gencsy, «Bishop of the Carpatho-Ukrainian Reformed Church part of the Soviet Union», celebrated a double jubilee, marking the fiftieth year of his pastoral ministry and the twenty-fifth year of his episcopal ministry. The Hungarian Reformed community of the world, in addition to the motherland, paid tribute to him and welcomed him, «asking for God's rich blessing on his future life» (RSZ, p. 243; HT, p. 13). The Religious Affairs Office no longer expected his resignation, and when he finally resigned his episcopate in 1978, he was given a farewell ceremony at the end of his ministry.

In conclusion, when Béla Gencsy *embarked on* his leadership journey of the Reformed Church in Transcarpathia in the early 1950^s, he had not yet fully grasped the intentions and plans of the Soviet authorities, and believed that if he joined the *peace advocates' movement*, he might have more room for manoeuvre, not only for himself personally, but also for his denomination. As time went on – as dean and then bishop – the situation was becoming clearer for Gencsy, since the expectations and urges of the state power and its leaders put him under pressure. The scope for religious practice has not been expanded, nor has it been freed up, nor has it been made more open to foreign contacts with religious brothers and sisters. Consequently, by the early 1970^s, he had already *resigned to* the Soviet reality: he saw that his room for manoeuvre, despite the *peace priest* status, could not be described as free of constraints, nor independent or autonomous at all. To a certain extent, his limited room for manoeuvre was also due to the fact that he did not fully submit to the state ideology, but only adhered to and – with his priests and the Reformed believers – obeyed the Soviet religious laws. From certain point of view, this state of affairs could indeed cover the *notion of straddle*, which was used to describe Genchy by the Council for the Affairs of Religious Cults official in Transcarpathia in the early 1950^s. At the same time it may be proof that he was not an agent or undercover informant. To date, at least, no source has come to light to refute the latter. Nevertheless, we believe that this issue has not yet been definitively resolved, as sources may have come to light that could cast doubt on the question, including the perception of Béla Gencsy's activities as a *peace priest*.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ГАРФ-1: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 6991 (Совет по делам религий при Совете Министров СССР), оп. 3, д. 1113, арк. 88.

ГАРФ-2: ГАРФ, ф. 6991, оп. 3, д. 1114, арк. 298.

Донцев, С. (2023). Религия и церковь в советском миротворческом движении (1949–1953). В Н. В. Вологина. (гл. ред.), «Союз нерушимый ...». 100-летию образо-

вания СССР посвящается: материалы Международной научно-практической конференции. Могилев, 49–52.

Егорова, Н. (2016). «Народная дипломатия» ядерного века: движение сторонников мира и проблема разоружения. 1955–1965 годы. Москва.

Еленський, В. (1998). «За мир світу, благоустрій церков і поєднання всіх...». *Людина і світ*, 8, 2–8.

ЖМП-1: Призыв Патриарха Московского и всея Руси Алексия в защиту мира. (1949). *Журнал Московской Патриархии*, 7(2).

ЖМП-2: Патриарх Алексей: Предстоятелям всех православных автокефальных церквей (1950). *Журнал Московской Патриархии*, 8(3).

Капітан, Л. (2013а). А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 35, 184–187.

Капітан, Л. (2013b). Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра. *Краєзнавство*, 30, 139–145.

Конференция всех церквей и религиозных объединений в СССР, посвящённая вопросу защиты мира. Загорск, Троице-Сергиева Лавра, 9–12 мая 1952. Материалы. (1952). Москва: Издание Московской патриархии.

Кунтер, К. (2017). Был ли третий путь? Всемирный совет церквей в период холодной войны. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 35/1, 147–163.

Мандельштам, Ю. И. (ред.). (1956). *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.* Москва.

Первый Всемирный конгресс сторонников мира. Париж–Прага, 20–25 апреля 1949 года. Материалы. Москва, 1950.

Самборовскі-Нодь, І. (2024). Зі свободою дій чи під примусом? Амбівалентний 1956 рік єпископа Бейли Генчі. *Наукові записки Вінницьького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 49, 37–43. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-37-43>

ЦДАВОВУ-1: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 2, спр. 457, арк. 1.

ЦДАВОВУ-2: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 457, арк. 26.

ЦДАВОВУ-3: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 457, арк. 35.

ЦДАВОВУ-4: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 457, арк. 204.

ЦДАВОВУ-5: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 457, арк. 206.

ЦДАВОВУ-6: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, од. зб. 308, арк. 84–85.

ЦДАВОВУ-7: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, од. зб. 326, арк. 164.

ЦДАВОВУ-8: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, од. зб. 343, арк. 170–171, 174.

Чернявський, Л. (2011). Протистояння профспілок у боротьбі за мир: епізоди історії «холодної війни» (1949–1960 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія*, 43, 180–190.

Beliakova, N., & Beglov, A. (2012). International Activity of the Russian Orthodox Church during the Cold War. The results and the future prospects of the study. In J. Filo. (Ed.), *Christian World Community and the Cold War*. Bratislava, 171–192.

BN: N. L. Második Helvéthitvallás 400 éves jubileuma. (1968, Ligonier). *Bethlen Naplár*, 47, 60–61.

Egyetértés: Vasárnapi istentiszteletek. (1921, május 28). *Egyetértés*, 3.

- Filo, J. (Ed.). (2012). *Christian World Community and the Cold War*. Bratislava.
- HT:** *Hazai Tudósítások*. (1974. június). 13.
- Köpeczi Bócz, E. (2021). *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634546856>
- Krabbendam, H. (2017). A transatlantic religious alliance? American and European protestant encounters, 1945–1965. *Journal of Transatlantic Studies*, (15) 4, 331–347.
- KRELM-1:** Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma (KRELM). I.10.c. Felsőbbhatósági rendeletek, Valamennyi Református Egyház Elnökségének. 1955. március 22.
- KRELM-2:** KRELM. I.10.c. Valamennyi Ref. Egyház Elnökségének. 1950. június 2.
- Lányi, G. J. (2022). Hungarians and Koreans in the «Religious Cold War». Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary's Ecumenical Activity in the Early 1950s. In Park, G. S., Kovács, Á. (Eds.), *Reformed Legacy in Korea and Hungary. Religious, Cultural and Theological Approaches*. Seoul; Debrecen, 193–234.
- Lányi, G. (2023). A vallásos hidegháború (Religious Cold War) megközelítésmódjának kialakulása és fejlődése. In Andreides, G., M. Madarász, A., Soós, V. A, Szilágyi, G., Szóts, Z. O. (Eds.), *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok. Magyarország és a világ 1945 után*. Budapest, 39–65.
- ME:** Dr. Béky Zoltán püspök. Beszámoló a frankfurti világgyűlésről. *Magyar Egyház (USA)*. (1964, július 1). 3–4.
- Muehlenbeck, P. E. (Ed.). (2012). *Religion and the Cold War. A Global Perspective*. Nashville.
- NCS:** *Nép és Családvédelem*. (1942, november 1). 435.
- Révay, I. (1959). A kárpátaljai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle (Róma)*, 11 (3), 222.
- RL:** Elhunyt dr. Varga Imre püspök. *Reformátusok Lapja*. (1980. december), 50. 1.
- RMH:** Hírek. *Ruszinzkói Magyar Hírlap*. (1923. július 26). 6.
- RSZ:** *Református Szemle*. (1974. március), 243.
- SRFÉ:** *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről*. (1970). Sárospatak, 80.
- SRL-1:** Lelkész-tanítói értekezlet Ungváron. (1940. április 21). *Sárospataki Református Lapok*, 76.
- SRL-2:** *Sárospataki Református Lapok*. (1940. szeptember 15). 177.
- SRL-3:** *Sárospataki Református Lapok*. (1941. október 4). 190.
- Szamborovszkyné Nagy, I. (2020). Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hrucsovi egyházüldözés időszakában. *Betekintő*, 14(3), 27–54. <https://doi.org/10.25834/BET.2020.3.2>

REFERENCES

- Gosudarstvennii arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF), f. 6991 (Sovet po delam religii pri Sovete Ministrov SSSR), op. 3. d. 1113. ark. 88 (in Russian).
- GARF, f. 6991, op. 3, d. 1114, ark. 298 (in Russian).
- Dontsev, S. (2023). *Religiya i tserkov v sovetskom mirotvorcheskom dvizhenii (1949–1953)*. In N. V. Vologina. (Ed.), «*Soyuz nerushimii ...*». *100-letiyu obrazovaniya SSSR posvyashchaetsya: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Mogilev, 49–52 (in Russian).

Yegorova, N. (2016). «*Narodnaya diplomatiya*» yadernogo veka: dvizhenie storonnikov mira i problema razoruzheniya. 1955–1965 godi. Moscow (in Russian).

Yelenskiy, V. (1998). «*Za myr svitu, blahoustrii tserkov i poiednannia vsikh...*». *Liudyna i svit*, 8, 2–8 (in Ukrainian).

Priziv Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Aleksiya v zashchitu mira. (1949). *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 7(2) (in Russian).

Patriarkh Aleksii: Predstoyatelyam vsekh pravoslavnykh avtokefalnykh tserkvei (1950). *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 8(3) (in Russian).

Kapitan, L. (2013a). A. Henche – ochilnyk reformatskoi tserkvy Zakarpattia. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 35, 184–187 (in Ukrainian).

Kapitan, L. (2013b). Protses reiestratsii reformatskykh hromad v povoienomu Zakarpatti: proiav loialnosti chy politychna hra. *Kraieznavstvo*, 30, 139–145 (in Ukrainian).

Konferentsiya vsekh tserkvei i religioznykh obedinenii v SSSR, posvyashchyonnaya voprosu zashchiti mira. Zagorsk, Troitse-Sergieva Lavra, 9–12 maya 1952. Materiali. (1952). Moscow: Izdanie Moskovskoi patriarkhii (in Russia).

Kunter, K. (2017). Bil li tretii put? Vsemirniy sovet tserkvei v period kholodnoi voini. *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubezhom*, 35/1, 147–163 (in Russia).

Mandelsham, Yu. I. (Ed.). (1956). *Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnoy Soveta SSSR. 1938 g. – iyul 1956 g.* Moscow (in Russia).

Pervii Vsemirniy kongress storonnikov mira. Parizh–Praga, 20–25 aprelya 1949 goda. Materiali. Moscow, 1950 (in Russia).

Samborovski-Nod, I. (2024). Zi svobodoiu dii chy pid prymusom? Ambivalentnyi 1956 rik yepyskopa Beily Genchi. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*, 49, 37–43. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-37-43> (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv (TsDAVO) Ukrainy, f. 4648 (Rada v spravakh relihii pry Ministerstvi u spravakh mihratsii i natsionalnosti Ukrainy ta yii poperednyky: (obiednanyi fond)), op. 2, spr. 457, ark. 1 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 457, ark. 26 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 457, ark. 35 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 457, ark. 204 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 457, ark. 206 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 4, od. zb. 308, ark. 84–85 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 4, od. zb. 326, ark. 164 (in Ukrainian).

TsDAVO Ukrainy, f. 4648, op. 4, od. zb. 343, ark. 170–171, 174 (in Ukrainian).

Cherniavskiy, L. (2011). Protystoiannia profspilok u borotbi za myr: epizody istorii «kholodnoi viiny» (1949–1960 rr.). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii Istorii*, 43, 180–190 (in Ukrainian).

Beliakova, N., & Beglov, A. (2012). International Activity of the Russian Orthodox Church during the Cold War. The results and the future prospects of the study. In J. Filo. (Ed.), *Christian World Community and the Cold War*. Bratislava, 171–192 (in English).

N. L. Második Helvéthitvallás 400 éves jubileuma. (1968, Ligonier). *Bethlen Naptár*, 47, 60–61 (in Hungarian).

Egyetértés: Vasárnapi istentiszteletek. (1921, május 28). *Egyetértés*, 3 (in Hungarian).

Filo, J. (Ed.). (2012). *Christian World Community and the Cold War*. Bratislava (in English).

- HT:** *Hazai Tudósítások*. (1974. június). 13. (in Hungarian).
- Köpeczi Bócz, E. (2021). *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634546856> (in Hungarian).
- Krabbendam, H. (2017). A transatlantic religious alliance? American and European protestant encounters, 1945–1965. *Journal of Transatlantic Studies*, (15) 4, 331–347 (in English).
- KRELM-1:** Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára és Múzeuma (KRELM). I.10.c. Felsőbbhatósági rendeletek, Valamennyi Református Egyház Elnökségének. 1955. március 22 (in Hungarian).
- KRELM-2:** KRELM. I.10.c. Valamennyi Ref. Egyház Elnökségének. 1950. június 2 (in Hungarian).
- Lányi, G. J. (2022). Hungarians and Koreans in the «Religious Cold War». Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary's Ecumenical Activity in the Early 1950s. In Park, G. S., Kovács, Á. (Eds.), *Reformed Legacy in Korea and Hungary. Religious, Cultural and Theological Approaches*. Seoul; Debrecen, 193–234 (in Hungarian).
- Lányi, G. (2023). A vallásos hidegháború (Religious Cold War) megközelítésmódjának kialakulása és fejlődése. In Andreides, G., M. Madarász, A., Soós, V. A, Szilágyi, G., Szóts, Z. O. (Eds.), *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok. Magyarország és a világ 1945 után*. Budapest, 39–65 (in English).
- Dr. Béky Zoltán püspök. Beszámoló a frankfurti világgyűlésről. *Magyar Egyház (USA)*. (1964, július 1). 3–4 (in Hungarian).
- Muehlenbeck, P. E. (Ed.). (2012). *Religion and the Cold War: A Global Perspective*. Nashville (in English).
- NCS:** *Nép és Családvédelem*. (1942, november 1). 435 (in Hungarian).
- Révay, I. (1959). A kárpátaljai magyarság élete 1958-ban. *Katolikus Szemle (Róma)*, 11 (3), 222 (in Hungarian).
- RL:** Elhunyt dr. Varga Imre püspök. *Reformátusok Lapja*. (1980. december), 50. 1. (in Hungarian).
- RMH:** Hírek. *Ruszinszközi Magyar Hírlap*. (1923. július 26). 6 (in Hungarian).
- RSZ:** *Református Szemle*. (1974. március), 243 (in Hungarian).
- SRFÉ:** *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről*. (1970). Sárospatak, 80 (in Hungarian).
- SRL-1:** Lelkészi-tanítói értekezlet Ungváron. (1940. április 21). *Sárospataki Református Lapok*, 76 (in Hungarian).
- SRL-2:** *Sárospataki Református Lapok*. (1940. szeptember 15). 177 (in Hungarian).
- SRL-3:** *Sárospataki Református Lapok*. (1941. október 4). 190 (in Hungarian).
- Szamborovszkyne Nagy, I. (2020). Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hrucsovi egyházüldözés időszakában. *Betekintő*, 14(3), 27–54. <https://doi.org/10.25834/BET.2020.3.2> (in Hungarian).

Ібоя САМБОРОВСЬКІ-НОДЬ

PhD, доцент

директор бібліотеки ім. Опанці Черв Яноша

Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

e-mail: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua

НЕМИНУЧИТЬ УЧАСТІ В «МИРОТВОРЧОМУ ДУХІВНИЦТВІ»: ЕПІСКОП БЕЙЛА ГЕНЧІ В РУСІ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ

На прикладі єпископа ЗРЦ Б. Генчі розкрито, як радянська влада «втиснула» керівника протестантської Церкви в рух прихильників миру. Зроблено спробу простежити, як це вплинуло на стосунки між священником (і єпископом) та його вірянами і які мало наслідки для існування конфесії та особистого життя священнослужителя. Проаналізовано маловідомі й невідомі архівні джерела Архіву та Музею Закарпатського реформатського церковного округу, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також документи й публікації у пресі того часу.

Стверджено, що наукова новизна роботи полягає в тому, що зв'язки Церков і руху прихильників миру досить рідко потрапляють у фокус уваги української історіографії, а це дослідження дає можливість заповнити білі плями, оскільки «холодна війна» виявлялася не тільки в політичній, дипломатичній, військовій, економічній та науковій площині, а як на Заході, так і на Сході вступила у визначальну взаємодію з релігією, а отже, із церковними структурами та їхніми керівниками. Саме тому в публікації акцентовано на впливі на життя та діяльність релігійних діячів т. зв. руху миротворчого духівництва, наслідках примусу до участі в ньому не тільки для окремих осіб, а й загалом для спільнот. Через діяльність єпископа ЗРУ Б. Генчі зроблено спробу розкрити певні особливості руху прихильників миру, застосувавши підхід «знизу вгору» (bottom-up approach).

Виснувано, що коли Б. Генчі на початку 1950-х років очолив керівництво ЗРЦ, то ще не усвідомлював намірів та планів радянської влади, а вважав, що якщо доєднається до руху прихильників миру, то, можливо, матиме більший простір для маневру як для себе особисто, так і для конфесії загалом. Проте зауважено, що зі зростанням очікувань, спонукань, тиску органів влади та їхніх керівників, які переходили у примус, для Б. Генчі – декана, а згодом єпископа – з часом стало зрозуміло, що це не так, адже практикування релігії не стало ні ширшим, ні вільнішим, не з'явилося і більше можливостей для підтримання транскордонних зв'язків з іншими реформатами. Констатовано, що на початку 1970-х років наміри Б. Генчі зламалися об радянську дійсність: він бачив, що його можливості маневрувати – навіть попри участь у русі миротворчого духівництва – не уникли примусу, а тим більше на стали незалежними чи автономними. Обмеження простору його діяльності певною мірою потрактовано як наслідок того, що він не цілком підкорився державній ідеології, а лише дотримувався радянського законодавства у сфері релігії та вимагав цього від свого духовенства і вірних. Такий стан інтерпретовано як двоїстість, у чому Б. Генчі на початку 1950-х років звинувачував закарпатський обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів. Водночас зауважено, що це може бути і підтвердженням того, що єпископ не був агентом або таємним інформатором КДБ. Принаймні до сьогодні не виявлено архівних матеріалів, які б це спростували.

Ключові слова: Бейла Генчі, рух миротворчого духівництва, історія Церкви, реформати (кальвіністи), Закарпаття, радянський режим, Закарпатська Реформатська Церква.

Любомир ДИКИЙ

аспірант відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6095-0725>

e-mail: lyubomyr.dykyi@gmail.com

ЛЬВІВСЬКІ РИНКИ: ПЕРЕХІД ДО ВІЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І МІСЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Проаналізовано діяльність ринків Львова в період переходу до вільної економіки як місць, де розвивалася нова культура продажу та споживання, а також відбувалася соціальна взаємодія. Встановлено, що в перші роки незалежності у Львові продовжували працювати старі продуктові ринки та з'являлися нові промислові, які стали символом переходу до вільної економіки, що супроводжувався тривалими системними перетвореннями, які намагалася контролювати держава. Показано суперечливі процеси становлення моделі бізнесу в перші роки незалежності України.

На основі аналізу широкого спектра архівних джерел і публікацій міської й обласної періодики, зосереджено увагу на ілюстрації базарного середовища, місцевого контингенту, несанкціонованого продажу товарів, схарактеризовано види та діяльність ринків міста, їхній вигляд і проблеми благоустрою, цінову політику тощо.

Констатовано, що корупція та рекет стали невід'ємною частиною ринкових відносин, у яких часто брали участь і правоохоронці, що спричинило атмосферу страху й нестабільності. Зауважено, що водночас місто здійснювало спроби реформ і реорганізації ринків: запроваджувало щоденні разові збори для відвідувачів та продавців, відкривало нові ринки, переміщаючи торгівлю з центральних частин міста на околиці. Спостережено, що на тлі високої інфляції ціни постійно змінювалися, а тому окремо представлено ситуацію з торгівлею товарів за карбованці та долари, а також валютний чорний ринок.

На основі дослідження зроблено висновки, що ринки Львова в перші роки незалежності України стали важливою частиною повсякденного життя, місцем економічних і соціальних змін та трансформації.

Ключові слова: Львів, ринок, соціальна взаємодія, повсякдення, товар, купоно-карбованці, валюта, криза.

Ринкова, або базарна, торгівля традиційно займає важливе місце в українському суспільстві як форма купівлі-продажу продуктів і товарів. У 1990-х роках із поверненням до ринкових відносин приватна власність та можливість розвивати власний бізнес стали реальністю. У цей час ринки стали символом переходу до вільної економіки, що супроводжувався тривалими системними перетвореннями. Криза, яка охопила економіку на початку 1990-х років, суттєво вплинула на повсякденне життя

людей, їхні можливості трудової та творчої самореалізації, а також на соціальний захист і задоволення життєвих потреб (Дудник, Крива, 2019, с. 21).

Актуальність студії обумовлена невеликою кількістю в українській історіографії праць, присвячених історії повсякдення в перші роки становлення незалежності України. Цю проблематику досліджували: Сергій Падалка (Падалка, 2015, с. 125–131), Людмила Крива (Дудник, Крива, 2019, с. 21; Крива, Герасимов, 2022, с. 9–15), Людмила Ковпак (Ковпак, 2012, с. 159–184) та ін. Окремі проекти проводять наукові установи, зокрема Центр міської історії Центрально-Східної Європи (Проект, 2023). Відтак, щоби детально вивчити проблематику, використано не лише здобутки сучасної української історичної науки, але передусім неопубліковані матеріали Міського архіву Львівської міської ради (МА ЛМР) і публікації львівських медіа тощо.

Мета статті – проаналізувати ринки Львова не лише як місця торгівлі, але й як заклади, які впливали на щоденне життя львів'ян, адже важлива особливість базарів – їхня багатолюдність і жваве спілкування. Відтак ринки є не лише місцем торгівлі, а й середовищем соціальної взаємодії.

Зауважу, що соціальною взаємодію прийнято вважати форму соціальної комунікації (або спілкування) як систему соціальних дій щонайменше двох індивідів (чи двох соціальних спільнот) або індивіда і соціальної спільноти (Туленков, 2008, с. 51). Варто наголосити, що її основна ознака – зворотний зв'язок. Якщо інтерпретувати дефініцію крізь призму окресленої проблематики, то соціальна взаємодія на ринку є безпосередньою, адже акт купівлі будь-якої речі – це безпосередня взаємодія покупця із продавцем, де соціальний вимір дії очевидний (Туленков, 2008, с. 49–62).

Життєвий рівень львів'ян, як і більшості українців на початку 1990-х років, характеризувався низькими заробітними платами, безробіттям, що спричинило масову бідність і неспроможність людей задовольняти свої потреби в їжі, одязі, житлі тощо. До прикладу, у 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення в Україні становив 15 дол. США, а в сусідній Польщі – 150 дол. (Дудник, Крива, 2019, с. 21), відповідно це позначилося на купівельній спроможності населення. Цим проблемам передувала побудова нової економічної системи, перехід до власної валюти. Відповідно до Постанови Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання» (Постанова Президії ВРУ, 1991), в Україні від 1 січня 1992 р. вводилися купони багаторазового використання (купоно-карбованці або карбованці) як засіб розрахунків для населення. Водночас розпочався процес девальвації карбованця, що призвело до зниження його купівельної спроможності (Ковпак, 2003, с. 106–111).

У перші роки незалежності у Львові продовжували працювати старі продуктові ринки та з'являлися нові, промислові. У 1991 р. Львівська мерія прийняла ухвалу про заборону торгівлі в непристосованих місцях, т. зв. спекуляцію. Тому на продуктових ринках Львова почали з'являтися промислові товари, а їхні продавці відтіснили продавців продуктів (Боруцький, 1994с, с. 3). Однак це не вирішило проблеми, адже така торгівля не зникла. Наприклад, у Львові залишалось чимало «блошиних» ринків. У 1990-х роках на стадіоні «Торпедо», що на вул. Золотій, 32, існував однойменний ринок електротоварів (Інтерв'ю, 2024; Харчук, Михалюньо, 2024). Розгорталася торгівля на стадіоні «Україна», яку влада міста визнавала за несанкціонований продаж, т. зв. барахолку, адже продавці на початках не сплачували податки за свою діяльність. Базар швидко став найпопулярнішим у місті (Халаїм, 1993b). На кінець 1991 р. це

був єдиний речовий ринок, однак його розміщення на стадіоні, що перебував в оренді футбольного клубу «Карпати», дискредитувало спортивний осередок, тому місто було зацікавлене в перенесенні торгівлі (МА ЛМР-3, арк. 175). ЛМР у січні 1992 р. регламентувала діяльність ринку на стадіоні «Україна» (МА ЛМР-2, арк. 3). Торгівля промисловими товарами на стадіоні була узаконена, місто надало можливість проводити тут ярмарки в п'ятницю, суботу і неділю (Крук, 1991). У лютому 1993 р. ЛМР видала розпорядження про дозвіл на щоденний ярмарок на стадіоні «Україна», крім понеділка від 8 до 14 год (МА ЛМР-4, арк. 207–208).

Водночас на ринку «Центральний» (Краківський), який за рішенням міськвиконкому від вересня 1991 р. перетворили на продовольчий (Ребізант, 1995), продавці промислових товарів почали масово відтісняти продуктових, які були змушені розкладати продукти харчування неподалік тротуарів, що спричинило антисанітарію. Шевченківська районна санітарно-епідеміологічна станція наполягла на тому, щоб ліквідувати стихійну торгівлю промислових товарів. Існувала ухвала міської ради, що встановлювала право на продаж цих товарів лише на промислових ринках і забороняла їх торгівлю в невідведених місцях, наприклад, на продуктових базарах.

Рішення виконкому від 30 серпня 1994 р. тимчасово дозволило керівництву Центрального ринку обладнати ділянку на автомобільній стоянці на вул. Броварній для реалізації непродовольчих товарів індивідуального виробництва таким категоріям громадян: інвалідам Другої світової війни, інвалідам першої та другої груп, репресованим і реабілітованим, учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській атомній електростанції (Борущкий, 1994d, с. 3). Так, проблему з перенасиченням Краківського ринку намагалися вирішити на документальному рівні, однак насправді ця ухвала не діяла. Фактично, на кінець 1994 р. Краківський ринок перетворився на промисловий базар, на якому торгували одягом, взуттям тощо, до того ж покупці відзначали, що асортимент товарів був значно ширшим, ніж на стадіоні «Україна» (Іленко, 1994).

На 1993 р. у Львові існували Центральний, Галицький, Привокзальний, Винниківський, Стрийський, Новий продовольчі ринки, а також речовий ринок на стадіоні «Україна». За винятком Нового, вони розміщувалися у старих районах міста, а не в житлових частинах. Проблема ринків була наріжною, адже їх бракувало переважно в густозаселених районах міста. Ще на початку 1990-х років біля універмагу «Львів» на вул. В. Великого будували новий продовольчий ринок, однак до осені 1993 р. його так і не облаштували. Все ж ринок працював і туди сходилося багато продавців та покупців. Подібними, особливо в розпал овочевого сезону, були базари на вулицях: 700-річчя Львова (тепер – просп. В. Чорновола), Замарстинівській, Городоцькій тощо (Халаїм, 1993с).

Ці продовольчі ринки не могли повністю надати місця і створити необхідні умови громадянам для реалізації сільськогосподарської продукції, особливо в літньо-осінній період, тому в багатьох мікрорайонах міста виникали стихійні мінібазари, на яких населення сіл і міста продавало овочі, фрукти, молочні продукти тощо з порушенням санітарних вимог, тобто на землі, картонних коробках, ящиках і без належного санітарно-ветеринарного контролю. Щоби впорядкувати продаж сільськогосподарської продукції, відділ торгівлі міста разом з адміністраціями розглянув можливість узаконення стихійно організованих ринків в окремих мікрорайонах міста, запропонувавши 17 місць для облаштування мініринків, що були розташовані безпосередньо близько до житлових масивів (МА ЛМР-7, арк. 39–40). Управління містобудування та архітектури 30 серпня 1994 р. затвердило 12 із них: на вул. Широкий, 65, Шевченка, 358,

Княгині Ольги, 112, Науковій, 29, Стрийській, 57, Дністерській, 1, Манастирського, 1, Личаківській, 203, Дж. Вашингтона, 17, 700-річчя, Мазепи, а також навпроти промислового ринку «Галицьке перехрестя» (Відділ інформації, 1994) на вул. Поліській (МА ЛМР-7, арк. 39–40). У листопаді 1994 р., відповідно до рішення ЛМР, на цих місцях затвердили облаштування мініринків для продажу винятково сільськогосподарської продукції (МА ЛМР-7, арк. 40), а їхнім адміністраціям було заборонено надавати торговельні місця під реалізацію промислових товарів, алкогольних напоїв, тютюнових і кондитерських виробів, маринованої та консервованої продукції домашнього приготування, а також здавати в суборенду приміщення іншим комерційним структурам (МА ЛМР-9, арк. 134–135; Ребізант, 1995).

Уже від 1991 р. ЛМР намагалася вирішити проблему промислових ринків у Львові, реалізуючи ідею створення речового ринку на периферії міста, щоби зменшити навантаження на базари в центрі. Спільно з Шевченківською районною адміністрацією було зареєстровано торговельно-закупівельне підприємство «Галицьке перехрестя», на основі якого в майбутньому створили речовий ринок на вул. Б. Хмельницького-Поліська (МА ЛМР-3, арк. 176). Проект будівництва погодили, відповідно до розпорядженням ЛМР № 853, у грудні 1992 р., за яким було надано земельну ділянку площею 0,6 га (МА ЛМР-3, арк. 172). Тут планували спорудити павільйони та кіоски зі збірно-розбірних конструкцій, їдальню на 30 місць, провести водопостачання та водовідведення, облаштувати автостоянку на 250 автомобілів (МА ЛМР-3, арк. 183–184). У період будівництва ринку ЛМР надала підприємству додаткову земельну ділянку площею 1,4 га на вул. Поліській, щоби розширити торговельну площу й обладнати автостоянку (МА ЛМР-5, арк. 96–97, 99–100).

За понад рік від початку будівництва на наступний день після розпорядження ЛМР від 4 травня 1994 р. № 536 «Про затвердження акту державної приймальної комісії про прийняття в експлуатацію товарно-речового ринку “Галицьке перехрестя”» (МА ЛМР-8, арк. 238–239) відкрився новий облаштований ринок, який освятив о. Дмитро з церкви Святої Анни. Його основним заданням було розвантажити Краківський базар, який щораз більше набував вигляду речового. «Галицьке перехрестя» працювало щодня, крім понеділка. Площа нового ринку займала 2 га (Боруцький, 1994а), де поміщувалися: 1 000 торгових місць, 600 місць для індивідуальних осіб, 36 місць для торгівлі з легкових автомобілів, 60 місць для торгівлі з вантажних автомобілів, 28 місць для торгівлі килимами, автостоянка на 32 місця, а також смітник (МА ЛМР-8, арк. 240–242). Тут працювали кафетерії, майданчики громадського харчування, бюро інформації, а також анонсували відкриття автосервісу й бензозаправки і планувався продаж автомобілів (Боруцький, 1994а).

Варто зазначити, що відвідувачі нового ринку вважали його незручним, адже частина території була вкрита гострим камінням (Боруцький, 1994с), а асортимент товару був гірший, аніж на стадіоні «Україна» (Рудник, 1994). Однак найбільшою проблемою ринку було погане транспортне сполучення через розташування на виїзді зі Львова (Боруцький, 1994с). Добратися сюди можна було тролейбусом № 13 до кінцевої зупинки, автобусом № 14 до кінцевої зупинки або приватним автобусом з пл. Кропивницького. Відтак місто планувало ввести новий автобусний маршрут «Сихів–Галицьке перехрестя» (На якому речовому ринку, 1995).

Зауважу, що незважаючи на появу нового облаштованого речового ярмарку, ринок на стадіоні «Україна» й надалі залишався основним. До того ж відкриття ринку

«Галицьке перехрестя» так і не вирішило проблеми з торгівлею промислових товарів і на Центральному. Крім того, упродовж 1995 р. у місті активно лобіювали перенесення торгівлі речами на ще один стадіон – СКА (Стадіон спортивного клубу армії), чого так і не відбулося.

Упродовж 1996 р. у Львові стрімко відкривали нові ринки. У січні – авторинок «Зелене коло» (МА ЛМР-11, арк. 178–181) на вул. Зелений, 256А, на 300 авто (Пастернак, 1996). Крім того, відповідно до ухвали ЛМР від 2 лютого 1996 р., на вул. Богданівська, 2 працював ринок «Автомобільний» і спортивний ринок «Левандівський» на вул. Калнишевського (МА ЛМР-12, арк. 183–184). На червень 1996 р. функціювали такі продовольчі мініринки: ТзОВ (Товариство з обмеженою відповідальністю) «Сихівське» на вул. Монастирського, 1, ТзОВ «Світлиця-3» на вул. Мазепи, ТзОВ «Ярмарок» на вул. Широка (МА ЛМР-11, арк. 178–181). У вересні 1996 р. на околиці Львова (Скнилівка) урочисто відкрили ще один промисловий ринок – «Південний» (вул. Ширецька, 36), який освятив священник церкви Святих Володимира та Ольги о. Богдан. На ринку був великий павільйон із торговельними рядами, комплекс громадського харчування тощо (Гнатковський, 1996).

Організація торгівлі на ринках міста мала свої особливості. На стадіоні «Україна» продавцями могли бути люди різних соціальних і вікових категорій: «... від стареньких бабусь до власників престижних лімузинів» (Боруцький, 1993b). Пенсіонерки продавали зазвичай дрібний крам, наприклад вживаний, адже їм бракувало грошей на їжу (Боруцький, 1993b). Продавці старшого віку також часто продавали спиртні напої (Боруцький, 1993d). Торги на стадіоні «Україна» не припинялися навіть у зимові дні при 20-градусному морозі. Однак покупців тоді майже не було (Балюк, 1994b). На ринку «Галицьке перехрестя», який довго не міг вийти на рівень попередника, переважали продавці з навколишніх сіл, а також ті, хто не міг скласти конкуренцію бізнесменам на «Україні» (Боруцький, 1994c).

Зауважу, що держава не допускала спекуляції товарами. Так, відповідно до декрету «Про податок на промисел» від 1 липня 1993 р. Кабінет Міністрів України ввів патент для продавців, який можна було оформити в податковій інспекції та сплатити податок від суми мінімального розміру зарплати, що на середину 1993 р. становила 69 тис. крб. Декрет врегулював несистематичну торговельну діяльність, адже продавцям без патенту загрожував штраф. Продавці сприйняли новину не надто добре, адже податок потрібно було сплачувати наперед, не знаючи, як піде торгівля (Халаїм, 1993b). Також існував разовий патент, який могли оформити громадяни, що не займалися торгівлею систематично (Волинський, 1993).

Крім того, існував щоденний разовий збір для відвідувачів і за торгове місце для продавців. Ціна збору на ринках Львова відрізнялася та зростала через інфляційні процеси. Відповідно до ухвали ЛМР від 24 червня 1993 р. «Про місцеві податки і збори», яка встановлювала ринковий збір, базари поділялися на три категорії, що впливало на механізм ціноутворення (МА ЛМР-6, арк. 198–199). До продовольчих ринків першої категорії належали: Галицький, Привокзальний і Центральний, до другої – Новий та Стрийський, а до третьої – «Підзамче», Винниківський і Сихівський. Промислові ринки «Галицьке перехрестя», Автомобільний та на стадіоні «Україна» прирівнювалися до продовольчих базарів першої категорії (МА ЛМР-6, арк. 207).

Кожен ринок стикався із проблемами облаштування благоустрою та зручності для користувачів. Ринки сплачували високі комунальні послуги, відчувався брак

простору, а у продавців часто виникали проблеми з презентацією та захистом свого товару. До прикладу, адміністрація Галицького ринку, апелюючи до малої торгової площі, зверталася із проханням до ЛМР щодо його реставрації, а також збільшення його площі завдяки розірванню не вигідних орендних договорів з агрофірмами, які не користувалися своїми місцями («Галицький ринок», 1995). Продавці на стадіоні «Україна» облаштували своє місце орендованими столами та саморобними вітринами, прикріплюючи товар один до одного і прилавку, щоби злодії не могли його викрасти. Часто на ринках був хаос, а у проходах стояли продавці алкогольних напоїв. Щоб якось покращити візуальний вигляд ринку, адміністрація робила розмітку, забороняла торгувати в невизначених місцях, а кожен стіл чи місце мали свою нумерацію (Боруцький, 1994d). Ринок «Центральний» неодноразово ремонтували, адміністрація шукала способи вирішення проблеми з несприятливим санітарним станом, а також відсутністю автостоянки (Боруцький, 1996b). Окрім того, ринки закривали на ремонт і реконструкції тощо (Балюк, 1996; Боруцький, 1996b; Шаповал, 1995).

Ціновий моніторинг на ринках проводився щотижня. Відповідно до його даних, найчастіше найдешевшим продуктовим ринком вважався Привокзальний (Іленко, 1994a), а найдорожчим – Галицький, хоча здебільша ціни на продукти харчування майже не відрізнялися на всіх ринках міста (Фітьо, 1994). На Галицькому базарі працював торговельно-закупівельний підрозділ, який гуртом скуповував м'ясо у приїжджих селян, а потім продавав у павільйонах. Ціна на м'ясо зранку і вкінці дня була вища, ніж в обід, коли ставало менш людно («Галицький ринок», 1995). Однак покупцям було зручніше закуповуватися на Привокзальному ринку, адже той був чистішим і краще облаштованим, аніж, наприклад, Центральний (Рудева, 1994). Зауважу, що через брак місця на Галицькому ринку, який був розрахований лише на 400 осіб, значна кількість продавців перейшла на Центральний та Привокзальний ринки, а промислові товари швидко витісняли продовольчі (Іленко, 1994).

Наприкінці лютого 1993 р. Обласне управління статистики опублікувало огляд цін на окремі споживчі товари в державній і кооперативній торгівлі та на продовольчих ринках Львова. У матеріалах йшлося про цінову ситуацію у місті на продукти харчування та вказувалося, що ціни на один продукт у різних магазинах чи ринках суттєво відрізнялися. Однак варто зазначити, що ціни на продукти харчування в магазинах були значно нижчими, ніж на продовольчих ринках. До прикладу, кілограм свинини в магазині коштував 1 095 крб, тоді як на ринку – 1 500 крб, кілограм картоплі – 50 і 100 крб відповідно тощо. Але це не означало, що вигідніше було купувати їжу саме в магазинах, адже щодня там відбувалося дорожчання. Зауважу, що у статистиці подана порівняльна інформація і зазначено, що продукти харчування у Львові були значно дорожчі, ніж в інших обласних центрах України. До прикладу, та ж свинина в магазинах Івано-Франківська коштувала 1 000 крб, а на ринках – 1 500 крб, у Тернополі – 762 і 1000 крб відповідно (Халаїм, 1993a).

Моніторинг цін на промислові товари на кінець осені 1994 р. на стадіоні «Україна» та «Галицькому перехресті» засвідчив, що здебільша на одяг і взуття вони були однакові, однак на «Галицькому перехресті» деякі види товарів траплялися від 5 дол. дешевше (Ціни, 1994). Порівняння цін на одяг та техніку на стадіоні «Україна» і в державних магазинах непоказові, адже на базарі вони були винятково в доларах (Балюк, 1994a), тоді як магазини державної торгівлі продавали товари в карбованцях (Ціновий моніторинг, 1994).

Проілюструю ситуацію з цінами на кінець 1994 р. Вартість 1 дол. на середину листопада 1994 р. була приблизно 140 тис. крб. За середньої заробітної плати 1,5 млн крб це становило 10 дол. Одяг, взуття й інші промислові товари на стадіоні «Україна» стартували від 10 дол. (Вдовиченко, 1994), тож купівельна спроможність покупців була мізерною. На «Краківському» базарі, який став неофіційним головним промисловим ринком міста, асортимент був ширшим, ніж на «Україні» (Іленко, 1994b), а речі продавали і за долари, і за карбованці, надаючи перевагу останнім (Іленко, 1995). Існувала орієнтація товарів на сезонний попит. На модні фасони ціни були вищі (Боруцький, 1994b). Зазвичай покупці не купували товар одразу – вони приміряли речі, потім ходили ринком у пошуку кращого, а після того поверталися до продавців і торгувалися. Так покупець міг сторгувати ціну на товар до 5 дол. Продавці зменшували ціни, щоб мати змогу продати, однак деякі закладали підвищену до 5 дол. ціну на певний товар, щоб мати змогу її опустити (Боруцький, 1994f).

Як бачимо, на промтоварних ринках американський долар швидко замінив карбованець і навіть став домінувати, передусім через гіперінфляцію. Поміняти карбованці на долари можна було в банках, обмінниках, а також у «міняйл» – осіб, що здійснювали обмін валют на ринках, вокзалах, біля обмінних пунктів тощо. Львівські базари стали частиною валютного чорного ринку (Згодяться купони, 1993). Купівля-продаж доларів та іншої валюти на стадіоні «Україна» чи на Центральному ринку стали звичною послугою поряд із торгівлею товарів.

Гроші, товари, велика кількість людей на ринку приваблювали і криміналітет. Відзначали, що на стадіоні «Україна» та Центральному ринку була надзвичайно складна криміногенна ситуація (Рудник, 1994). Звичними тут стали кишенькові крадіжки (Спіймали кишенькового злодія, 1994; Боруцький, 1996a), шахрайство, а клієнти ринків неодноразово скаржилися на відсутність міліції (Балюк, 1994c). Однак міліція та муніципалі могли за день затримувати до 20–30 правопорушників. Відкривалися кримінальні справи не лише проти спекулянтів, а й торговців наркотиками, махінацій із купонами, пограбування тощо (О. Г., 1991). Окремим масовим явищем на ринках став рекет, коли окремі особи вимагали від продавців сплатувати «мити» за можливість торгівлі (Боруцький, 1993a).

У міських газетах неодноразово порушували питання про причетність органів правопорядку до покривання рекету або ж безпосередньої бандитської діяльності. Так, на ринках практикувалася схема, коли людина хотіла продати товар із рук, то за дозвіл на продаж потрібно було заплатити податок, наприклад 100 тис. крб, або можна було «втиснути купюру в кулак перевіряючому муніципалу» (Іленко, 1995), сплативши 50 тис. крб. Однак така схема не завжди працювала, адже, заплативши в такий спосіб одному, за декілька хвилин приходив інший, який вимагав сплатити всю суму (Іленко, 1995). Були випадки виявлення таких працівників органів правопорядку, наприклад у березні 1995 р. на Краківському ринку було затримано двох правоохоронців – майора міліції та інструктора муніципальної дружини, які збирали данину з торговців (Шурхало, 1995). Міщани неодноразово спостерігали на основних ринках ситуацію, де працівники міліції «із щирою приязню вітаються із хлопчиками у шкірянках з підкладними плечима» тощо (Крук, 1991). Варто зазначити, що у Львові були ринки, на яких ситуація з рекетом була дещо кращою. До прикладу, Галицький ринок, де до певного часу була власна система боротьби з рекетом (Романюк, 1995). Проте і тут офіцери міліції відчували тиск, а також отримували дзвінки з погрозами

(Романюк, 1995). Загалом, рекет на львівських ринках став системною проблемою, що стосувалася і покупців, і продавців, суттєво ускладнюючи торгівлю.

Отже, львівські ринки 1990-х років стали важливим соціально-економічними індикатором, відображаючи стан економіки та суспільства в умовах пострадянських трансформацій. Вони слугували не лише торговими майданчиками, а й простором, де перепліталися економічні труднощі, корупційні схеми та соціальні конфлікти.

Міська влада намагалася реформувати торговельну діяльність у Львові. Зокрема, для вирішення проблеми стихійності, що спричиняла антисанітарію, були спроби організувати торгівлю у визначених місцях. Відповідно до класифікації ЛМР, ринки поділяли на продовольчі та промислово-товарні (речові). Продовольчі були трьох категорій, відповідно до механізмів оподаткування. До першої категорії належали Центральний, Галицький і Привокзальний ринки, на яких продавці сплачували найвищий відсоток податку; до другої – Новий та Стрийський, а до третьої – Підзамчівський, Винниківський та Сихівський. Поступово з'являються продовольчі мініринки, що сплачували податки в бюджет районних адміністрацій міста.

До промислово-товарних ринків належали: базар на стадіоні «Україна», який від 1991 р. був єдиним у цій категорії, «Галицьке перехрестя», відкритий 1994 р., та Південний – 1996 р. Сюди ж відносили спортивний та два автомобільні ринки. Відкриття нових торговельних місць сприяло не лише розвитку конкуренції між ринками, а й було частиною стратегії міста, щоб перенести торгівлю промисловими товарами, зокрема зі стадіону «Україна», розвантажити центр тощо.

На популярність ринків впливали такі чинники: вартість та асортимент товару, локація, інфраструктура, безпека. І якщо ринок на стадіоні «Україна» був популярний серед різного контингенту міщан та гостей міста, то «Галицьке перехрестя» – зручним для покупців із навколишніх сіл.

Складна криміногенна ситуація та рекет на львівських ринках 1990-х років відображали глибокі соціально-економічні проблеми пострадянського періоду. Ринки, які були основними центрами торгівлі та взаємодії, одночасно стали осередками тіньової економіки, де крадіжки, шахрайство й рекет набули системності. Часто до цих незаконних схем були залучені й правоохоронні органи, що створювало атмосферу страху та невизначеності для підприємців і звичайних громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Балюк, Н. (1994а, 22 січня). На «Україні», кажуть, гривню продавали... *Високий замок*, 2.

Балюк, Н. (1994б, 17 лютого). Ще не змерзла «Україна», бо там ще й торгують. *Високий замок*, 3.

Балюк, Н. (1994с, 5 липня). «Зелений» починає блякнути під літнім сонечком. *Високий замок*, 3.

Балюк, Н. (1996, 30 березня). На Краківському ринку новий завал... і не тільки даху. *Високий замок*, 4.

Боруцький, Ю. (1993а, 9 січня). Ще на два рекетири менше. *Високий замок*, 2.

Боруцький, Ю. (1993б, 4 лютого). Ціни знову «поповзли» вгору. *Високий замок*, 2.

Боруцький, Ю. (1993с, 23 березня). Торгують бабусі. І мільонери теж... *Високий замок*, 3.

Боруцький, Ю. (1993d, 28 серпня). На календарі літо, а на ринку вже осінь. *Високий замок*, 3.

Боруцький, Ю. (1994а, 12 травня). «Україна» має вже конкурента – «Галицьке перехрестя». *Високий замок*, 3.

Боруцький, Ю. (1994b, 26 травня). «Україна» модернізується. Товар прив'язують мотузкою... *Високий замок*, 3.

Боруцький, Ю. (1994с, 21 липня). «Йдеш на «Галицьке перехрестя» – взувай старі мешти...». *Високий замок*, 4.

Боруцький, Ю. (1994d, 20 вересня). Кожному товару – свій прилавок, або про старі й нові проблеми Краківського ринку. *Високий замок*, 3.

Боруцький, Ю. (1994е, 20 вересня). Під осінній дощ зростає курс долара і падає – купон. *Високий замок*, 1.

Боруцький, Ю. (1994f, 27 жовтня). Ринок є ринок: хочеш купити дешевше – торгуйся. *Високий замок*, 3.

Боруцький, Ю. (1996а, 23 квітня). Окуляри «Хамелеон» – останній крик моди *Молода Галичина*, 2.

Боруцький, Ю. (1996b, 5 жовтня). Краківський ринок – не Сорочинський ярмарок, але і не базар... *Високий замок*, 4.

Вдовиченко, Г. (1994, 15 листопада). Сніг впав уперше, а купон – уже в котрий раз. *Високий замок*, 3.

Відділ інформації Львівського міськвиконкому. Будують нові ринки. (1994, 17 листопада). *Високий замок*, 3.

Волинський, О. (1993, 14 жовтня). Обійти закон не вдасться нікому. *Високий замок*, 2.

«Галицький ринок» – це вам не базар, а підприємство. (1995, 24 січня). *Високий замок*, 2.

Гнатковський, Б. (1996, 26 вересня). Ринок «Південний» уже відкрито! *Молода Галичина*, 2.

Дудник, О., Крива, Л. (2019). Соціальні параметри повсякденності в Україні на початку незалежності (1991–1993 рр.). *European philosophical and historical discourse*, 5/1, 21–26.

Згодяться купони й без номерів. (1993, 12 червня). *Високий замок*, 3.

Іленко, З. (1994а, 26 листопада). Бізнесмени диктують свою ціну. *Високий замок*, 2.

Іленко, З. (1994b, 29 листопада). Кому долар, кому – купон. *Високий замок*, 2.

Іленко, З. (1995, 14 лютого). Скупий платить двічі. *Високий замок*, 1.

Інтерв'ю з Диким Любомиром Степановичем, 1951 р. н., записане у м. Львів 17 липня 2024 р. *Архів автора*.

Ковпак, Л. В. (2003). *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)*. Київ.

Ковпак, Л. (2008). Купон багаторазового використання, купон, купоно-карбованець, український карбованець. В *Енциклопедія історії України* (Т. 5: Кон–Кю). Київ.

Ковпак, Л. (2012). Життєвий простір: соціальні параметри повсякденності (1991–2010 роки). *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки)*, 159–184.

Крива, Л., Герасимов, Т. (2022). Українці в «лихих дев'яності»: повсякденна практика виживання. *Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник нау-*

кових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 57/2, 9–15. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-2>

Крук. (1991, 23–24 жовтня). Ісус виганяв торговців з храму. А хто їх вижене з «України»? І куди пожене? *Ратуша*, 3.

Купони в березні. (1992, 5 березня). *Молода Галичина*, 2.

МА ЛМР-1: Миський архів Львівської міської ради (МА ЛМР), ф. 9 (Виконком Львівської міської ради), оп. 2, спр. 4338, 342 арк.

МА ЛМР-2: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4430, 294 арк.

МА ЛМР-3: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4457, 252 арк.

МА ЛМР-4: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4474, 226 арк.

МА ЛМР-5: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4500, 250 арк.

МА ЛМР-6: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4568, 410 арк.

МА ЛМР-7: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4628, 103 арк.

МА ЛМР-8: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4653, 248 арк.

МА ЛМР-9: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4723, 233 арк.

МА ЛМР-10: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4745, 173 арк.

МА ЛМР-11: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4810, 258 арк.

МА ЛМР-12: МА ЛМР, ф. 9, оп. 2, спр. 4873, 250 арк.

На якому речовому ринку у Львові можна спокійно оглянути та придбати речі на будь-який смак і за вигідну ціну з усіх куточків земної кулі? Реклама. (1995, 19–25 травня). *Post Поступ*, 4.

О. Г. (1991, 20 вересня – 1 жовтня). На львівських ринках. *Ратуша*, 3.

О. У. (1993, 25 листопада). На прес-конференції у міській держадміністрації 22.11.1993 р. *Ратуша*, 3.

Падалка, С. (2015). Матеріальне забезпечення як чинник повсякдення селянства незалежної України. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, 13, 125–131. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2015_13_21

Пастернак, Я. (1996, 15 лютого). У Львові – новий авторинок. *Високий замок*, 3.

Постанова Президії Верховної Ради України від 09.09.1991 р. «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання». (1991). *Верховна Рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1519-12#Text>

Проект (ВИ)жити в 90-х. (2023). *Центр міської історії Центрально-Східної Європи*. <https://90s.lvivcenter.org/uk/about/>

Ребізант, Р. (1995, 24–31 березня). Ще один львівський стадіон можуть віддати під «барахолку». *Post Поступ*, 1, 8.

Романюк, П. (1995, 13 липня). Галицькі «розборки» під сузір'ям... *Молода Галичина*, 5.

Рудева, С. (1994, 24 листопада). Ціни на ринку визначають покупці? *Високий замок*, 2.

Рудник, С. (1994, 26 липня). «Вам по кишені штани, шорти чи лише плавки?». *Високий замок*, 3.

Спіймали кишенькового злодія. (1994, 18 січня). *Високий замок*, 2.

Туленков, М. (2008). Організаційна взаємодія в соціологічному дискурсі. *Український соціум*, 4/27, 49–62. <https://doi.org/10.15407/socium2008.04.049>

Фітьо, І. (1994, 11 жовтня). Крутіть слоїки на зиму, бо інакше інфляція скрутить вас. *Високий замок*, 3.

Халаїм, К. (1993а, 23 лютого). Магазин і базар змагаються – хто дорожчий. *Високий замок*, 2.

Халаїм, К. (1993b, 27 липня). «Барахолка» буде платити податок. *Високий замок*, 3.

Халаїм, К. (1993c, 2 жовтня). Скільки ринків потрібно Львову? *Високий замок*, 3.

Харчук, Х., Михалюньо, М. (2024). Вул. Золота, 32 – колишній стадіон клубу «Гасмонея», «Торпедо». *Центр міської історії Центрально-Східної Європи*. <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/zolota-32-sp/>

Ціни на непродовольчі товари на ринках Львова на 27 листопада 1994 р. (1994, 3 грудня). *Високий замок*, 2.

Ціновий моніторинг. (1994, 24 грудня). *Високий замок*, 2.

Шаповал, В. (1995, 15 квітня). Новітня історія Краківського ринку. *Молода Галичина*, 3.

Шурхало, Д. (1995, 14–20 квітня). У цінах на товари та послуги закладено вартість хабарів службовцям і рекету. *Post Поступ*, 8.

REFERENCES

Baliuk, N. (1994a, Sichen 22). Na «Ukraini», kazhut, hryvniu prodavaly... *Vysoky zamok*, 2 (in Ukrainian).

Baliuk, N. (1994b, Liutyi 17). Shche ne zmerzla «Ukraina», bo tam shche y torhuiut. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Baliuk, N. (1994c, Lypen 5). «Zelenyi» pochynaie bliaknuty pid litnim sonechkom. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Baliuk, N. (1996, Berezen 30). Na Krakivskomu rynku novyi zaval... i ne tilky dakhu. *Vysoky zamok*, 4 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1993a, Sichen 9). Shche na dva reketyry menshe. *Vysoky zamok*, 2 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1993b, Liutyi 4). Tsiny znovu «popovzly» vhoru. *Vysoky zamok*, 2 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1993c, Berezen 23). Torhuiut babusi. I milionery tezh... *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1993d, Serpen 28). Na kalendari lito, a na rynku vzhe osin. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1994a, Traven 12). «Ukraina» maie vzhe konkurenta – «Halytske perekhrestia». *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1994b, Traven 26). «Ukraina» modernizuietsia. Tovar pryviazuiut motuzkoiu... *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1994c, Lypen 21). «Idesh na «Halytske perekhrestia» – vzuvai stari meshty...». *Vysoky zamok*, 4 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1994d, Veresen 20). Kozhnomu tovaru – svii prylyavok, abo pro stari y novi problemy Krakivskoho rynku. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1994e, Veresen 20). Pid osinnii doshch zrostaie kurs dolara i padaie – kupon. *Vysoky zamok*, 1 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1994f, Zhovten 27). Rynok ye rynek: khochesh kupyty deshevshe – torhuisia. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Borutskyi, Yu. (1996a, Kviten 23). Okuliary «Khameleon» – ostannii kryk mody *Moloda Halychyna*, 2 (in Ukrainian).

- Borutskiy, Yu. (1996b, Zhovten 5). Krakivskiy rynek – ne Sorochynskiy yarmarok, ale i ne bazar... *Vysokiy zamok*, 4 (in Ukrainian).
- Vdovychenko, H. (1994, Lystopad 15). Snih vpav upershe, a kupon – uzhe v kotryi raz. *Vysokiy zamok*, 3 (in Ukrainian).
- Viddil informatsii Lvivskoho miskvykonkomu. Buduiut novi rynky. (1994, Lystopad 17). *Vysokiy zamok*, 3 (in Ukrainian).
- Volynskiy, O. (1993, Zhovten 14). Obity zakon ne vdastsia nikomu. *Vysokiy zamok*, 2 (in Ukrainian).
- «Halytskyi rynek» – tse vam ne bazar, a pidpriemstvo. (1995, Sichen 24). *Vysokiy zamok*, 2 (in Ukrainian).
- Hnatkovskiy, B. (1996, Veresen 26). Rynek «Pivdennyi» uzhe vidkryto! *Moloda Halychyna*, 2 (in Ukrainian).
- Dudnyk, O., Kryva, L. (2019). Sotsialni parametry povsiakdenosti v Ukraini na pochatku nezalezhnosti (1991–1993 rr.). *European philosophical and historical discourse*, 5/1, 21–26 (in Ukrainian).
- Zghodiatsia kupony y bez nomeriv. (1993, Cherven 12). *Vysokiy zamok*, 3 (in Ukrainian).
- Ilenko, Z. (1994a, Lystopad 26). Biznesmeny dyktuiut svoiu tsinu. *Vysokiy zamok*, 2 (in Ukrainian).
- Ilenko, Z. (1994b, Lystopad 29). Komu dolar, komu – kupon. *Vysokiy zamok*, 2 (in Ukrainian).
- Ilenko, Z. (1995, Liutyi 14). Skupyi platyt dvichi. *Vysokiy zamok*, 1 (in Ukrainian).
- Interviu z Dykym Liubomyrom Stepanovychem, 1951 r. n., zapysane u m. Lviv 17 lypnia 2024 r. [Interview]. *Arkhiv avtora* (in Ukrainian).
- Kovpak, L. V. (2003). *Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naseleння Ukrainy v druhii polovyni XX st. (1945–2000 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Kovpak, L. (2008). Kupon bahatorazovoho vykorystannia, kupon, kuponokarbovanets, ukrainskyi karbovanets. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 5: Kon–Kiu). Kyiv (in Ukrainian).
- Kovpak, L. (2012). Zhyttievyi prostir: sotsialni parametry povsiakdenosti (1991–2010 roky). *Zhyttievyi prostir Ukrainy: politychnyi ta humanitarnyi vymiry (1991–2010 roky)*, 159–184 (in Ukrainian).
- Kryva, L., & Herasymov, T. (2022). Ukraintsi v «lykhi devianosti»: povsiakdena praktyka vyzhyvannia. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Mizhvuzivskiy zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 57/2, 9–15. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-2> (in Ukrainian).
- Kruk. (1991, Zhovten 23–24). Isus vyhaniav torhovtsiv z khramu. A khto yikh vyzhene z «Ukrainy»? I kudy pozhene? *Ratusha*, 3 (in Ukrainian).
- Kupony v berezni. (1992, Berezen 5). *Moloda Halychyna*, 2 (in Ukrainian).
- Miskyi arkhiv Lvivskoi miskoi rady (MA LMR), f. 9 (Vykonkom Lvivskoi miskoi rady), op. 2, spr. 4338, 342 ark. (in Ukrainian).
- MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4430, 294 ark. (in Ukrainian).
- MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4457, 252 ark. (in Ukrainian).
- MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4474, 226 ark. (in Ukrainian).
- MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4500, 250 ark. (in Ukrainian).

- MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4568, 410 ark. (in Ukrainian).
MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4628, 103 ark. (in Ukrainian).
MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4653, 248 ark. (in Ukrainian).
MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4723, 233 ark. (in Ukrainian).
MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4745, 173 ark. (in Ukrainian).
MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4810, 258 ark. (in Ukrainian).
MA LMR, f. 9, op. 2, spr. 4873, 250 ark. (in Ukrainian).

Na yakomu rechovomu rynku u Lvovi mozna spokiino ohlianyty ta prydbaty rechi na bud-iakyyi smak i za vyhidnu tsinu z usikh kutochkiv zemnoi kuli? Reklama. (1995, Traven 19–25). *Post Postup*, 4 (in Ukrainian).

O. H. (1991, Veresen 20 – Zhovten 1). Na lvivskykh rynkakh. *Ratusha*, 3 (in Ukrainian).

O. U. (1993, Lystopad 25). Na pres-konferentsii u miskii derzhadministratsii 22.11.1993 r. *Ratusha*, 3 (in Ukrainian).

Padalka, S. (2015). Materialne zabezpechennia yak chynnyk povsiakdennia selianstva nezaleznoi Ukrainy. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Seriiia 6. Istorychni nauky*, 13, 125–131. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2015_13_21 (in Ukrainian).

Pasternak, Ya. (1996, Liutyi 15). U Lvovi – novyi avtorynok. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Postanova Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 09.09.1991 r. «Pro vvedennia v obih na terytorii respubliky kuponiv bahatorazovoho vykorystannia». (1991). *Verkhovna Rada Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1519-12#Text> (in Ukrainian).

Proiekt (VY)zhyty v 90-kh. (2023). *Tsentr miskoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. <https://90s.lvivcenter.org/uk/about/> (in Ukrainian).

Rebizant, R. (1995, Berezen 24–31). Shche odyin lvivskyy stadion mozhut viddaty pid «barakholku». *Post Postup*, 1, 8 (in Ukrainian).

Romaniuk, P. (1995, Lypen 13). Halytski «rozboroky» pid suziriam... *Moloda Halychyna*, 5 (in Ukrainian).

Rudieva, S. (1994, Lystopad 24). Tsiny na rynku vyznachaiut pokuptsi? *Vysoky zamok*, 2 (in Ukrainian).

Rudnyk, S. (1994, Lypen 26). «Vam po kysheni shtany, shorty chy lyshe plavky?». *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Spiimaly kyshenkovoho zlodiiia. (1994, Sichen 18). *Vysoky zamok*, 2 (in Ukrainian).

Tulenkov, M. (2008). Orhanizatsiina vzaiemodiia v sotsiolohichnomu diskursi. *Ukrainskyi sotsium*, 4/27, 49–62. <https://doi.org/10.15407/socium2008.04.049> (in Ukrainian).

Fito, I. (1994, Zhovten 11). Krutit sloiky na zymu, bo inakshe inflitsiia skrutyt vas. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Khalaim, K. (1993a, Liutyi 23). Mahazyn i bazar zmahaiutsia – khto dorozhchyyi. *Vysoky zamok*, 2 (in Ukrainian).

Khalaim, K. (1993b, Lypen 27). «Barakholka» bude platyty podatok. *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Khalaim, K. (1993c, Zhovten 2). Skilky rynkiv potribno Lvovu? *Vysoky zamok*, 3 (in Ukrainian).

Kharchuk, Kh., & Mykhaliuno, M. (2024). Vul. Zolota, 32 – kolyshnii stadion klubu «Hasmoneia», «Torpedo». *Tsentr miskoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/zolota-32-sp/> (in Ukrainian).

Tsiny na neprodovolchi tovary na rynkakh Lvova na 27 lystopada 1994 r. (1994, Hruden 3). *Vysokyi zamok*, 2 (in Ukrainian).

Tsinovyi monitorynh. (1994, Hruden 24). *Vysokyi zamok*, 2 (in Ukrainian).

Shapoval, V. (1995, Kvitin 15). Novitnia istoriia Krakivskoho rynku. *Moloda Halychyna*, 3 (in Ukrainian).

Shurkhalo, D. (1995, Kvitin 14–20). U tsinakh na tovary ta posluhy zakladeno vartist khabariv sluzhbovtsiam i reketu. *Post Postup*, 8 (in Ukrainian).

Liubomyr DYKYI

PhD Student of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6095-0725>

e-mail: lyubomyr.dykyi@gmail.com

LVIV MARKETS: TRANSITION TO FREE ECONOMY & PLACES OF SOCIAL INTERACTION

The paper analysed the activity of Lviv markets during the transition to a free-enterprise economy as places where a new culture of sale and consumption developed, as well as places where social interaction took place. In the first years of independence, old food markets continued to function in Lviv and new industrial markets appeared, which became a symbol of the transition to capitalism, which was accompanied by long-term systemic transformations that the state tried to control. The contradictory processes of the formation of the business model in the first years of Ukraine's independence are shown.

Based on the analysis of a wide range of archival sources and publications of city and regional periodicals, the author focused on describing the market environment, the local contingent, the unauthorized sale of goods, characterized the types and activities of city markets, their appearance and improvement, price policy, etc.

Corruption and racketeering became an integral part of market relations, which often involved law enforcement, which created an atmosphere of fear and instability. At the same time, the city attempted to reform and reorganize the markets. Daily one-time fees for visitors and sellers were introduced, new markets were opened, and thus attempted to move trade from the central parts of the city to the outskirts. Against the backdrop of high inflation, prices were constantly changing, and therefore the situation with trade for rubles and dollars, as well as black market of currency exchange, is presented as a separate aspect.

The author came to the conclusions that the markets of Lviv in the first years of Ukraine's independence became a place of economic and social changes and transformation.

Key words: Lviv, market, social interaction, everyday life, goods, karbovanets, coupons, currency, crisis.

УДК [904:726.596:271.73:246.5](477.81)
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-154-164

Віра ГУПАЛО

*доктор історичних наук
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9946-8935>
e-mail: gupaloarcheo@ukr.net*

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

*кандидат історичних наук
науковий працівник
Державного історико-культурного заповідника м. Дубно
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-1511>
e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com*

РІДКІСНИЙ МЕДАЛЬЙОН ІЗ ПОХОВАННЯ У КРИПТІ КАРМЕЛІТСЬКОГО КОСТЕЛУ В ДУБНІ

Розглянуто обставини, що обумовили доступ дослідників у підземелля костелу. У 2011 р. здійснено попереднє обстеження, під час якого з'ясовано кількість погребальних комор, стан збереження поховань. У 2017 р. проведено рятівні дослідження під час упорядкування крипти. Метою цих праць було визначено усунення із приміщення решток поруйнованих останків для подальшого їх перезахоронення на території монастиря.

Представлено коротку історію виникнення монастиря, основні етапи його функціонування, перепрофілювання і закриття. Відзначено основні риси архітектури костелу Святого Йосипа та місцезнаходження крипти. На сьогодні встановлено планувальну структуру підземелля, влаштованого під центральним нефом. Виявлено дві комори, у східній із яких у стінах були заглиблення-ніші, призначені для індивідуальних поховань.

Зазначено, що поховання, здійснені свого часу у крипті, збереглися в дуже зруйнованому стані – скупчення розрізаних кісток скелетів залягали не в анатомічному порядку. Зібрано 40 уцілілих черепів. Між останками зафіксовано низку артефактів, які репрезентують поховальний інвентар, здебільша це особисті предмети християнського благочестя та елементи аксесуарів до верхнього одягу і взуття. Основну увагу зосереджено на аналізі одного медальйона, який на теренах України знайдено вперше.

Зазначено, що іконографія медальйона пов'язана з відомим в Іспанії санктуарієм у м. Сарагоса, де розташована базиліка Матері Божої Сарагоської – патронки всього іспанського світу. Встановлено, що на аверсі знахідки зображена постать Діви Марії з Дитятком Ісусом, а особливістю цієї композиції є те, що Богородиця стоїть на колоні (яшмовій), у підніжжі якої – на колінах св. Яків Апостол Старший з учнями. Констатовано, що кожний елемент зображення наділений християнською символікою, тому

детально розглядається ідейний зміст сюжету й історія його виникнення, безпосередньо пов'язані з місіонерською діяльністю св. Якова на території іспанських провінцій Римської імперії відразу після воскресіння Ісуса Христа.

На зворотній поверхні медальйона представлено образ св. Бенедикта Нурсійського. Стверджено, що предмети довкола святого відображають основні етапи його життя, а символіка окремих із них своїм корінням сягає подій, про які мовиться у Старому Заповіті.

Виснувано, що виявлений у кармелітському костелі в Дубні медальйон має аналогію, відомі з теренів Центральної та Західної Європи, звідки паломницьким шляхом чи за посередництвом ченців-бенедиктинців він потрапив до України. Наголошено, що зображення образу Матері Божої дель Пілар (на Колоні) Сарагоської на аверсі медальйона – на сьогодні єдина подібна знахідка в Україні.

Ключові слова: Дубно, кармелітський костел, крипта, поховання, медальйон, Матір Божа дель Пілар зі Сарагоси, св. Бенедикт.

У 2017 р. на звернення дубенського протоєрея Василя Лозинського парафіяни запланували здійснити благоустрій у підземеллі колишнього костелу Святого Йосифа в м. Дубно. Храм був частиною архітектурного ансамблю монастиря ордену Пресвятої Діви Марії з гори Кармель. Первісно тут розміщувалася жіноча обитель кармеліток червичкових. Монастир заснований 1688 р.¹ Костел побудований у стилі раннього барокко. Це – тринефна, чотиристовпна споруда; середній неф перекритий хрещатим склепінням, бічні – лучковим на підпружних арках (рис.); під центральним нефом – крипта для черниць (Wanat, 1996, s. 118). Головний південний фасад храму розмежований пілястрами й увінчаний трикутним фронтоном (Жаріков, 1985, с. 303). До східного фасаду костелу прилягає двоповерховий келійний корпус у плані літерою «Г», уздовж головного фасаду якого влаштовано відкриту аркаду-галерею (фото 1).

З огляду на розташування в будівлі медзакладу, жодні археологічні дослідження на його території не проводилися. Перші обстеження підземної ділянки костелу здійснено 2011 р.² Встановлено, що підземелля складаються із двох приміщень: одне з них (західне) розташоване відразу при вході у храм і його використовували як сховище продуктів для медзакладу; короткий прохід з'єднував цю західну комору зі східною. Саме в останній стверджено присутність поховань, уже пограбованих і зруйнованих, – останки залягали не в анатомічному порядку (фото 2).

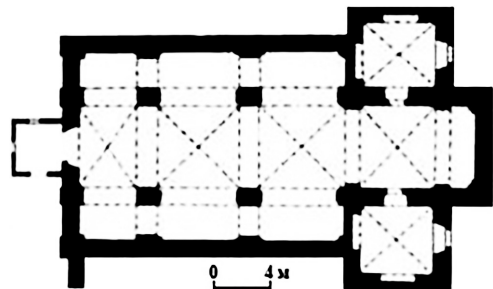

Рис. Дубно. План кармелітського костелу Святого Йосифа
(за Памятники градостроительства..., 1985)

¹ У 1890 р. усю територію обители передано православної спархії (Хрестовоздвиженській пустині). Костел перетворено на церкву в честь преподобного Йова Почаївського. У 1922 р. комплекс передано кармелітам босим, а незабаром черницям – сестрам Провидіння. У 1939 р. монастир ліквідовано, а з 1946 р. у колишніх монастирських будівлях розміщено медичний заклад – онкодиспансер.

² Обстеження проводив Юрій Пшеничний, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

Фото 1. Дубно. Кармелітський костел Святого Йосифа. Східний фасад келійного корпусу (на передньому плані) і храму (на задньому). Листівка початку XX ст.

*Фото 2. Дубно. Кармелітський костел Святого Йосифа. Крипта. Знищені поховання. 2017 р.
Фото – Ю. Пшеничний*

Привертало увагу планування східної комори: у її східній стіні були дві невисокі, горизонтально витягнуті ніші, завдовжки в людський зріст; цілісність стінок, якими замуровано вхід у ніші, була вже пошкоджена грабіжницькими пробоїнами (фото 3). В одній із них (дальній) було безладне скупчення кісток (фото 4), а у другій – рештки тілопокладення без черепа, що дає змогу пов'язувати ніші з індивідуальними склепами. У південній стіні комори був ще один замурований отвір. Те, що за ним криється (прохід до наступної погребальної камери чи ніша), дадуть можливість встановити майбутні дослідження.

Перші археологічні роботи в межах східної погребальної комори здійснено у 2017 р. Дослідження відбувалися під керівництвом Юрія Пшеничного за участю Віталія Ткача і Дмитра Бороденка. Це був археологічний нагляд у процесі впорядкування крипти – усунення решток останків та їх підготовка до перезахоронення. На початок робіт встановлено, що долівку крипти вкривав щільний шар напівзотлілого сильно зволоженого дерева впереміж із розрізненими людськими кістками та черепами. Підвищену вологість відзначено ще 2011 р., коли спостерігалось підтоплення частини приміщення. У процесі розчистки утворених нашарувань виявлено черепи 40 осіб, а також розрізнені кістки скелетів³. Серед останків зафіксовано низку артефактів: медальйони (11 од.), бронзове розп'яття, натільний хрест та іконку, щиток від персня, перстень-печатку, металевий гудзик, пряжки (взуттєві й поясні – 16 од.) і рамки до них. Відтак мета статі – проаналізувати цей рідкісний зразок релігійного медальєрства.

Медальйон овальної форми розміром 3,2×2,1×0,15 см (із вушком). Вушко цільнолите, розміщене перпендикулярно до площини зображення (фото 5). Рельєф пластичний, двосторонній. Артефакт виконаний із мосяжу, відлитий у ливарній формі. Обидві площини медальйона дуже знищені, тому зображення, а тим паче написи, читаються дуже слабо.

Опис медальйона. Аверс: Матір Божа на Колоні Сарагоська (фото 5а). Усю площину по вертикальній осі займає зображення постаті Богородиці з Дитятком Ісусом на лівому рамені, які стоять на колоні. Майже посередині висоти колони поміщено рельєфний хрест. У її підніжжі, обабіч неї – фігури чоловіків на колінах (один – праворуч, два – ліворуч). На передньому плані ліворуч від колони – чоловік, зображений у профіль; у нього коротке до потилиці волосся й густа широка, але коротка борода; плечі огортає пелерина, з-під якої видніється широке вбрання, підперезане на талії; ледь зігнутою в лікті правою рукою він тримає основу довгого посоха, який, сягаючи понад головою, завершується кулькою. На правому плечі пелерини помітне затерте потовщення – найімовірніше, це зображення мушлі. Довкола постаті Матері Божої по краю медальйона скорочений напис, виконаний маюскулом із шерифами: «N[UESTRA]-S[ENORA] DEL-PILAR-DE-ZAR [AGOZA]» («*Наша Пані на Колоні Сарагоська*»).

Реверс: Святий Бенедикт (фото 5б). У центрі площини поміщено постать чоловіка в повний зріст. Риси обличчя схематичні, виділяється чітко окреслена голова з рештками волосся на потилиці, густа довга до грудей борода. Навколо голови – німб у вигляді променистого саява. Одягнений чоловік у довгу сутану, що дрібними бганками опадає від грудей до долу. У правій руці, зігнутий у лікті та піднесений до-

³ Із низки об'єктивних обставин антрополог не був залучений до цих досліджень.

Фото 3. Дубно. Кармелітський костел Святого Йосифа. Крипта. Ніші у східній погребальній коморі. 2017 р. Фото – Ю. Пшеничний

Фото 4. Дубно. Кармелітський костел Святого Йосифа. Крипта. Ніша з рештками поховання. 2017 р. Фото – Ю. Пшеничний

Фото 5. Дубно. Кармелітський костел Святого Йосифа. Крипта. Медальйон (Матір Божя Сарагоська/св. Бенедикт), XVIII ст.

Фото – Ю. Пшеничний

гори, він тримає рівнораменний хрест із фігурними кінцями; лівою, ледь зігнутою у лікті, притискає до тулуба велику книжку in folio. Ліворуч біля ніг св. Бенедикта зображений крук, представлений у профіль із головою, поверненою до святого; у дзьобі птах тримає шматок хліба. Нижню праву частину постаті святого прикриває овальний щит, центральне поле якого займає рівнораменний хрест із розширеними кінцями.

Обабіч постаті напис: «CRVX S(ANCTA) P(ATRIS) BENE(DICTI)» («Хрест святого отця Бенедикта»). По периметру щита – «I(ESV) H(OMINVM) S(ALVATOR) V(ADE) R(ETRO) S(ATANA) N(ON) S(AVDE) M(IHI) V(ANA) S(VNT) M(ALA) Q(VAC) L(IBAS) I(PSE) V(ENENA) B(IBAS)» («Ісус Ізбавитель людства, відступи сатано, ти мені не радь марнолюбство, погані ті речі, які тобі до смаку, отруту пий сам»); між раменами хреста – «C(RVX) S(ANCTI) P(ATRIS) B(ENEDICTI)» («хрест святого отця Бенедикта»); по вертикальному рамені – «C(RVX) S(ACRA) S(IT) M(IHI) L(VX)» («хай хрест святий буде мені світлом»); по горизонтальному – «N(ON) D(RACO) S(IT) M(IHI) D(VX)» («а не сатана поводитим»).

Зображення на медальйоні дуже відрізняються за змістом. Композиція на аверсі, присвячена *«Матері Божій дель Пілар (на Колоні) зі Сарагоси»*⁴ (фото 5а), репрезентує іконографічний тип Богородиці, пов'язаний із регіональними подіями. Виникнення цього культу обумовлене євангелізацією різних провінцій Римської імперії, яку здійснювали учні Ісуса Христа відразу після Його воскресіння. Події, що розгорнулися на території Іспанії, були безпосередньо пов'язані з іменем святого апостола Якова Старшого.

Свою місіонерську діяльність він розпочав у північно-західній частині півострова, де розташовувалися провінції Галісія й Астурія. У цій гірській країні кельтські племена трималися відособлено. І саме в їхнє середовище ніс слово Боже св. Яків. Він дістався витоків р. Ембро і, просуваючись уздовж русла, хрестив новонавернених у її водах, але, не досягнувши значних успіхів, зневірився у своїх силах. Так у 40 р. н. е. він прийшов у містечко Цезараугуста, став у відчай гаряче молитися і був обдарований видіння. Йому з'явилася Богородиця, яка на той час була ще жива й добре знала Якова. В оточчі сйива й незліченної кількості ангелів Діва Марія, щоб підтримати його в подоланні перешкод, вручила колону з яшми разом із дерев'яною статуеткою, довкола якої святий разом зі своїми учнями мали побудувати храм, а після того він міг повернутися додому.

Місто Цезараугуста сьогодні відоме як Сарагоса. Святий Яків з учнями збудували церкву, яка в наступні епохи поступово розбудовувалася. Це був перший в історії християнства храм, присвячений Матері Божій. Нині – це найбільша катедральна базиліка Іспанії під назвою Нуестра Сеньора дель Пілар, а Богородицю Сарагоську вшановують як опікунку всього іспанського світу. Сьогодні подарований Дівою Марією стовп із коричневої яшми схований під шатами зі срібла. Його увінчує дерев'яна фігура Богородиці – це копія, яку вже значно пізніше, у 1435 р., вирізьбив скульптор Хуан де ла Уерта (Juan de la Huerta) (Аумамі, 2015).

На медальйоні св. Яків представлений у шатах пілігрима. Натомість зображення мушлі на правому плечі вказує на глибший зміст, пов'язаний з останнім етапом життя святого. Отож, коли собор у Сарагосі збудували, св. Яків висвятив на священника

⁴ Зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Дубно (інвентарний номер: Кн. 11346/А-2097).

одного з учнів, а сам повернувся до Палестини. Але невдовзі після донесення його заарештували. Як свідчить легенда, імператор Агриппа (Marcus Julius Agrippa), внук Ірода (πέρσις), власноруч відтяв йому голову. Крім того, Агрипа не дозволив поховати тіло. Вночі учні викрали тлінки святого, вклали в саркофаг і помістили у човен. Одні джерела свідчать, що учні самі відвезли останки в Іспанію, до місцевості Ірія Флавія, і поховали в таємному місці. Так святий повернувся на Іберійський півострів, щоби вже довіку здійснювати свій місіонерський подвиг. Важливо згадати, що кількामісячне перебування жалобного човна у воді призвело до того, що його дно було рясно обліплене мушлями морського гребінця. Загалом, св. Яків багато подорожував. А те, що в останній подорожі його супроводжували мушлі, визнано за прикметну обставину. Відтоді їх почали ототожнювати зі святим і його мандрами, а самі вони – найвідоміший символ братства пілігримів, патроном яких і є св. Яків.

Щодо медальйонів, присвячених Матері Божій дель Пілар, то найдавніші зразки відомі з початку XVI ст. Іконографічним прототипом для них було різьблення XV ст., яке пов'язують з іменем Х. де ла Уерта, художника з Дарока. Упродовж XVI–XVII ст. помітна певна диференціація композицій. Богородицю на колоні зображали сидячою на троні, позаду якого проглядалися обриси міської забудови; Її постать на незначному фрагменті колони в супроводі ангела/ангелів могла займати всю поверхню медальйона; у півніжній колоні поміщали одну уклінну постать св. Якова. Поступово у XVII ст. викристалізувався той образ, який у межах певних модифікацій був вжитку до середини XIX ст. Центральну поверхню медальйона займає Богородиця з Дитятком Ісусом, яка стоїть на колоні. У півніжній неодмінно є уклінна постать св. Якова-пілігрима. Різні варіанти зображень полягають передусім у кількості осіб довкола колони (дві й більше), яких ототожнюють з учнями святого апостола і представляють як паломників (Аутамі, 2015).

Медальйон, присвячений Матері Божій дель Пілар, для теренів України – це велика рідкість. Досі найвіддаленішими від Іспанії (як місця культу Богородиці Сарагоської) знахідками можна було вважати два медальйони, виявлені на теренах Польщі, – Стжельно, де він зафіксований у культурному шарі (Kofyszko, 2013, s. 101–102), і Люблін, на цвинтарі при боніфратерському костелі на пл. Литовській (Niedźwiadek, Tkaszuk, 2017, s. 320). Наразі медальйон із Дубна окреслює східну межу поширення таких виробів.

Варто зазначити, що обидва медальйони (з Любліна та Дубна) тотожні за формою, розмірами й іконографією. Екземпляр із Любліна датовано часом після 1690 р.

Більшість зображень на медальйонах із поховань у кармелітському костелі в Дубні пов'язана з *патронічною іконографією* – з образами реальних історичних постатей – засновників чернечих орденів: єзуїтського (Ігнатія де Лойола (Ignatius Loyola)), бенедиктинського (Бенедикта з Нурсії (Benedetto da Norcia)), тринітарського (Яна де Матта (Jean de Matha)).

На зворотній поверхні медальйона з образом Матері Божої Сарагоської представлено образ *св. Бенедикта з Нурсії*, який репрезентує патронічну іконографію. Святий Бенедикт близько 529 р. заснував й очолив великий монастир у Монте Кассіно (фото 5б). Спосіб життя, який він провадив, здобув йому славу духовного отця усіх ченців Західної Європи (Attwater, John, 1997, s. 68–69), а папа Павло VI (Paulus PP. VI) проголосив його патроном Європи⁵.

⁵ Вважається також опікуном архітекторів, інженерів, спелеологів і вмираючих.

Медальйони з образом св. Бенедикта, доповнені на реверсі зображенням хреста з молитвою його та св. Захарія («Пострах демонів»), заповнили у XVII – першій половині XIX ст. усю Європу як чудодійний засіб від різних епідемій, що тоді вирували (Wiewióra, 1995, s. 439)⁶. Подібна іконографія існувала в численних варіантах. Проте 1742 р. папа Бенедикт XIV (Benedictus PP. XIV) ухвалив уніфікований образ св. Бенедикта – зазвичай зображали у вигляді старця в чернечому вбранні із хрестом у руці; біля його ніг – інфула та крук зі шматком хліба у дзьобі. Ці символи пов'язані з певними подіями життя святого. На звороті таких медальйонів представлено хрест із літерами на раменах і між ними як скорочений запис вказаних молитов (Kołoszko, 2013, s. 135, гус. 59–60; Białobłocki, 1991/1992, s. 169, гус. 3; Гупало, 2022, с. 371, 380–381, рис. 387, 2). Згідно зі стилістикою аверсу-реверсу, подібні медальйони датуються досить широко – XVIII ст.

Водночас існувала дещо відмінна композиція іконографії, яку репрезентує саме медальйон із кармелітського костелу в Дубні, де на одній поверхні поєднано зображення аверсу та реверсу. Така модель медальйонів також має певні варіанти (Chudzińska, 1998, s. 151, tabl. IV–V; Kołoszko, 2013, s. 134, гус. 58). На дубенському зразку представлено постать св. Бенедикта, яку із правого боку прикриває овальний щит із хрестом зі скороченою молитвою як засіб захисту від усілякого зла. Подібні вироби трапляються рідко. Аналогічний медальйон, лише округлої форми, походить із теренів Польщі (Król, 2014; Krzyż św. Benedykta, 2014). У цьому контексті варто відзначити два чудово збережені медальйони з Іспанії (Аутамі, 2015). На одному з них щит із захисними молитвами зображено вгорі зліва від постаті святого (фото 6, Іб). Привертає увагу сигнатурка, яка вказує на місце виготовлення – ROMAЕ, як і в іншого зразка, де постать св. Бенедикта супроводжує традиційний набір символів: інфула, книга та крук (фото 6, ІІб). Але, очевидно, не варто все зводити до римських медальєрень.

Дослідники припускають, що центри продукування медальйонів з образом св. Бенедикта розташовувалися в Німеччині (Нізуьскі, 2001, с. 9), Франції – для вервичок сестер милосердя (Kołoszko, 2013, s. 132), особливо – в Італії, у монастирі на Монте Кассіно, а також в Австрії, де відомі численні бенедиктинські осередки (Białobłocki, 1991/1992, s. 179).

Фото 6. Медальйон (Матір Божа дель Пілар Сарагоська/св. Бенедикт). XVIII ст. Іспанія (за Аутамі 2015)

⁶ Медальйон також допомагає при стихійному лиху (бурі, повені, землетрусі, пожежі), захищає від чарівників, ворожбитів, відвертає прокляття та вроки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гупало, В. (2022). *Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти у XVII – першій половині XIX століття*. Львів: Простір-М.

Жариков, Н. Л. (ред.). (1985). *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (1983–1986): иллюстрированный справочник-каталог: в 4 т., 3*. Киев: Будівельник.

Attwater D., & John, C. R. (1997). *Dykcjonarz świętych*. Wrocław; Warszawa; Kraków.

Aymami, T. (2015, 12 octobris). *Iconografía de la Virgen del Pilar de Zaragoza en las madallas devocionales*. <https://www.cruces-madallas.com>

Białobłocki, K. (1991/1992). Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem. *Slavia antiqua*, 33, 163–185.

Chudzińska, B. (1998). *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*. Kraków: Oficyna Cracovia.

Hiżycki, S. (2001). *Medalik świętego Benedykta*. Kraków.

Kołyшко, M. (2013). *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*. Toruń: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Król, A. (2014, 15 marca). Medaliki św. Benedykta. <http://medaliki.king22.pl/medaliki-sw-benedykta/>

Niedźwiadek, R., & Tkaczyk, J. (2017). Nowe spojrzenie na dzieje Placu Litewskiego w Lublinie w świetle ustaleń archeologicznych. *Rocznik Lubelski*, 43, 285–325.

o. Wanat, B. J. (OCD). (1996). Walory artystyczne i założenia ideowe obrazu św. Józefa z kościoła ss. Karmelitanek w Dubnie. Rozwój jego kultu w XVIII i XIX w. *Folia historica cracoviensia*, 3, 113–134.

Wiewióra, M. (1995). Medalik świętego Benedykta odkryty podczas badań zespołu klasztornego w Trzemesznie. *Studia z dziejów kultu religijnego*. In A. Pobóg-Lenartowicz i M. Derwich (red.), *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, 9. Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 433–442.

Krzyż św. Benedykta (2014, 16 września). *W kręgu sacrum*. <http://wkregusakrum.blogspot.com>

REFERENCES

Hupalo, V. (2022). *Bernardynskiy monastyr u Dubni ta funeralna kultura volynskoi shliakhty u XVII – pershii polovyni XIX stolittia*. Lviv: Prostir-M (in Ukrainian).

Zharikov, N. L. (Ed.). (1985). *Pamyatniki gradostroitelstva i arkhitekturi Ukrainskoi SSR (1983–1986): illyustrirovannii spravochnik-katalog: v 4 t., 3*. Kiev: Budivelnik (in Russian).

Attwater D., & John, C. R. (1997). *Dykcjonarz świętych*. Wrocław; Warszawa; Kraków (in Polish).

Aymami, T. (2015, 12 octobris). *Iconografía de la Virgen del Pilar de Zaragoza en las madallas devocionales*. <https://www.cruces-madallas.com> (in Spanish).

Białobłocki, K. (1991/1992). Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem. *Slavia antiqua*, 33, 163–185 (in Polish).

Chudzińska, B. (1998). *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*. Kraków: Oficyna Cracovia (in Polish).

- Hiżycki, S. (2001). *Medalik świętego Benedykta*. Kraków (in Polish).
- Kołyшко, M. (2013). *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*. Toruń: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (in Polish).
- Król, A. (2014, 15 marca). Medaliki św. Benedykta. <http://medaliki.king22.pl/medaliki-sw-benedykta/> (in Polish).
- Krzyż św. Benedykta (2014, 16 września). *W kręgu sacrum*. <http://wkręgasakrum.blogspot.com> (in Polish).
- Niedźwiadek, R., & Tkaczyk, J. (2017). Nowe spojrzenie na dzieje Placu Litewskiego w Lublinie w świetle ustaleń archeologicznych. *Rocznik Lubelski*, 43, 285–325 (in Polish).
- o. Wanat, B. J. (OCD). (1996). Walory artystyczne i założenia ideowe obrazu św. Józefa z kościoła ss. Karmelitanek w Dubnie. Rozwój jego kultu w XVIII i XIX w. *FFolia historica cracoviensia*, 3, 113–134 (in Polish).
- Wiewióra, M. (1995). Medalik świętego Benedykta odkryty podczas badań zespołu klasztorowego w Trzemesznie. *Studia z dziejów kultu religijnego*. In A. Pobóg-Lenartowicz i M. Derwich (red.), *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, 9. Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 433–442 (in Polish).

Vira HUPALO*Doctor of Historical Sciences**Senior Research Fellow of the Department of Archaeology of the I. Krypiakevykh Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9946-8935>**e-mail: gupaloarcho@ukr.net***Yuriy PSHENYCHNYI***PhD (History)**Researcher of the of the State Historical and Cultural Reserve of Dubno**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-1511>**e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com***A RARE MEDALLION FROM A BURIAL IN THE CRYPT
OF THE CARMELITE CHURCH IN DUBNO**

The circumstances leading to the researchers' access to the church's dungeons are discussed. In 2011, a preliminary survey was conducted, during which the number of burial vaults and the condition of the burials were assessed. In 2017, rescue excavation work took place as part of efforts to organize the crypt. The aim of this research was to remove the remains of destroyed burials from the premises for their subsequent reburial within the monastery grounds.

The article presents a brief history of the monastery, the main stages of its functioning, re-profiling, and closure. The main features of the architecture of the church of St. Joseph and the location of the crypt are noted. The research has established the planning structure of the dungeon under the central nave. Two storerooms were found. In the eastern one, there were recesses in the walls of the niches intended for individual burials.

The burials made in the crypt at one time were preserved in a very ruined state - a cluster of scattered skeletal bones that were not in anatomical order. Forty surviving skulls were collected. A number of artifacts representing funerary equipment were found between the remains. Most of them are personal objects of Christian piety (religious pectoral medallions, icons, a cross, and a ring) and elements of accessories for outerwear (buttons, buckles) and shoes (buckles). The main attention is focused on the analysis of one medallion, which was found for the first time in Ukraine.

The iconography of the medallion is associated with the famous Spanish sanctuary in the city of Zaragoza, where the Basilica of Our Lady of Zaragoza, the patron saint of the entire Spanish World, is located. The obverse of the coin depicts the figure of the Virgin Mary with Jesus. The peculiarity of this composition is that the Virgin stands on a column (jasper), at the foot of which St. James the Elder Apostle and his disciples kneel. Each element of the image is endowed with Christian symbolism, so the ideological content of the plot and the history of its origin, which are directly related to the missionary activities of St. James in the Spanish provinces of the Roman Empire immediately after the Resurrection of Jesus Christ, are considered in detail.

On the reverse surface of the medallion is the image of St. Benedict of Nursia, the founder of the Benedictine order and spiritual father of all monks in Western Europe. The objects depicted around the saint reflect the main stages of his life. The symbolism of some of them (for example, a raven with bread in its beak) has its roots in events described in the Old Testament.

In general, the medallion discovered in the Carmelite church in Dubno has analogies known from Central and Western Europe, from where it presumably came to Ukraine on a pilgrimage or through the mediation of Benedictine monks. Given the image of Our Lady of del Pilar (on the Column) of Zaragoza on the obverse of the medallion, this is the only such find in Ukraine today.

Key words: Dubno, Carmelite church, crypt, burial, medallion, Our Lady of the Pilar of Zaragoza, St. Benedict.

Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу археології

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7231-5130>

e-mail: ruskor@ukr.net

Ігор ГАРАСИМ

завідувач відділу охорони та популяризації історико-культурної спадщини

Історико-культурного заповідника «Стільське городище»

e-mail: ihor.andriiovych1993@gmail.com

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ СІЛ СТІЛЬСЬКО Й ІЛІВ НА ЛЬВІВЩИНІ

Представлено результати польових досліджень, які проводилися в околицях сіл Стільсько й Ілів Стрийського р-ну Львівської обл. Встановлено, що планомірне вивчення цього регіону розпочалося у 1980-х роках, тривало до середини 1990-х років і переважно було зосереджено навколо двох основних пам'яток – Стільського та Ілівського городищ. Зазначено, що впродовж цього періоду в межах оборонних ліній городищ та на прилеглих територіях зафіксовано численні різночасові пам'ятки: сільсько-господарські поселення, виробничі центри, курганні могильники, які відображають послідовні етапи заселення регіону та датуються у широких хронологічних межах: від доби енеоліту до XVII–XVIII ст. Наголошено, що вагомий внесок у дослідження терену зробила Верхньодністрянська археологічна експедиція, у складі якої працювали львівські археологи О. Корчинський, М. Филипчук, В. Шишак і Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР, яку очолювали Б. Тимошук та І. Русанова. Спостережено, що від початку 2000-х років через брак фінансування планомірні дослідження на цій території було згорнуто і лише після створення Історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2015 р. археологічні пошукування поступово відновилися. Основну увагу зосереджено на встановленні меж уже відомих пам'яток, виявленні та введенні до наукового обігу нових місцезнаходжень, їх фіксації та топографічній прив'язці, вивченні неінвазійними методами решток наземних об'єктів тощо.

Констатовано, що плідною виявилася наукова співпраця між заповідником «Стільське городище» й Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У її межах відновлено розкопки городища й багатошарового поселення у с. Ілів, проводяться спільні розвідкові дослідження регіону.

У 2023 р. здійснено обстеження території Стільського городища в межах зовнішньої лінії оборони з метою ознакування земляних валів за допомогою GPS-навігатора для подальшого перенесення цих точок координат на цифрові мапи, зібрано підйомний матеріал на поселеннях Ілів I, Ілів XII та Стільсько IX. Поряд із фрагментами різночасового керамічного посуду (доба неоліту – пізнє середньовіччя) виявлено по-

одинокі вироби із кременю та каменю, охопно з артефактами із вторинною обробкою та знаряддями праці: наконечник стріли, лощило, розтирач, фрагмент скребка. Також відкрито нове поселення доби бронзи – ранньозалізного часу в ур. Кошира в околицях с. Стільсько. На обстеженій ділянці загальною площею майже 20 га зафіксовано чисельні матеріали XVII–XVIII ст. і два місцезташування більш раннього періоду: бронзової доби – ранньозалізного часу. Останні фіксовано за знахідками крем'яних виробів – відходів виробництва та знарядь праці різного ступеню патинування.

Ключові слова: городище, багатопарове поселення, історія досліджень, археологічні розвідки, підйомний матеріал.

У 2023 р. на пам'ятках Стільського археологічного комплексу (Стрийський р-н Львівської обл.) працювали три археологічні експедиції. У межах договору про наукову співпрацю між Історико-культурним заповідником «Стільське городище» й Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України було організовано спільні стаціонарні археологічні дослідження на городищі-святині в с. Лів під керівництвом співробітника відділу археології інституту Андрія Гавінського. Водночас в околицях сіл Лів і Стільсько проводилися розвідкові археологічні дослідження під керівництвом співробітника відділу археології інституту Руслана Коропецького та завідувача відділу охорони та популяризації історико-культурної спадщини заповідника Ігоря Гарасима.

Мета статті – введення до наукового обігу результатів означених розвідкових досліджень.

Географічно регіон археологічних пошукувань розташований у межах Стільського пасмово-горбогірного ландшафтного підрайону, що займає межиріччя Давидівки-Луğu та Зубри і належить до складу Опільської структурно-денудаційної горбогірно-долинної височини. Серед трьох підрайонів цієї області він має найбільші усереднені абсолютні висоти – понад 370–400 м. Рельєф відзначається домінуванням заліснених височин, розчленованих річковими долинами та глибокими ярами. На цій території поширені досить рідкісні скельно-печерні утворення, серед яких, зокрема, комплекс із трьох печер, розташований під городищем у с. Лів (Кравчук, Зінько, 2018, с. 63–64).

Серед археологічних пам'яток у досліджуваному регіоні опорними можна вважати два ранньосередньовічні городища, розташовані в околицях сіл Стільсько й Лів, які стали реперами у проведенні розвідкових обстежень. Нижче коротко схарактеризуємо їхню історію вивчення.

Стільське городище розміщене в околицях с. Стільсько Стрийського р-ну Львівської обл. Оточена потужними земляними укріпленнями – валами та ровами – площа пам'ятки становить приблизно 250 га. Городище є центром потужного конгломерату численних різночасових – від доби бронзи до пізнього середньовіччя – пам'яток. У його околицях зафіксовано низку поселень, курганних могильників та окремі курганні насипи, ймовірні культові об'єкти тощо. На сьогодні досліджена лише незначна частина території пам'ятки.

Вперше припущення про можливість існування укріпленого середньовічного міста в околицях с. Стільсько з'явилися у статті історика Володимира Мацека «Княже-Митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром», опублікованій у 6-му числі часопису «Наша Батьківщина» за 1937 р. Автор опирався на повідомлення грекомовних письмових джерел і відзначав перспективність подальших історичних та археологічних досліджень у цьому регіоні (Мацек, 1938, с. 129–131).

У 60–70-х роках ХХ ст. територію пам'ятки обстежував місцевий краєзнавець, історик за освітою Василь Дереш. Він записував фольклорні перекази, які стосувалися топонімів – назв урочищ, розташованих на території городища й околицях, збирав підйомний археологічний матеріал, а в 1969–1970 рр. склав перший окомірний план пам'ятки (Дереш, 2019, с. 131–132).

Стационарні дослідження пам'ятки під керівництвом співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) Ореста Корчинського розпочалися 1981 р. За результатами перших польових сезонів городище було попередньо датовано XI–XII ст. (Корчинський, 1981, с. 1–10). Із 1984 р. нова пам'ятка поступово впроваджується до наукового обігу (Корчинський, 1984, с. 279; Корчинський, 1986b, с. 250–251; Корчинський, 1987, с. 347; Корчинський, Петегирич, 1988, с. 289–290).

Починаючи з 1985 р., датування виявлених на пам'ятці об'єктів та оборонних споруд городища у звітах і публікаціях О. Корчинського змінюється – тепер це кінець Х – початок XI ст. (Корчинський, 1986a, арк. 6; Корчинський, 1987, с. 347).

Із 1987 р. дослідження пам'ятки проводить постійна Верхньодністрянська слов'яноноруська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР, до складу якої, крім керівника Ореста Корчинського, введені Михайло Филипчук і Володимир Шишак. У 1988 р. у її складі виокремлюються два загони: перший займався безпосередньо дослідженням Стільського городища, його очолювали М. Филипчук та В. Шишак (Филипчук, 1990, арк. 1–5; Шишак, 1989, арк. 17–19); роботами другого керував О. Корчинський, основним завданням якого стало проведення пошукових археологічних досліджень на території, що прилягала до городища, з метою виявлення синхронних об'єктів, а також пам'яток археології інших історичних епох (Корчинський, 1989, арк. 1–8).

У контексті визначення хронології функціонування городища важливими були дослідження 1989 р., що проводилися в північній і північно-західній частинах пам'ятки під керівництвом М. Филипчука. У заповненні виявлених наземних та заглиблених споруд поряд із керамікою Х–XI ст. зафіксовано численні фрагменти пізньосередньовічного глиняного посуду, уламок керамічної люльки, вироби із заліза. Михайло Филипчук визначив досліджені споруди як господарські та попередньо датував їх добою пізнього середньовіччя (Филипчук, 1990, арк. 1–5).

Від початку 1990-х років Верхньодністрянська археологічна експедиція зосередила увагу на вивченні території усього Верхнього Подністер'я (Корчинський, 1992, арк. 1), водночас масштаби досліджень у Стільську помітно скоротилися.

Ілівське городище та супутнє багаточарове поселення розташовані на південно-східній околиці с. Ілів. Городище розташоване на високому (орієнтовно 90 м над долиною річки) залісненому мисі, утвореному течією р. Ловець та потічка, який впадає у неї. Майдан городища складається із двох частин – внутрішньої та зовнішньої. Внутрішня, розміром 34×54 м, витягнута в напрямку з півночі на південь, із напільного (південного) боку оточена валом дугастої форми висотою 1–2,5 м, що не доходить до країв майдану, та ровом із плоским дном шириною 7–8 м та глибиною 2,3–2,7 м. До валу прибудовано конусоподібний постамент, на вершині якого розміщений кам'яний п'єдестал розміром 3,5×4,5 м. На поверхні п'єдесталу зафіксовано сліди вогнища, виявлено фрагменти кераміки і бронзовий перстень. Цю споруду інтерпретовано як культу – підніжжя для встановлення ідолів (капище). Поряд із ним було виявлено шість овальних або округлих ям діаметром від 0,35 до 1,7 м, заповнених вугликами, фрагмен-

тами кераміки та кістками тварин. Зовнішній майдан городища має розмір 26×60 м. Зовнішній вал суттєво зруйнований ерозією. Його висота сягає 1 м. У середній частині валу є прохід шириною 4 м. Ззовні вал оточений ровом, ширина якого становить 6–7 м, глибина – 1 м (Русанова, Тимошук, 1988, арк. 46–52; Корчинський, 2010, с. 404–405).

З північного, східного та західного схилів мису, на якому розташоване городище, виступають прямовисні вапнякові скелі, де зафіксовано три печери. Форма внутрішніх приміщень печер близька до прямокутної, висотою від 1,7 до 2,3 м. Відсутність археологічного матеріалу на цей час не дає змоги датувати появу цих печер і визначити період їхнього функціонування (Русанова, Тимошук, 1988, арк. 46; Корчинський, 2010, с. 403–404).

За зовнішньою лінією укріплень городища на південному, пологішому, схилі мису віднайдено багатощарове поселення відкритого типу. Воно розтягнене в напрямку з півночі на південь на відстань 250 м. На денній поверхні збереглися приблизно три десятки западин переважно округлої форми, які можна інтерпретувати як залишки заглиблених споруд житлового та господарського призначення (Русанова, Тимошук, 1988, арк. 52–55; Корчинський, 2010, с. 405).

Пам'ятку відкрили Дмитро Павлів, Орест Корчинський та Олександр Овчінніков 1985 р. Цього ж року О. Корчинський склав план городища (Корчинський, 1985, арк. 8–9, рис. 13). У 1987–1988 рр. городище та поселення досліджувала Прикарпатська археологічна експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом Ірини Русанової та Бориса Тимошука. На території городища закладено два розкопи, траншеєю перерізано вал і рів зовнішньої лінії оборони. На території багатощарового поселення було розкопано три западини з рештками вогнища, глинобитної печі та ямками – слідами стовпових конструкцій (Русанова, Тимошук, 1988, арк. 46–55). За результатами проведених робіт, вчені інтерпретували пам'ятку як комплекс, що складається з малого язичницького городища-святилища давніх слов'ян XIII ст. і синхронного поселення (Тимошук, 1993, с. 28–29; Русанова, Тимошук, 2007, с. 49, 195).

Орест Корчинський розширив хронологію пам'ятки та виокремив новий етап функціонування городища (Корчинський, 1998, с. 129–133; Корчинський, 2008а, с. 73–81; Корчинський, 2008b, с. 22–26). На думку дослідника, вперше людські поселення з'явилися на цій території значно раніше XIII ст., що підтверджує наявність у культурному шарі фрагментів кераміки доби енеоліту, бронзи, залізного віку та празької культури, а заснування городища припадає на VIII ст. Окрім того, вчений стверджує, що соціальна функція укріпленого поселення (городища) зазнала змін із приходом християнства. Наприкінці X – на початку XI ст. на місці язичницького святилища були зведені укріплення феодального замку або фортеці, що «виконувала оборонну або фіскальну функцію» на цих територіях (Корчинський, 2010, с. 402–406, 422).

Результати археологічних досліджень, проведених на цих теренах упродовж 1980–1990-х років, дали можливість зробити висновок, що найбільш ранній етап заселення регіону припадає на середину III тис. до н. е., а період розквіту Стільського й Ілівського городищ датовано орієнтовно VIII–X ст.

У 2001 р. Стільське городище отримало статус пам'ятки археології національного значення (Корчинський, 2017а, с. 11). У 2015 р. городища у Стільську й Ілові стали частиною Історико-культурного заповідника «Стільське городище». Одне з найважливіших завдань новоствореної структури – відновлення наукових досліджень регіону.

Упродовж польових сезонів 2016–2017 рр. головну увагу було зосереджено на поверхневих обстеженнях пам'яток, які перебували в безпосередній близькості до городищ у селах Стільсько й Ілів. Зокрема, проводилися роботи з визначення орієнтовних меж пам'яток, відбувалася їхня фіксація та топографічна прив'язка за допомогою GPS-навігатора, вивчення неінвазивними методами решток наземних об'єктів (заглиблених житлових і господарських споруд), які простежуються на денній поверхні у вигляді неглибоких западин (Корчинський, 2017b, арк. 5–19; 2018, арк. 5–14, Корчинський та ін., 2019, с. 86–99; Коропецький та ін., 2021, с. 49–58). Розвідкові дослідження 2023 р. були спрямовані на додаткове дослідження вже відомих пам'яток і пошук нових місцезнаходжень на території, прилеглої до Стільського та Ілівського городищ.

На території *городища у с. Стільсько* (рис. 1, 2) проведено фіксацію розташування оборонних ліній за допомогою GPS-навігатора для подальшого перенесення

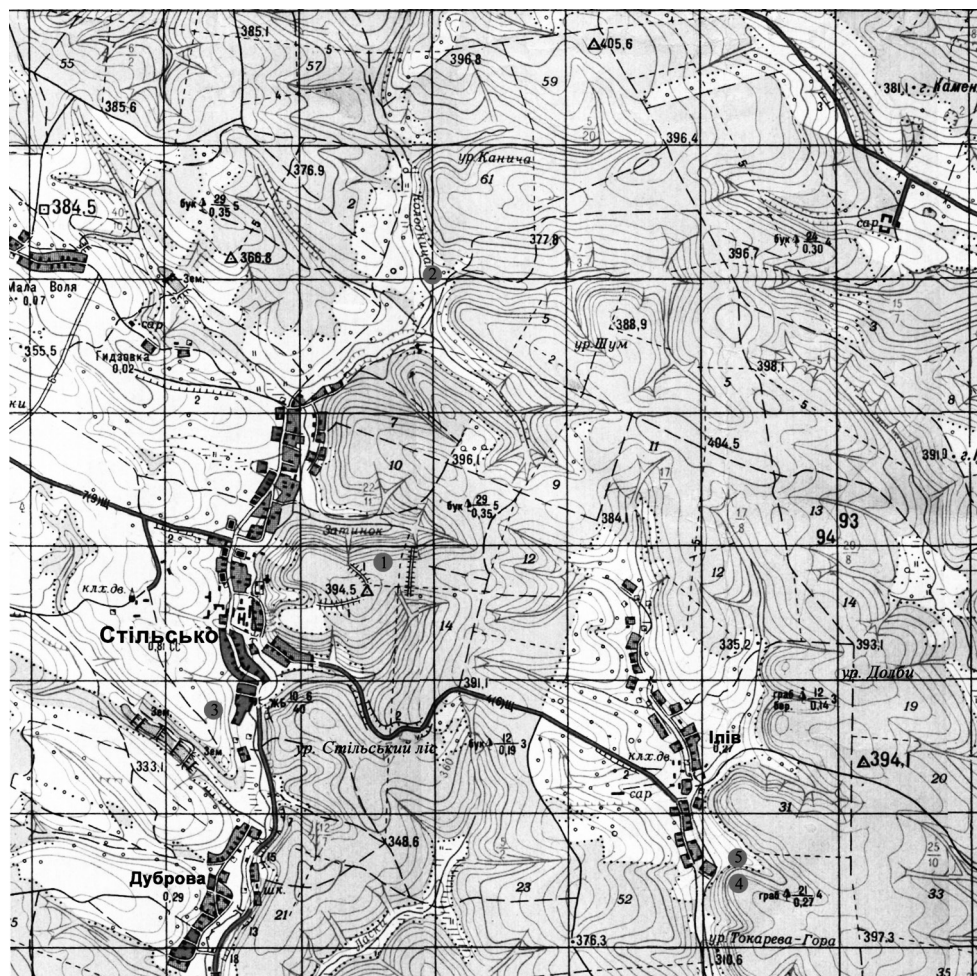

Рис. 1. Карта місцезнаходження археологічних пам'яток, обстежених у 2023 р. в околицях сіл Стільсько та Ілів (Стрийський район Львівської області): 1 – городище IX–XI ст. в с. Стільсько; 2 – поселення Стільсько IX; 3 – поселення в ур. Кошира; 4 – городище та багатосарове поселення Ілів I; 5 – поселення Ілів XII.

Рис. 2. Розташування виявлених пам'яток та місцезнаходжень в с. Стільсько, обстежених під час розвідкових досліджень у 2023 р.

Рис. 3. Поселення Стільсько ІХ на супутниковому знімку

цих точок координат на цифрові мапи. Ознакування земляних укріплень проводилося методом визначення та фіксації GPS-координат через кожні 15–20 м уздовж лінії валу та з фіксацією розривів у валах. Також встановлено, що частина укріплень, позначених на давніших геодезичних та інструментальних планах, не проглядається на рельєфі місцевості, можливо, через вплив природних ерозійних процесів.

Під час обстежень на пологому північному схилі плато в ур. Городище, на якому розміщений дитинець, на віддалі 190 м на північний схід від укріпленя дитинця та 119 м на південь від другої лінії оборони в ур. Затінок, було виявлено яму від поваленого вітром дерева. У ній, у розмитому дощами ґрунті, зібрано фрагменти кружального глиняного посуду, який можна датувати в межах X–XI ст.

Експедиція повторно обстежила виявлене під час розвідкових досліджень заповідника в польовому сезоні 2016 р. багатшарове поселення Стільсько IX, розташоване за 0,4–0,5 км на північний схід від населеного пункту (рис. 1, 7). Воно займає крайню південно-східну частину невисокого мису між правим берегом р. Колодниця та невеликим потічком, який впадає в неї. Мис, на якому розміщене поселення, простягається і плавно понижується з північного заходу на південний схід. Площа поселення – приблизно 1,22 га, що встановлено за поширенням підйомного матеріалу (рис. 3).

Під час обстеження пам'ятки зібрано підйомний матеріал, основну частину якого становлять фрагменти ліпного посуду (рис. 5: 1–3), вироби із кременю та каменю (рис. 5: 4–6). Також зафіксовано декілька скупчень глиняної вимазки. У загальному комплексі можна виокремити матеріали, що датуються періодом енеоліту, добою бронзи, ранньозалізним часом, а також періодом раннього середньовіччя та модерною добою.

Рис. 4. с. Стільсько, ур. Кошира на супутниковому знімку

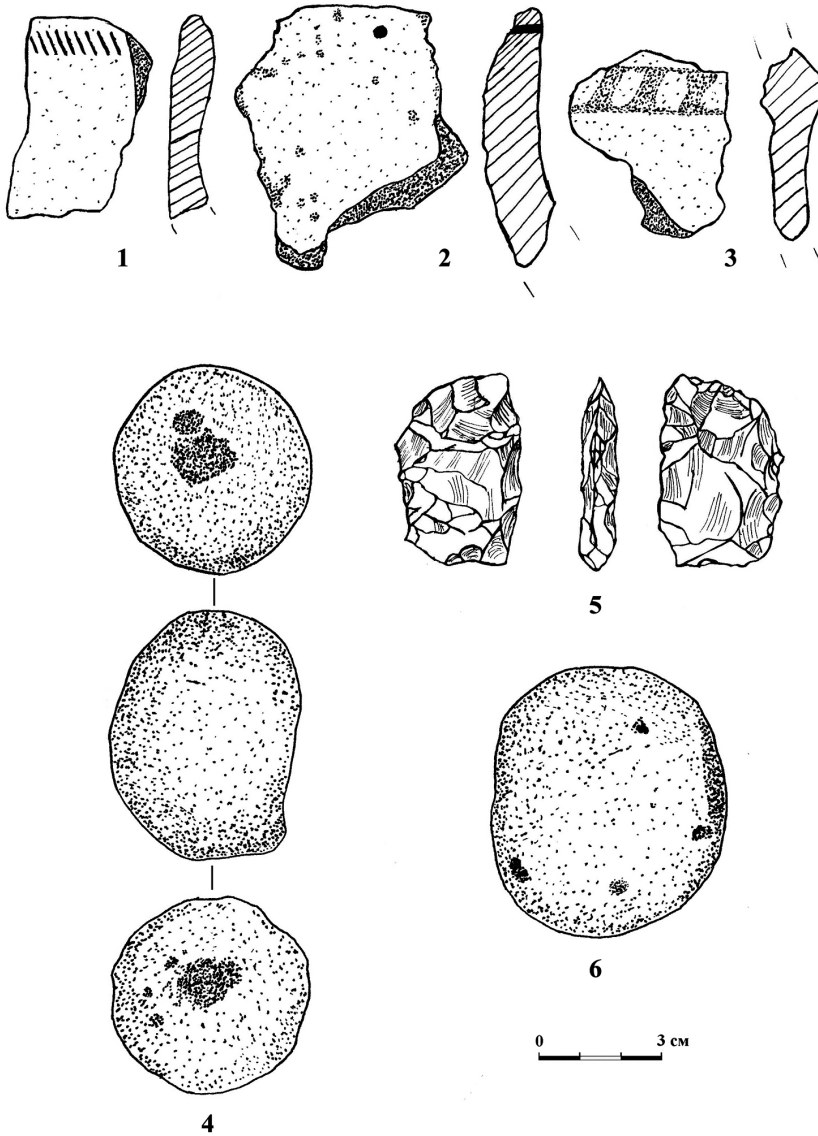

Рис. 5. Пам'ятка Стільсько ІХ: 1-3 – фрагменти керамічного посуду; 4-5 – крем'яні вироби; 6 – кам'яний розтирач (рисунок Я. Демської)

У збірці керамічних виробів, які можна віднести до епохи енеоліту (10 екз.), найцікавіші дві знахідки. Перша – фрагмент вінця ліпного горщика (рис. 5: 1). Його поверхня добре заглажена, лощена, має сіро-коричневе забарвлення. Вінце злегка відхилене назовні. Край вінця декорований вертикальними насічками. Керамічне тісто виготовлене з добре відмуленої і добре випаленої глини, на зламі однорідного темно-сірого кольору. Товщина фрагмента становить 0,8 см, а діаметр вінця посудини – приблизно 24 см. Другий фрагмент – стінка ліпного горщика. Його поверхня добре заглажена та лощена; ззовні має сіро-коричневий колір, із середини – тем-

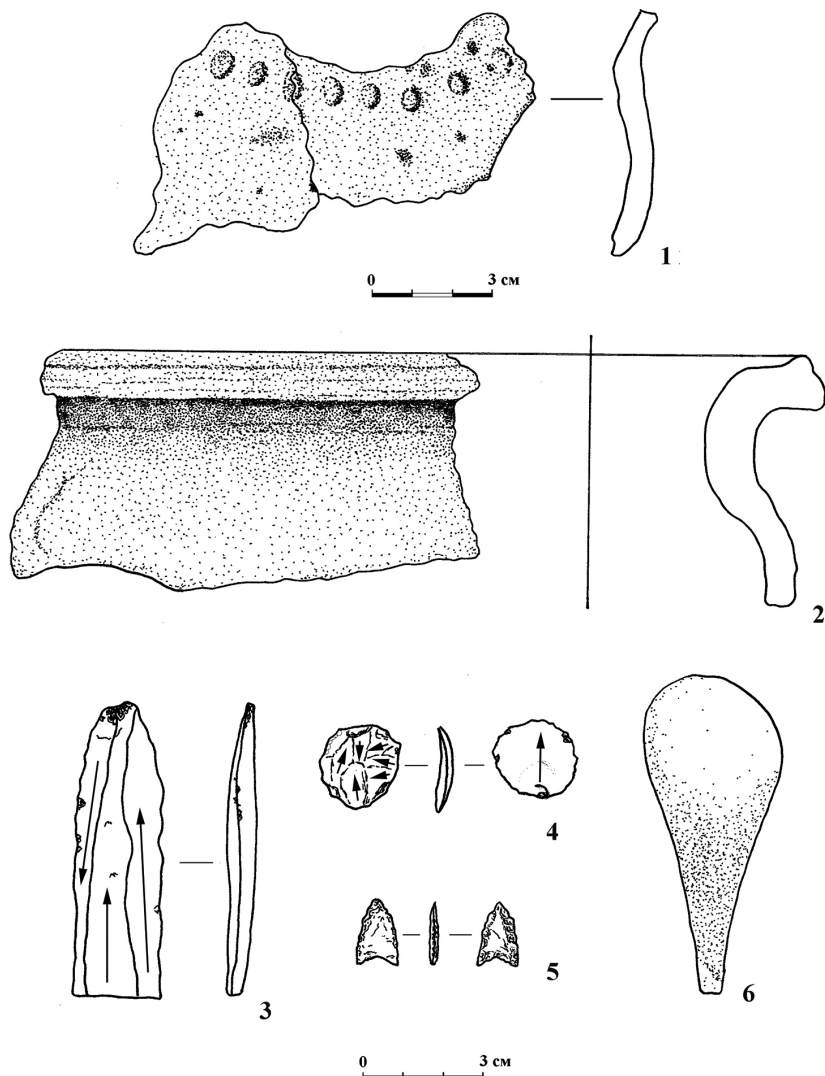

Рис. 6. Ілів I, ур. «Печера»: 1–2 – фрагменти керамічного посуду; 3–6 – крем'яні вироби (рисунок Я. Демської)

но-сірий. Посудину виготовлено з добре відмуленої глини. Керамічне тісто добре випалене, з незначними домішками дрібнозернистого піску та дрібних фрагментів шамоту. На зламі – двошарове, світло-сірого та графітового забарвлення. Товщина стінки – від 0,7 до 1,1 см.

Керамічні вироби бронзової доби репрезентовані 22 фрагментами ліпних посудин: уламками стінок (19 екз.), денець (2 екз.) і вінець (1 екз.). Вінья ліпного горщика прямі, верхній край зрізаний під кутом 45°. Поверхня заглажена, сірого кольору. Тісто добре випалене, з домішкою дрібно товченого шамоту вохристого кольору. Внутрішня поверхня заглажена, темно-сірого кольору. Товщина вінець – 0,9 см, діаметр – майже 22 см.

Ранньозалізна доба на цій пам'ятці репрезентована 26 фрагментами ліпного посуду. Основна кількість знахідок – це уламки стінок горщиків (20 предметів). Окрім фрагментів стінок, серед посуду ранньозалізної доби було виявлено фрагменти вінець (3 екз.), денць (2 екз.), а також фрагмент вушка ліпної посудини. Одна з найцікавіших і найвиразніших знахідок у цій колекції – уламок вінець тюльпановидного горщика (рис. 5: 2). Вінець злегка відхилене назовні. Поверхня заглажена, коричнево-вохристого забарвлення ззовні, сірого – зсередини. Під вінцями посудина декорована рядом наскрізних проколів (один збережений повністю, другий на зламі – частково). Тісто доброго випалу з домішками товченого шамоту. Злам двошаровий, забарвлений у сірий і коричнево-вохристій кольори. Товщина вінець становить 1,4 см, діаметр вінець – приблизно 24 см. До збірки матеріалів ранньозалізного часу також віднесено фрагмент денця ліпної широкої миски. Зовнішня поверхня виробу шорстка, світло-коричневого кольору. Внутрішня – добре заглажена, темно-сірого кольору. Випал якісний. Тісто з домішками дрібнозернистого піску та дрібно товченого шамоту. Злам денця двошаровий, забарвлений у світло-коричневий і сірий кольори. Від денця під кутом 45° відходить стінка миски. Товщина денця – 1,1 см, а залишку стінки – 0,6 см. Діаметр дна миски – майже 14 см. Окрім цих знахідок, увагу привертає фрагмент стінки ліпного горщика, ззовні декорований горизонтальним наліпом зі скісними втисненнями (рис. 5: 3). Поверхня фрагмента заглажена слабо, злегка горбкувата, сіро-коричневого кольору. Керамічне тісто доброго випалу з домішками шамоту. Внутрішня – шорстка коричнево-вохристого кольору. На зламі – неоднорідного сіро-коричневого забарвлення. Товщина стінки – 1,1 см.

Дві незначні за кількістю групи знахідок становлять уламки глиняного кружального посуду доби раннього середньовіччя та XVII–XVIII ст.

До матеріалів доби раннього середньовіччя можна віднести чотири фрагменти глиняного кружального посуду: уламки стінок (3 екз.) та уламок вінець (1 екз.) горщиків. Фрагмент вінець темно-сірого кольору й має шорстку поверхню. Вінця злегка розхилені назовні. Керамічне тісто доброго випалу з домішкою дрібнозернистого піску, темно-сірого кольору на зламі. Товщина вінець становить 0,8 см, а діаметр посудини – 14 см.

На пам'ятці було виявлено лише чотири фрагменти новочасного посуду: уламки вінець (1 екз.), стінок (2 екз.) і денця (1 екз.). Вони виготовлені з добре відмуденої глини, з незначною домішкою дрібнозернистого піску. Внутрішні та зовнішні поверхні добре заглажені. Забарвлення фрагментів – від світло-сірого до світло-коричневого кольору. Найбільше увагу в цій невеликій збірці привертає фрагмент вінець кружального горщика сірого кольору. Його зовнішня і внутрішня поверхні добре заглажені. Верхній край вінець не зберігся, але помітно, що під ним була орнаментация у вигляді горизонтальної втисненої лінії. Нижче шийки горщик був декорований втисненим орнаментом у формі зигзагу між двома горизонтальними смугами. Фрагмент виготовлено з добре відмуденої глини з домішкою незначної кількості дрібнозернистого піску, випал якісний. Товщина вінець – 0,4 см, а діаметр – майже 17 см.

Крем'яні вироби виготовлені з волинського кременю та здебільша представлені відходами виробництва – відщепами різноманітної форми. Стан збереження артефактів часто незадовільний, окремі відщепи мають сліди перебування у вогні, поверхня вкрита інтенсивною патиною.

Найцікавіші в цій збірці – крем'яний відбійник і фрагмент крем'яного серпа (?). Як відбійник використовувалося жовно яйцеподібної форми, сліди використання

Рис. 7. Пам'ятка Стільсько ІХ. Вид із південного заходу

Рис. 8. Пам'ятка в ур. Кошира (с. Стільсько). Вид із південного заходу

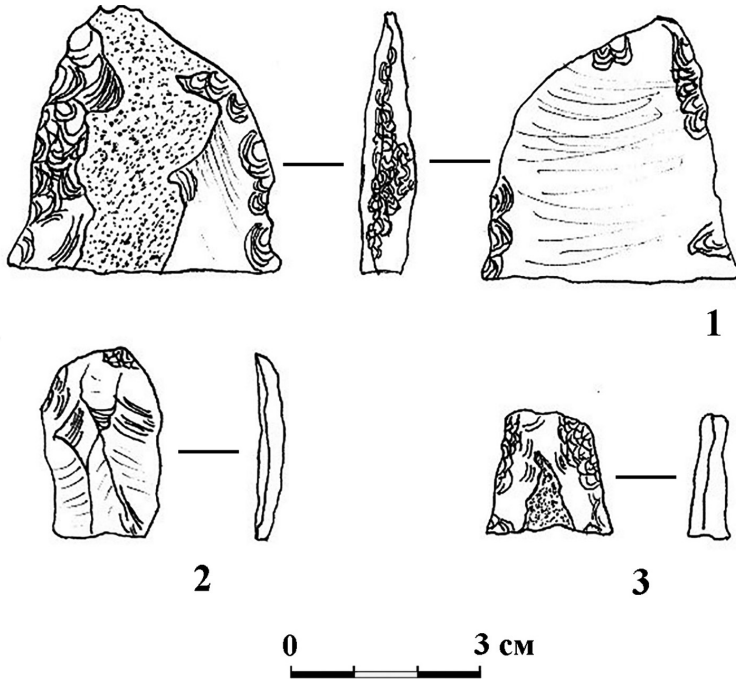

Рис. 9. Пам'ятка в ур. Кошира. Крем'яні вироби із скупчення 1 (3) та з скупчення 2 (1; 2)

(сколи контрударів) є на обох кінцях виробу (рис. 5: 4). Поверхня вкрита сірою однорідною жовною кіркою. Розмір виробу – 6,3×4,9 см. Фрагмент крем'яного серпа (?) виготовлений із туронського кременю світло-сірого кольору, має трапецієподібну форму. Розмір виробу – 4,8×3,0×0,9 см (рис. 5: 5).

Вироби з каменю представлені розтирачами та їхніми фрагментами (2 екз.), а також фрагментами зернотерок (2 екз.). Під час обстеження пам'ятки вдалося виявити непошкоджений оранкою розтирач. Артефакт виготовлений із кварциту, має сферичну форму та розмір 6,8×5,8 см у діаметрі (рис. 5: 6).

Незначну частину зібраного матеріалу можна віднести до культури лійчастого посуду IV тис. до н. е. (рис. 5: 1), що дає змогу пов'язати пам'ятку з однокультурними поселеннями, розташованими поблизу сіл Тростянець та Ілів, які досліджував А. Гавінський у 2013 р. і 2023 р. (Гавінський, Пастеркевич, Рогожинський, с. 177). На наступні сезони заплановано провести стаціонарні польові дослідження на пам'ятці, щоби визначити потужність культурного шару й обґрунтувати її хронологію.

Також обстежено нововиявлене багатощарове поселення на південно-західній околиці с. Стільсько в ур. Кошира (рис. 1, 8). Пам'ятка розташована на плато, яке плавно понижується в напрямку з північного заходу на південний схід до долини безіменного потоку, який існував колись і внаслідок господарської діяльності був перетворений на каскад рибних ставків. Перепад висот становить 30–40 м, висота н. р. м. – 340 м. Досліджувана територія характеризується мішаними ґрунтами: від добре гумусованих у центрі плато до супіщаних у напрямку зниження висоти на південь – південний схід (рис. 4).

Із чисельної збірки фрагментів кераміки було відібрано 49 найінформативніших новочасного кружального посуду. Кераміка сильно пошкоджена внаслідок регулярного переорювання сільськогосподарських угідь і представляє уламки стінок, вінець, денець, ручок сіроглиняних та червоноглиняних посудин. Окремі знахідки вкриті оливковою та темно-зеленою поливою, частина має лише незначні залишки поливи на поверхні, проте більшість належить саме до сіроглиняного посуду. Кераміка виготовлена на гончарному крузі з добре відмуленої глини, має якісний випал. В окремих фрагментах у керамічному тісті спостерігаються незначні домішки дрібнозернистого піску. Частина сіроглиняного посуду декорована лощеними вертикальними чи діагональними смугами, втисненим орнаментом у формі смуг, зигзагів чи пунктирних ліній, виконаних за допомогою штампа або їх комбінацій. На австро-угорських мапах другої половини XVIII ст. жодної житлової чи господарської забудови на цій ділянці не простежується. Можливо, громадська забудова в ур. Кошира існувала не дуже довго, тому не була зафіксована на топографічному зніманні місцевості, або місцеве населення здавна використовувало поле під пасовище чи для інших потреб громади, чим можна пояснити наявність уламків посуду XVII–XVIII ст. на поверхні обстежуваної ділянки.

Також у межах поселення було зафіксовано два порівняно компактні скупчення давнішого за хронологією матеріалу. Перше – розташоване на північному краю плато, за 170 м на південний схід від будівель колишньої тракторної бригади, за 540 м на захід від дороги Стільсько–Ілів та 17 м від крайньої північної межі поширення культурного шару XVII–XVIII ст. Під час обстежень цієї ділянки поля було виявлено фрагмент крем'яного знаряддя: уламок (вістря?) трапецієвидної форми, виготовленого з туронського кременю сірого кольору (рис. 9: 3). Частина поверхні виробу вкрита молочною патиною. Спереду частково збереглася біла жовнова кірка. Верхня і нижня частини артефакту обламани. З обох боків простежується дрібна нерегулярна дорсальна ретуш. У поперечному перерізі скол має лінзовидну форму. Розмір фрагмента – 1,9×1,8×0,6 см.

Друге скупчення розташоване на південному краю плато, за 355 м на південь від першого, за 30 м від крайньої південної межі поширення культурного шару XVII–XVIII ст., за 15 м на північ від краю поля. На площі приблизно 150 м² було зібрано п'ять фрагментів кременю – чотири відщепи та, вірогідно, фрагмент скребка, виготовленого з туронського кременю темно-сірого кольору (рис. 9: 1). На поверхні скребка збереглася жовнова кірка темно-сірого кольору. З обох боків виробу простежується дрібна дорсальна лускоподібна ретуш. Розмір фрагмента – 4,3×4,0×0,9 см.

У наступні польові сезони дослідження в ур. Кошира буде продовжено з метою збору більшої кількості матеріалу бронзової доби – ранньозалізного часу, що дасть змогу довести або спростувати припущення про існування в цій місцевості поселення межі III–I тис. до н. е.

Іншою зоною проведення досліджень були околиці печерного комплексу, городища та багатошарового поселення *Ілів I*, розташовані на південно-східній околиці с. Ілів (рис. 1). Комплекс розміщений на високому (орієнтовно 90 м над долиною річки) залісненому мисі, утвореному течією р. Лловець і потічка, який впадає в неї. З північного, східного та західного схилів мису, на якому розташоване городище, виступають прямовисні вапнякові скелі, де зафіксовано три печери, період функціонування яких досі остаточно не з'ясований. Територіальна близькість цього комплексу до відомої

пам'ятки доби палеоліту – гроту Прийма I (відстань між ними по прямій – 9,5 км) викликало питання про можливість використання печер біля Ілова в доісторичний період. Під час розвідкових робіт також обстежено поверхню схилу вище та нижче рівня входу до печер. Усередині печери 1 (Рожаниці) зафіксовано фрагмент кружального горщика XVII–XVIII ст., що, очевидно, потрапив досередини вже на пізньому етапі її функціонування. На поверхні схилу в насувному ґрунті зібрано колекцію різночасових керамічних і крем'яних виробів. Серед фрагментів посуду є пізні форми (XVIII ст.) та уламки кружальних горщиків давньоруського часу (рис. 6: 2). Окрему увагу привертає фрагмент вінчика ліпної посудини з грубим листоподібним штамповим орнаментом (рис. 6: 1), який може бути датований добою пізнього енеоліту. У збірці виробів із кременю поряд із заготовками та відходами виробництва, що охоплюють фрагменти пластин, відщепів і дрібні уламки сировини, трапляються вироби із вторинної обробкою або слідами використання. Серед них зламана пластина із дрібною ретушшю (Рис. 6: 3) та скребло (рис. 6: 4). Обидва вироби можна віднести до доби неоліту–енеоліту. Більш пізній період може представляти наконечник стріли трикутної форми із двома «жальцями»-виступами в широкій частині та дугоподібною основою (рис. 6: 5). Такі наконечники можуть бути датовані добою пізнього енеоліту – ранньої бронзи. Також до знарядь праці можна попередньо зарахувати невелике жовне кременю краплеподібної форми зі сильно заглаженою поверхнею, яке могли використовувати як лощило (рис. 6: 6). Подібні артефакти трапляються на пам'ятках доби неоліту–енеоліту та притаманні досліджуваній території. Поверхня більшості крем'яних виробів вкрита інтенсивною «молочною» патиною, зокрема й у місцях зламів, що свідчить про незадовільні умови їхнього збереження.

Рис. 10. Поселення Ілів XII. Вид із заходу

На північ від комплексу Ілів I, у долині, на лівому березі потічка Іловець, на південно-східній околиці села, на ділянці лагідного схилу розміром 180×90 м, обмеженій зі сходу лісом, а із заходу – річковою заплавою, розташоване поселення *Ілів XII*, територію якого також обстежено у 2023 р. (рис. 1, 10). На поверхні та у кротовинах у межах пам'ятки зібрано невелику кількість дрібних фрагментів кружального посуду з помітною домішкою піску в керамічному тісті. Ці знахідки аналогічні до матеріалів, виявлених під час попередніх досліджень поселення експедицією заповідника у 2016 р. (Корчинський, 2017b, арк. 14–15), тому можуть бути датовані давньоруським часом.

Отже, завдяки проведеним дослідженням здійснено верифікацію вже відомих пам'яток, розташованих на території Стільського археологічного комплексу, уточнено їхні межі, виявлено нові місцезнаходження та визначено пункти, перспективні для подальших стаціонарних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Дорош, В. (2019). Спогади про початки дослідження городища в Стільську. *Стільський град*, 2. Львів, 130–133.

Гавінський, А., Пастеркевич, В., Рогожинський, Я. (2014). Пошук поселень культури лійчастого посуду у верхів'ях Дністра. *Археологічні дослідження в Україні у 2013 р.* Київ, 177.

Коропецький, Р., Корчинський, О., Гарасим, І., Мельник, В., Хамуляк, В. (2021). Археологічні дослідження 2017–2021 р. на території Стільського городища та у його довкіллі. *Стільський град*, 3. Львів, 49–58.

Корчинський, О. (1981). Звіт про розвідкові роботи Давньоруського археологічного загону на городищі поблизу с. Стільське Миколаївського р-ну за 1981 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів.

Корчинський, О. (1984). Исследования на Львовщине. *Археологические открытия 1982 года*. Москва: Наука, 279.

Корчинський, О. (1985). Звіт про дослідження в с. Стільсько та розвідки у Львівській області у 1985 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів.

Корчинський, О. (1986a). Звіт про археологічні дослідження городища давньоруського літописного Зудеча та городища X–XI ст. поблизу с. Стільське Миколаївського району Львівської області у 1986 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів.

Корчинський, О. (1986b). Исследования древнерусских городищ на Львовщине. *Археологические открытия 1984 года*. Москва: Наука, 250–251.

Корчинський, О. (1987). Исследования Стольского городища. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, 347.

Корчинський, О. (1989). Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноруської експедиції у 1988 році. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів.

Корчинський, О. (1993). Звіт загону по дослідженню городищ Прикарпаття у 1992 році. *Архів Інституту археології НАН України*. Київ.

Корчинський, О. (1998). Слов'янські культові центри IX–XI ст. в околицях Стільського городища. *Народознавчі Зошити*, 2(20). Львів, 129–133.

Корчинський, О. (2008a). Осередки язичництва давніх слов'ян на Верхньому Дністрі. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник, 1*. Львів, 73–81.

Корчинський, О. (2008b). Городище в селі Ілів на Львівщині. *Науковий вісник Українського історичного клубу, 14*. Москва, 22–26.

Корчинський, О. (2010). Пам'ятки давньої історії та культури в околицях сіл Ілів, Борусів, Суходіл та Поляна на Львівщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 14*. Львів, 234–254.

Корчинський, О. (2017a). З історії створення історико-культурного заповідника «Стільське городище». *Стільський град, 1*. Львів, 9–47.

Корчинський, О. (2017b). Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2016 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Київ.

Корчинський, О. (2018). Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2017 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Київ.

Корчинський, О. (2021). Спогади про початки дослідження Стільського городища. *Стільський град, 3*. Львів, 128–165.

Корчинский, О., Петегирич, В. (1988). Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье. *Археологические открытия 1986 года*. Москва: Наука, 289–290.

Кравчук, Я., Зінько, Ю. (2018). Рельєф Львівської області. В М. М. Назарук (ред.), *Львівська область: природні умови та ресурси: монографія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 55–85.

Мацек, В. (1938). Княже-митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром. *Наша Батьківщина, 6*. 129–131.

Русанова, И., Тимошук, Б. (1988). Отчет о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1987 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Київ.

Русанова, И., Тимошук, Б. (2007). *Языческие святилища древних славян*. Москва.

Тимошук, Б. (1993). Ілівське городище-святилище. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура традиції: Міжнародна наукова конференція (Галич, 19–21 серпня 1993 р.): тези доповідей*. Львів, 28–29.

Филипчук, М. (1990). Звіт про археологічні дослідження Верхньодністрянської (загону № 1) постійнодіючої слов'яноруської археологічної експедиції у 1989 році на території Стільського городища Миколаївського району Львівської області. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів.

Шишак, В. (1989). Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністрів'я у 1989 р. *Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів.

REFERENCES

Dorosh, V. (2019). Spohady pro pochatky doslidzhennia horodyshcha v Stilsku. *Stil'skyi hrad, 2*. Lviv, 130–133 (in Ukrainian).

Havynskiy, A., Pasterkevych, V., & Rohozhynskiy, Ya. (2014). Poshuk poselen kulturey liichastoho posudu u verkhiviakh Dnistra. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini u 2013 r.* Kyiv, 177 (in Ukrainian).

Koropetskyi, R., Korchynskyi, O., Harasym, I., Melnyk, V., & Khamuliak, V. (2021). Arkheolohichni doslidzhennia 2017–2021 r. na terytorii Stil'skoho horodyshcha ta u yoho dovkilli. *Stil'skyi hrad*, 3. Lviv, 49–58 (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (1981). Zvit pro rozvidkovi roboty Davnoruskoho arkheolohichnoho zahonu na horodyshchi poblyzu s. Stilske Mykolaivskoho r-nu za 1981 r. *Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv (in Ukrainian).

Korchinskii, O. (1984). Issledovaniya na Lvovshchine. *Arkheologicheskie otkritiya 1982 goda*. Moscow: Nauka, 279 (in Russian).

Korchynskyi, O. (1985). Zvit pro doslidzhennia v s. Stilsko ta rozvidky u Lvivskii oblasti u 1985 r. *Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (1986a). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia horodyshcha davnoruskoho litopysnoho Zudecha ta horodyshcha X–XI st. poblyzu s. Stilske Mykolaivskoho raionu Lvivskoi oblasti u 1986 r. *Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv (in Ukrainian).

Korchinskii, O. (1986b). Issledovaniya drevnerusskikh gorodishch na Lvovshchine. *Arkheologicheskie otkritiya 1984 goda*. Moscow: Nauka, 250–251 (in Russian).

Korchinskii, O. (1987). Issledovaniya Stolskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie otkritiya 1985 goda*. Moscow: Nauka, 347 (in Russian).

Korchynskyi, O. (1989). Zvit pro robotu postiinodiichoї Verkhnodnistrianskoi slovianoruskoi ekspedytsii u 1988 rotsi. *Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (1993). Zvit zahonu po doslidzhenniu horodyshch Prykarpattia u 1992 rotsi. *Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (1998). Slovianski kultovi tsentry IX–XI st. v okolytsiakh Stil'skoho horodyshcha. *Narodoznavchi Zoshyty*, 2(20). Lviv, 129–133 (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (2008a). Oseredky yazychnytstva davnikh slovian na Verkhnomu Dnistri. *Istoriia religii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*, 1. Lviv, 73–81 (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (2008b). Horodyshche v seli Iliv na Lvivshchyni. *Naukovyi visnyk Ukrain'skoho istorychnoho klubu*, 14. Moskva, 22–26 (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (2010). Pamiatky davnoi istorii ta kultury v okolytsiakh sil Iliv, Borusiv, Sukhodil ta Poliana na Lvivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 14. Lviv, 234–254 (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (2017a). Z istorii stvorennia istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Stil'ske horodyshche». *Stil'skyi hrad*, 1. Lviv, 9–47.

Korchynskyi, O. (2017b). Zvit pro robotu rozvidkovoї arkheolohichnoї ekspedytsii istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Stil'ske horodyshche» u 2016 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (2018). Zvit pro robotu rozvidkovoї arkheolohichnoї ekspedytsii istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Stil'ske horodyshche» u 2017 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).

Korchynskyi, O. (2021). Spohady pro pochatky doslidzhennia Stil'skoho horodyshcha. *Stil'skyi hrad*, 3. Lviv, 128–165.

Korchinskii, O., & Petegirich, V. (1988). Izuchenie drevnerusskikh gorodishch v Prikarpat'e. *Arkheologicheskie otkritiya 1986 goda*. Moscow: Nauka, 289–290 (in Russian).

Kravchuk, Ya., & Zinko, Yu. (2018). Relief Lvivskoi oblasti. In M. M. Nazaruk (Ed.), *Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy: monohrafiia*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 55–85 (in Ukrainian).

Matsiek, V. (1938). Kniazhe-mytopolyche Stilsko v Mykolaivshchyni nad Dnistrom. *Nasha Batkivshchyna*, 6. 129–131 (in Ukrainian).

Rusanova, I., & Timoshchuk, B. (1988). Otchet o rabote Prikarpatzskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1987 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii NAN Ukrainy*. Kyiv (in Russian).

Rusanova, I., & Timoshchuk, B. (2007). *Yazicheskie svyatilishcha drevnikh slavyan*. Moscow (in Russian).

Tymoshchuk, B. (1993). Ilivske horodyshche-sviatylyshche. *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura tradytsii: Mizhnarodna naukova konferentsiia (Halych, 19–21 serpnia 1993 r.): tezy dopovidei*. Lviv, 28–29 (in Ukrainian).

Fylypchuk, M. (1990). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Verkhnodnistrianskoi (zahonu № 1) postiinodiuchoi slovianoruskoi arkheolohichnoi ekspeditsii u 1989 rotsi na terytorii Stilskoho horodyshcha Mykolaivskoho raionu Lvivskoi oblasti. *Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv (in Ukrainian).

Shyshak, V. (1989). Zvit pro pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Verkhnoho Podnistrovia u 1989 r. *Arkhiv Viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv (in Ukrainian).

Ruslan KOROPETSKYI

PhD (History)

Research Fellow of the Department of Archaeology

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7231-5130>

e-mail: ruskor@ukr.net

Ihor HARASYM

Head of the Department of Protection and Popularization of

Historical and Cultural Heritage

Historical and Cultural Reserve «Stiliske Gorodyshche»

e-mail: ihor.andriiovych1993@gmail.com

NEW ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE VICINITY OF THE VILLAGES OF STILSKO AND ILIV IN THE LVIV REGION

The publication presents the results of field explorations conducted in the vicinity of the villages of Stilsko and Iliv of the Stryi district of the Lviv region. Intensive archaeological research in this region began in the 1980s and continued until the mid-1990s. It was mainly concentrated around two key sites – Stilsko and Iliv hillforts. During this period, within the defensive lines of the hillforts and in the adjacent territories, numerous sites of different chronological periods were discovered – agricultural settlements, production centers, and barrow fields, which reflect the stages of settlement of the region and can be

dated back within a broad chronological framework from the Eneolithic era to the 17th–18th centuries. A significant contribution to the study of this area was made by the Upper Dnister archaeological expedition, which involved Lviv archaeologists O. Korchynskyi, M. Phylpchuk, V. Shyshak, and the Carpathian expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR led by B. Tymoshchuk and I. Rusanova. Since the beginning of the 2000s systematic research in this area has been suspended because of a lack of funding. Only after the creation of the Historical and Cultural Reserve «Stilske Gorodyshche» in 2015 did archaeological searches gradually resume. The main attention is paid to establishing boundaries of already known sites, discovering and including in the scientific circulation of new locations, their recording and topographic binding, studying by non-invasive methods of the remains of ground objects, etc.

Scientific cooperation between the Historical and Cultural Reserve «Stilske Gorodyshche» and the I. Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine become very productive. Within its framework, excavations of the hillfort and multi-layered settlement in Iliv were resumed (expedition leader A. Havinskyi), and joint surveys of the region are being carried out.

In 2023, an exploration of the territory of Stilsko hillfort within the outer line of defense was conducted to identify earthen ramparts using a GPS navigator for further transfer of coordinate point data to digital maps, archaeological material from the surface was collected on the settlements of Iliv I, XII and Stilsko IX. Together with the fragments of ceramic ware of different periods (from Neolithic to Late Middle Ages), several flint and stone products were found, including artifacts with signs of use and tools: an arrowhead, an awl, a grinder, a fragment of an end-scraper. A new Bronze Age–Early Iron Age settlement was discovered in Koshyra Place near Stilsko. Numerous materials from the 17th–18th centuries were recorded on the surveyed site with a total area of about 20 hectares together with two locations of the artifacts from the Bronze Age–Early Iron Age. These locations were defined by finds of flint products – flakes and tools with patination of the surface.

Keywords: hillfort, multilayered settlement, history of research, archaeological survey, finds from the surface.

ПОСТАТІ

УДК 930.25(477.83/.86):[929С.ГАЙДУЧОК:061.238(477.83-25)]»1920/1930»
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-184-192

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, професор, старший дослідник
професор кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

СПІВПРАЦЯ СТЕПАНА ГАЙДУЧКА З НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА В 1920–1930-х РОКАХ

Уперше на основі інвентарних книг Музею НТШ, періодичного часопису «Діло», документів ЦДІА України у Львові, приватного архіву С. Гайдучка досліджено співпрацю вченого з НТШ і його діяльність у Товаристві прихильників Музею НТШ. Із залученням раніше недоступних і малознаних документів та матеріалів реконструйовано його діяльність у 1920–1930-х роках. Нижньою межею визначено 1922 р. – переїзд С. Гайдучка до Львова на постійне місце праці професора фізичного виховання (руханки) в Філії Академічної гімназії, верхньою – початок Другої світової війни. З'ясовано, що С. Гайдучок дарував рукописи і книжки бібліотеці НТШ, за що був записаний у «Золоту книгу» товариства як один із щедрих дарувальників.

Висвітлено працю С. Гайдучка з метою поповнення документами, світлинами, печатками, монетами, прапорами, військовим спорядженням, сільськогосподарським знаряддям, предметами побуту, спортивним спорядженням та іншими речовими пам'ятками фондів Музею НТШ. Встановлено, що до цієї справи він залучав учнів Академічної гімназії та її Філії у Львові, своїх знайомих та доньку Данусю. Зазначено, що чимало цінних раритетів до НТШ через С. Гайдучка передав професор українського тіловиховання І. Боберський, який тоді мешкав за кордоном.

Наголошено на важливій діяльності С. Гайдучка в 1937–1939 рр. як одного із засновників, незмінного члена ревізійної комісії та діяльного члена Товариства прихильників Музею НТШ, яке багато зробило для збереження української культурної спадщини.

Ключові слова: Степан Гайдучок, Галичина, Львів, Наукове товариство імені Шевченка, суспільно-культурна та громадська діяльність, музейна справа, збереження пам'яток, націєтворення, український визвольний рух.

Степан Гайдучок (13 березня 1890 р., с. Підтемне – 16 березня 1976 р., м. Львів) – видатний український педагог, вояк армії Австро-Угорської монархії та Галицької армії, суспільно-культурний діяч, фотомистець, журналіст, редактор, збирач української старовини (Сова, 2019). Упродовж першої половини ХХ ст. брав активну

участь у громадських організаціях Львова та Галичини, зокрема Українського спортивного кружка (УСК), «Сокола-Батька», Спортивного товариства студентів вищих шкіл Львова «Україна», «Пласту», Товариства прихильників Музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), Карпатського лежцетарського клубу, Українського студентського спортивного клубу, Туристично-краєзнавчого товариства «Плай» у Львові тощо. Про формування його світогляду (Sova, 2019), діяльність в УСК (Sova, 2021a), «Соколі-Батьку» (Sova, 2021b), «Пласті» (Sova, 2024), педагогічну працю перед Першою світовою війною (Sova, 2022), внесок у розвиток відбиванки (волейболу) (Sova, 2023), стосунки з Іваном Боберським (Sova, 2019) та Іваном Крип'якевичем (Sova, 2023) є ґрунтовні публікації в сучасній українській історіографії. Окремим напрямом громадської діяльності С. Гайдучка як дослідника та поціновувача української історії була співпраця з НТШ і робота на громадських заходах у Товаристві прихильників Музею НТШ. У сучасній українській історіографії й досі ці аспекти його біографії залишаються невисвітленими.

Степан Гайдучок

Джерельною базою для статті стали: інвентарні книги Музею НТШ (тепер – фондіві книги Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України), періодичний часопис «Діло» (Львів), документи Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у Львові, приватний архів С. Гайдучка (м. Львів). Мета статті – вперше в українській історіографії дослідити співпрацю С. Гайдучка з НТШ і його діяльність у Товаристві прихильників Музею НТШ упродовж 1920–1930-х років.

Степан Гайдучок час до часу дарував рукописи і книжки Бібліотеці НТШ. Інформацію про дарувальників записували в «Золотій книзі» товариства. У ній 1923 р. вписане прізвище С. Гайдучка (Кревецький, 1923, с. 12). У травні 1924 р. він також пожертвував 1 дол. на «ювілейний дар» для НТШ (На ювілейний дар). Здавалося, це були невеликі гроші. Однак треба зважити на те, що тоді він самотужки виховував доньку Богдану (Данусю) та жертвував гроші на інші потреби українського громадянства Львова й Галичини.

Степан Гайдучок також передавав різні артефакти до Музею та Бібліотеки НТШ. Інформація про це збереглася в інвентарних книгах Музею НТШ та львівській періодиці, зокрема в часописі «Діло».

В інвентарних книгах Музею НТШ, особливо за 1929–1939 рр., є записи, де фігурує С. Гайдучок. Вони засвідчують, що він особисто передав чимало раритетів. Так, 24 жовтня 1929 р. подарував для Історико-воєнного музею НТШ «пруського орла з білої бляхи» періоду Першої світової війни, розміром 25x11 см. В описі зазначено, що носили його пруські кавалеристи на чакі. Знайдено артефакт на Радохівщині (інв. № 19 416) (Фондова книга-1, арк. 49). 12 грудня 1929 р. до Історико-воєнного музею НТШ – «шелом військовий німецький сталевий з ремінцем (підбородком), мосьяжним жовтим кільцем (з залізн[им] шпилем) та скіряним ватованем внутр. Герб з чола обірваний». Висота – 235 мм. Шолом виготовлено в Німеччині (інв. № 19 743)

(Фондова книга-1, арк. 81). 20 січня 1930 р. для НТШ – зразки залізного поржавілого австрійського кільчастого дроту з околиць Львова часів Першої світової війни. Довжина – 30–35 см (інв. № 19 926) (Фондова книга-1, арк. 97). 3 травня 1930 р. для Історико-воєнного музею НТШ – «патронташку скіряну одну бувшої австрійської армії з магазинком вистріляних набоїв (з кулями)» часів Першої світової війни, розміром 9х11 см (інв. № 20 224) (Фондова книга-1, арк. 134). 27 червня 1930 р. до Музею НТШ – сучасний збаночок (інв. № 20 422) (Фондова книга-2, арк. 5) та мисочку (інв. № 20 423) (Фондова книга-2, арк. 5), які походили з Миколаєва Жидачівського повіту. «Збаночок з ухом, поливаний жовто-брунатною краскою і орнаментований із жовтими квітками з зеленими листками, грубої роботи. Висота – 105 мм. Мисочка ясно брунатна поливана, з кількома зеленуватими цятками посередині» (Фондова книга-2, арк. 5). 22 серпня 1930 р. для НТШ – сучасну дерев'яну кушку на камінь-брусок до коси, вгорі чотирикутну, карбовану, довжиною 218 мм. Місце походження – с. Підтемне, де народився С. Гайдучок, рік виготовлення – 1930. (інв. № 20 456) (Фондова книга-2, арк. 7). 27 лютого 1931 р. для Історико-воєнного музею НТШ – нагрудну мосяжну відзнаку: Тризуб на багато профільованому і синьо емальованому щитку із шпилькою. Розмір – 14х21 мм (інв. № 21 179) (Фондова книга-2, арк. 73). 25 березня 1931 р. для Бібліотеки НТШ – фотографію Софії Галечко в однострої кадета. Світлина виготовлена у професійному фотоательє Відня (інв. № 21 252) (Фондова книга-2, арк. 81). 26 листопада 1931 р. для Бібліотеки НТШ – фотографію Івана Курівця 1919 р., розміром 9х14 см та його «легітимацію» (документ) члена редакції «Діла», видану у Львові 1925 р. (інв. № 22 244) (Фондова книга-3, арк. 12). 9 жовтня 1933 р. для Музею історико-воєнних пам'яток НТШ – гумову печатку з дерев'яною точеною ручкою, виготовлену у Львові 1927 р. (інв. № 24 021) (Фондова книга-3, арк. 12). 7 березня 1935 р. для НТШ – «пістолет з двома люфами (кабзлівка) та точеною дерев'яною ручкою, львівської роботи, до стрільняння на Великдень під церквою (бракують оба “коминки”», довжина – 20 см, походження – Львів, перед 1914 р. (інв. № 25 262) (Фондова книга-4, арк. 119). 12 жовтня 1935 р. для НТШ – «медаль бронзову часів Керенського». На одній стороні жіноча постать із прапором і напис: «свободная Россія»; на обороті – схрещені прапори й напис: «“да здраствует свобода равенство” 1917», промір – 2х5 (інв. № 25 646) (Фондова книга-4, арк. 148). 26 квітня 1939 р. для Бібліотеки НТШ – оправлені в рамках «кліші шкляні кольорові»: 1) Іван Боберський в сокільськiм однострою; 2) Оксана Федів (у заміжжі – Суховерська) – начальник «Сокола-Батька»; 3) сокільський стрілець Ігор Федів (світлив Ярослав Пастернак). Фотографії, розміром 9х13 см, зроблені у Львові і датовані 1914 р. (інв. № 30 337) (Фондова книга-6, арк. 117).

До збору різних артефактів української історії Степан Гайдучок залучив свою доньку Данусю. Так, 23 серпня 1930 р. вона подарувала Музею НТШ срібний допельшилінг (із нім. *doppelschilling* – подвійний шилінг) із погруддям австрійського хірурга Теодора Більрота (Theodor Billroth). Діаметр монети – 30 мм, походження – Австрія, рік виготовлення – 1929 (інв. № 20 467) (Фондова книга-2, арк. 8).

До збору пам'яток для Музею та Бібліотеки НТШ С. Гайдучок як професор Філії Академічної гімназії залучив учнів Академічної гімназії і її філії у Львові та різних осіб, які проживали в Галичині. Завдяки цьому НТШ через нього отримала: 4 вересня 1929 р. від учнів Філії Академічної гімназії у Львові 4 монети, зокрема срібну із зображенням Станіслава Августа Понятовскі (Stanisław August Poniatowski) 1767 р., 3 австрійські мідні крейцери 1799 р., 6 австрійських мідних крейцерів 1800 р., 3 ав-

стрійські мідні крейцери 1812 р. (інв. № 19 226) (Фондова книга-1, арк. 30). 5 червня 1930 р. від Івана Орача – дармовис (посріблювана мідь) діаметром 26 мм, швидше за все від округлого годинника. На ньому на щитику під короною містилися герби Польщі, Литви, України на емальованих тлах. Був виготовлений перед 1914 р. (інв. № 20 356) (Фондова книга-1, арк. 147). 26 березня 1934 р. від учня Академічної гімназії Степана Путикевича для Бібліотеки НТШ – сильно поржавілу залізну сокиру княжої доби типу «*Franziska*» (довжина – 165 мм), яку витягли рибалки з р. Верещиця (інв. № 22 413) (Фондова книга-4, арк. 49). 23 грудня 1935 р. від учня Академічної гімназії Бучка (ім'я не встановлено) – «серповату пилку крем'яну, добре збережену, сильно вживанням висвічену, найдену на половині дороги між Звенигородом а Гаюми – найбільша ширина 41 мм», завдовжки 120 мм, часів неоліту (інв. № 25 947) (Фондова книга-4, арк. 171). 28 грудня 1935 р. від учня Академічної гімназії Романа Канціра – «прапор 47. сибірського стрілецького полку. Квадрат (442) із фіолетового й чорного оксамиту, обшитий золотими тороками і шнуром. На фіолетовій стороні, на полі, відмежованім золотою тасьмою, напис: “47. Сибирск. Стрелк. Полкъ” – золотими буквами. На чорній стороні, на полі, відмежованім золотою тасьмою, – двоголовий орел, на щиті – вигиптуваний їздець на коні. Над головами орла сліди царської корони, яку випоролі за часів Керенського» (інв. № 25 967) (Фондова книга-4, арк. 173). 27 квітня 1936 р. від учня Філії Академічної гімназії у Львові Літинського (ім'я не встановлено) для Музею НТШ – «Підкову залізну заржавілу до жіночих чобіт замість обцаса», довжина – 8,5 см, ширина – 6 см, висота – 2 см. Датування – 1880 р. Походила з місцевості Святкова біля м. Ясло (інв. № 26 363) (Фондова книга-5, арк. 31).

Чимало цінних раритетів до НТШ через С. Гайдучка передав І. Боберський. Так, 1 лютого 1930 р. С. Гайдучок від імені І. Боберського як дарунок передав до Історико-воєнного музею НТШ печатку коша Легіону Українських січових стрільців. Матриця мала точену, чорну, лаковану ручку заввишки 66 мм. Вона була знайдена між паперами (документами) І. Боберського, які після його переїзду до США зберігалися у Львові. Поряд із записом в інвентарній книзі зроблено відбиток прямокутного штампку 67x21 мм, на якому міститься легенда: «БІБЛІОТЕКА КОША УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ» (інв. № 19 991) (Фондова книга-1, арк. 104). Окрім печатки, цього ж дня Степан Гайдучок від імені Івана Боберського як дарунок передав до Бібліотеки НТШ вартісні документи канадських українців: 1) позичку національної оборони номіналом 25 канадських доларів, зложену «Взаємною Помічю» у Вінніпезі 1 січня 1923 р. і завірену підписами Івана Боберського й Осипа Назарука (розмір – 22,5x14 см); 2) даток 50 центів на здобуття і закріплення Галицької держави, зложений 19 березня 1923 р. учнем Борисом Новосадом із Вінніпега, завірений підписом Івана Боберського (розмір – 22x14 см) (інв. № 19 992) (Фондова книга-1, арк. 104). 31 травня 1930 р. Степан Гайдучок від імені Івана Боберського як дарунок передав до Бібліотеки НТШ 2 фотографії Івана Франка – «2 рівночасні знімки: сидяча постава – погруддя без шапки та кожуха і стояча постава низше колін, у кожусі і шапці». Світлини 1 грудня 1913 р. зробив львівський фотограф Микола Лісса з ініціативи Івана Боберського (інв. № 20 346) (Фондова книга-1, арк. 145). У листі до Івана Боберського, датованому 6 січня 1931 р., Степан Гайдучок писав: «До Музею тов[ариства] Шевченка, де директором Я[рослав] Пастернак, цей що був до війни надворним світливцем в С[околі]-Б[атьку], дістался дещо Ваших записок з війни, які Ви зіставили були в Станиславові. Є це щоденник Виставки УСС в Національному музею, а радше

переписна книжка. Також Ваш щоденник від 26/Х. десь до 6.ХІ.1918. [р.] писаний олівцем. Передав мені його [Ярослав] Пастернак, щоб я переписав, з чим я не дуже спішуся, бо і так, цього без Вашого дозволу не зможуть друкувати» (ЦДІАЛУ, арк. 4). 19 лютого 1934 р. член «Сокола-Батька» С. Гайдучок передав до Музею НТШ зимове спорядження І. Боберського, яке той придбав у Канаді та використовував під час побуту там у кінці 1920-х – на початку 1930-х років (фотографії І. Боберського на сплєтах зберігаються у приватному архіві С. Гайдучка (Світлини), також вони були опубліковані на сторінках часопису «Сокільські вісти» (Проф. І. Боберський). Зокрема, «пару канадійських “сплєтів” [снігоступів – А. С.] до ходження по рівнім глибоким снігу» (завдовжки 152 см) та «пару шкіряних мокасинів до ходження на “сплєтах”» (інв. № 24 351, 24 352). У листі до І. Боберського, датованому 20 лютого 1934 р., С. Гайдучок писав: «Ваші сплєти передав я разом з постоломи вчора до Музею Шевченка. Будете негодувати на мене але вони в Соколі нищилися» (ЦДІАЛУ, арк. 73 зв.).

Фотограф Левко Янушевич 13 лютого 1932 р. подарував Бібліотеці НТШ 10 портретних фотографій, розміром 9х13 см, серед яких С. Гайдучка (інв. № 22 434) (Фондова книга-3, арк. 30).

На жаль, встановити місця знаходження та зберігання усіх раритетів, які передав С. Гайдучок НТШ, не вдалося. Мабуть, частина з них, як і інші пам'ятки Музею НТШ, знищили представники радянської влади після Другої світової війни.

Степан Гайдучок був одним із засновників Товариства прихильників Музею НТШ. Львівський воєводський уряд своїм рескриптом від 19 липня 1937 р. затвердив статут цієї організації. 16 жовтня 1937 р. у Музеї НТШ (розміщувався за адресою: вул. Чарнецького, 24 (тепер – вул. В. Винниченка)) члени-засновники провели установчі збори. У часописі «Діло» зазначено: «Мірилом зацікавлення новим товариством можна вважати доволі поважне число учасників Зборів – кількадесять осіб з різних кол громадянства» (Загальні Збори). Збори відкрив директор Музею НТШ Я. Пастернак. Головою зборів обрано голову НТШ проф., д-ра Іван Раковський, секретарем – інженера Юрія Крохмалюка. Після пояснення завдань товариства вибрано управу в такому складі: голова – директор Павло Кривуцький, члени: директор Іван Гижа, д-р Кость Паньківський, проф. Михайло Керницький, о. д-р Андрій Ішак, о. д-р Йосафат Скрутень, Іван Німчук, д-р Ярослав Пастернак; заступники: директор Петро Мигович, інженер Юрій Крохмалюк, Степан Гела. Членами ревізійної комісії стали: Михайло Мельничук, проф. Стефанія Пашкевич і проф. Степан Гайдучок. На зборах було затверджено розмір членських внесків за рік, зокрема для центральних установ – 100 зл., повітових та окружних товариств – 50 зл., фізичних осіб – 6 зл., селян, робітників і студентів – 3 зл. Після короткої дискусії, у якій брало участь декілька учасників, голова Павло Кривуцький заклав збори, «взиваючи все свідоме українське громадянство допомогти новозаснованому товариству морально і матеріально» (Загальні Збори).

У 1938 р. Товариство прихильників Музею НТШ досить добре розвинуло свою діяльність. Прихильно до організації поставилася українська преса. 24 січня 1939 р. у часописі «Діло» зазначено: «Від себе побажаємо Т[оварист]ву ще більших успіхів у цьому діловому році, а до українського громадянства звертаємось із закликом: Вступайте всі в члени Т[оварист]ва Прихильників Музею НТШ!» (Шануймо). Зі звіту Я. Пастернака, який було заслухано на загальних зборах 21 січня 1939 р., дізнаємося багато деталей про успіхи організації (Шануймо). У 1938 р. було проведено 11 засідань управи. Членів налічувалося 440, 92 із яких – Ревізійного союзу укра-

їнських кооператив, 70 – з-поза меж Львова. Понад 95 % здали членські внески, які становили 62 % доходів товариства, 15 % – добровільні датки, 18 % – доходи від імпрез, 5 % – від видавничої діяльності. Значні внески здали: Центросоюз – 500 зл. і дрогобицьке товариство «Підойма» – 200 зл. Деякі кошти Товариство прихильників Музею НТШ отримувало від проведення різних заходів. Так, лекція Я. Пастернака про Крилос в «Українській бесіді» принесла 81 зл. прибутку, етнографічна виставка «Полісся» з вісьмома лекціями – 530 зл. (за цю суму закуплено фотоапарат «Ляйка», який призначався для фотографування розкопок та етнографічних експедицій). Товариство прихильників Музею НТШ видало 10 тис. наліпок-відзнак із зображенням плану катедри і теракотову фігурку «Княжна Крилоса» авторства Антона Павлося. За зароблені гроші вдалося профінансувати розкопки в ур. Золотий Тік у Крилосі (777 зл.). Результатом такої роботи стало здобуття 1,5 т викопних матеріалів. Окрім того, товариство закупило багато цінних предметів до Музею НТШ, зокрема для археологічного й етнографічного відділів. Під проводом Володимира Паньківа організовано етнографічний гурток, метою якого стала розбудова етнографічного відділу.

Планомірна робота Товариства прихильників Музею НТШ дала результати. Так, для етнографічного відділу набуто 8 плетених манекенів для народних строїв та габльоту на 5 000 писанок; археологічного відділу – 51 полицю та 4 залізні стояки для грецьких і римських амфор. Частину зі спеціального інвентаря придбали меценати, зокрема Юрій Крохмальний та книгар Рудольф Скоморівський із Заліщик подарували вже згадану габльоту. З метою вивчення пам'яток старовини, члени товариства здійснили на авто інженера В. Рижевського поїздку до Урича.

На загальних зборах 21 січня 1939 р. Я. Пастернак озвучив також плани товариства на 1939 р. Зокрема, заплановано 5 березня лемківську етнографічну виставку з лекціями, восени – виставку княжих пам'яток, видання альбому княжої старовини, подальші розкопки в ур. Золотий Тік у Крилосі, Белзі та Звенигороді. Після цього виступив К. Добрянський, який озвучив організаційні прибутки та видатки, що становили відповідно 6 124,94 і 3 589,06 зл. Ревізійна комісія у складі Михайла Мельничука, Стефанії Пашкевич та Степана Гайдучка, не маючи застережень до діяльності, затвердила звіт управи товариства (Шануймо).

На загальних зборах 21 січня 1939 р. також відбулися дискусії і обговорення. Голова НТШ Іван Раковський висловив подяку за проведену працю управі Товариства прихильників Музею НТШ, а Констянтина Малицька та Волинець (ім'я не встановлено) виступили із пропозицією від імені зборів подякувати жертводавцям, що й було затверджено. Після цього обрано управу товариства. До її складу ввійшли: голова – Павло Кривуцький; члени: Іван Гижа, Кость Паньківський, Іван Німчук, о. Андрій Іщак, о. Йосафат Скрутень, Володимир Паньків, Роман Гарасимчук; заступники: Петро Мигович, Юрій Крохмалюк, Степан Гела; члени ревізійної комісії: Михайло Мельничук, Стефанія Пашкевич, Степан Гайдучок (Шануймо).

Отже, у 1920–1930-х роках С. Гайдучок, співпрацюючи з НТШ, подарував цій науковій установі чимало рукописів, книжок, документів, світлин і речових пам'яток. До цієї справи він також залучав учнів Академічної гімназії та її Філії у Львові, своїх знайомих і доньку Данусю. Чимало цінних раритетів до НТШ через С. Гайдучка передав І. Боберський. Особливо С. Гайдучок себе виявив як один із засновників та діяльних членів Товариства прихильників Музею НТШ. І хоч ця організація проіснувала недовго, однак багато зробила для збереження української культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Загальні Збори Т-ва Прихильників Музею Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові (1937, 17 жовтня). *Діло*, 229, 6.

Кревецький, І. (1923). *Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. Львів.

На ювілейний дар для Наукового Товариства ім. Шевченка (1924, 23 травня). *Діло*, 112, 4.

Проф. Ів. Боберський на плетінках. Канада (1929, листопад–грудень). *Сокільські Вісти*, 11–12, 8.

Світлини. *Архів Степана Гайдучка, м. Львів*.

Сова, А. (2019). *Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія*. Львів.

Сова, А. (2021а). Діяльність Степана Гайдучка в «Українському спортовому кружку» Академічної гімназії у Львові (1906–1910). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 216–233. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233>

Сова, А. (2021b). Напрями діяльності Степана Гайдучка в українському гімнастичному товаристві «Сокіл-Батько» у Львові (1910–1914). *Новітня доба*, 9, 237–252. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252>

Сова, А. (2022). Педагогічна праця Степана Гайдучка у Львові напередодні Першої світової війни. *Народознавчі зошити*, 3(165), 674–684. <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674>

Сова, А. (2023). Степан Гайдучок та Іван Крип'якевич: до історії стосунків. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 37, 175–183. <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183>

Сова, А. (2024). Діяльність Степана Гайдучка в організації «Пласт» (1911–1930). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 39, 141–155. <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-141-155>

Фондова книга-1: Фондова книга Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Фондова книга МЕХП ІН НАНУ), т. 4: 18917–20385. 149 арк.

Фондова книга-2: Фондова книга МЕХП ІН НАНУ, т. 5: 20386–22111. 149 арк.

Фондова книга-3: Фондова книга МЕХП ІН НАНУ, т. 6: 22112–23884. 150 арк.

Фондова книга-4: Фондова книга МЕХП ІН НАНУ, т. 7: 23885–26028. 179 арк.

Фондова книга-5: Фондова книга МЕХП ІН НАНУ, т. 8: 26029–27467. 135 арк.

Фондова книга-6: Фондова книга МЕХП ІН НАНУ, т. 10: 29103–30552. 140 арк.

ЦДІАУЛ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 366 (Боберський Іван (1873–1947), педагог, організатор, українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові, професор), оп. 1, спр. 12, 99 арк.

Шануймо і зберігаймо пам'ятки старовини! Загальні Збори Т-ва Прихильників Музею Н. Т. Ш. у Львові. (1939, 24 січня). *Діло*, 15, 7.

Sova, A. (2019). Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview. *Новітня доба*, 7, 226–233.

Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok's contribution to the formation and development of volleyball in Lviv (1920s). *Новітня доба*, 11, 227–237. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237>

REFERENCES

- Zahalni Zbory T-va Prykhylnykyv Muzeiu Nauk. T-va im. Shevchenka u Lvovi (1937, Zhovten 17). *Dilo*, 229, 6 (in Ukrainian).
- Krevetskyi, I. (1923). Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. Lviv (in Ukrainian).
- Na yuvyleinyi dar dlia Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka (1924, Traven 23). *Dilo*, 112, 4 (in Ukrainian).
- Prof. Iv. Boberskyi na pletinkakh. Kanada (1929, Lystopad–Hruden). *Sokilski Visty*, 11–12, 8 (in Ukrainian).
- Svitlyny. *Arkhiv Stepana Haiduchka, m. Lviv* (in Ukrainian).
- Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithno-vykhovna diialnist: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).
- Sova, A. (2021a). Diialnist Stepana Haiduchka v «Ukrainskomu sportovomu kruzhku» Akademichnoi himnazii u Lvovi (1906–1910). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 216–233. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-216-233> (in Ukrainian).
- Sova, A. (2021b). Napriamy diialnosti Stepana Haiduchka v ukrainskomu himnastychnomu tovarystvi «Sokil-Batko» u Lvovi (1910–1914). *Novitnia doba*, 9, 237–252. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-237-252> (in Ukrainian).
- Sova, A. (2022). Pedahohichna pratsia Stepana Haiduchka u Lvovi naperedodni Pershoi svitovoi viiny. *Narodoznavchi zoshyty*, 3(165), 674–684. <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.674> (in Ukrainian).
- Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok ta Ivan Krypiakevych: do istorii stosunkiv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 37, 175–183. <https://doi.org/10.33402/ukr.2023-37-175-183> (in Ukrainian).
- Sova, A. (2024). Diialnist Stepana Haiduchka v orhanizatsii «Plast» (1911–1930). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 39, 141–155. <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-141-155> (in Ukrainian).
- Fondova knyha Muzeiu etnohrafii ta khudozhnogo promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy (Fondova knyha MEKhP IN NANU), t. 4: 18917–20385. 149 ark. (in Ukrainian).
- Fondova knyha MEKhP IN NANU, t. 5: 20386–22111. 149 ark. (in Ukrainian).
- Fondova knyha MEKhP IN NANU, t. 6: 22112–23884. 150 ark. (in Ukrainian).
- Fondova knyha MEKhP IN NANU, t. 7: 23885–26028. 179 ark. (in Ukrainian).
- Fondova knyha MEKhP IN NANU, t. 8: 26029–27467. 135 ark. (in Ukrainian).
- Fondova knyha MEKhP IN NANU, t. 10: 29103–30552. 140 ark. (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 366 (Boberskyi Ivan (1873–1947), pedahoh, orhanizator, ukrainskoho sportyvnoho rukhu v Halychyni ta za kordonom, holova tovarystva «Sokil-Batko» u Lvovi, profesor), op. 1, spr. 12, 99 ark. (in Ukrainian).
- Shanuimo i zberihaimo pamiatky starovyny! Zahalni Zbory T-va Prykhylnykyv Muzeiu N. T. Sh. u Lvovi. (1939, Sichen 24). *Dilo*, 15, 7 (in Ukrainian).
- Sova, A. (2019). Physical education professor Stepan Haiduchok: the formation of a worldview. *Новітня доба*, 7, 226–233 (in English).
- Sova, A. (2023). Stepan Haiduchok's contribution to the formation and development of volleyball in Lviv (1920s). *Новітня доба*, 11, 227–237. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-227-237> (in English).

Andrii SOVA*Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Fellow**Associate professor of the Department of Olympic Education**I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture**Senior Research Fellow of the Department of Contemporary History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>**e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

COOPERATION OF STEPAN HAIDUCHOK WITH THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE 1920^s AND 1930^s

For the first time, on the basis of the inventory books of the Museum of the Shevchenko Scientific Society (now the stock books of the Museum of Ethnography and Artistic Crafts of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine), the periodical journal «Dilo» (Lviv), documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, and the private archive of S. Haiduchok (Lviv), the article examines the scientist's cooperation with the Shevchenko Scientific Society and his activities in the Society of Supporters of the Museum of the Shevchenko Scientific Society. Using previously inaccessible and little-known documents and materials, his activities in the 1920s and 1930s are reconstructed. The lower boundary is 1922, when S. Haiduchok moved to Lviv to work permanently as a professor of physical education (rukhanika) at the Branch of the Academic Gymnasium, and the upper boundary is the beginning of Second World War. S. Haiduchok donated manuscripts and books to the library of the Shevchenko Scientific Society, for which he was recorded in the «Golden Book» of the society as one of the generous donors.

The article highlights the work of S. Haiduchok to replenish the collections of the Museum of the Shevchenko Scientific Society with documents, photographs, seals, coins, flags, military equipment, agricultural implements, household items, sports equipment, and other material memorabilia. He involved students of the Academic Gymnasium and its branch in Lviv, his friends, and his daughter Danusia in this work. Many valuable rarities were transferred to the the Shevchenko Scientific Society through S. Haiduchok by I. Boberskyi, a professor of Ukrainian body education who was living abroad at the time.

The paper emphasizes the important activities of S. Haiduchok in 1937–1939 as one of the founders, a permanent member of the audit committee, and an active member of the Society of Supporters of the Museum of the Shevchenko Scientific Society, which did much to preserve the Ukrainian cultural heritage.

Key words: Stepan Haiduchok, Galicia, Lviv, Shevchenko Scientific Society, socio-cultural and public activity, museum work, preservation of monuments, nation-building, Ukrainian liberation movement.

Назар КОСЕНКО

аспірант відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0650-5478>

e-mail: nazzarkossenko@gmail.com

«ЗМИСЛОМ МОГО ЖИТТЯ БУЛА І Є УКРАЇНА ВІЛЬНА»: ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО НА ЛЬВІВСЬКОМУ ПРОЦЕСІ 1936 РОКУ

На основі архівних документів, спогадів і матеріалів періодичних видань досліджено роль Я. Стецька в популяризації ідей українського націоналізму під час Львівського судового процесу 1936 р. Схарактеризовано поведінку ідеолога визвольного руху під час слідства. Висвітлено передумови суду над членами КЕ ОУН на ЗУЗ, обставини його організації. Описано загальний зміст звинувачень проти керівництва націоналістичного підпілля на Заході України. Встановлено вплив Я. Стецька на тактику поведінки підсудних націоналістів, роль ідеолога визвольної боротьби в демонстративних виступах обвинувачених. Розкрито зміст і причини зізнання діяча. Висвітлено його позицію під час першого виступу на Львівському процесі. Викладено реакцію польського суду на поведінку Я. Стецька. Проаналізовано особливості подання подій Львівського процесу в українській та польській пресі. Простежено контакти Я. Стецька в період проведення судових засідань, причини погіршення його стану здоров'я в червні 1936 р.

Розглянуто свідчення ідеолога націоналізму про власну діяльність у КЕ ОУН на ЗУЗ, зокрема на публіцистичній ниві, його заяви щодо підходів співробітників польської поліції до допитів під час слідства. Висвітлено лінію захисту Я. Стецька адвокатом В. Старосольським. Розкрито зміст останнього слова підсудного ідеолога ОУН на Львівському процесі, проаналізовано основні програмові заяви діяча. Спостережено сприйняття виступу Я. Стецька й інших керівників націоналістичного підпілля представниками української громадськості. Представлено вердикт польського суду у справі КЕ ОУН на ЗУЗ, причини порівняно м'якого вироку щодо ідеолога визвольного руху.

Розкрито наслідки Львівського процесу, його вплив на українську громадськість. Констатовано вагомий внесок Я. Стецька в популяризацію українського націоналізму під час суду над КЕ ОУН на ЗУЗ, стверджено зростання його персонального авторитету завдяки сміливій поведінці в залі судових засідань.

Ключові слова: Ярослав Стецько, український визвольний рух, ідеологія українського націоналізму, ОУН, міжвоєнний період, Галичина, Західна Україна.

Львівський судовий процес над членами Крайової езекутиви Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях (КЕ ОУН на ЗУЗ) був одним із найяскравіших епізодів публічної активності керівників націоналістичного підпілля в міжвоєнний період. Серед останніх важливе місце займав теоретик і практик

Ілюстрація 1: Пропагандистський плакат ОУН із зображенням підсудних на Варшавському процесі українських націоналістів. Джерело: <https://i0.wp.com/photo-lviv.in.ua/wp-content/uploads/2014/12/1934.jpg>

під час подій Львівського судового процесу (25.05.–26.06.1936). Варто назвати праці діаспорних дослідників націоналістичного руху Петра Мірчука (Мірчук, 1968) та Зиновія Книша (Книш, 1986), що містять багато цінних даних про перебіг судової розправи над КЕ ОУН на ЗУЗ. Із сучасних українських досліджень заслуговують уваги роботи Миколи Посівнича (Посівнич, 2023; Посівнич, 2010), у яких розглянуто події Львівського процесу в контексті вивчення політичної біографії Степана Бандери, а також дисертаційна праця Ігоря Гаврилів (Гаврилів, 2016), який на тлі загальної характеристики визвольної боротьби ОУН проаналізував суд над керівництвом підпілля у Львові. Доречно згадати розвідку Ярослава Цецика, присвячену висвітленню Львівського процесу газетою «Новий час» (Цецик, 2008). Поверхово діяльність Я. Стецька під час Львівського процесу 1936 р. схарактеризована в низці науково-популярних робіт, зокрема іспаномовній праці діаспорного дослідника Миколи Шафовала (Szafoval, 1988), а також книжках сучасних українських авторів Мирона Сагайдака, Віктора Уніята та Богдана Мельничука (Мельничук, Сагайдак, Уніят, 2010) й Олега Багана (Баган, 2008). Важливі джерела, що проливають світло на означену тематику, зберігаються у ф. 371 Центрального державного історичного архіву у м. Львів (ЦДІАЛУ). Ідеться про матеріали судової справи польського окупаційного режиму на Я. Стецька і його побратимів, зокрема протоколи їхніх допитів і стенограму виступів учасників Львівського процесу (ЦДІАЛУ-4; ЦДІАЛУ-3; ЦДІАЛУ-5). Значну вагу для вивчення обраної тематики має акт обвинувачення проти членів КЕ ОУН, що зберігається в Державному архіві Львівської обл. (ДАЛО, арк. 1–3). Доволі інформативні

українського визвольного руху Ярослав Стецько. Очільник ідеологічної референтури КЕ ОУН на ЗУЗ та провідник УНПВ (українських націоналістів-політ'язнів) у львівській тюрмі Бригідки був одним із найвисокопоставлених та водночас найактивніших у демонстративних виступах серед підсудних. Обрана тема актуальна, оскільки сьогодні в суспільному просторі тривають дискусії щодо ідеології і практики міжвоєнного націоналістичного руху, що їх послідовно висвітлювали Ярослав Стецько, Степан Бандера та їхні побратими під час Львівського процесу. Розкриття означеного етапу життєвого шляху провідного діяча ОУН дає змогу краще зрозуміти траєкторію його подальшої політичної самореалізації. Мета статті – дослідити роль Я. Стецька в популяризації українського визвольного руху під час Львівського процесу.

Варто зауважити, що означений період громадсько-політичної біографії Я. Стецька залишається маловивченим у фаховій літературі. Існує низка досліджень, де побіжно висвітлено поведінку ідеолога націоналізму

публікації тогочасної преси, яка активно висвітлювала Львівський процес, серед іншого часописів «Діло», «Новий час», «Наш прапор» та ін. Також заслуговують уваги спогади Ярослава Стецька, які записав Анатолій Бедрій (Романишин, 1986), спогади сестри ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ Оксани Романишин (Романишин, 1987), мемуари адвоката Степана Шухевича (Шухевич, 1991) та учасника націоналістичного підпілля Степана Галамая (Галамай, 2003). Польське бачення слідства і судового процесів над провідними діячами українського визвольного руху виклав у спогадах прокурор Владислав Желенські (Władysław Żeleński) (Zelenski, 1995).

Заарештований польською поліцією 14 червня 1934 р., ідеологічний референт КЕ ОУН на ЗУЗ Я. Стецько під час слідства послідовно відкидав усі звинувачення. На допитах, попри фізичний і психологічний тиск, він заперечував будь-яку причетність до діяльності націоналістичного підпілля (ЦДІАЛУ-4, арк. 163–166). Польські правоохоронні органи володіли інформацією про непересічне становище Я. Стецька в єпархії ОУН. Так, поліцейський агент Антоні Фіц (Antoni Fic) стверджував, що ідеолог націоналізму був «правою рукою» Степана Бандери (ЦДІАЛУ-5, арк. 123). Під час слідства польським правоохоронцям вдалося здобути свідчення одного з побратимів Я. Стецька. На допитах покази на ідеолога націоналізму дав референт розвідки КЕ ОУН на ЗУЗ Ярослав Макарушка. Він ствердив належність Я. Стецька до керівного органу націоналістичного підпілля та вказав на його роботу на посаді ідеологічного референта (ЦДІАЛУ-1, арк. 145).

Навесні 1936 р. польська влада завершувала підготовку масштабного Львівського судового процесу над провідним складом ОУН на ЗУЗ. Ішлося про другий масштабний суд над керівництвом націоналістичного підпілля після Варшавського процесу. Останній тривав у польській столиці з 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р. над обвинуваченими в убивстві голови польського Міністерства внутрішніх справ Броніслава Перацкі (Bronisław Pieracki) на чолі із провідником ОУН на Заході України Степаном Бандерою. За спогадами Я. Стецька, його також планували залучити до Варшавського процесу, проте цього не відбулося через мовчання ідеолога ОУН під час допитів (Романишин, 1986, с. 25, 27).

Ярослав Стецько 25 травня 1936 р. постав перед судом у Львові разом з іншими керівниками націоналістичного підпілля у краю, зокрема крайовим провідником Степаном Бандерою, організаційним референтом Іваном Малоюцю, політичним референтом Володимиром Яневим і бойовим референтом Романом Шухевичем. Їм інкримінували державну зраду та участь у вбивствах – порушення арт. 97 і 225 Кримінального кодексу Другої Речі Посполитої (Варшавські в'язні, 1936, с. 1). Загалом підсудних було 23: члени КЕ ОУН і пересічні активісти націоналістичного руху, яких звинувачували у причетності до окремих гучних епізодів діяльності підпілля. В обвинувальному акті Я. Стецькові було приділено порівняно небагато уваги, з огляду на відсутність великої кількості доказів проти нього, зокрема його звинуватили в участі у діяльності ОУН упродовж 1933–1934 рр. (ДАЛО, арк. 3). Адвокатом ідеолога українського націоналізму став Володимир Старосольський – знаний галицький правник, політик і громадський діяч. Ярослав Стецько високо оцінював свого захисника: «... то була індивідуальність непересічна, дуже великий патріот, не партієць, який розумів суть націоналізму» (Романишин, 1986, с. 26).

Польська влада вжила неординарних заходів безпеки для унеможливлення небажаних подій під час Львівського процесу. Так, судову залу на вул. Стефана Баторія

(тепер – Князя Романа, 1) охороняло два десятки поліцейських. Поблизу входу перебувало чимало агентів поліції в цивільному одязі (Посівнич, 2010, с. 40). Оскільки на Львівському процесі, на відміну від Варшавського 1935–1936 рр., підсудні одержали змогу висловлюватися рідною мовою, керівництво націоналістичного підпілля вирішило максимально реалізувати нагоду донести свої ідеї до загалу під час судових засідань. Рішення про вибір тактики публічних зізнань ухвалили С. Бандера, Я. Стецько й інші провідні діячі ОУН (Шухевич, 1991, с. 526). Цей крок був націлений на популяризацію визвольного руху в очах суспільства. Як відзначає сучасний український дослідник І. Гаврилів, «Львівський процес С. Бандера та його побратими використали як “прилюдну презентацію українського революційного руху” перед своїм і чужим громадянством» (Гаврилів, 2016, с. 278).

Ярослав Стецько як провідник УНПВ у тюрмі Бригідки відіграв важливу роль у реалізації демонстративних акцій підсудними націоналістами. Одна з найяскравіших із них відбулася в перший день процесу. Першим до зали засідань 25 травня 1936 р. зайшов Я. Стецько. На поданий провідником УНПВ знак інші підсудні привітали С. Бандеру, вставши з місць і вигукнувши «Слава Україні!» (Романишин, 1987, с. 674). За ними підвелася вся зала: адвокати, глядачі та навіть присяжні й поліцейські функціонери. Варто зазначити, що підпільний часопис УНПВ «Непоборні» розміщував матеріали листування Я. Стецька та С. Бандери у травні–червні 1936 р., що свідчили про існування між ними добре законспірованого підпільного зв'язку. Саме в цей час крайовий провідник ОУН на ЗУЗ був доправлений у тюрму Бригідки. У листі він передавав вітання та дякував спільноті УНПВ, а також ділився важливою інформацією щодо судового процесу над підпільниками (ЦДІАЛУ-2, арк. 36).

У перший день Львівського процесу Я. Стецько та С. Бандера заявили про українську державну належність і вимагали перекласти Акт обвинувачення на українську мову (ЦДІАЛУ-3, арк. 3). На запитання про відношення до військової служби вони повідомили про членство в Українській військовій організації. За їхнім прикладом аналогічні заяви зробили й інші підсудні. На третій день процесу, 27 травня 1936 р., Я. Стецько добровільно визнав свою належність до ОУН та виконання функцій ідеологічного референта КЕ. Реагуючи на зауваження судді про кардинальну зміну свідчень, порівняно з періодом досудового слідства, ідеолог українського націоналізму пояснив це тим, що під час допитів до нього застосовували тортури і він не бажав зізнаватися під впливом таких терористичних методів (ЦДІАЛУ-3, арк. 19). «Я знаю правду, але не знаю вимушеної правди», – пізніше заявив провідник УНПВ, обґрунтовуючи свої дії (Великий процес, 1936, с. 3). Це не завадило прокурору В. Желенські з покликанням на польську пресу стверджувати про відсутність у Я. Стецька скарг на погане ставлення слідчих, що абсолютно не відповідає дійсності (Zelenski, 1995, s. 130).

Ярослав Стецько відмовився відповідати перед судом на запитання про внутрішні справи організації, натомість, наголосив, що вважає змагання до відбудови самостійної Української держави обов'язком кожного українця. Щодо дій ОУН проти СРСР він відзначив, що націоналісти послідовно борються проти Москви як на Заході, так і на Сході України. Реагуючи на зміст Акту обвинувачення, провідник УНПВ заперечив, що на засіданні КЕ ухвалювали будь-які постанови щодо формування партизанських підрозділів. Також під час судового засідання Я. Стецько намагався висвітлити умови в освітній сфері, що призвели до шкільної акції ОУН. Ідео-

лога націоналізму регулярно переривав головуючий на засіданні суддя Павел Дисевіч (Pawel Dysiewicz), який урешті прийняв рішення вивести його із зали. Показово, що приводом для цього стало вживання підсудним словосполучень «Західна Україна» і «Східна Україна». Після низки сміливих висловлювань суд відправив Я. Стецька до темниці на 24 години. Формальною підставою для такого покарання був вигук «Слава Україні!» ідеолога ОУН під час примусового виведення із судової зали (ЩІАЛУ-3, арк. 20). Сучасники відзначали жорсткий підхід судді П. Дисевіча до виконання функцій головуючого на процесі, який С. Шухевич назвав «ригористично-брутальним» (Шухевич, 1991, с. 529). Природно, що побратими ідеолога ОУН негативно відреагували на рішення суду про його замкнення в темниці. Осип Машак демонстративно відмовився від послуг адвоката на знак протесту проти репресивних дій щодо Ярослава Стецька (Щецик, 2008, с. 114).

Виступ на суді Я. Стецька викликав значний резонанс в українській пресі Галичини. Його детальний опис опублікували популярні часописи: «Діло», «Наш прапор», «Українські вісти», «Новий час». Проте через польську цензуру українська преса не мала змоги повною мірою відобразити сказане ідеологом ОУН на Львівському процесі. До прикладу, у публікаціях про свідчення Я. Стецька була вирізана інформація про тортури щодо підсудного, а також відсутня його заява про самостійну Українську державу як обов'язкову мету для кожного українця (див., наприклад, Політичний процес, 1936, с. 5; а також: Процес Бандери, 1936, с. 3). Показово, що польська преса також не обійшла увагою виступ ідеолога українського націоналізму, проте доволі лаконічно висвітлила свідчення Я. Стецька, акцентуючи на політичній демонстрації підсудного як результаті «планової тактики» (23 bojowcow, 1936, s. 3). Загалом, «побічним ефектом» для польської влади від проведення у відкритому форматі Варшавського та Львівського судових процесів стало розповсюдження «більш-менш об'єктивних», за висловом дослідника Анатолія Кентія, даних про визвольний рух тогочасними засобами масової інформації (Кентій, 2005, с. 111).

На наступному судовому засіданні Я. Макарушка відкликав попередні покази проти Я. Стецька. Їх він пояснював отриманням у січні 1935 р. записки начебто від проводу УНПВ. У цьому повідомленні, за його словами, йшлося про доцільність заявити слідству, що Я. Стецько обіймав посаду ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ. Він заявив, що згодом виснував, що «той грипс не походив з українських рук» (Великий процес, 1936а, с. 3). Достеменно невідомо, чи ці слова підсудного правдиві.

У період проведення судових засідань під час перерв Я. Стецько регулярно бачився зі сестрою Оксаною. Ці зустрічі він використовував для передачі таємних записок – «грипсів», призначених підпільникам ОУН на свободі (Романишин, 1987, с. 673). Також під час Львівського процесу ідеологові українського націоналізму вдалося поспілкуватися із братом Омеляном та Степаном Бандерою. У період судового розгляду справи КЕ ОУН різко погіршився стан здоров'я Я. Стецька внаслідок розладу шлунку, відтак 8 червня 1936 р. Львівський процес було призупинено. За версією львівської газети «Українські вісти», причиною стали дії тюремної сторожі Бригідок. Вартові підмінили дієтичну їжу, яку регулярно споживав через хворий шлунок Я. Стецько, на звичайну (Стецько даліше хворий, 1936, с. 1). З дозволу голови трибуналу ідеолога ОУН оглянув у в'язниці відомий український лікар Мар'ян Панчишин, що прописав йому належне лікування (Романишин, 1987, с. 677). Судовий процес відновився 12 червня 1936 р. Кореспондент щоденника «Українські вісти» так описав

стан ідеолога ОУН у той час: «... лице в нього блідо-сіре, виявляє велику втому» (13-ий день процесу, 1936, с. 1). У цей день суд допитував поліцейського А. Фіца, який у Кракові проводив слідчі дії з підсудними. Під час його заслуховування Я. Стецько спільно зі своїм захисником В. Старосольським порушили питання про тортування ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ у 1934 р. Ідеолог українського націоналізму запитав в А. Фіца, чи той пам'ятає, як не давав йому заснути під час тривалого допиту (ЦДІАЛУ-3, арк. 110). Однак головуючий суддя П. Дисевіч відхилив це запитання.

Ярослав Стецько 17 червня 1936 р. удруге отримав змогу виступити на Львівському процесі. Він доволі детально схарактеризував свою діяльність на посаді ідеологічного референта КЕ ОУН на ЗУЗ. Зокрема, розповів про редагування підпільних часописів, тематику й основні положення своїх тогочасних публікацій, розкрив зміст власних філософських міркувань, опублікованих на шпальтах молодіжного журналу «Студентський шлях», вказав на пріоритетність інтересів нації як спільноти найвищого рівня (ЦДІАЛУ-3, арк. 154). Також він відзначив резонанс у націоналістичному середовищі, який викликала його публікація «Боротьба заради боротьби чи змагання за вартості».

Надалі В. Старосольський домагався зачитання в залі суду статей ідеолога українського націоналізму з «Бюлетня Крайової езекутиви ОУН» та «Студентського шляху», проте це клопотання відхилили. Прокурор Юліуш Прахтель-Морав'янські (Juliusz Prachtel-Morawiański) 24 червня 1936 р. виголосив восьмигодинну обвинувальну промову. У ній він зосередився на висвітленні силових дій ОУН. Підсудному ідеологічному референту КЕ ОУН Ю. Прахтель-Морав'янські приділив небагато уваги. Статті Я. Стецька та В. Яніва прокурор лаконічно схарактеризував як «отруєння душ», звинувативши обох публіцистів у перетворенні української молоді на злочинців (ЦДІАЛУ-3, арк. 184).

Адвокат Я. Стецька в оборонній промові наголошував на тому, що його підзахисний добровільно зізнався в належності до націоналістичного підпілля, акцентував увагу на конструктивності й інтелектуальності роботи ідеолога ОУН. «Праця глибокої думки, праця звернена на те, щоб зрозуміти життя, розв'язати його найскладніші проблеми, така праця, – зазначав В. Старосольський, – незважаючи на те, в якій констеляції її вести, не може бути карно суджена» (Книш, 1986, с. 257). Відповідно адвокат вимагав звільнення Я. Стецька з-під варті навіть усупереч його волі. Крім Володимира Старосольського, на захист ідеолога українського націоналізму в судовій залі висловився знайний український правник Володимир Горбовий. У промові Я. Стецька він схарактеризував як «високоідейну людину», яка присвятила себе Батьківщині. Адвокат наголосив, що суд не розуміє спонук ідеолога ОУН, не знає його ідей і діяльності. «Як не можна було тут ствердити його мотивів, так не можна ствердити його вини», – зауважив В. Горбовий (Книш, 1986, с. 236). Відтак просив суд звільнити Я. Стецька.

В останньому слові на суді 26 червня 1936 р. лідери українського націоналістичного руху озвучили палкі промови, що засвідчили їхню безкомпромісну відданість власним ідеалам і нескореність перед польським режимом. Степан Бандера спростував звинувачення прокурора в «тероризмі» та пояснив логіку низки бойових акцій ОУН, наголосивши, що силовий напрям діяльності не основний для українських націоналістів. Володимир Янів виклав свої думки щодо власних дій і місії України у глобальному вимірі. Ярослав Стецько виступив із розлогою ідеологічною промовою. Спростовуючи закид прокурора про «отруєння душ» української молоді власною пу-

блістикоюю, ідеолог ОУН стисло схарактеризував суть ідей, які він пропагував у своїх статтях, виклав свій погляд на ціннісно-етичну проблематику. «Усім змислом життя мусить бути національно-суспільний ідеал. Вияви егоїстичного характеру в суспільному житті мають стати щонайбільше негативним ухилом», – сказав Я. Стецько (Великий процес, 1936б, с. 3). Зауважу, що прихильність до комунітаризму, осуд егоїзму та акцент на обов'язках індивіда перед спільнотою були важливою частиною як світогляду ідеолога ОУН, так і загалом міжвоєнного правого дискурсу. Водночас Я. Стецько наголосив на упередженості трактування Ю. Прахтелем-Морав'янські його ідеологічної діяльності як «отруєння душ». «Якби серед польського народу таку ідею проголосив хтось, певно, не мав би відваги прокурора так оцінити її», – зазначив ідеолог українського націоналізму (Останні слова, 1936, с. 2).

Також ідеолог ОУН висловив свої міркування щодо соціальної проблематики, зокрема зацентрував на важливості праці, яка визначає «вартість людини». Відзначивши засадниче значення соціальної справедливості, провідник УНПВ заявив про доцільність передачі землі великих землевласників на західноукраїнських землях і радянських колгоспів на Наддніпрянщині без викупу українцям-селянам, а фабрику та копалень – під контроль робітників (Мірчук, 1968, с. 409). Такі, на перший погляд, ліві за ідеологічним забарвленням твердження відображали прихильність Я. Стецька до концепції соціально орієнтованого націоналізму як ідеології, що слугує інтересам загалу нації. Очільник УНПВ оперував і цілком типовими для правого дискурсу тезами, зокрема говорив про рівність не умов життя, а можливостей «при життєвому старті». Окресливши своє розуміння соціальної справедливості, він зауважив, що пропагував ідею нового суспільного порядку, який назвав «неосолідаризмом» (Останні слова підсудних, 1936, с. 2). Під останнім малася на увазі солідарність між представниками різних професій всередині національної спільноти.

В останньому слові Я. Стецько торкнувся також питання місії України на світовій арені. Він заявив: «... я видвигнув у своїй діяльності тезу, що Україна повинна стати ідейним і моральним центром, довкола неї повинні зосереджуватись змагання інших поневолених народів. Україна має бути їх ідейним і моральним провідником у їхніх визвольних змаганнях» (Книш, 1986, с. 260). Також ідеолог ОУН озвучив міркування про існування українського права, попри бездержавне становище нації. Так він висловив ще й правове обґрунтування власної участі в боротьбі ОУН за незалежність України. Завершуючи промову, за версією кореспондента газети «Діло», Я. Стецько зазначив: «Я виконував мій обов'язок, що його мені диктувала приналежність до української суспільності. Я визнаю, що українська держава існує потенційно, в серцях українського народу. Не існує поки що реально, але існує морально, існує і правно в наших душах. Змислом цілого мого життя була, є і буде Україна вільна, Україна без холопа і без пана. Я вірю в перемогу» (Книш, 1986, с. 261). Дещо інший варіант закінчення виступу ідеолога ОУН відображено в офіційній стенограмі судового засідання. Відповідно до останньої, Я. Стецько завершив промову словами: «Ціллю мого життя була вільна Україна. Вірю в неї аж до смерті й зі своєї дороги не зйду навіть під впливом тортур» (ЦДІАЛУ-3, арк. 174). Показово, що наприкінці виступу ідеолога ОУН перебив головуючий суддя. «Ви маєте в останньому слові себе боронити, а не обвинувачувати», – сказав Я. Стецькові очільник трибуналу П. Дисевич, за повідомленням української преси (Великий процес, 1936б, с. 3). Натомість, відповідно до офіційної стенограми засідання, головуючий закликав ідеолога укра-

Ілюстрація 2: Ярослав Стецько (ліворуч) із братом Омеляном та сестрою Оксаною після виходу з в'язниці 19 грудня 1936 р. Джерело: https://ounuis.info/media/k2/items/cache/1c0ae2205709722b62e843abc0471a55_L.jpg

тивно оцінили як ув'язнені націоналісти (ЦДІАЛУ-2, арк. 33–34), так і члени ОУН на свободі (Галамай, 2003, с. 107).

Суд оголосив вирокі за результатами Львівського процесу 27 червня 1936 р. Ярослав Стецько очікував тривалого ув'язнення, проте отримав 5-річний термін. А на підставі урядової амністії тривалість перебування за ґратами для всіх засуджених до 5 років відбування покарання зменшили на половину (Szafoval, 1988, р. 36; Посівнич, 2023, с. 95). Відтак термін ув'язнення Я. Стецька скоротився до 2,5 років. Натомість Степан Бандера та Роман Мигаль отримали довічні терміни, Осип Мащак – 15 років, а Ярослав Спольський – 7 років позбавлення волі. Мотивуючи вирок, суддя П. Дисевич вказав, що врахував ідеологічні спонуки дій підсудних. Щодо порівняно м'якого вердикту Я. Стецькові та політичному референту КЕ ОУН на ЗУЗ В. Яніву, то було відзначено їхню непричетність до силових «терористичних» акцій визвольного руху (ЦДІАЛУ-3, арк. 216). За спогадами сестри Оксани, ідеолог українського націоналізму був дещо пригноблений тим, що, на відміну від інших провідних діячів ОУН, отримав порівняно короткий термін. Пізніше він оцінював м'які вирокі за результатами Львівського процесу для частини підсудних як наслідок польської політики «нормалізації» відносин з українцями (Романишин, 1986, с. 26). Ярослав Стецько відбував покарання у львівській тюрмі Бригідки, де перебував з осені 1934 р.

їнського націоналізму «не пропагувати» (ЦДІАЛУ-3, арк. 174). Зауважу, що, за свідченням члена ОУН С. Галамая, «кореспонденти делікатно трохи причесали деякі місця» під час висвітлення Львівського процесу. (Галамай, 2003, с. 107). Тож точнішим видається варіант подій, описаний в офіційній стенограмі.

Промова Я. Стецька на Львівському процесі була змістовним, лаконічним і концентрованим викладом ідей українського національно-визвольного руху, що передбачали встановлення національної та соціальної справедливості в Україні. Після виголошення вона була надрукована разом з останніми словами С. Бандери, В. Янева й інших підсудних у провідних українських часописах. Характеризуючи своє враження від почутого у виступах чільних діячів ОУН, кореспондент газети «Українські вісти» писав: «Говорять поважно, переконливо і з вірою у справу, якій служили» (Останні слова підсудних, 1936, с. 2). Відомий український адвокат С. Шухевич назвав останнє слово С. Бандери, В. Янева та Я. Стецька «прегарним» (Шухевич, 1991, с. 540). Промову ідеолога українського визвольного руху пози-

Львівський процес завдяки сміливим виступам керівників КЕ ОУН, насамперед С. Бандери та Я. Стецька, сприяв підвищенню популярності націоналістичного руху серед українців. Лідери націоналістичного підпілля у складних умовах зуміли перетворити суд на трибуну для пропаганди власних ідей (Баган, 2008, с. 23). Увага преси до процесу сприяла ознайомленню широкої громадськості з виступами підсудних. Тогочасний голова КЕ ОУН на ЗУЗ Лев Ребет зазначав, що під час суду серед населення щодо очільників визвольного руху «скристалізувалися симпатії як до ідейних і жертвених, ворогом важко переслідуваних молодих патріотів» (Ребет, 1964, с. 52). Парадоксально польська влада посприяла під час Львівського процесу популяризації боротьби націоналістичного підпілля за незалежність України. Знаний дослідник українського визвольного руху Іван Патриляк влучно зауважив: «... процес над КЕ ОУН не тільки не знищив Організації на території Польщі, а й розширив її впливи» (Патриляк, 2024, с. 24).

Отже, Я. Стецько зробив вагомий внесок у популяризацію визвольного руху та донесення ідей ОУН до загалу під час Львівського судового процесу. Він вдало використав суд як трибуну для заяв і демонстративних дій, що засвідчували його безкомпромисну відданість власним ідеалам. В останньому слові на Львівському процесі Я. Стецько комплексно розкрив свої ідеологічні погляди, що загалом відображали політичну платформу ОУН. Його промова виділялася як тривалістю, так і виразним програмовим стилем. Смілива поведінка Я. Стецька сприяла зростанню особистого авторитету ідеолога націоналізму як серед членів ОУН, так і поміж представниками ширшої української громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 13-ий день процесу. (1936, 13 червня). *Українські вісти*, 134, 1.
- Баган, О. (2008). Ідея і чин Ярослава Стецька. Київ.
- Варшавські в'язні у Львові. (1936, 23 травня). *Українські вісти*, 117(155), 1.
- Великий процес Організації Українських Націоналістів у Львові (1936, 19 липня). *Українське слово*, 166–167, 3.
- Великий процес ОУН у Львові. (1936а, 30 травня). *Новий час*, 120, 3.
- Великий процес ОУН у Львові. (1936б, 1 липня). *Наш прапор*, 74, 3.
- Гаврилів, І. (2016). Військово-політична діяльність УВО–ОУН в боротьбі за Українську Державу (1920–1941 рр.) [дис. ... д-ра іст. наук, Львівський національний університет ім. І. Франка]. Репозитарій: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/04/aref_havryliv.pdf
- Галамай, С. (2003). У боротьбі за Українську Державу. Спогади. Львів: Мс.
- ДАЛО: Державний архів Львівської області, ф. 11 (Львівський окружний суд м. Львів Львівського воєводства), оп. 29, спр. 2236а, арк. 1–3.
- Кентій, А. (2005). Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси: в 2 т. (Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942). Київ.
- Книш, З. (1986). Варшавський процес ОУН: в 2 т., 2. Торонто: Срібна Сурма.
- Мельничук, Б., Сагайдак, М., Уніят, В. (2010). Великий українець з Тернопілля. Тернопіль: Астон.
- Мірчук, П. (1968). Нарис історії ОУН. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво.
- Останні слова підсудних. (1936, 29 червня). *Українські вісти*, 147(185), 2.

- Останні слова підсудних в процесі О. У. Н. (1936, 13 липня). Свобода, 161, 2.
- Патриляк, І. (2024). Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 рр. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Політичний процес ОУН у Львові. (1936, 1 червня). Наш прапор, 62, 4–5.
- Процес Бандери й товаришів. (1936, 29 травня). Українські вісти, 122, 3.
- Посівнич, М. (2010). Постаць Степана Бандери під час Варшавського та Львівського процесів (1935–1936 рр.). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки, 16, 31–44.
- Ребет, Л. (1964). Світла і тіні ОУН. Мюнхен: Український самостійник.
- Романишин, Д. (упоряд.). (1986). Розмови достойного Ярослава Стецька з д-ром Анатолом Бедриєм, переведені і записані на лентах дванадцять касеток в часі від 17 до 23 червня 1985 року в місці постою. Архів УІС ОУН в Лондоні.
- Романишин, О. (1987). У 50-річчя великого процесу ОУН у Львові 1936. Визвольний шлях, 6(471), 670–685.
- Стецько даліше хворий. (1936, 10 червня). Українські вісти, 131, 1.
- ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДІАЛ України), ЦДІАЛ України, ф. 205 (Прокуратура апеляційного суду, м. Львів), оп. 1, спр. 3126, арк. 1–145.
- ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка), оп. 1, спр. 2624, арк. 1–54.
- ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 371 (Шухевич Степан (1877–1945), адвокат, громадський і військовий діяч, видавець, публіцист), оп. 1, спр. 75, арк. 1–216.
- ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 77, арк. 1–166.
- ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, ф. 371, оп. 1, спр. 78, арк. 1–124.
- Цецик, Я. (2008). Львівський процес ОУН 1936 р. у рецепції газети «Новий час». Сумський історико-архівний журнал, 4–5, 110–117.
- Шухевич, С. (1991). Моє життя. Спогади. Лондон: Українська видавнича спілка. 23 bojowcow OUN przed sadem (1936, 28 maja). Gazeta Lwowska, 121, 3.
- Szafoval, N. (1988). Jaroslav Stetsko y la Libertad de Ucrania. Munich.
- Zelenski, W. (1995). Zabójstwo ministra Pierackiego. Warszawa: Iskry.

REFERENCES

- 13-yi den protsesu. (1936, Cherven 13). Ukrainski visty, 134, 1 (in Ukrainian).
- Bahan, O. (2008). Ideia i chyn Yaroslava Stetska. Kyiv (in Ukrainian).
- Varshavski viazni u Lvovi. (1936, Traven 23). Ukrainski visty, 117(155), 1 (in Ukrainian).
- Velykyi protses Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv u Lvovi (1936, Lypen 19). Ukrainske slovo, 166–167, 3 (in Ukrainian).
- Velykyi protses OUN u Lvovi. (1936a, Traven 30). Novyi chas, 120, 3 (in Ukrainian).
- Velykyi protses OUN u Lvovi. (1936b, Lypen 1). Nash prapor, 74, 3 (in Ukrainian).
- Havryliv, I. (2016). Viiskovo-politychna diialnist UVO–OUN v borotbi za Ukrainku Derzhavu (1920–1941 rr.) [Doctoral thesis, Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka]. Repozytarii: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/04/aref_havryliv.pdf (in Ukrainian).
- Halamai, S. (2003). U borotbi za Ukrainku Derzhavu. Spohady. Lviv: Ms. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 11 (Lvivskiy okruzhnyi sud m. Lviv Lvivskoho voievodstva), op. 29, spr. 2236a, ark. 1–3 (in Polish).

Kentii, A. (2005). Zbroiny chyn ukrainskykh natsionalistiv. 1920–1956. Istoryko-arkhivni narysy: v 2 t. (T. 1: Vid Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii do Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv. 1920–1942). Kyiv (in Ukrainian).

Knysh, Z. (1986). Varshavskiy protses OUN: v 2 t., 2. Toronto: Sribna Surma (in Ukrainian).

Melnychuk, B., Sahaidak, M., & Uniat, V. (2010). Velykyi ukrainets z Ternopillia. Ternopil: Aston (in Ukrainian).

Mirchuk, P. (1968). Narys istorii OUN. München; London; New-York: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).

Ostanni slova pidsudnykh. (1936, Cherven 29). Ukrainski visty, 147(185), 2 (in Ukrainian).

Ostanni slova pidsudnykh v protsesi O. U. N. (1936, Lypen 13). Svoboda, 161, 2 (in Ukrainian).

Patryliak, I. (2024). Peremoha abo smert. Ukrainskiy vyvolnyi rukh u 1939–1960 rr. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia (in Ukrainian).

Politychnyi protses OUN u Lvovi. (1936, Cherven 1). Nash prapor, 62, 4–5 (in Ukrainian).

Protsey Bandery y tovaryshiv. (1936, Traven 29). Ukrainski visty, 122, 3 (in Ukrainian).

Posivnych, M. (2010). Postat Stepana Bandery pid chas Varshavskoho ta Lvivskoho protsesiv (1935–1936 rr.). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Istorychni nauky, 16, 31–44 (in Ukrainian).

Rebet, L. (1964). Svitla i tini OUN. München: Ukrainskiy Samostiinyk (in Ukrainian).

Romanyshyn, D. (Comp.). (1986). Rozmovy dostoinoho Yaroslava Stetska z d-rom Anatolem Bedriiem, perevedeni i zapysani na lentakh dvanadtsiat kasetok v chasi vid 17 do 23 chervnia 1985 roku v mistsi postoiu. Arkhiv UIS OUN v Londoni (in Ukrainian).

Romanyshyn, O. (1987). U 50-richchia velykoho protsesu OUN u Lvovi 1936. Vyzvolnyi shliakh, 6(471), 670–685 (in Ukrainian).

Stetsko dalshe khvoryi. (1936, Cherven 10). Ukrainski visty, 131, 1 (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), TsDIAL Ukrainy, f. 205 (Prokuratura apeliatsiinoho sudu, m. Lviv), op. 1, spr. 3126, ark. 1–145 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, f. 309 (Naukove tovarystvo imeni Shevchenka), op. 1, spr. 2624, ark. 1–54 (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 371 (Shukhevych Stepan (1877–1945), advokat, hromadskiy i viiskoviy diiach, vydavets, publitsyst), op. 1, spr. 75, ark. 1–216 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, f. 371, op. 1, spr. 77, ark. 1–166 (in Polish).

TsDIAL Ukrainy, f. 371, op. 1, spr. 78, ark. 1–124 (in Polish).

Tsetsyk, Ya. (2008). Lvivskiy protses OUN 1936 r. u retseptsii hazety «Novyi chas». Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal, 4–5, 110–117 (in Ukrainian).

Shukhevych, S. (1991). Moie zhyttia. Spohady. London: Ukrainska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

23 bojowcow OUN przed sadem (1936, 28 maja). Gazeta Lwowska, 121, 3 (in Polish).

Szafoval, N. (1988). Iaroslav Stetsko y la Libertad de Ucrania. Munich (in Spanish).

Zelenski, W. (1995). Zabójstwo ministra Pierackiego. Warszawa: Iskry (in Polish).

Nazar KOSENKO

*PhD Student of the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0650-5478>

e-mail: nazzarkossenko@gmail.com

**«THE SENSE OF MY LIFE WAS AND IS A FREE UKRAINE»: YAROSLAV
STETSKO AT THE LVIV TRIAL OF 1936.**

On the basis of archival documents, memories and periodical materials, the role of Y. Stetsko in popularizing the ideas of Ukrainian nationalism during the Lviv trial of 1936 is investigated. The behavior of the ideologue of the liberation movement during the investigation is characterized. The prerequisites for the trial of members of the KE OUN at ZUZ, the circumstances of its organization, are highlighted. The general content of the accusations against the leadership of the nationalist underground in Western Ukraine is described. The influence of Y. Stetsko on the tactics of behavior of the accused nationalists, the role of the ideologist of the liberation struggle in the demonstrative speeches of the accused is characterized. The content and reasons for the actor's confession are revealed. His attitude during his first speech at the Lviv trial is highlighted. The reaction of the Polish court to the behavior of Y. Stetsko is described. The peculiarities of coverage of the events of the Lviv trial in the Ukrainian and Polish press were analyzed. The contacts of Y. Stetsko during the court hearings, the reasons for the deterioration of his health in June 1936 are highlighted.

The testimony of the ideologue of nationalism about his own activities in the KE OUN at WUL, in particular, in the journalistic field, his statements about the approaches of Polish police officers to interrogations during the investigation are characterized. The line of defense of Y. Stetsko was covered by lawyer V. Starosolskyi. The meaning of the last word of the accused OUN ideologue at the Lviv trial was revealed, the main programmatic statements of the activist were analyzed. The perception of the speech of Y. Stetsko and other leaders of the nationalist underground by representatives of the Ukrainian public is characterized. The verdict of the Polish court in the case of KE OUN against WUL, the reason for the relatively mild sentence against the ideologue of the liberation movement, is highlighted.

The consequences of the Lviv trial, its impact on the Ukrainian public, are revealed. The significant contribution of Y. Stetsko to the popularization of Ukrainian nationalism during the trial of KE OUN at WUL was confirmed, and the growth of his personal authority due to his courageous behavior in the courtroom was confirmed.

Key words: Yaroslav Stetsko, Ukrainian liberation movement, ideology of Ukrainian nationalism, OUN, interwar period, Galicia, Western Ukraine

Марія КАЧМАР

кандидат філологічних наук

викладач української мови та літератури

Львівського професійного коледжу прикладного мистецтва та дизайну

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7811-9576>

e-mail: mariakachmar@ukr.net

ЗИНОВІЙ ТЕРШАКОВЕЦЬ В УСНОІСТОРИЧНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Розглянуто фольклорну біографію одного з видатних діячів ОУН–УПА З. Тершаковця. Джерельною базою та об'єктом дослідження обрано матеріали інтерв'ю авторки, проведені в 2021 р. на малій батьківщині героя – у селах Якимчиці та Кліцько Комарнівської територіальної громади на Львівщині, одержані від респондентів, які були свідками подій національно-визвольного руху, та їхніх нащадків. Увагу зосереджено на основних моментах життя, про які народна пам'ять зберегла інформацію, своєрідно її проінтерпретувала та доповнила: імені, зовнішніх і внутрішніх характеристиках, діяльності та її значенні для підпільного руху, героїчній смерті. Констатовано, що у змалюванні зовнішності та рис характеру домінують позитивні конотації: красивий, білявий, вчений, інтелігент, українець. Простежено тяглість традиції, зокрема спорідненість з історико-героїчними переказами про козаків, опришків, стрілецькою оповідною творчістю.

Найповніше відображено в зібраних матеріалах діяльність З. Тершаковця, актуалізація якої пов'язана як із безпосередніми реальними контактами оповідачів із героєм, так із формуванням домислених, проінтерпретованих у руслі народної традиції моментів. Зауважено, що особливого впливу цієї традиції зазнав епізод загибелі З. Тершаковця в Оброшинському лісі, оскільки респонденти не були безпосередніми свідками події. Вказано на надзвичайно важливе значення оповідачів у транслюванні та збереженні даних про місцевих героїв. Акцентовано на особливій місії родинних історій у час тоталітаризму.

Ключові слова: фольклорний персонаж, народна традиція, родинний наратив, сюжет, Українська повстанська армія.

Один із традиційних, але водночас новаторських дослідницьких напрямів сучасної гуманітаристики – вивчення історизму народної творчості, трансформації історичної правди у фольклорну. Своєрідним матеріалом для студіювання цих процесів стала народна наратологія, що є першою реакцією колективу на певні історичні події, засобами якої формується, зберігається, трансформується і передається з покоління в покоління пам'ять. У цьому процесі, як зазначає Олександра Бріцина, шукати варто не правду конкретних фактів, а історію свідомості народу, його оцінок і прагнень (Бріцина, 2010, с. 135–136). Особливо цінним такий джерельний матеріал стає для вивчення правдивої альтернативної історії певних періодів. Це ті історичні

Зеновій Тершаковець

контрнаративи (політичні, релігійні, етнічні), що віддзеркалювали опозиційні дискурси тоталітарного суспільства (Кісь, 2016). До них, без сумніву, належить повстанська прозова традиція. Актуальність її фіксації та різноаспектного дослідження зумовлена передовсім тривалим домінуванням в офіційній історії викривленого і «спаплюженого» змалювання українського національно-визвольного руху. Одним із шляхів такої політики було намагання стерти вияви та збереження будь-якої народної пам'яті про українських героїв. Кожне село чи містечко мало своїх незламних борців за Україну і зберегло інформацію про них у численних оповіданнях та переказах. До таких належать Зиновій Тершаковець і його родина. Вивчення регіонально-локальної прозової повстанської традиції дасть змогу не лише простежити особливості побутування фольклорної правди на певній тери-

торії, а й з'ясувати тенденції розвитку та функціонування повстанського героїчного епосу в загальноукраїнському контексті. Безперечно, важливим є також дослідження в діахронному аспекті, яке дасть можливість простежити тяглість традиції (зв'язок з історико-героїчними переказами про козаків та опришків, стрілецькою пісенністю та прозою).

Вивчення видатних постатей національно-визвольних змагань українців середини ХХ ст. та їхньої фольклорної візії стало можливим й активізувалося після проголошення незалежності України. Можна назвати праці Григорія Дем'яна (Дем'ян, 2003; Степан Бандера, 2006), Євгена Луня (Луньо, 2006; Луньо, 2007; Луньо, 2020), Оксани Кузьменко (Кузьменко, 2016; Кузьменко, 2018), Оксани Чікало (Чікало, 2021) та ін. Якщо говорити про родину Тершаковців, то життя та діяльність Зиновія й інших членів сім'ї проаналізовано в кількох історичних дослідженнях (Мороз, 2011; Гель, 2005) і краєзнавчих розвідках (Гель, 2003), а матеріали народної пам'яті очікують свого комплексного аналітичного опрацювання.

Об'єкт і джерельна база статті – записи народних оповідань та переказів, здійснені в 2021 р. на малій батьківщині родини Тершаковців – у селах Якимчиці та Кліцько Комарнівської територіальної громади Львівського р-ну Львівської обл., а також у 2019 р. у с. Бовшів на Івано-Франківщині, звідки родом Анастасія Мурафа – дружина Зиновія Тершаковця. Їх введено до наукового обігу вперше. Таке жанрове представлення логічне і зрозуміле, оскільки перехід окремих оповідань у перекази цілком природний та закономірний. Степан Мишанич писав, що «дійсно бачене, пережите з часом сповнюється глибокого смислу, збагачується у взаємодії з аналогічними фактами і стає невід'ємним елементом усної традиції» (Мишанич, 2003, с. 91). Цікавими з цього погляду є образи оповідачів. Більшість із них мають спільне локальне походження: народилися і проживають чи проживали в Якимчицях, родинному селі Тершаковців. У хронологічному плані оповідачі є безпосередніми учасниками й очевидцями (Стельмах Наталія допомагала в господарстві, була сусідкою родини; Бокало Марія в дитинстві брала участь у культурних заходах, які готувала Марія Білик-Тершаковець)

та їхніми нащадками (бабуся Любові Попович служила в Тершаковців, мама дитиною часто була в їхній оселі; Ольга Кузяків – донька Наталії Стельмах, зв'язкової Григорія та Зиновія Тершаковців; Надія Курдидик – племінниця Анастасії Тершаковець). Цей момент важливий, оскільки «саме відношення транслятора до наратованого, зумовлене часопросторовою віддаленістю від комунікативно реалізованих подій, породжує різні рівні нарації, тобто способи представлення історії» (Давидюк, 2017, р. 17).

Мета статті – проаналізувати оповідання та перекази про Зиновія Тершаковця, виокремити тематичні домінанти й ідейно-сміслові спрямування, простежити на основі розгляду сюжетно-мотивного фонду специфіку відображення історичних реалій у народній свідомості, з'ясувати роль і місце оповідачів у збереженні та трансляції інформації; розглянути своєрідність фольклорної біографії Зиновія Тершаковця, вказати на традиційну тяглість й інноваційні вкраплення, розкрити акумулювання у прозових текстах окремих рис української ментальності.

Центральним смисловим елементом родинної історії, визначальним поворотним моментом стає діяльність З. Тершаковця. Зиновій Тершаковець – крайовий провідник Організації українських націоналістів (ОУН) Львівського краю, засновник і редактор журналу «Літопис Української повстанської армії» («Літопис УПА»), майор-політвиховник Української повстанської армії (УПА), відомий у підпіллі за псевдами «Федір», «Чагрів», «Червень», Русич», «Лисий», «44» (Мороз, 2011, с. 7), в. о. командира Львівської військової округи УПА (ВО-2) «Буг», активний політичний і культурний діяч.

Зафіксовані зразки народної пам'яті про З. Тершаковця відображають одну з тенденцій повстанської прози про видатні постаті національно-визвольного руху – поєднання історичних фактів та поетичного вимислу. Аналізуючи фольклорну біографію Романа Шухевича, Євген Луньо наголошував, що «власне вимисел, як явище духовної культури, є більш значимим і цікавим предметом дослідження фольклористів», оскільки важливо простежити, як і наскільки та чи та постать «активізувала творчу уяву народних мас, які суспільно-політичні та моральні цінності генерувалися в процесі її художнього осмислення, яке місце відвів народ цьому героєві у скарбниці власної поетичної пам'яті» (Луньо, 2007, с. 268). Важливе місце в цьому процесі займає фольклорне знання, закодоване в народній свідомості та способах і шляхах інтерпретації дійсності. Оповідання, а ще більше перекази цього тематичного пласту відображають тяглість традиції в зображенні важливих для українців історичних постатей із характерними процесами ідеалізації та героїзації. Безперечно, важливо наголосити на новаторських ідейно-сміслових домінантах. Носії повстанської оповідної та пісенної творчості, щоразу репродукуючи її, «показують процес закріплення фольклорною традицією смислів, які генерують важливу суспільну ідею політичної свободи, що допомагає конструювати сучасну концептуальну модель “Україна”» (Кузьменко, 2018, с. 550).

Оповідна традиція зберегла кілька номінувань народного героя. Окремі з них пов'язані з іменем Зиновій та подають його в різних формах: Зеник Тершаковець (Інтерв'ю-4), Зеновій (Інтерв'ю-1), Зеню (Інтерв'ю-2; Інтерв'ю-5). Така ідентифікація логічна і найпоширеніша, бо ім'я людини – це «головний атрибут особи, що часто стає її рівнозначним символом», це її сутність, визначальний знак; із давніми віруваннями пов'язані уявлення, що, «поки живе ім'я, ніби й живе та особа, що його носила, бодай у людській пам'яті» (Жайворонок, 2006, с. 261). Регенерування у прозових зразках саме імені героя, яке йому дали під час хрещення, а не численних його

псевдонімів пов'язане, без сумніву, з особами оповідачів – вони близькі сусіди, односельці, помічники в господарстві чи їхні нащадки. Варіанти Зеник та Зеню (Зеньо) – типові українські зменшено-пестливі форми, поширені в усній розмовній мові, у фольклорі та художній літературі, що виражають найрізноманітніші відтінки емоцій: захоплення, любові, симпатії, ніжності, пестливості, радості, співчуття, доброзичливості або ж гніву, зневаги, презирства, осуду, іронії (Шиприкевич, 1979, с. 76). Зафіксовані тексти, безперечно, акумулюють позитивну конотацію героя й актуалізують його найкращі атрибутивні риси.

Не менше важливим народна пам'ять вважає транслювання інформації про походження З. Тершаковця, його родинну та станову належність. Спогади про знану родину інтелігентів Тершаковців поширені в місцевій оповідній традиції з чітким усвідомленням великої ролі та значення її діяльності як для простих людей, так і Львівського краю, України загалом. Особливою семантикою та ідейно-сисловою навантагою наділено зв'язок «батько–син»: «Пóсе°л в Якимчичо'х був, послом. А син був дуже українец. Послів син Зеню такий» (Інтерв'ю-5). Цей короткий уривок інформативно місткий: батько був послом, якого обирали люди (відображення історичних реалій), а відповідно довіряли йому; Зиновій – син свого батька, тобто успадкував усі найкращі батьківські риси; Зиновій був «дуже українец». Зв'язок батька та сина не лише на кровному рівні традиційний для української національної свідомості. Усім відомі прислів'я: «Який дуб, такий клин; який батько, такий син» (Галицько-руські народні приповідки, 1907, с. 54), «Яке коріне, таке і насіне» (Галицько-руські народні приповідки, 1907, с. 293) та багато інших. Усі позитивні риси, частину з яких Зиновій одержав від батька, що був для нього прикладом і зразком для наслідування, завдяки патріотичному родинному вихованню, оповідачка концентрує в лексемі «*українец*», підсилюючи її обставиною міри та ступеня дуже – великою мірою, надто, надзвичайно. Поява такого семантичного елемента не випадкова, а зумовлена історичними подіями першої половини ХХ ст. – національно-визвольними змаганнями під час двох світових воєн і боротьбою за українство в міжвоєнний період. Оксана Кузьменко зазначає, що «у націєтворчих стремліннях поняття “Україна” для січового стрільцтва й повстанців, для свідомих своєї ідентичності українців було невіддільне від найвищої духовної та моральної вартості» (Кузьменко, 2018, с. 575). Саме тому, за словами О. Чікало, «виникає персоніфікований образ народного героя – січового стрільця, повстанця, однак вже політично та патріотично наснаженого» (Чікало, 2021, с. 30). Такі риси притаманні для всієї родини Тершаковців загалом та окремих її представників зокрема (батько – Григорій Тершаковець, сестра – Марія Білик). Фольклорна ж біографія Зиновія пронизана верховенством національних інтересів, заради яких він віддає найцінніше – своє життя.

Народна традиція зберегла ще кілька ідентифікацій Зиновія Тершаковця: «А той їх син Зеник Тершаковець, то він був провідником УПА. Він на... Я навіть не вмю вам повісти по-воєнному, скільки° він тим всім» (Інтерв'ю-4); «І каже: “Зеник!”. Вона йому викала, бо то було паньство. Каже: “Зеник! Та, – каже, – може, лишіть то!”» (Інтерв'ю-4). Вказівка на військовий чин констатує збереження в народній пам'яті особливого становища та непересічного значення постаті Зиновія в діяльності УПА, хоча і втрачений, а, можливо, й не був відомий, масштаб його роботи та повноважень. Семантично містка лексема «провідник» – той, що вказує дорогу, очолює, бере на себе відповідальність вести інших. Це слово популярне в повстанському лексиконі.

Так, Тамара Вронська зазначає, що в середовищі ОУН широковживаним від 30-х і до початку 40-х років ХХ ст. було звернення «пане провідник», а також «друже провідник», останнє запозичене від «Пласту» (Вронська, 2014). Особливе ставлення, певний пієтет до Зиновія простежуємо в епізоді-зверненні героїні – бабці оповідачки, що допомагала Тершаковцям у господарстві, із проханням припинити безперспективну, на її думку, боротьбу. Акцентовано, що вона зверталася до Зиновія на «ви», бо то було «паньство». Така етикетна формула традиційна для української народної культури: зверталися на «ви» до батьків, родичів, кумів, подружжя між собою, до малознайомого (чи незнайомого) співбесідника, до старшого за віком, посадою (Чезнікова та ін., 2011, с. 175–176). Насичено інноваційними смислами лексема «паньство». Цей історизм належав до активного словникового масиву першої третини ХХ ст. і називав тих, що займали вище становище в суспільстві того періоду, належали до забезпечених верств населення, інтелігенції. Лексема «пан» також слугувала ввічливою формою звертання або називання щодо осіб чоловічої статі привілейованих суспільних верств (СУМ, 1975, с. 41). В аналізованому наративі можна простежити використання слова «паньство» з метою акцентувати на особливому становищі родини серед односельців, зокрема їхній інтелігентності, порядності, ученості, активній політичній і громадській діяльності. Підтверджують це прозові зразки про освіченість як домінуючу рису як родини Тершаковців загалом, так і Зиновія зокрема: «Але дуже був вчений. Мав дуже голову файну» (Інтерв'ю-5). Простежено акумулявання традиційної для прози про національно-визвольні змагання вказівки на грамотність повстанців, що, за О. Чікало, виявляється в мотиві «в повстанці йшли найосвіченіші хлопці» (Чікало, 2021, с. 35). Мати файну голову – один із варіантів фразеологізму мати голову на плечах, тобто бути розумним, кмітливим. За народним зразком, бути ще й освіченим і використовувати свої знання на благо загальної справи. Оповідачка продовжує розповідь: «Він... Йой! Кілько я сі но находила!» (Інтерв'ю-5). Можна прочитати підтекст цього уривка, зважаючи на те, що Н. Стельмах була зв'язковою, тобто виконувала численні завдання З. Тершаковця: таких доручень було багато, для цього треба бути дуже мудрим і вченим, сама ж героїня ставилася до цієї роботи відповідально.

Щодо зовнішності, то є набагато менше характеристик. Це – спорадичні спогади тієї самої Н. Стельмах: «Був дуже файний хлопець», «Дуже слічний. Ростом... Бльондин...» (Інтерв'ю-5). Помітна ідеалізація головного героя, загалом типова для всієї історичної прози. Її акумуляовано через традиційні епітети файний і слічний – діалектні варіанти літературного слова «гарний». Смислові межі словосполучення «файний хлопець» охоплюють не лише красиву зовнішність, а й позитивні риси характеру. Подібні шляхи зображення головних героїв присутні і в українських народних казках: в образі красного хлопця добро і краса виявляються в органічній єдності та належать до категорії калокагатії, добропрекрасного (Мушкетик, 2014, с. 67). Окремо зацентовано на зрості та кольорі волосся героя. Вказівка на вищий ріст – відгомін давніх уявлень про міфо-епічних героїв, насамперед велетнів, які виділялися величезними розмірами, у такому самому ключі змальовано козацьких лицарів, гайдамацьких та опришківських ватажків в історичних переказах (Сокіл, 2003, с. 264–265). Лексема «бльондин» (білявий, світлий) семантично пов'язана з білим кольором. Її використання зумовлено його символікою. У календарній обрядовості білий означає ясний, асоціюється з яскравістю, сонцем, має здатність освітлювати все довкола, загалом призначений для творення ідеального образу-персонажа, є універсальним знаком усього

позитивного (Коваль, 2014, с. 737). Отож образ З. Тершаковця в народній пам'яті зберігає традиційність у змалюванні зовнішності, тобто безпосередній зв'язок з усією епічною спадщиною, та відображає інноваційні вкраплення, зумовлені вже тенденціями народної прози про події першої половини ХХ ст. (стрілецької та повстанської).

Аналізуючи фольклорну біографію Зиновія Тершаковця, варто звернути увагу на інтерпретацію його діяльності, зафіксовану в народних наративах. Її прозова традиція транслює через кілька мотивів – герой:

1) воює – «Я знаю за, баба шо говорила за того Зеновія, шо він воював» (Інтерв'ю-4);

2) займається просвітницькою та видавничою діяльністю – «А він, каже, в нас в хаті, то ше стара хата сто'яла, каже, прийшов до нас і каже: “Ганусь..., Гануська...”. Баба Анна. Гануська він її кликав. “Гануська, – каже, – я собі туда вилізу на стрих”. І, каже, мав таку пічатну машинку і на тій машинці, каже, там шось пічатав. Так сидів на стриху, в разі якоїсь тривоги, і він собі, каже, то печатав» (Інтерв'ю-4);

3) організовує навчання місцевого населення, розробляє мережу зв'язкових, визначає обов'язки кожного – «Послів син Зеню такий. І він збирав всякі такі ті. Нас. Боже! Як си нагадаю, знаєте, то юж» (Інтерв'ю-5); «Він прихो'див і всьо підказував, і всьо казав. Шо мают робити, шо той во. Та, певне, шо мали і своїх людей. А як!» (Інтерв'ю-2);

4) приходить до сусідів на обід чи вечерю – «Зеню до' нас дуже хо'див часто. І ті хлопці там. Бо мама була за невістку в Якимчичах. Знаєш. Вони там і спали, і всьо. Але... І їсти їм давали. Не раз: “Наталя, давай, шо маєш!”. То капусти банек но тріснуло. І ше й там, ну все були свині, все були якесь сало, було той во» (Інтерв'ю-5);

5) має свої справи – «Та Тершаковец в Якимчичо'х був. Тершаковец мав свої справи» (Інтерв'ю-5).

Перелічені мотиви відображають усі аспекти діяльності З. Тершаковця. До прикладу, структурно-семантична схема «герой воює» передає узагальнено інформацію про його участь у різноманітних воєнних операціях. Цей твір максимально стиснено й узагальнено до лексеми «воює», що можна пояснити об'єктивними чинниками: місцеві мешканці як основні джерела інформації не знали всіх тонкощів військової діяльності, не були безпосередніми свідками та учасниками, лише чули про це від інших.

Мотиви третьої групи (Тершаковець організовує людей, дає їм завдання, все підказує) пов'язані з його активною просвітницько-культурною роботою. Відомо, що Зиновій брав активну участь у підпільній праці на Комарнівщині, був одним із перших організаторів ОУН цього терену, головою товариства «Сокіл» і гуртка «Рідна школа» в Якимчичах, секретарем читальні «Просвіта» в рідному селі (Мороз, 2011, с. 13). Окрім того, згодом З. Тершаковець керував відділом масової пропаганди Крайового осередку пропаганди ОУН Західноукраїнських земель (Мороз, 2011, с. 17). Вдалося зафіксувати два наративи цієї тематики: від мами Н. Стельмах, яка була безпосередньою учасницею тих подій, та її доньки О. Кузяків, яка не раз чула про це від рідних. Наратив матері короткий, без зайвої деталізації та пояснень, але драматично й емоційно напружений. Важкі спогади концентруються у звертанні до Бога та фразі: «Як си нагадаю, знаєте, то юж», яку оповідачка обриває, блокуючи так продовження нелегкої для неї розповіді. Оксана Кісь зазначає, що «особиста чи соціальна травма може мати ефект розпадання особистості (я) на розрізнені фрагменти... У тексті такі

розриви проявляються через незавершеність речень, обірваність думок, різкі повороти сюжету, мовчання» (Кісь, 2016). Розповідь доньки позбавлена драматично-емоційного нашарування: вона спостерігач, віддалений у просторі та часі, який на основі одержаної від рідних інформації зберігає її в пам'яті через своєрідне документування подій, нанизування предикатів: приходив, підказував, казав, що мають робити. Відтак можна констатувати перехід спогадів у переказ, коли, за С. Мишаничем, найбільших втрат зазнає емоційно-оціночний зміст, нівелюється безпосередність побаченого й пережитого (Мишанич, 2003, с. 92).

Багатогранна діяльність З. Тершаковця відображена і в наративі про друкарську машинку, за якою він працював. Беззаперечним, на мою думку, є той факт, що в основі переказу – реальні події: розмова бабусі оповідачки з героєм, вказівка на його діяльність, відвідини повстанцями Якимчиць. Цілком вірогідно, що героїня і не знала, чим займається Зиновій, що він друкує і для чого. Однак розуміння беззаперечної важливості, святості обраної праці сконцентровано в образі друкарської машинки та створенні особливих часопросторових умов (на стриху хати в людини, якій він цілковито довіряв, у тиші й спокої, щоб ніхто не заважав). Цей наратив – логічне продовження численних прозових зразків про те, що З. Тершаковець був дуже вченим, розумним, мав «файну голову». Узагальнені народні висновки можна підкріпити історичними фактами: З. Тершаковець очолював відділ масової пропаганди, заснував і редагував два випуски видання ВО «Бут» – журналу «Літопис УПА», автор праці «Польське питання» (Мороз, 2011, с. 17, 32).

Усі зазначені мотиви народна пам'ять сконцентрувала у структурно-семантичному елементі «Тершаковець мав свої справи» (Інтерв'ю-5). Його можна трактувати двояко. По-перше, оповідачка, яка була зв'язковою родини, може й надалі дотримуватися принципу конспірації, який був на дуже високому рівні в ОУН–УПА. Тобто вона може знати, які справи, але не мати бажання чи боятися про це розповідати. Відомий дослідник українського повстанського фольклору Є. Луньо зазначав, що «у своїй доволі тривалій і плідній практиці записування оповідної традиції нам не раз доводилося спостерігати міркування і сумніви респондентів, чи варто розповідати нам такі цінні відомості, якими у їхньому розумінні є народний епос»; чи можна посвячувати записувача у напівсакральні цінності, «якими був епос для його автохтонних творців і носіїв» (Луньо, 2020, с. 567). Хоча використання займенника свій (який належить собі, який є у себе) може вказувати й на певну таємничість, сакральність тих справ, які належать героєві з особливим статусом. Обов'язок оповідачки – не вникати в ті справи, а лише допомагати, виконуючи відповідні доручення. Функціонування такого мотиву в людській пам'яті може свідчити також, на мою думку, про ті процеси, які відбуваються з наративами на шляху їхнього подальшого функціонування: за С. Мишаничем, це – творчий процес раціоналізації, коли забуваються часткові незначні деталі, спогад рухається в бік узагальнень, хоча загальні поняття та відчуття пережитого утримуються в пам'яті довше (Мишанич, 1986, с. 94).

Значний спектр народних переказів про З. Тершаковця пов'язаний із його смертю. Цей мотив доволі продуктивний і вказує на беззаперечну тяглість історико-героїчної традиції українців. З об'єктивних причин оповідань про загибель героя мені зафіксувати не вдалося. Єдиний дотичний до цієї події – батько Григорій, який був на впізнанні сина. Можу припустити, що в час тотальної заборони саме Г. Тершаковець був основним джерелом інформації, якою ділився з найближчими, перевіреними

людьми. Зібрані перекази ілюструють, як «повідомлення, чутки й поголоски, хоч і народжені в межах вузького осередку, але набувають значного розголосу, оскільки зміни в особистому житті даної людини можуть викликати соціальне відлуння, широкий суспільний резонанс» (Мишанич, 1986, с. 83–84). Так сталося із фольклорною інформацією про загибель З. Тершаковця, яку після проголошення незалежності доповнили інші джерела (архіви, книжки, зняття заборони на можливість передавати та розповсюджувати такі дані).

Загалом, загибель героя за різних ситуацій та обставин в історико-героїчних переказах попередніх періодів – це неминучий завершальний етап його життєвого шляху: він гине у відкритій боротьбі з ворогом, за несприятливих обставин, у нерівному бою (Сокіл, 2003, с. 242; Сокіл, 2003, с. 253). Така сама тенденція зберігається у прозових зразках про З. Тершаковця. Маємо кілька, на мою думку, новаційних моментів. Євген Луньо, проаналізувавши народнописанні твори про Євгена Коновальця, дійшов висновку, що смерть засновника ОУН у філософському аспекті була жертвованою, свідомою та добровільною. «Свідома й добровільна не в тому розумінні, що Провідник сам дав себе ворогам на знищення, а в тому, що він посвятив своє життя діяльності, добре знаючи про пов'язану з нею смертельну небезпеку» (Луньо, 2006, с. 141). Той самий висновок можна зробити і про З. Тершаковця. Мені вдалося зафіксувати наратив від Любові Попович, бабця якої спілкувалася безпосередньо з героєм: «І каже баба ше, я, каже, так прийшла до нього, дивлюсі: він такий мо'ло'дий. І каже: “Зеник!”. Вона йому викала, бо то було паньство. Каже: “Зеник! Та, – каже, – може, лишіть то! Видите, – каже, – як вони сі взели за то, як вони то всьо тлуміт, той моло..., тих дітий людскіх витлумлюют, висилают в Сибір”. І батьки вже були, каже, в Сибіру. “Лишіт сі того. Може, не треба того. Хіба тото всьо вартує?..” [Сльози в голосі – М. К.]. А він каже: “Гануська! Я не можу! Я, – каже, – себе (ну як?), я по'святив себе тим дітям. Як я їх можу лишити? Подивісі: то самий молодий цвіт! Як я їх можу зара лишити? І я піду з ними до во'станку”. Во то. То, шо пам'ятаю» (Інтерв'ю-4). Наскрізний мотив – велика самовідданість, незламність, жертвовність, переконання йти до кінця всупереч усьому, усвідомлення всіх наслідків для себе. Для З. Тершаковця неприпустимою була думка про власний порятунок, хоча в нього були дружина, дві доньки, він мав можливість виїхати за кордон. Зацитую уривок із листа до брата Андрія, який Зиновій передав на Захід восени 1945 р: «Нарід держитесь по-геройськи і з посвятою жертвенно працює. Віримо в нашу перемогу, а коли б і не вийшло нічого, то прийдуть нові борці, що бачать нас і боротьбу поведуть дальше, але рабами не будемо і ворогові не поклонимся. Чи я доживу до того, щоби бачити Вас – не знаю. Вже нераз не було виходу, та Мати Божа врятувала. Призначення свого не мину» (Мороз, 2011, с. 22). Народний переказ відображає дещо пізніші часові реалії, коли репресії радянської тоталітарної машини набрали великих обертів: «Видите, – каже, – як вони сі взели за то, як вони то всьо тлуміт, той моло..., тих дітий людскіх витлумлюют, висилают в Сибір» (Інтерв'ю-4). Однак позиція героя залишається незмінною: з тими, хто пішов за ним, він буде до кінця – до смерті. Маємо у наративі семантично місткий образ молодого цвіту: «Подивісі: то самий молодий цвіт!» (Інтерв'ю-4). Його варіанти поширені в інших зразках повстанської прози: «...погинув найлагідніший цвіт» (Інтерв'ю-4). Цвіт у переносному значенні – кращі люди якогось суспільного середовища, квіт, вицвіт (СУМ, 1980, с. 188). У творі з Якимчиць семантику підсилено означенням «самий молодий», що відображає тодішні реалії: середній вік українських

повстанців – 18–28 років, командного складу УПА – 30–35 років (В'ятрович та ін., 2011, с. 78). В іншому наративі вказано, що молодим загинув і сам З. Тершаковець: «Там його виманили і його знищили. Він молодий був. Ну видите» (Інтерв'ю-4). Ліквідація людей (цвіту) в такому віці суперечить усім логічним законам життя, за якими молоді мають ще жити, а вони свідомо обирають свій шлях заради вищої мети й ідеалів. Погоджуюся із висновком Є. Луня, що ми «можемо лише дивуватися і захоплюватися, наскільки національна ідея, національні цінності й ідеали визначали свідомість тодішньої не лише еліти, а й широких народних мас, наскільки вони у своєму житті, своїй діяльності керувалися перш за все національно-державницькими інтересами, жертвуючи за них усім найдорожчим» (Луньо, 2015, с. 9). Мотив втрати «найладнішого», молодого цвіту поширений у сучасних новотворах про російсько-українську війну, які наразі функціонують у формі сталих висловлювань, поширених у мережі «Інтернет»: «І це насправді дуже прикро, бо вони позбуваються непотребу, а ми втрачаємо найкращих», «На жаль, ми в цій війні втрачаємо найкращих людей. А вони втрачають генетичне сміття» (5 ий канал, 2022); «Найбільша наша трагедія в тому, що вони шлють найгірших, а ми втрачаємо – найкращих» (Ломага, 2022).

За історичними даними, З. Тершаковець загинув 4 листопада 1948 р. у лісі поблизу с. Великий Любінь на Городоччині після півторагодинного бою із групою емдебістів «Тайфун» (Мороз, 2011, с. 40). Народна пам'ять, яка зберігає доволі значну кількість наративів про загибель героя, акцентує на кількох важливих моментах. Передусім на місці загибелі, яке здебільша відповідає історичній версії: «в оборошинському лісі, там, під Любіньом» (Інтерв'ю-4), «в Любіню в лісі» (Інтерв'ю-5). Збереження інформації про конкретний локус пов'язує з тим, що це місце загальновідоме для всіх оповідачів (належить до знаного, відомого простору, розташоване від них недалеко). Саме локальна приуроченість стосується, на мою думку, тих моментів, на яких, за С. Мишаничем, «тримається пам'ять оповідача про подію», які є «опорними штрихами його оповіді» (Мишанич, 1986, с. 122–123). Стимулюватиме побутування цих наративів, безперечно, той факт, що на місці загибелі встановлено пам'ятник: «І він був знищений в оборошинському енкаведистами лісі там, під Любіньом, є пам'ятник там, на тому місці» (Інтерв'ю-4). Такі місця пам'яті, на думку П'єра Нора, – присутність минулого в теперішньому, вони не з'являються випадково, а живуть завдяки бажанню пам'ятати (цит. за Іщенко, 2020, с. 54).

Доволі продуктивним залишиться в народній пам'яті сам спосіб чи шлях загибелі З. Тершаковця: «Там його виманили і його знищили» (Інтерв'ю-4), «В Любіню в лісі на нього чекали... Там чекали на нього» (Інтерв'ю-5), «Спеціально заплатили кому то, що... Так. Його вбили в Любіню в лісі» (Інтерв'ю-5). Вимальовується поетапна картина зради: заплатили – чекали – вбили. Як відомо, агентурна група Управління Міністерства державної безпеки Львівської обл. вела розвідку через підлітків-пастухів (ті думали, що мають справу зі справжніми повстанцями), виявила в лісі групу підпільників, одного з яких пастухи назвали Ромко (Мороз, 2011, с. 40). Народні оповідачі не могли, звичайно, знати про те, що шляхом обману, переодягання в упівців (це була поширена практика), емдебісти викликали довіру в підлітків, видавши себе за своїх. Саме тому народна пам'ять переосмислила історію у своєму руслі, трансформували її відповідно до свого досвіду – «фольклорного знання». Цілісну картину події, за словами С. Мишанича, все-таки створює уява оповідача, «яка уточнює, пояснює незрозуміле, доповнює те, чого оповідач не бачив, не чув, динамізує оповідь,

деталізує найважливіші місця тощо» (Мишанич, 1986, с. 123). Мотив зради, зокрема й за гроші, належить до доволі поширених сюжетних елементів повстанської прози (Качмар, 2022, с. 235). У його контексті відбувається проєктування фольклорної версії загибелі З. Тершаковця.

Щодо називання ворогів, то лише в одному наративі зафіксована лексема «енкаведисти». В усіх інших народні оповідачі використовують здебільш односкладні неозначено-особові речення (акцент на предикатах виманили, знищили, чекали, вбили). Акумуляція соціоніма «енкаведисти» не випадкове. Оксана Кузьменко зазначає, що такі соціоніми багато значать у семантизації концепту «ворог» й сильно впливають на тональність та експресію фольклорних новотворів першої половини ХХ ст. (Кузьменко, 2018, с. 334). Для респондентки всі вороги українського народу (повстанців, селян, яких вивозили на Сибір) сконцентровано у слові «енкаведисти» – представники карально-репресивної машини тоталітарного режиму. Уникнення називання ворогів у дієслівних реченнях може бути пов'язане, на мою думку, із двома моментами. По-перше, для народної традиції само собою зрозуміло, хто виконавець. Наголос зроблено на діях, у яких закладено сам сенс та основну інформацію. По-друге, використання дієслів у третій особі множини передбачає існування суб'єкта дії – вони. Звернімося знову до висновків О. Кузьменко. Дослідниця наголошує, що більшість образів, через які розкривається концепт «ворог», демонструють виразно негативне народне ставлення; воно виражено через емоційно-знижувальну лексику («москальня», «полячиська», «німчаки», «вони») (Кузьменко, 2018, с. 333). Цілком вірогідно, що саме так народна пам'ять висловлює своє презирливе ставлення до вбивць-катів не лише свого відомого земляка, а й багатьох українців.

Звернімо увагу на ще один цікавий момент у контексті подальшого існування оповідної традиції про загибель З. Тершаковця. Один із наративів зафіксовано у формі діалогу між матір'ю Н. Стельмах, яка була зв'язковою родини Тершаковців, та донькою О. Кузяків, що чула про події з розповідей рідних:

«Стельмах Н. Г.: В Любіню в лісі на нього чекали.

Кузяків О. І.: Так. І то рід..., двоюрідний брат його продав.

Стельмах Н. Г.: Так. Там чекали на нього.

Кузяків О. І.: Розумієш.

Стельмах Н. Г.: А посил поїхав [Кузяків О. І.: І слухай, слухай] його відвідати. А він каже: “Він був борше ваш, а тепер він наш”. А небіжчик Зеню лижев застрілений.

Кузяків О. І.: Мертвий. Сі застрілив. Бо він сі сам.

Стельмах Н. Г.: Спеціально заплатили кому то, що...

Кузяків О. І.: То його вбили?

Стельмах Н. Г.: Так. Його вбили в Любіню в лісі» (Інтерв'ю-2; Інтерв'ю-4).

Донька, яка не була безпосереднім свідком подій і перебувала від них на доволі значній часовій дистанції, змальовує їх із певними доповненнями. Такі інтерпретації відбуваються під впливом повстанської фольклорної традиції, яка, без сумніву, відома оповідачці: її вихували в патріотичній родині, мати Наталія Стельмах була зв'язковою Тершаковців, а рідна тітка Марія Юзич відбула понад 10 років на Магадані за членство та діяльність в ОУН. Ольга Кузяків чітко ідентифікує зрадника – двоюрідний брат, близький кровний родич. Сам базовий сюжетний елемент зради найближчих родичів не новий. Ярина Закальська зазначає, що «у ліричних текстах періоду національно-визвольних змагань ХХ ст. спостерігаємо “чоловічу зраду”, що

підтверджує мотив “батько зраджує сина”» (Закальська, 2018, с. 197). Окрім того, фраза матері: «А небіжчик Зеню лижев застрілений» відразу продукує традиційне продовження в доньки: «Мертвий. Сі застрілив. Бо він сі сам». Простежено вплив наративів про бойове самогубство упівців, які не хочуть потрапити живими до рук ворога, найбільшою ганьбою вважають для себе здатися. Це явище, за словами Є. Луня, «оповідна традиція використовує як ще один особливо ефективний, бо ж оперативний на найвищу ціну – самопожертву власним життям, чинник возвеличення й уславлення Української Повстанської Армії» (Луньо, 2012, с. 901). Оповідачка, не знаючи деталей загибелі З. Тершаковця, героїзує свого відомого земляка та інтерпретує його смерть як вияв найвищої жертвовності в руслі відомих їй традиційних конотацій. Олександра Бріцина, аналізуючи свідчення оповідачів про явища історії, зазначає, що вони сприймаються переважно як розповідь про реальні факти, «натомість значною важливішою видається наявна в таких оповідах інформація про народні оцінки та світогляд носіїв» (Бріцина, 2010, с. 136). Якби не розмова з матір’ю, оповідачка й надалі була б переконана, що З. Тершаковець учинив бойове самогубство й транслювала б таку версію наступним поколінням.

Важливий момент фольклорної біографії З. Тершаковця – епізод впізнання тіла. Історичні документи, хроніки, польові записи, як зазначає О. Кузьменко, свідчать про масовий вимір історій, коли матері повстанців свідомо відмовлялися впізнавати в закатованому тілі рідну дитину (Кузьменко, 2018, с. 394). За історичними джерелами, тіло З. Тершаковця упізнали його батько, сестра і дружина (зімліла при цій «процедурі») (Мороз, 2011, с. 40). Відомі нам наративи частково відображають історичні реалії, зокрема про батька Григорія і дружину Анастасію: «А посила поїхав... його відвідати. А він каже: “Він був борше ваш, а тепер він наш”. А небіжчик Зеню лижев застрілений... Та шо мав казати, як він лижев. Каже, як дитини мені жаль, але... Каже, а він був скорше ваш, а тепер він наш. Тепер ми ним будем» (Інтерв’ю-5); «Аж тоді, коли Зеновій загинув, привезли його під... під свій, там машини стоять. Як там? Видите одно слово, вже не можу сказати. Де машини? Не стоянка. Де зберігаються. [Гараж?] Гараж. О. Вилетіло слово гараж. Сама з себе сміюся. Я вам кажу. А потому воно перекрутиться і знов стає на своє місце. Одним словом. І там його привезли під гараж. Привели її. І вона спочатку казала: “Ні! Ту нема мого! Ту нема!”. Але як побачила, добре придивилася, знаєте. А йому потекла кров. А вона тоді підняла спідницю чи суценку, мала батистову сорочечку. І тако розірвала з усієї сили сорочку, і витерла йому кров. А сама зімліла. Вони тоді пізнали, що то її чоловік» (Інтерв’ю-3).

У наративі про батька виділю два ідейно-сміслові моменти: слова Г. Тершаковця («каже, як дитини мені жаль, але») та констатацію ворогів («а він був скорше ваш, а тепер він наш. Тепер ми ним будем»). Щодо першого епізоду, то в ньому простежено підпорядкування батьківських почуттів (любові до сина, жалю і трепету через його смерть) вищому обов’язку, центральній ідеї, за яку віддали життя тисячі українських героїв. Як свідомий патріот української справи, що присвятив їй усе своє життя, залучив дітей до неї, Г. Тершаковець розуміє, що не має морального права чимось виділятися з-поміж інших батьків, які благословили своїх дітей на боротьбу, про щось шкодувати, бо не він один, а мужньо приймає синову смерть як виправдану жертву у змаганнях за Україну. Адже сама героїчна смерть, за словами Є. Луня, найцінніша у шкалі світоглядно-філософських вартостей українського національного буття (Луньо, 2006, с. 147). Обірвана фраза в наративі свідчить про глибокий травматичний вплив

на оповідачку смерті З. Тершаковця та болючість спогадів про впізнання його тіла. Глибоке семантичне наповнення має фраза: «... а він був скорше ваш, а тепер він наш». Її можна трактувати не лише буквально: каральні органи забрали Зиновія від батьків, рідних, односельців, усієї України, заволоділи ним тільки після його смерті. Отримали тіло як фізичний субстрат, але не зламали душі. Герой залишився вірний ідеї до кінця життя, змагався за неї до останнього. Крім того, основою цього епізоду є давня за походженням бінарна семантична опозиція «свій/чужий» у варіанті «наш/ваш». «Поляризація суспільної картини світу в умовах збройного конфлікту за принципом – “свій/чужий”, – зазначає Ольга Кирилюк, – змушує використовувати мовні засоби, які розподіляють будь-які поняття відповідно до цієї бінарної категорії» (Кирилюк, 2020, с. 92). Займенник наш у прямій мові москалів (у сприйнятті оповідачів він має протилежне значення) використано не лише для ідентифікації ворогів: їхні образи в народній уяві марковано рисами чужого світу – світу смерті, яка заволоділа героєм.

Наратив про впізнання тіла дружиною доволі детальний: чітко вказано місце події (біля гаража), зображено дії героїні: спочатку казала, побачила, придивилася, підняла спідницю чи сукенку, мала батистову сорочечку, розірвала, витерла кров, зімліла. Визначальне значення має постать респондентки. Хоча вона не була безпосереднім свідком чи учасником події, можна констатувати досить значний емоційний вплив епізоду впізнання на оповідачку, а відповідно і його детальне відтворення. Надія Курдик (Мурафа) – рідна племінниця Анастасії Тершаковець, із якою тітка часто бачилася після заслання і розповідала про свої поневіряння. Окрім того, інформаторка – талановита майстриня слова з хорошою пам'яттю. Ці висновки підтверджую думками С. Мишанича про те, що сильних переживань, емоційних вражень бувають не позбавлені й розповіді про почуте, прочитане: «... все залежить від багатства уяви оповідача, від його життєвого досвіду, від чуття слова, майстерності, володіння оповідною традицією, з одного боку, та від зацікавленості слухачів – з другого» (Мишанич, 1986, с. 103). Один із центральних семантичних елементів наративу – образ крові: а йому потекла кров, і витерла йому кров. Дієслова «лити», «текти» в поєднанні з лексемою «кров», вживання яких є особливістю сучасного українського фольклору про війну, «приховано артикулюють заперечення “кров=(не)вода” та обумовлюють відомий у традиційному світі міфопоетичний погляд на кров не як на фізіологічну рідину, а як особливу субстанцію, в якій міститься душа людини» (Кузьменко, 2020). Саме таку конотацію втраченого в бою життя, душі, яка відходить в інший світ, жертвової посвяти закладено в наративі про З. Тершаковця. Крім того, через епізод витирання крові (це робить дружина) проведено, на мою думку, спрощений варіант одного з важливих етапів похоронної обрядовості – «обряджання небіжчика», що передбачає процеси обмивання та перевдягання тіла в нову одягу (Гузій, 2006, с. 570). Саме цей момент стає певним ідентифікаційним чинником: А. Тершаковець, витерши кров і втративши після цього свідомість, засвідчила, що померлий – її чоловік З. Тершаковець.

Логічним продовженням стає наратив про поховання героя, поданий знову у формі діалогу:

«Стельмах Н. Г.: ...Тепер ми ним будем. Та десь кинули...

Кузяків О. І.: А що зробили? Кинули? Їго не поухоурунили та, як нормально?

Стельмах Н. Г.: Та де-е-е! Десь, десь кинули.

Кузяків О. І.: Вони сі і мертвих бо'яли, Маруся. Знаєш.

Стельмах Н. Г.: Може, закопали де в яке брудне... Бо воїни дуже їго хтіли злапати» (Інтерв'ю-2; Інтерв'ю-5).

Мотив «смерть без похорону» не новий, поширений у народних піснях про Карпатську Україну (Кузьменко, 2016, с. 348), численних фольклорних наративах про загибель повстанців, коли рідні навіть не знали, де могила. Така аморальна поведінка радянських карателів має цілком логічне пояснення: через заборону поховань, відповідно місць пам'яті, знищити найменший слід упівців на українській землі, будь-яку згадку про героїчне минуле. «Могила, – за словами Є. Луня, – це основний атрибут культу предків, особливо – героїв, свідчення колишньої бойової слави» (Луньо, 2006, с. 150). Могили українських героїв, на думку О. Кузьменко, – це місця, де захована їхня звитязна «сила», у їхніх образах концептуалізується пам'ять про полеглих українських захисників чи захисниць (Кузьменко, 2018, с. 556). Народний наратив зберіг у деталях цей причинно-наслідковий зв'язок: не похоронили нормально, а десь кинули, закопали «в яке брудне», порушивши всі християнські догми та народні приписи щодо відходу людини в інший світ. Таку поведінку народна свідомість пояснює просто і логічно: «... вони сі і мертвих боюли», «бо воїни дуже їго хтіли злапати». Непересічна постать Зиновія, його активна та самовіддана діяльність, самопожертва заради України акумулювали мотиви великого бажання у ворогів знищити його та страху після смерті. Подібні конотації притаманні, без сумніву, численним повстанським героям. Історики та громадськість ще й досі не знають, що зробили з тілом Романа Шухевича, де його могила і чи є вона взагалі (В'ятрович, 2007).

Дослідження повстанської творчості в регіонально-локальному вимірі – один із важливих етапів комплексного вивчення усної історії та фольклору національно-визвольних змагань українців середини ХХ ст. Кожен населений пункт мав своїх героїв – родичів, сусідів, односельців, які боролися за Україну, часто ціною власного життя. Саме про них у формі родинних наративів трансливалася основна інформація, яка змінювалася, шліфувалася в контексті народного світогляду («фольклорного знання», постаті оповідача). Так поставала фольклорна правда як особливе джерело збереження правдивої, народної версії подій, зокрема й про відому на Львівщині родину Тершаковців. Центральна постать родинного наративного комплексу – З. Тершаковець – активний діяч ОУН, учасник збройної боротьби УПА, удостоєний після смерті одним із найвищих звань – майора-політвиховника УПА. Його фольклорна біографія містить майже всі основні елементи, притаманні для народних життєписів історичних героїв (походження, зовнішні та внутрішні характеристики, діяльність, героїчну смерть). Простежено тяглість традиції у змалюванні персонажа (незвичайна зовнішність – ріст, розмір голови, білявий колір волосся). Такі самі характеристики типові для персонажів історико-героїчних переказів попередніх періодів. Щоправда, до своєрідних рис, пов'язаних із реаліями ХХ ст., відношу освіченість, інтелігентність З. Тершаковця. Освіченість – домінантна властивість, поширена у стрілецькій та повстанській прозі. Багатогранною представлено в народних наративах діяльність героя: він воює, друкує свої праці (пропагандивна, дослідницька та видавнича робота), організовує мережу зв'язкових, має свої справи. Дані про героїчну загибель З. Тершаковця обмежуються згадками про місце (Оброшинський ліс), антагоністів (енкаведисти) та встановлення пам'ятника. Брак даних про цю подію народна творчість компенсує своїми доповненнями в контексті вже відомої традиції: зрада за гроші, зрада рідних, вчинення бойового самогубства.

Отже, проаналізований матеріал засвідчив активне побутування повстанської прозової традиції на регіонально-локальному рівні, органічний перехід оповідань (меморатів і хронікатів) у перекази, значну роль оповідачів у трансляції фольклорної правди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

5 ий канал. (2022, 18 червня). «Ми втрачаємо найкраще, а рашисти – генетичне сміття»: міський голова Дніпра Борис Філатов у «Рандеву». Телепрограма [Відеоматеріали]. <https://www.5.ua/regiony/my-vtrachaiemo-naikrashchychkh-a-rashysty-henetychnesmittia-miskyi-holova-dnipra-borys-filatov-u-randevu-280186.html>

Бріцина, О. (2010). XX сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору). У пошуках власного голосу. Усна історія як теорія, метод та джерело: зб. наук. статей. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 135–144.

Вронська, Т. (2014). Історична довідка про становлення і розвиток військового етикету у збройних формуваннях України. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал, 1(3). https://shron1.chtyvo.org.ua/Vronska_Tamara/Istorychna_dovidka_pro_stanovlennia_i_rozvytok_viiskovoho_etyketu_u_zbroinykh_formuvanniakh_Ukrainy.pdf

В'ятрович, В. (2007). Місце захоронення головного командира УПА Романа Шухевича як предмет суспільних дискусій. Український визвольний рух, 10, 323–337.

В'ятрович, В., Забілий, Р., Дерев'яний, І., Содоль, П. (2011). Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів.

Гель, І. (2003). Історія сіл Кліцка і Якимчиць: короткий нарис. Львів: Каменяр.

Гель, І. (відп. ред.). (2005). Родина Тершаківців: учений, політик, подвижник національної ідеї: матеріали науково-практичної конференції (Львів, 4 листопада 2003 р.). Львів.

Гузій, Р. (2006). Похоронні звичаї та обряди. В С. Павлюк (голов. ред), Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат (Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство). Львів, 569–589.

Давидюк, Л. (2017). Наративний дискурс усних неказкових оповідань. Science and Education a New Dimension. Philology, 5(39)/143, 16–19.

Дем'ян, Г. (2003). Генерал УПА Олекса Гасин-«Лицар». Львів.

Дем'ян, Г. (записи та упоряд.). (2006). Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах та спогадах. Львів.

Жайворонок, В. (2006). Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ: Довіра.

Закальська, Я. А. (2018). Мотивема «зрада» в ліриці національно-визвольних змагань першої половини ХХ століття. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, 4, 29(68), 194–199.

Інтерв'ю-1: Інтерв'ю М. Качмар з Бокало Марією Іванівною, 1938 р. н., записане в с. Якимчиці Львівського р-ну Львівської обл. 22 липня 2021 р. Архів автора.

Інтерв'ю-2: Інтерв'ю М. Качмар з Кузяків Ольгою Іванівною, 1951 р. н., записане в с. Кліцьку Львівського р-ну Львівської обл. 22 липня 2021 р. Архів автора.

Інтерв'ю-3: Інтерв'ю М. Качмар та О. Чікало з Курдидик Надією Стефанівною, 1934 р. н., записане в с. Бовшеві Бурштинського р-ну Івано-Франківської обл. 28 червня 2019 р. Архів автора.

Інтерв'ю-4: Інтерв'ю М. Качмар з Попович Любов'ю Андріївною, 1954 р. н., записане в с. Якимчиці Львівського р-ну Львівської обл. 22 липня 2021 р. Архів автора.

Інтерв'ю-5: Інтерв'ю М. Качмар зі Стельмах Наталією Григорівною, 1923 р. н., записане у с. Кліцьку Львівського р-ну Львівської обл. 22 липня 2021 р. Архів автора.

Іщенко, Є. О. (2020). Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. Питання культурології, 36, 49–59. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044>

Качмар, М. (2022). Мотив зради у фольклорних повстанських нарративах з Івано-Франківщини: індивідуальний вибір чи колективна патологія? Народознавчі зошити, 2, 327–336. <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.327>

Кирилюк, О. Л. (2020). Формування образу захисника в умовах інформаційної війни: лінгвокогнітивний аспект. Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис», 8, 90–96. <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.14>

Кісь, О. (2017). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. <https://uamoderna.com/md/216-216>

Коваль, Г. (2014). Колір як ознака образотворення в календарно-обрядовій поезії. Народознавчі зошити, 4, 733–740.

Кузьменко, О. (2016). Фольклорний портрет героя-січовика Карпатської України: трагічна екзистенція та концептуальні форми її вираження. Народознавчі зошити, 2, 341–351.

Кузьменко, О. (2018). Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів.

Кузьменко, О. (2020). «Ей гварила мамичка, же буде войничка»: образ світових воєн в українській фольклорній картині світу. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. <https://uamoderna.com/md/kuzmenko-war-in-folklore>

Ломага, Ю. [Юрій] (2022, 6 листопада). Найбільша наша трагедія в тому, що вони шлють найгірших, а ми втрачаємо – найкращих. <https://www.facebook.com/watch/?v=1812742255737787>

Луньо, Є. (2006). Поетизація і героїзація Євгена Коновальця у народних піснях. Український визвольний рух, 8, 130–152.

Луньо, Є. (2007). Постать Романа Шухевича в оповідному фольклорі Яворівщини. Український визвольний рух, 10, 267–289.

Луньо, Є. (2012). Культ рідної армії у повстанській епічній традиції Яворівщини. Народознавчі зошити, 4, 890–907.

Луньо, Є. (2015). Повстанський героїчний епос і актуальні питання сучасного державотворення. В Є. Луньо (упоряд.), Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців (Т. 2: Яворів). Львів: Растр-7, 3–20.

Луньо, Є. (2020). Народний переказ «Шухевич вбиває ворогів і героїчно гине»: ідейно-смысловий аспект. Народознавчі зошити, 3, 563–572. <https://doi.org/10.15407/nz2020.03.563>

Мишанич, С. В. (1986). Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ: Наукова думка, 1986.

Мишанич, С. (2003). Від факту до художнього узагальнення (майстерність оповідача). В Мишанич, С. Фольклористичні та літературознавчі праці, 1. Донецьк, 297–350.

Мороз, В. (2011). *Зиновій Тершаковець-«Федір»*. Торонто; Львів: Літопис УПА.
Мушкетик, Л. (2014). *Персонажі української народної казки*. Київ: Український письменник.

Словник української мови: в 11 т. (1970–1980). Київ: Наукова думка.

Сокил, В. (2003). Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів.

Франко, І. (зібр., упоряд. і пояснив). (1907). *Галицько-руські народні приповідки*, 2/1. Етнографічний збірник, 23. Львів.

Чезнікова, Л. Ф., Зубкова, Л. В. (2011). Особливості мовного етикету українців (регіональний аспект). *Культура народів Причорномор'я*, 214, 174–179.

Чікало, О. (2021). Образ українського повстанця у фольклорних нарративах середини ХХ століття: особливості народної рецепції (на матеріалах з Волині та Прикарпаття). *Народознавчі зошити*, 1, 28–39. <https://doi.org/10.15407/nz2021.01.028>

Шиприкевич, В. В. (1979). «Ой вербиченько, біле личенько». *Культура слова*, 17. Київ: Наукова думка, 76–81.

REFERENCES

5-yi kanal. (2022, Cherven 18). «My vtrachaiemo naikrashche, a rashysty – henetychne smittia»: miskiyi holova Dnipra Borys Filatov u «Randevu». Teleprohrama [Video]. <https://www.5.ua/regiony/my-vtrachaiemo-naikrashchykh-a-rashysty-henetychne-smittia-miskiyi-holova-dnipra-borys-filatov-u-randevu-280186.html> (in Ukrainian).

Britsyna, O. (2010). XX storichchia v usnii istorii ukrainsiv (notatky do pytannia pro istoryzm folkloru). U poshukakh vlasnoho holosu. Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo: zb. nauk. statei. Kharkiv: PP «TORHSIN PLIUS», 135–144 (in Ukrainian).

Vronska, T. (2014). Istorychna dovidka pro stanovlennia i rozvytok viiskovoho etyketu u zbroinykh formuvanniakh Ukrainy. Viiskovo-istorychni merydian. Elektronnyi naukovyi zhurnal, 1(3). https://shron1.chtyvo.org.ua/Vronska_Tamara/Istorychna_dovidka_pro_stanovlennia_i_rozvytok_viiskovoho_etyketu_u_zbroinykh_formuvanniakh_Ukrainy.pdf (in Ukrainian).

V'iatrovych, V. (2007). Mistse zakhoronennia holovnoho komandyrа UPA Romana Shukhevycha yak predmet suspilnykh diskusii. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 10, 323–337 (in Ukrainian).

Viatrovych, V. Zabilyi, R., Dereviani, I., & Sodol, P. (2011). *Ukrainska Povstanska Armiia. Istorii neskorenykh*. Lviv (in Ukrainian).

Hel, I. (2003). *Istorii sil Klitska i Yakymchyt's: korotkyi narys*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Hel, I. (Ed.). (2005). *Rodyna Tershakivtsiv: uchenyi, polityk, podvyzhyk natsionalnoi idei: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii* (Lviv, 4 lystopada 2003 r.). Lviv (in Ukrainian).

Huzii, R. (2006). Pokhoronni zvychai ta obriady. In S. Pavliuk (Ed.), *Etnohenez ta etnichna istoriia naselennia Ukrainskykh Karpat* (T. 2: Etnolohiia ta mystetstvoznavstvo). Lviv, 569–589 (in Ukrainian).

Davydiuk, L. (2017). *Naratyvnyi diskurs usnykh nekazkovykh opovidan*. Science and Education a New Dimension. *Philology*, 5(39)/143, 16–19 (in Ukrainian).

Dem'ian, H. (2003). *General UPA Oleksa Hasyń-«Lytsar»*. Lviv (in Ukrainian).

Demian, H. (Comp.). (2006). Stepan Bandera ta yoho rodyna v narodnykh pisniakh, perekazakh ta spohadakh. Lviv (in Ukrainian).

Zhaivoronok, V. (2006). Znaky ukrainskoi etnokultury. Slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Zakalska, Ya. A. (2018). Motyvema «zrada» v lirytsi natsionalno-vyzvolnykh zmathan pershoi polovyny XX stolittia. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii, 4, 29(68), 194–199 (in Ukrainian).

Interviu M. Kachmar z Bokalo Mariieiu Ivanivnoiu, 1938 r. n., zapysane v s. Yakymchysi Lvivskoho r-nu Lvivskoi obl. 22 lypnia 2021 r. [Interview]. Arkhiv avtora (in Ukrainian).

Interviu M. Kachmar z Kuziakiv Olhoiu Ivanivnoiu, 1951 r. n., zapysane v s. Klitsku Lvivskoho r-nu Lvivskoi obl. 22 lypnia 2021 r. [Interview]. Arkhiv avtora (in Ukrainian).

Interviu M. Kachmar ta O. Chikalo z Kurdydyk Nadiieiu Stefanivnoiu, 1934 r. n., zapysane v s. Bovshevi Burshtynskoho r-nu Ivano-Frankivskoi obl. 28 chervnia 2019 r. [Interview]. Arkhiv avtora (in Ukrainian).

Interviu M. Kachmar z Popovych Liuboviu Andriivnoiu, 1954 r. n., zapysane v s. Yakymchysi Lvivskoho r-nu Lvivskoi obl. 22 lypnia 2021 r. [Interview]. Arkhiv avtora (in Ukrainian).

Interviu M. Kachmar zi Stelmakh Nataliieiu Hryhorivnoiu, 1923 r. n., zapysane u s. Klitsku Lvivskoho r-nu Lvivskoi obl. 22 lypnia 2021 r. [Interview]. Arkhiv avtora (in Ukrainian).

Ishchenko, Ye. O. (2020). Kontsepsiia «mists pam'iat» P'iera Nora v konteksti doslidzhen pro kolektyvnu pam'iat. Pytannia kulturolohii, 36, 49–59. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044> (in Ukrainian).

Kachmar, M. (2022). Motiv zrady u folklornykh povstanskykh naratyvakh z Ivano-Frankivshchyny: individualnyi vybir chy kolektyvna patolohiia? Narodoznavchi zoshyty, 2, 327–336. <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.327> (in Ukrainian).

Kyryliuk, O. L. (2020). Formuvannia obrazu zakhysnyka v umovakh informatsiinoi viiny: linhvokohnityvnyi aspekt. Naukovyi zhurnal Lvivskoho derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiediialnosti «Lvivskiy filolohichnyi chasopys», 8, 90–96. <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.14> (in Ukrainian).

Kis, O. (2016). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor. Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. <https://uamoderna.com/md/216-216> (in Ukrainian).

Koval, H. (2014). Kolir yak oznaka obrazotvorennia v kalendarno-obriadovii poezii. Narodoznavchi zoshyty, 4, 733–740 (in Ukrainian).

Kuzmenko, O. (2016). Folklorni portret heroia-sichovyka Karpatskoi Ukrainy: trahichna ekzystentsiia ta kontseptualni formy yii vyrazhennia. Narodoznavchi zoshyty, 2, 341–351 (in Ukrainian).

Kuzmenko, O. (2018). Dramatychnie buttia liudyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrazhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovykh voien). Lviv (in Ukrainian).

Kuzmenko, O. (2020). «Ei hvaryla mamychka, zhe bude voinychka»: obraz svitovykh viin v ukrainskii folklornii kartyni svitu. Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. <https://uamoderna.com/md/kuzmenko-war-in-folklore> (in Ukrainian).

Lomaha, Yu. [Iurii]. (2022, Lystopad 6). Naibilsha nasha trahediia v tomu, shcho vony shliut naihirshykh, a my vtrachaiemo – naikrashchykh. <https://www.facebook.com/watch/?v=1812742255737787> (In Ukrainian).

Luno, Ye. (2006). Poetyzatsiia i heroizatsiia Yevhena Konovaltsia u narodnykh pisniakh. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 8, 130–152 (in Ukrainian).

Luno, Ye. (2007). Postat Romana Shukhevycha v opovidnomu folklori Yavorivshchyny. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 10, 267–289 (in Ukrainian).

Luno, Ye. (2012). Kult ridnoi armii u povstanskii epichnii tradytsii Yavorivshchyny. *Narodoznavchi zoshyty*, 4, 890–907 (in Ukrainian).

Luno, Ye. (2015). Povstanskyi heroichnyi epos i aktualni pytannia suchasnoho derzhavotvorennia. In Ye. Luno (Comps.), *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnnykh ta ochevydtsiv* (T. 2: Yavoriv). Lviv: Rastr-7, 3–20 (in Ukrainian).

Luno, Ye. (2020). Narodnyi perekaz «Shukhevych vbyvaie vorohiv i heroichno hyne»: ideino-smyslovyy aspekt. *Narodoznavchi zoshyty*, 3, 563–572. <https://doi.org/10.15407/nz2020.03.563> (in Ukrainian).

Myshanych, S. V. (1986). *Usni narodni opovidannia. Pytannia poetyky*. Kyiv: Naukova dumka, 1986 (in Ukrainian).

Myshanych, S. (2003). Vid faktu do khudozhnoho uzahalennia (maisternist opovidacha). In Myshanych, S. *Folklorystychni ta literaturoznavchi pratsi*, 1. Donetsk, 297–350 (in Ukrainian).

Moroz, V. (2011). *Zynovii Tershakovets-«Fedir»*. Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Mushketyk, L. (2014). *Personazhi ukrainskoi narodnoi kazky*. Kyiv: Ukrainskyi pismennyk (in Ukrainian).

Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Sokil, V. (2003). *Ukrainski istoryko-heroichni perekazy: strukturno-semantychni ta poetychni aspekty*. Lviv (in Ukrainian).

Franko, I. (Comp.). (1907). *Halytsko-ruski narodni prypovidky*, 2/1. Etnohrafichnyi zbirnyk, 23. Lviv (in Ukrainian).

Cheznikova, L. F., & Zubkova, L. V. (2011). Osoblyvosti movnoho etyketu ukrainsiv (rehionalnyi aspekt). *Kultura narodov Prychernomoria*, 214, 174–179 (in Ukrainian).

Chikalo, O. (2021). *Obraz ukrainskoho povstantsia u folklornykh naratyvakh seredyny KhKh stolittia: osoblyvosti narodnoi retseptsii (na materialakh z Volyni ta Prykarpattia)*. *Narodoznavchi zoshyty*, 1, 28–39. <https://doi.org/10.15407/nz2021.01.028> (in Ukrainian).

Shyprikyevych, V. V. (1979). «Oi verbychenko, bile lychenko». *Kultura slova*, 17. Kyiv: Naukova dumka, 76–81 (in Ukrainian).

Maria KACHMAR,

PhD (Philology),

Teacher of Ukrainian language and literature

Lviv Professional College of Applied Art and Design,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7811-9576>,

email: mariakachmar@ukr.net

ZINOVIIY TERSHAKOVETS IN ORAL HISTORICAL AND FOLKLORE SOURCES

The article is devoted to the consideration of the folklore biography of one of the outstanding figures of the OUN-UPA Z. Tershakovets. The source base and the object of the research are interview materials, that the author conducted in 2021 in the small homeland of the hero – in the villages of Yakymchitsi and Klytsko of the Komarno Territorial Community in Lviv region – from respondents, who witnessed the events of the national liberation movement, and their descendants. Attention is focused on key moments of life, about which folk memory has preserved information, interpreted and supplemented it in a unique way: name, external and internal characteristics, activity and its significance for the underground movement, heroic death. In the depiction of appearance and character traits, positive connotations dominate: handsome, blond, scientist, intellectual, Ukrainian. The durability of the tradition can be traced, in particular the kinship with historical-heroic tales about the Cossacks, Opryshks, and narrative creativity about Sichovi Strilci.

The activities of Z. Tershakovets are most fully reflected in the collected materials. Its actualization is connected both with the direct real contacts of the narrators with the hero (he came to the neighbors for lunch, gave orders and tasks, addressed directly to the respondents), and with the formation of imaginary moments interpreted in the vein of folk tradition. The episode of the death of Z. Tershakovets in the Obroshyno forest was particularly influenced by this tradition, as the respondents were not direct witnesses of the event. The extremely importance of storytellers in broadcasting and preserving information about local heroes is indicated. Emphasis is placed on the special mission of family stories in the times of totalitarianism.

Key words: folklore character, folk tradition, family narrative, plot, Ukrainian insurgent army.

Мирослав СІРКО

*аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8176-9405>
e-mail: myroslaav@gmail.com*

ПОСТАТЬ ІВАНА ГУБКИ В МАТЕРІАЛАХ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ 1967 РОКУ

Розкрито інформаційний потенціал кримінальної справи (1967) як джерела до історії життєвого шляху І. Губки. Встановлено, що поряд з іншими видами джерел цей тип – важлива складова комплексного біографічного дослідження учасника українського визвольного руху. Виявлено, що на її основі можна точно з'ясувати дату та місце арешту, повну інформацію про сім'ю, інкриміновані статті Кримінального кодексу, вирок, термін та місце відбування покарання, факт реабілітації.

Виокремлено й основні обвинувачення, які визнав сам І. Губка: по-перше, зберігання та розповсюдження серед свого оточчя антирадянської літератури; по-друге, обговорення із З. Красівським, Г. Прокоповичем, М. Меленем питання вдосконалення форми та змісту журналу «Воля і Батьківщина» й ширшого його розповсюдження; по-третє, пошук грошей задля придбання шрифту для виготовлення журналу друкарським способом. Водночас зі справи простежено намагання самого І. Губки приховати свою участь та участь інших осіб в антирадянській роботі, однак після очних ставок і свідчень усе ж змушений був зізнатися.

З'ясовано, що І. Губка був звільнений з ув'язнення 27 березня 1973 р., а із спецпоселення – 1977 р. Відстежено, що у справі працювали старший слідчий УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. капітан Клименко, старший слідчий слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. капітан Харитонов, слідчий слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. старший лейтенант Тарасенко.

Ключові слова: Іван Губка, кримінальна справа, український визвольний рух, репресивна система.

Вивчення життєвого шляху відомих, однак малодосліджених особистостей має важливе історичне значення. Водночас відновлюється і формується пам'ять як про саму визвольну боротьбу українського народу за свою незалежність, так і їхній конкретний внесок у неї. До наукового обігу вводяться невідомі чи маловідомі джерела. До таких постатей належить й Іван Губка.

Життя і діяльність І. Губки в сучасній історіографії розкриті не повністю. Окрема невеличка енциклопедична довідка про нього міститься в багатотомному виданні «Реабілітовані історією» (Смолій, 2020), коротку довідку опублікував Богдан Павлів (Павлів, 2002), значно більше інформації зібрав відомий дослідник Юрій Зайцев (Зайцев, 2016).

Іван Губка. Фото з архівно-кримінальної справи 1967 р.

Варто наголосити, що й сам І. Губка підготував та опублікував кілька мемуарних нарисів про діяльність українського визвольного руху 1940–1950-х років, перші – у 1997 р. та 1998 р., – це фактично спогади про його життєвий шлях (Губка, 1997; Губка, 1998). У подальші роки почали з'являтися його публіцистичні тексти про Ярославу Стецько, Конгрес українських націоналістів та ін. (Губка, 2010; Губка, 2002а). Окремо треба відзначити й серію публікацій про діяльність структурних ланок українського визвольного руху та його діячів, які, попри серйозні недоліки під час підготовки та написання, все ж є історіографічним фактом, який має значення у комплексному вивченні функціонування Львівського краю Організації українських націоналістів (ОУН) (Губка, 2004; Губка, 2005а; Губка, 2000а; Губка, 2000b; Губка, 2002b; Губка, 2003; Губка, 2005b; Губка, 2006а; Губка, 2006b; Губка, 2007; Губка, 2009; Губка, 2011; Губка, 2012; Губка, 2013а; Губка, 2013b; Губка, 2013c; Губка, 2001).

Для повноцінного ж розкриття постаті І. Губки особливе значення, звісно, мають його дві кримінальні справи (попри весь їхній суб'єктивізм). За матеріалами першої (за 1948–1949 рр. (Архів УСБУ ЛО-1; Архів УСБУ ЛО-2)) автор підготував і подав до друку статтю, натомість аналіз другої (за 1967 р. (Архів УСБУ ЛО-3; АУСБУ ЛО-4; АУСБУ ЛО-5; АУСБУ ЛО-6)) відсутній. Тому мета статті – розкрити інформаційний потенціал кримінальної справи 1967 р. як джерела до вивчення життя та діяльності І. Губки.

Важливе джерело до вивчення життєвого та підпільного шляху особистості – її кримінальна справа. Як уже зазначено, І. Губку заарештовували та засуджували двічі, тому матеріали другого кримінального переслідування стали суттєвим доповненням до розкриття його життєпису. Справа розпочата 21 березня, а закінчена 20 липня 1967 р. (хоча в ній містяться документи і пізнішого періоду). По ній, окрім, звісно, самого Івана Губки, проходили Зеновій Красівський, Мирослав Мельнь, Григорій Прокопович. А також міститься серйозна джерельна база із протоколів допитів Семена Корольчука, Степана Вардинця, Івана Могитича.

Справу 21 березня 1967 р. відкрив старший слідчий УКДБ (Управління Комітету державної безпеки) при Раді Міністрів (РМ) УРСР у Львівській обл. капітан Кли-

менко (ім'я не встановлено) (затвердив начальник УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. генерал-майор Полудень (ім'я не встановлено)), який після розгляду матеріалів відносно Григорія Прокоповича (1928 р. н.) видав постанову про порушення відповідного кримінального провадження (АУСБУ ЛО-3, арк. 12–13).

Начальник слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. підполковник Сергадєєв (ім'я не встановлено) (погодив начальник УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. генерал-майор Полудень), розглянувши матеріали кримінальної справи (тоді № 133) з обвинувачення Г. Прокоповича, М. Меленя, І. Губки, З. Красівського за ч. 1 ст. 62 КК (Кримінального кодексу) УРСР і враховуючи складність її розслідування, значний обсяг слідчих заходів, керуючись ст. 114-1 та 119 КПК (Кримінально-процесуального кодексу) УРСР, 25 березня 1967 р. видав постанову про призначення у справі декількох слідчих: заступника начальника слідчого відділу УКДБ лейтенанта Кірста (ім'я не встановлено) (старший групи), старших слідчих слідчого відділу УКДБ майора Денисова (ім'я не встановлено), капітана Клименка, капітана Харитонова (ім'я не встановлено) та слідчого старшого лейтенанта Тарасенка (ім'я не встановлено), про що й оголосили обвинуваченим (АУСБУ ЛО-3, арк. 14).

Капітан Клименко (погодив начальник слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. підполковник Сергадєєв, санкціонував заступник прокурора Львівської обл. державний радник юстиції 3-го класу Борис Антоненко) 27 березня 1967 р. видав постанову про застосування запобіжного заходу – взяття під варту Івана Губки (АУСБУ ЛО-3, арк. 15).

Згідно з анкетою заарештованого, І. Губка мав паспорт серії У11-ЕО № 513423, який видав 19 квітня 1961 р. Миколаївський райвідділ міліції Львівської обл. Проживав за адресою: м. Львів, вул. Миру, 83, кв. 15. У 1965 р. заочно закінчив Львівський торгово-економічний інститут. Здобув спеціальність інженера-економіста (АУСБУ ЛО-3, арк. 17–17 зв.). Із рідних подано інформацію про членів родини: матір – Анастасію Андріївну Губку, 1890 р. н., уродженку с. Боброїди Нестерівського р-ну Львівської обл. (домогосподарку); брата – Миколу Миколайовича Губку, 1921 р. н., колгоспника колгоспу «Молода гвардія»; сестру – Парасковію Миколаївну Лупій (Губку), 1925 р. н., колгоспницю колгоспу «Молода гвардія»; сестру – Марію Миколаївну Підбережну (Губку), 1928 р. н., м. Перемишляни Перемишлянського р-ну, завідувачку навчальної частини середньої школи; сестру – Галину Миколаївну Денис (Губка), 1918 р. н., с. Крута Новопокровського р-ну Дніпропетровської обл., колгоспницю; дружину – Валентину Михайлівну Губку (Кукулевську), 1940 р. н., м. Львів, вул. Миру, 83, кв. 15, майстра фірми «Маяк»; сина – Ростислава Івановича Губку, 1963 р. н. (АУСБУ ЛО-3, арк. 18). У цьому документі міститься і словесний опис І. Губки: ріст високий (понад 171 см), колір волосся – русий, колір очей – зеленкуватий. З особливих прикмет – шрам на животі від операції на шлунку (АУСБУ ЛО-3, арк. 18 зв.).

Загалом, у справі є інформація про чотири обшуки: особистий, у квартирі, на роботі та в помешканні матері. Декілька копій документів до цієї кримінальної справи долучено з попередньої (АУСБУ ЛО-3, арк. 68). Серія документів із попереднього ув'язнення охоплювала документи, які характеризували І. Губку під час перебування в ув'язненнях. Усі переважно з негативними описами (АУСБУ ЛО-3, арк. 77–83).

Значно більше інформації містять протоколи допитів. Зокрема, в одному з перших за 29 березня 1967 р., який провів старший слідчий слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. капітан Харитонов, стверджено, що він народився 24 бе-

резня 1932 р., на хут. Губки с. Боброїди Нестерівського р-ну Львівської обл. (АУСБУ ЛО-3, арк. 87). Продовжуючи, зазначав, що його батько Микола Григорович помер 1942 р., мати – Анастасія Губка (Лупій), проживала на хут. Губка, разом із сином Миколою Губкою (1921 р. н.). Він був одружений з Оленою Креховець, мав трьох дітей, працював у колгоспі. Сестра Галина Денис (1918 р. н.) проживала у с. Круте Новопокровського р-ну Дніпропетровської обл., працювала в колгоспі. Її чоловік загинув під час Німецько-радянської війни. Одна з її дочок вийшла заміж і навчалася на 3-му курсі Дніпропетровського університету. Друга дочка – Надія Кутняк – заміжня, працювала вчителькою у Дніпропетровській обл. Друга сестра Івана Губки – Парасковія Лупій (1926 р. н.) – проживала у с. Лупії Нестерівського р-ну Львівської обл., працювала в колгоспі, заміжня, мала трьох малолітніх дітей. Її чоловік – Микола Лупій – також працював у колгоспі. Третя сестра – Марія Підбережна (1928 р. н.) – заміжня, проживала у м. Перемишляни Львівської обл., працювала завідувачкою навчальної частини середньої школи. Її чоловік – офіцер запасу, працівник військкомату.

Іван Губка розповів, що до 1944 р. проживав із батьками, навчався у школі. Після закінчення семи класів, продовжив навчання у м. Львів, де проживав на квартирі (на вул. Куйбишева, 11, у Тамари Коновалової) разом із сестрою Марією, яка навчалася в учительському інституті. Проживаючи у Львові, закінчив 8-й та 9-й класи і почав навчатися у 10-му класі 11-ї середньої школи. Будучи учнем 10-го класу, у жовтні 1948 р. його заарештували органи державної безпеки, пред'явили обвинувачення у вбивстві провідника поштового вагону й антирадянській діяльності. Після засудження покарання відбував: 1949–1952 рр. – у Кенгіри Карагандинської обл.; 1952–1953 рр. – у м. Норильськ; 1953–1956 рр. – у м. Магадан.

У серпні 1956 р., після звільнення і ув'язнення, упродовж року працював робітником у пошуковій партії в Магаданській обл. Із липня 1957 р. Іван Губка проживав у м. Красноград, на вул. Радянській, 48, у свого родича Петра Лупія і до 1958 р. працював теслярем у Нововолинському спеціалізованому монтажному управлінні. Від квітня 1958 р. – у с. Розділ Миколаївського р-ну Львівської обл., працював комірником на швейній фабриці, водночас навчався заочно у Львівському торгово-економічному інституті (АУСБУ ЛО-3, арк. 88).

На початку 1963 р. Іван Губка разом із дружиною Валентиною Кукулевською переїхав у м. Львів, поселився на квартирі її матері Юлії Кукулевської (проживала на вул. Миру, 83, кв. 15). Проживаючи тут, І. Губка спочатку працював товарознавцем на базі «Укоопкульторгу», а з 1965 р. – на Львівському заводі низьковольтних ламп, а дружина – майстром швейної фабрики фірми «Маяк» (АУСБУ ЛО-3, арк. 89).

У цьому ж протоколі І. Губка заперечив свою антирадянську агітацію і пропаганду, навіть наголосив, що з ніким не вів розмов, у яких би був наклеп на радянський державний і суспільний устрій, ніякої літератури антирадянського змісту не мав, навіть заявив, що не знає, хто цим займався (АУСБУ ЛО-3, арк. 89).

Відзначу, що І. Губка під час допитів намагався якомога менше видавати інформації, від більшості звинувачень відхрещувався. Звичайно, силовики здобули чимало доказів і провели очні ставки, зібрали свідчення, тому все ж він змушений був визнати інкриміновані йому обвинувачення.

У протоколі за 5 квітня 1967 р. старший слідчий слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. капітан Харитонов наполягав і на обвинуваченні у придбанні друкарської техніки для налагодження видання журналу типографічним способом.

Іван Губка також заперечував ці факти. 6 квітня 1967 р. капітан Харитонов видав постанову про притягнення до відповідальності І. Губки, який, на його думку, достатньо повно викривався матеріалами справи (АУСБУ ЛО-3, арк. 110–111). Оскільки докази були незаперечними, то він змушений був зізнатися. Хоча і тут говорив, що не пам'ятає. У протоколі допиту за 6 квітня 1967 р. (проводив старший слідчий слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. капітан Харитонов) І. Губка у пред'явленому обвинуваченні визнав себе повністю винним. Відтак почав розповідати про свою підпільну діяльність (АУСБУ ЛО-3, арк. 112–113). Він зазначив, що раніше, особливо на перших допитах і в заяві, розповідав про всі факти здійсненого злочину, вказані у постанові від 17 липня 1967 р. про притягнення як обвинуваченого (АУСБУ ЛО-3, арк. 205). Однак зізнавався, що на перших допитах окремі факти приховав, а окремі фрагменти розкривав неповністю і неточно.

Першим фактом було отримання антирадянських документів від Семена Корольчука, із яким спочатку познайомилися (через Богдана Гавриша) як із лікарем, коли ходив до нього на консультацію із приводу своїх проблем і синового захворювання (у 1964–1965 рр. разів чотири). Він приймав у себе вдома на вул. Плющева, буд. 12, кв. 2. Спочатку С. Корольчук передав книжки художньої літератури зі своєї домашньої бібліотеки. Пізніше, весною 1965 р., Семен Корольчук передав Іванові Губці на прочитання згорток документів, який «ходив по руках», у якому, крім виступу Івана Дзюби на вечорі Лесі Українки, були і частини віршів Василя Симоненка, антирадянські статті: «З приводу процесу над Погружальським» (написана рукою на учнівському зошиті), «Дві українські енциклопедії» в репродукції на 10–12 аркушах фотопаперу, а також фотоплівки, на яких був типографічний шрифт українською мовою, вказаної статті (АУСБУ ЛО-3, арк. 116, 206; АУСБУ ЛО-4, арк. 15). У 1965 р. Іван Губка ознайомив свого друга Івана Могитича зі статтею «З приводу процесу над Погружальським», яку він читав у нього вдома. Пізніше, влітку 1965 р., І. Губка І. Могитичу передавав також прочитати антирадянську статтю «Дві українські енциклопедії» (після повернення І. Губка її спалив).

Наприкінці літа 1965 р. Іван Губка передав Дмитрові Барандію (колишньому співслужбовцю та другу) статтю «З приводу процесу над Погружальським». За тиждень Д. Барандій повернув її (АУСБУ ЛО-3, арк. 207). Наприкінці березня 1966 р. С. Корольчук передав прочитати ще одну статтю – послання І. Дзюби. Тоді ж, у березні 1966 р., І. Губка на прохання С. Корольчука привіз йому шість–сім журналів «Воля і Батьківщина» за 1965 р. та 1966 р. Їх він передав С. Корольчукові на його роботі в пологовому на вул. Мечникова (АУСБУ ЛО-3, арк. 116).

Приблизно 1960 р. Іван Губка познайомився із Степаном Вардинцем, відтак вони подружилися. Від нього І. Губка довідався, що він також був засуджений та перебування в ув'язненні (на цьому ґрунті у них налагодилися стосунки). Він розповідав І. Губці, що проживає у м. Стрий, на квартирі. Знаючи, що С. Вардинець є фотографом-любителем, влітку 1965 р. у м. Львів І. Губка передав йому фотоплівки з текстом, отримані від С. Корольчука, просячи зробити з них декілька відбитків на фотопапері, відтак хотів прочитати сам і передати іншим особам. За деякий час, того ж 1965 р., під час зустрічі у м. Львів С. Вардинець запитав в І. Губки, чи може той дати почитати отриману фотоплівку М. Меленю. Останнього він знав зі спільного перебування у виправному таборі (АУСБУ ЛО-3, арк. 208).

Восени 1965 р. С. Вардинець приїхав у м. Львів і вперше прийшов до І. Губки, який познайомив його зі своїми дружиною та тещою. Вони сиділи й розмовляли на

побутові теми. Виходячи із квартири С. Вардинець у під'їзді будинку запитав, чи відомо щось про Український національний фронт (УНФ), у відповідь почув, що ні. Тоді він передав І. Губці завернутий у папір згорток. Наступного дня І. Губка відніс згорток до себе на роботу на завод низьковольтних ламп і там за відсутності співробітників його розгорнув. У згортку виявилось декілька саморобних журналів «Воля і Батьківщина», дві оунівські брошури, одна з них російською мовою («Хто такі бандерівці та за що вони борються»), друга українською – «Бюро інформації УГВР». Також ствердив, що приблизно сім–вісім журналів «Воля і Батьківщина» було у згортку (АУСБУ ЛО-3, арк. 209). Ці, отримані від С. Вардинця, журнали І. Губка за два рази (восени 1965 р. і весною 1966 р.), передавав читати І. Могитичеві, який після прочитання всі їх повернув.

Восени 1965 р. у Львові С. Вардинець познайомив І. Губку із З. Красівським, із яким одразу відбулася розмова про журнал «Воля і Батьківщина» (АУСБУ ЛО-3, арк. 210). Наголошував, що тризуб не варто було розміщувати в журналах і що журнали для ширшого поширення, зокрема і на східні області України, необхідно видавати типографічним шрифтом. Для цього І. Губка зізнався, що пообіцяв З. Красівському дістати шрифт та допомогти грошима.

Весною 1966 р. при зустрічі із С. Вардинцем у м. Львів І. Губка передав йому почитати антирадянську статтю «З приводу процесу над Погружальським», припускаючи, що ця стаття може бути надрукована в журналі «Воля і Батьківщина» (потім мав намір передати М. Меленю). Каже, що про публікації цієї статті у вип. 16 «Воля і Батьківщина» довідався на слідстві.

Весною 1966 р. С. Вардинець вдруге привіз у м. Львів і передав п'ять журналів «Воля і Батьківщина» за поточний рік, І. Губка їх прочитав та наприкінці весни передав С. Корольчуку, а той уже їх не повернув. Після отримання (вдруге) від С. Вардинця журналів «Воля і Батьківщина» весною того ж року він влаштував у м. Львів зустріч І. Губці з М. Меленем. Їхня розмова тривала 10–15 хв. Під час неї М. Мелень просив І. Губку віднайти для випуску журналу «Воля і Батьківщина» гроші та шрифт (АУСБУ ЛО-3, арк. 211).

Отримані вперше від С. Вардинця випуски журналу «Воля і Батьківщина» Іван Губка двічі (влітку 1966 р. п'ять–шість і восени 1966 р. два–три) передавав читати своєму доброму знайомому Василеві Вихотю. Із них взимку 1965–1966 рр. три журнали передав Володимирові Гурському, який їх за деякий час повернув. Потім всі отримані від Степана Вардинця журнали (приблизно сім–вісім штук) узимку 1966–1967 рр. передав співпрацівнику і товаришу Методієві Волошину (АУСБУ ЛО-3, арк. 212). За місяць–півтора В. Гурський приніс журнали на роботу і віддав. Після їх повернення, І. Губка передав прочитати йому частину статті «Послання Дзюби», віддрукованої на друкарській машинці. Приблизно за два тижні В. Гурський її повернув (АУСБУ ЛО-3, арк. 116). Із М. Волошином він познайомився 1965 р., коли прийшов на роботу на завод низьковольтних ламп, де працював інженером-технологом. Вони відразу налагодили добрі стосунки. Декілька разів Іван Губка та Методій Волошин разом із своєю дівчиною Дарією Курій ходили в театр. Під час зустрічей розмовляли про історію, літературу, мистецтво. Взимку 1966–1967 рр. М. Волошин передав прочитати написаний від руки лист від імені В. Чорновола на ім'я прокурора УРСР про судовий процес над Горинями й іншими. Після прочитання, за два–три дні, він його повернув (АУСБУ ЛО-3, арк. 118).

У протоколі за 10 квітня 1967 р. І. Губка (проводив старший слідчий слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Львівській обл. капітан Харитонов і помічник прокурора Львівської обл. молодший радник юстиції Васильєв (ім'я не встановлено)) говорив, що В. Гурського знає з 1959 р. зі спільної роботи на швейній фабриці у с. Розділ Миколаївського р-ну Львівської обл. Із 1965 р. В. Гурський проживав у м. Львів, на вул. Жовтневій. Одружений, його дружина Тетяна працювала разом із дружиною Івана Губки на фірмі «Маяк». Вони товаришували сім'ями, ходили одні до одних у гості (АУСБУ ЛО-3, арк. 115).

Взимку 1965–1966 рр. знайомий із виправного табору Богдан Криса передав почитати п'ять антирадянських журналів «Воля і Батьківщина», які, за його ж словами, отримав від Мирослава Меленя. Іван Губка стверджував, що від Богдана Криса чув негативне враження про журнал. Однак сам не розгортав і не читав, а відразу відніс на роботу до В. Вихотя і віддав їх йому. За деякий час, у січні–лютому 1967 р., коли І. Губка їхав у службових справах на базу «Укоопкульторгу», де раніше працював, дорогою заїхав на базу, точніше склад бази «Головполіграфзбуту», до В. Вихотя і забрав від нього ці журнали. На базі «Укоопкульторгу» Іван Губка пробув до кінця робочого дня і тоді на заводській легковій машині поїхав додому, а його друг Дмитро Барандій, який там працював, попросив підвезти додому. Тоді ж передав Д. Барандію ці п'ять, отриманих від В. Вихотя, журналів і просив його їх прочитати. Дмитро Барандій їх не повернув (АУСБУ ЛО-3, арк. 212).

Після усіх зустрічей із З. Красівським і М. Меленем та розмов із ними щодо видання типографічним способом журналу «Воля і Батьківщина» та зміни його змісту, І. Губка весною 1966 р. намагався віднайти шрифт, звертався за ним до В. Вихотя, який хоч і мав його на складі, але дати не зміг, оскільки той перебував на суворому документальному обліку.

У 1966 р., передавши В. Вихотеві та І. Могитичеві для читання журнали «Воля і Батьківщина», І. Губка згодом просив написати відгуки про їхній зміст та форму. Водночас говорив, що їх можна дати прочитати довіреним особам. Після цього В. Вихоть передав І. Губці віддруковану на друкарській машинці статтю про моральний облік львівських письменників (про автора нічого не говорив). Ця стаття не була антирадянською, тому І. Губка повернув її В. Вихотю. Іван Губка зауважив, що про те, що Василь Вихоть передавав читати журнали «Воля і Батьківщина» Євгенові Бобку та Євгенові Гвоздюку, він довідався тільки на слідстві. Як стверджував, цих осіб він не знав (силовики писали також, що В. Вихоть просив їх написати відгуки на журнал «Воля і Батьківщина» (АУСБУ ЛО-3, арк. 202)).

Про свої наміри видавати антирадянський журнал типографічним шрифтом у 100 примірників із поширенням по усій Україні І. Губка влітку 1966 р. говорив І. Могитичу. Однак, окрім обіцянок З. Красівському, розмов із І. Могитичем і В. Вихотем, до якого І. Губка звертався за шрифтом, сказав, що більше нічого не зробив для створення підпільної друкарні (АУСБУ ЛО-3, арк. 13).

Отримані восени 1965 р. від С. Вардинця оунівські брошури, одна з яких – «Хто такі бандерівці і за що вони борються», а друга – «Бюро інформації УГВР», перебували в І. Губки понад рік. Він їх прочитав, а потім поклав разом із профспілковими документами і сказав, що забув про них. Їх він спалив у січні 1967 р., коли передавав профспілкові документи (АУСБУ ЛО-3, арк. 214).

Унаслідок десятків протоколів допиту, очних ставок, допитів свідків силовики склали обвинувальний висновок у кримінальній справі № 141 за обвинуваченням І.

Губки. Зокрема, у ньому зазначено, що він, повернувшись з ув'язнення у м. Львів після відбування покарання, будучи антирадянськи налаштованим, із метою підризу радянської влади, на початку 1965 р. знову почав проводити антирадянську діяльність. Із цією метою впродовж 1965–1967 рр. І. Губка систематично зберігав і поширював серед оточчя антирадянські документи. На початку 1965 р. отримав від мешканця м. Львів С. Корольчука статті антирадянського змісту «Дві українські енциклопедії» (на фотоплівці та фотопапері) і «З приводу процесу над Погружальським», які задля поширення розміщеної в них інформації передав для ознайомлення І. Могитичеві, а останню – Д. Барандієві (АУСБУ ЛО-3, арк. 115–117, 129–143, 152, 153, 163–164, 206–207; АУСБУ ЛО-4, арк. 31–32, 80–81, 94, 100, 125, 298–299, 310–312, 313–314). Восени 1965 р. І. Губка передав С. Вардинцеві фотоплівки з текстом антирадянської статті «Дві українські енциклопедії» для її тиражування фотоспособом із метою подальшого поширення. За пропозицією І. Губки, восени 1965 р. С. Вардинець передав ці фотоплівки для ознайомлення М. Меленеві. Тоді ж І. Губка встановив зв'язок із З. Красівським і М. Меленем та впродовж 1965–1967 рр. отримував від них для поширення журналу антирадянського змісту «Воля і Батьківщина», надруковані на друкарській машинці від імені УНФ й іншу літературу антирадянського, націоналістичного змісту. Так, восени 1965 р. І. Губка отримував від М. Меленя через С. Вардинця документи антирадянського змісту: 7–8 журналів «Воля і Батьківщина», листівку «Вищим урядовим чинникам на Україні», надруковані від імені УНФ, дві брошури – «Хто такі бандерівці і за що вони борються», «Бюро Інформації УГВР», видані ОУН у 1948 р. (АУСБУ ЛО-6, арк. 44).

На початку 1966 р. І. Губка, з метою друку статті «З приводу процесу над Погружальським» у журналі «Воля і Батьківщина» передав її через С. Вардинця М. Меленю і З. Красівському, де вона була надрукована у № 16 за червень. Тоді ж вдруге отримав від М. Меленя через С. Вардинця наступних п'ять номерів «Волі і Батьківщини» (АУСБУ ЛО-3, арк. 91–95, 129–143, 152–153, 154–155, 160–162, 173–174, 205–215; АУСБУ ЛО-4, арк. 46–70, 319–324; АУСБУ ЛО-5, арк. 243–248).

На початку 1967 р. І. Губка взяв у мешканця м. Львів Б. Криси, які йому залишив М. Мелень, п'ять номерів журналу «Воля і Батьківщина» (АУСБУ ЛО-3, арк. 99, 105, 113, 212; АУСБУ ЛО-4, арк. 78–79). Отримані від М. Меленя і З. Красівського через С. Вардинця і С. Крису журнали «Воля і Батьківщина», листівку «Вищим урядовим чинникам на Україні» й оунівські брошури І. Губка зберігав і систематично поширював серед оточчя у м. Львів (АУСБУ ЛО-6, арк. 45). Так, антирадянські журнали «Воля і Батьківщина» він тричі (влітку 1966 р. – п'ять–шість, восени 1966 р. – два–три і в січні–лютому 1967 р. – п'ять) та антирадянську листівку «Вищим урядовим чинникам на Україні» передавав для читання своєму знайомому В. Вихотеві, пропонуючи ознайомити з цією антирадянською літературою інших осіб, написати відгуки на зміст цих журналів і статей у них.

Виконуючи завдання І. Губки, В. Вихоть передавав вказані журнали й листівки своїм знайомим, які проживали у м. Львів – Є. Гвоздюкові та Є. Бобкові і просив їх написати відгуки (АУСБУ ЛО-3, арк. 99–101, 106–107, 112–117, 207–222, 224–230; АУСБУ ЛО-4, арк. 146–213, 304–309; АУСБУ ЛО-5, арк. 130–252).

Антирадянські журнали «Воля і Батьківщина» І. Губка задля розповсюдження інформації, яка в них містилася, передавав І. Могитичу (восени 1965 р. – п'ять, весною 1966 р. – три), який після ознайомлення повернув їх І. Губці (АУСБУ ЛО-3, арк. 99–100, 115–117, 138, 207–210; АУСБУ ЛО-4, арк. 93–108, 315–318). Взимку

1965–1966 рр. І. Губка з цією ж метою передавав читати три журнали В. Гурському, який після ознайомлення також їх повернув (АУСБУ ЛО-3, арк. 115–117, 212; АУСБУ ЛО-4, арк. 246–256; АУСБУ ЛО-6, арк. 46).

Влітку 1966 р. І. Губка передав на ознайомлення мешканцю м. Львів С. Корольчукові п'ять антирадянських журналів «Воля і Батьківщина» (№ 11–15), у якого їх вилучили під час слідства 13 квітня 1967 р. із будинку його батьків у с. Глинське Здолбунівського р-ну Рівненської обл. (АУСБУ ЛО-3, арк. 115–117, 206, 211; АУСБУ ЛО-4, арк. 5–32, 298–300; АУСБУ ЛО-5, арк. 129–252).

У лютому 1967 р. І. Губка передав на ознайомлення п'ять журналів «Воля і Батьківщина» Д. Барандієві, який після ознайомлення їх спалив (АУСБУ ЛО-3, арк. 104–106, 113, 212; АУСБУ ЛО-4, арк. 121–130, 310–312). Взимку 1966–1967 рр. І. Губка передав для ознайомлення сім-вісім журналів своєму співслужбовцю М. Волошинові (АУСБУ ЛО-3, арк. 118–119, 212; АУСБУ ЛО-4, арк. 274–275, 301–303). Отримані 1965 р. від М. Меленя брошури антирадянського націоналістичного змісту «Хто такі бандерівці та за що вони борються», «Бюро Інформації УГВР» І. Губка понад рік зберігав із метою поширення, а відтак спалив (АУСБУ ЛО-3, арк. 139, 188, 214).

Окрім того, І. Губка, підтримував зв'язок із З. Красівським і М. Меленем, проводив організаційну діяльність, спрямовану на вдосконалення форм, методів виготовлення та поширення антирадянських документів (АУСБУ ЛО-6, арк. 47). Так, восени 1965 р. і влітку 1966 р. І. Губка зустрівся з обома для обговорення питання вдосконалення форми, змісту журналу «Воля і Батьківщина», його видання типографічним способом із метою більшого поширення.

У лютому і березні 1967 р. І. Губка двічі зустрічався з Г. Прокоповичем також для обговорення питань, які стосувалися форми й методів вдосконалення видання та поширення журналу «Воля і Батьківщина» (АУСБУ ЛО-3, арк. 92–103, 125–126, 165–172, 205–215, 219–223, 270, 273, 279–280, 286–313, 336; АУСБУ ЛО-4, арк. 286–297).

Виконуючи завдання З. Красівського і М. Меленя, І. Губка намагався придбати шрифт для видання журналу «Воля і Батьківщина» типографічним способом, а також одержати консультацію з організації типографії. З цими питаннями він звертався до В. Вихотя, який працював завідувачем складу «Головполіграфзбут». Пропонував І. Могитичу і В. Вихотю писати особисто статті в цей журнал і збирати в інших осіб відгуки на його зміст (АУСБУ ЛО-3, арк. 165–172, 205–215; АУСБУ ЛО-4, арк. 80–84, 93–102, 146–174, 304–309; АУСБУ ЛО-6, арк. 48).

Відтак І. Губка визнав себе повністю винним у пред'явленому обвинуваченні за ст. 62, ч. 1, і ст. 64 КК УРСР і відзначив, що від весни 1965 р. до арешту 27 березня 1967 р. проводив серед знайомих антирадянську діяльність, поширюючи документи відповідного змісту.

Діяльність І. Губки підтверджували також покази (АУСБУ ЛО-3, арк. 219–336; АУСБУ ЛО-4, арк. 13–32, 46–72, 76–79, 93–108, 146–202, 207–211, 214–221, 224–232, 298–300, 313–314, 319–324; АУСБУ ЛО-6, арк. 49) й очні ставки із З. Красівським (АУСБУ ЛО-4, арк. 295–297), М. Меленем (АУСБУ ЛО-4, арк. 290–294), Г. Прокоповичем (АУСБУ ЛО-4, арк. 286–289) і свідками: С. Корольчуком (АУСБУ ЛО-4, арк. 298–300), В. Вихотем (АУСБУ ЛО-4, арк. 304–309), Д. Барандієм (АУСБУ ЛО-4, арк. 310–312), І. Могитичем (АУСБУ ЛО-4, арк. 315–318), С. Вардинцем (АУСБУ ЛО-4, арк. 319–324; АУСБУ ЛО-6, арк. 51). Окрім цього, діяльність І. Губки підтверджували речові докази – журнали антирадянського змісту «Воля і Батьківщина» № 11–15, ви-

лучені під час слідства в С. Корольчука, які І. Губка передав йому для ознайомлення, записи в його блокнотах, службові телефони І. Могитича, В. Вихотя, із якими він підтримував стосунки (АУСБУ ЛО-5, арк. 130–229, 124–128, 254).

У Львові 31 липня 1967 р. (о 10:00) відбулося засідання судової колегії у кримінальних справах Львівського обласного суду в такому складі: голова – М. П. Лисенко, народні засідателі – Г. Корнієнко, Г. Осельська, секретар – А. Квартенко, прокурор – І. Садовський, адвокат – В. Бардяков (імена не встановлено) (АУСБУ ЛО-6, арк. 73). Після розгляду справи 1 серпня 1967 р. судова колегія у кримінальних справах Львівського обласного суду винесла вирок.

У зал судового засідання викликали свідків: З. Красівського, М. Меленя, Г. Прокоповича (утримувалися під вартою у слідчому ізоляторі УКДБ у Львівській обл.), С. Корольчука, С. Вардинця, Б. Крису, І. Могитича, Д. Барандія, В. Вихотя, В. Гурського, М. Волошина (АУСБУ ЛО-6, арк. 56). Вони стверджували, що справді в 1965–1967 рр. отримували літературу антирадянського змісту від І. Губки, який пропонував їм вивчати її та писати відгуки.

Відтак судова колегія вважала, що вчинені І. Губкою дії повністю охоплювали ст. 62, ч. 1, КК УРСР. Натомість журналі «Воля і Батьківщина» писав З. Крицько, друкував З. Красівський. Іван Губка, крім розмов, фактично нічого для удосконалення та ширшого видання журналу не зробив. Вказані дії судова колегія вважала такими, що не можна кваліфікувати як організаційну діяльність, тому кваліфікація ст. 64 КК УРСР дій І. Губки була зайвою, а та стаття підлягала вилученню з обвинувачення. Судова колегія також враховувала, що І. Губка під час судового засідання щиро розкався, повністю визнав вину, а відтак вважала можливим не обирати до нього максимальної міри покарання. Враховуючи наведене і керуючись ст. 323, 324 КПК УРСР, винесла вирок: І. Губку визнати винним та обрати покарання за ст. 62, ч. 1, КК УРСР – 6 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму, із засланням на 5 років, термін відбуття покарання рахувати з 27 березня 1967 р. (АУСБУ ЛО-6, арк. 129–135).

Адвокат В. Бардяков 2 серпня 1967 р. подав до Верховного Суду УРСР (судової колегії із кримінальних справ) скаргу на вирок судової колегії у кримінальних справах Львівського обласного суду від 1 серпня 1967 р., у якій просив змінити вирок І. Губки – знизити міру покарання (АУСБУ ЛО-6, арк. 154–155).

Іван Губка 7 серпня 1967 р. підготував і подав касаційну скаргу, у якій просив переглянути справу та зменшити термін покарання (АУСБУ ЛО-6, арк. 157–160). 29 серпня 1967 р. у Верховному Суді УРСР відбувалося слухання його справи (АУСБУ ЛО-6, арк. 161). Відповідно до ухвали судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду УРСР (голова – Василь Ярославський), рішення Львівського обласного суду залишили без змін (АУСБУ ЛО-6, арк. 163–167).

Іван Губка був звільнений 27 березня 1973 р. Реабілітований – 20 листопада 1992 р. (звернувся із відповідною заявою 10 лютого 1992 р. (АУСБУ ЛО-6, арк. 1174–174 зв.)) через відсутність сукупності доказів, які б підтверджували обґрунтованість притягнення до відповідальності (ст. 1 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні») (начальник відділу реабілітації УСБУ у Львівській обл. підполковник П. Лобода (ім'я не встановлено) та старший помічник прокурора Львівської обл. із нагляду за слідством в органах державної безпеки В. Дорош (ім'я не встановлено), заступник прокурора Львівської обл., державний радник юстиції 3-го класу Зеновій Котик). Іван Губка тоді проживав на вул. Суркова, 4, кв. 59 (АУСБУ ЛО-6, арк. 176 зв.).

Отже, із викладеного матеріалу можна висувати, що кримінальна справа поряд з іншими видами джерел є важливою складовою під час комплексного дослідження біографії учасника українського визвольного руху, з якої довідуємося як про життя та діяльність заарештованого, так і чимало інформації про його рідних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архів УСБУ ЛО-1: Архів Управління Служби безпеки України в Львівській області (Архів УСБУ ЛО), спр. П-27397, т. 1.

Архів УСБУ ЛО-2: Архів УСБУ ЛО, спр. П-27397, т. 2.

Архів УСБУ ЛО-3: Архів УСБУ ЛО, спр. П-27490, т. 1.

Архів УСБУ ЛО-4: Архів УСБУ ЛО, спр. П-27490, т. 2.

Архів УСБУ ЛО-5: Архів УСБУ ЛО, спр. П-27490, т. 3.

Архів УСБУ ЛО-6: Архів УСБУ ЛО, спр. П-27490, т. 4.

Губка, І. (1997). Дорогами життя. Спогади. Воля і Батьківщина, 1–4.

Губка, І. (1998). Дорогами життя. Спогади. Воля і Батьківщина, 1–3.

Губка, І. М. (2000а). Пірятин: перемога і трагедія. Львів: НВФ «Українські технології».

Губка, І. М. (2000b). У царстві сваволі. Спогади, 1. Львів: НВФ «Українські технології».

Губка, І. (упоряд.). (2001). Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії. Львів: НВФ «Українські технології».

Губка, І. (2002а, 13–14 грудня). Гряде доба націй (до 10-річчя створення Конгресу Українських Націоналістів). За вільну Україну, 4.

Губка, І. М. (2002b). Пірятин: перемога і трагедія. Львів: НВФ «Українські технології».

Губка, І. М. (2003). У царстві сваволі (стежка додому). Спогади, 2. Львів: НВФ «Українські технології».

Губка, І. М. (2004). Дорогою боротьби (історичні замальовки), 1. Львів: ПТВФ «Афіша».

Губка, І. М. (2005а). Дорогою боротьби (переможні бої УПА), 2. Львів: ПТВФ «Афіша».

Губка, І. (2005b). Правда про Норильськ. Львів: ПТВФ «Афіша».

Губка, І. М. (2006а). Дорогою боротьби (етапи і зони), 3. Львів: ПТВФ «Афіша».

Губка, І. М. (2006b). Дорогою боротьби (не бійся), 4. Львів: ТзОВ «ВФ “Афіша”».

Губка, І. М. (2007). Дорогою боротьби (борці за Україну 1960–1990). Львів: ПТВФ «Афіша».

Губка, І. М. (2009). Дорогою боротьби (Лицар Служби Безпеки), 5. Львів: «Афіша».

Губка, І. (2010). Слава Стецько (1920–2010). Воля і Батьківщина, 1–2, 101–112.

Губка, І. М. (2011). Дорогою боротьби («Сіроманці» – курінь окремого призначення), 8. Львів: ТзОВ «ВФ “Афіша”».

Губка, І. М. (2012). Дорогою боротьби (Силою і зброєю!). Львів: ТзОВ «ВФ “Афіша”».

Губка, І. М. (2013а). Дорогою боротьби (Норильськ: звитяга і перемога!). Львів: ТзОВ «ВФ “Афіша”».

Губка, І. М. (2013b). Унівська битва. Львів: ПТВФ «Афіша».

Губка І. М. (2013c). Долина смерті. Ботугичаг. Львів.

Зайцев, Ю. Д. (2016). Губка Іван Миколайович. Енциклопедія Сучасної України, 6. <https://esu.com.ua/article-32227>

Павлів, Б. (2002, 22–23 березня). Борець з юних літ. За вільну Україну, 5.

Смолій В. А. (гол. ред. кол.). (2020). Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга шоста: м. Жовква, Жовківський район. Львів: Простір-М, 218.

REFERENCES

Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Lvivskii oblasti (Arkhir USBU LO), spr. P-27397, t. 1 (in Russian).

Arkhir USBU LO, spr. P-27397, t. 2 (in Russian).

Arkhir USBU LO, spr. P-27490, t. 1 (in Russian).

Arkhir USBU LO, spr. P-27490, t. 2 (in Russian).

Arkhir USBU LO, spr. P-27490, t. 3 (in Russian).

Arkhir USBU LO, spr. P-27490, t. 4 (in Russian).

Hubka, I. (1997). Dorohamy zhyttia. Spohady. Volia i Batkivshchyna, 1–4 (in Ukrainian).

Hubka, I. (1998). Dorohamy zhyttia. Spohady. Volia i Batkivshchyna, 1–3 (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2000a). Pyriatyn: peremoha i trahediia. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2000b). U tsarstvi svavoli. Spohady, 1. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» (in Ukrainian).

Hubka, I. (Comp.). (2001). Ukrainski politychni viazni i krakh bilshovytskoi imperii. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» (in Ukrainian).

Hubka, I. (2002a, Hruden 13–14). Hriade doba natsii (do 10-richchia stvorennia Konhresu Ukrainskykh Natsionalistiv). Za vilnu Ukrainu, 4 (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2002b). Pyriatyn: peremoha i trahediia. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2003). U tsarstvi svavoli (stezhka dodomu). Spohady, 2. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2004). Dorohoiu borotby (istorychni zamalovky), 1. Lviv: PTVF «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2005a). Dorohoiu borotby (peremozhni boi UPA), 2. Lviv: PTVF «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka, I. (2005b). Pravda pro Norylsk. Lviv: PTVF «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2006a). Dorohoiu borotby (etapy i zony), 3. Lviv: PTVF «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2006b). Dorohoiu borotby (ne biisia), 4. Lviv: TzOV «VF “Afisha”» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2007). Dorohoiu borotby (bortsi za Ukrainu 1960–1990). Lviv: PTVF «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2009). Dorohoiu borotby (Lytsar Sluzhby Bezpeky), 5. Lviv: «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka, I. (2010). Slava Stetsko (1920–2010). Volia i Batkivshchyna, 1–2, 101–112 (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2011). Dorohoiu borotby («Siromantsi» – kurin okremoho pryznachennia), 8. Lviv: TzOV «VF “Afisha”» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2012). Dorohoiu borotby (Syloi i zbroieiu!). Lviv: TzOV «VF “Afisha”» (in Ukrainian).

Hubka, I. M. (2013b). Univska bytva. Lviv: PTVF «Afisha» (in Ukrainian).

Hubka I. M. (2013c). Dolyna smerti. Botuhychah. Lviv (in Ukrainian).

Zaitsev, Yu. D. (2016). Hubka Ivan Mykolaiovych. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy, 6. <https://esu.com.ua/article-32227> (in Ukrainian).

Pavliv, B. (2002, Berezen 22–23). Borets z yunyk lit. Za vilnu Ukrainu, 5 (in Ukrainian).

Smolii V. A. (Head EB). (2020). Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Lvivska oblast. Knyha shosta: m. Zhovkva, Zhovkivskiyi raion. Lviv: Prostir-M, 218 (in Ukrainian).

Myroslav SYRKO

PhD Student of the Department of History of Ukraine and Law,

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8176-9405>

e-mail: myroslaav@gmail.com

IVAN HUBKA IN THE MATERIALS OF THE 1967 CRIMINAL CASE

The article reveals the information potential of the criminal case (1967) as a source for the history of I. Hubka's life. It is established that, along with other types of sources, this type is an important component of a comprehensive biographical study of a participant in the Ukrainian liberation movement. The author found that on its basis it is possible to accurately determine the date and place of arrest, full information about the family, the articles of the Criminal Code charged, the sentence, the term and place of serving the sentence, and the fact of rehabilitation.

The study also highlighted the main charges that I. Hubka himself admitted: firstly, keeping and distributing anti-Soviet literature among his circle; secondly, discussion with Z. Krasivskiyi, G. Prokopovich and M. Melen about improving the form and content of the magazine «Volya i Batkivshchyna» and its wider distribution; thirdly, the search for the purchase of a font for the production of a magazine by a typographical method. At the same time, the case clearly shows the attempt of I. Gubka himself to hide his participation and the participation of others in anti-Soviet work. Only after face-to-face betting and testimony was, he forced to confess.

The author found out that I. Hubka was released from prison on 27 March 1973 and from a special settlement in 1977. It was traced that the case was investigated by Captain Klymenko, a senior investigator of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in the Lviv region, Captain Kharytonov, a senior investigator of the KGB under the Council of Ministers of the USSR in the Lviv region, and Senior Lieutenant Tarasenko, an investigator of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in the Lviv region.

Key words: Ivan Gubka, criminal case, Ukrainian liberation movement, repressive system.

УДК [811.161.2*374:(038)=161.2](091):929У. ЄДЛІНСЬКА»1951/2009»
DOI: 10.33402/ukr.2024-40-237-247

Наталія БАГНЮК

*кандидат філологічних наук
завідувач відділу української мови*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6821-2227>

e-mail: nataliabahniuk@gmail.com

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА В ПЕРСПЕКТИВІ ОСОБИСТОСТІ: ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ УЛЯНИ ЄДЛІНСЬКОЇ

Висвітлено основні фрагменти інтелектуальної біографії У. Єдлінської – відомої української мовознавиці, авторитетної дослідниці в галузі археографії, джерелознавства, біографістики – у контексті історії українського мовознавства, зокрема періоду становлення української академічної історичної лексикографії та її інтенсивного розвитку від середини ХХ ст. Постає ученої, її непересічні наукові здобутки актуалізовано з уваги на відзначення в червні 2024 р. українською громадськістю 100-річчя від дня її народження. Окреслено тематику та основні ідеї наукових доповідей і меморіальних виступів, виголошених на Круглому столі, який відбувся за участю академічної спільноти Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та громади Хирова, що на Львівщині, – рідного містечка У. Єдлінської, де її і поховано. Зосереджено увагу на низці наукових досягнень ученої, які не лише заповнюють прогалини в осмисленні ролі особистості в історії науки, а й рельєфно репрезентують сучасникові постає У. Єдлінської, спектр її дослідницьких інтересів, глибину україноцентричності, відданості ідеалам української академії, її людяність і внутрішній імпульс діяти, працювати для науки всупереч далеко не завжди сприятливим умовам для розвитку незаангажованої україністики в повоєнний і радянський час та не зважаючи на складність дослідницьких завдань, серед яких добір джерел, робота над їх розписуванням для картотек, а відтак укладання історичних словників української мови – XIV–XV та XVI – першої половини XVII ст.

Закцентовано, що важливим для науки здобутком У. Єдлінської є реконструкція на основі архівних даних невідомих сторінок біографій низки українських учених, як-от К. Студинського, Є. Тимченко, І. Свенціцького й ін., спогади про яких панорамні та дають змогу глибоко осмислити історію мовознавства.

Ключові слова: історія мовознавства, Уляна Єдлінська, академічне мовознавство, українська історична лексикографія, історичний словник української мови, Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.

В історії української гуманітаристики, у непрості для неї часи, надважливу місію взяли на себе ті, хто «тихою невтомною працею», відповідально й самопосвячено, часто без здобутих титулів і посад, закладав фундамент для майбутнього української академії. Серед знакових постатей минулого століття – Уляна

Фото 1. Уляна Єдлінська у відділі української мови (пл. Ринок, 10), 1950 р.

Єдлінська. Аристократично відкрита й упевнена постава інтелектуалки, ретельної принципової дослідниці, водночас скромна, делікатна й гранично чуйна галицька пані, колега, для близьких за духом щира подруга – замало й цих слів, щоби відтворити портрет непересічної особистості в історії української науки, передусім академічного мовознавства, а також археографії, джерелознавства, біографістики тощо. Серед багатьох чеснот і здобутків У. Єдлінської кожен, хто її знав, відзначить важливу рису вдачі – замилювання рідним Хировом, що на Самбірщині, – містечком із понад 700-річною історією. Його мешканці серед імен славних земляків, як-от Івана Хоми (єпископа Української Греко-Католицької Церкви, ректора Українського католицького університету ім. св. Климента в Римі), проф. Ярослава Пастернака (відомого українського археолога), Емілії Підвисоцької (знаменитої акторки із трупи Михайла Кропивницького), проф. Дем'яна Гладиловича (громадського діяча, співзасновника газети «Діло») та інших належно вшановують й ім'я української мовознавиці, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) Уляни Єдлінської.

Із хроніки вшанування 100-річчя від дня народження У. Єдлінської. 7 червня 2024 р. минуло 100 років від дня народження вченої, інтерес до інтелектуальної спадщини якої з роками лише зростатиме, як і неупереджена увага академічної спільноти й суспільства до історії українського мовознавства та мови. Саме в Хирові напередодні уродин У. Єдлінської зібралось поважне товариство: наукова спільнота Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, де вона працювала впродовж кількох десятиліть; громада Хирова; родина вченої, які організували та провели заходи із вшанування пам'яті цієї непересічної постаті української науки. Після покладання квітів на її могилі на Хирівському кладовищі розпочалася науково-меморіальна частина вітальними словами очільниці Хирівської міської територіальної громади Мирослави Королюк, яка люб'язно прийняла подію у стінах Хирівської міської ради, та заступниці директора інституту, доктора філологічних наук Тетяни Ястремської, яка в теплих спогадах наголосила на тому, наскільки важ-

Фото 2. Уляна Єдлінська (в центрі) у товаристві колег (зліва направо: Дмитро Гринчишин, Ярослава Закревська, Левко Полога, Михайло Худащ, Антін Генсьорський), Інститут суспільних наук на вул. Радянській, 26. Кінець 1950-х років

ливою була присутність Уляни Єдлінської в науковому житті відділу української мови та загалом інституту, відтак окреслила широкий діапазон напрямів наукових зацікавлень і різноаспектність досліджень ученої, а це перекладна, діалектна й історична лексикографія, історична лексикологія та синтаксис, лінгвістичні дослідження писемних пам'яток, інтелектуальні біографії велетів науки тощо. Ущерть заповнена зала мала змогу послухати доповідачів Круглого столу, її колег та учнів – Ганни Войтів, Романа Голика, Ганни Дидик-Меуш, Юрія Осінчука, Наталії Багнюк; її славних земляків – істориків, краєзнавців Михайла Чуквінського, Олександра Дорошенка, Мирона Ковалю, а також представників Хирівського міського осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка та Хирівського осередку Всеукраїнської громадської організації «Союз українок» і багатьох присутніх, для кого пам'ять про науковицю, близьку приятельку, незмінно скромну й щедрю на добре слово сусідку, приязну землячку, незабутню Цюцю і Маму, дорогу людину, жива й житиме надалі.

Ганна Войтів у доповіді відзначила поліаспектність наукових здобутків Уляни Єдлінської, зацентувала на важливості концептуальних питань історії української мови, які опрацьовувала дослідниця, готуючи виступи на міжнародних наукових форумах та публікуючи наукові розвідки, і наголосила, що низка програмних статей ученої виструнчуються навколо однієї вертикалі – історичної лексикографії. Доповідачка зосередила увагу, зокрема, на таких статтях: «Значення слова і контекст у Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.», «Ділова мова XIV–XV ст. в українському мовотворчому процесі», «Деякі аспекти дослідження ролі територіального фактора в історії української мови (за фактами історичної лексикографії)» (Бібліографія, 2005). «Уляна Ярославівна Єдлінська – це феномен у мовознавчому світі в плані її зацікавлень, бачення і розуміння мови як національно-культурного явища в поєднанні з українською культурою, історією, етнологією, археографією тощо», – підсумувала Ганна Войтів.

Про наукове зацікавлення Уляни Єдлінської історичним синтаксисом української мови, яке мало знакову передісторію в українському мовознавстві (Євген Тимченко, Леонід Булаховський, Юрій Шевельов), ішлося в доповіді Ганни Дидик-Меуш. У фокусі уваги постало наукове дослідження молодой на той час мовознавиці У. Єдлінської – опублікована кандидатська дисертація «Питання історичного синтаксису української мови. На матеріалі листів Богдана Хмельницького» (Київ, 1961), у якій переконливо доведено, що гетьман був високоосвіченою людиною відповідного рівня культури, його канцелярія працювала на високому професійному рівні, а самі писарі були дуже кваліфіковані, які, крім шаблонного формату офіційної мови, вміло використовують слова живої мови, отож самі листи є прикладом нової української літературної мови.

У доповіді Р. Голика учасники Круглого столу мали змогу почути детальний аналіз культурно-історичного контексту, у якому сформувалася У. Єдлінська: йшлося не про той Хирів, про який написано багато як про осередок польського чи єзуїтського шкільництва, а «український Хирів, в якому жили відголоски українського-польського протистояння 1917–1919 років, у якому виховувався український патріотизм, який відправив Уляну Ярославівну до Перемишля, до учительського інституту для дівчат». Професор Р. Голик зазначив, що національний обов'язок для У. Єдлінської мав особливе значення: чи то шевченківські вечори в роки студентства, чи віддана українській науці праця впродовж життя. Роки навчання у Львівському університеті – це роки випробовування, адже радянська влада боролася з підпіллям, карала неугодних, на повну працювала репресивна машина, однак Уляні Єдлінській пощастило вчитися в колі видатних людей, поруч із тими, хто провів її у наукове життя: Іларіоном Свенціцьким, Іваном Коваликом, людьми довоєнної доби. Саме вони посутньо вплинули на майбутню дослідницю. Праця У. Єдлінської в Інституті суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича), згодом – в Історичному архіві, відтак знову в інституті тривала серед споріднених душами людей, які, попри все, тримали україноцентричну позицію, були віддані національній справі.

Виступ Олександра Дорошенка, учителя історії закладу загальної середньої освіти І–ІІІ ст. ліцею ім. владики І. Хоми м. Хирів, депутата Хирівської міської ради, стосувався історії м. Хирів. Доповідач детально окреслив головні її віхи, звернув увагу на маловідомі факти, проаналізував важливість містечка в культурній, політичній, економічній, освітній площині.

Доповідь Ю. Осінчука стосувалася дослідницької праці У. Єдлінської над пам'ятками української писемності, якою вчена засвідчила своє служіння національній ідеї неперервної тяглості української мови від ХІ ст., що містять важливі риси української мови, а це загалом підважувало «офіційну» в радянській науці версію її походження. Завдяки У. Єдлінській, яка розписала малодоступні писані півуставом і скорописом джерела, введено до наукового обігу, а отже, до словника тогочасної мови унікальні фіксації слів у документах. Важливість такої роботи складно переоцінити.

Наталія Багнюк свій виступ вибудувала навколо спогадів Уляни Єдлінської про її наукову долю: перші кроки в науці, працю у відділі української мови, про важливі події і людей у її науковій та особистій долі. Учасники Круглого столу переглянули фотоархів відділу, змогли побачити вчену серед колег, перейнятися духом наукового життя.

Фото 3. Учасники Міжнародного конгресу українців (зліва направо): Ольга Кровицька, Дмитро Гринчишин, Розалія Керста, Богдан Якимович, Валентина Черняк, Наталя Хобзей, Лариса Крушельницька, Богдана Криса, Ярослав Лялька, Олег Купчинський, Юрій Шевельов, Ярослава Закревська, Василь Горинь, Уляна Єдлінська, Надія Осташ, Феодосій Стеблій, Ганна Войтів. Львів, 1993 р.

Фото 4. Співорганізатори меморіального заходу до 100-річчя Уляни Єдлінської: громада Хирова, родина вченої, науковці відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Особливо цінними були виступи земляків У. Єдлінської – краєзнавців М. Ковалю, автора фундаментального видання про історію Хирова, що містить матеріали, які дослідник збирав протягом 20 років; М. Чуквінського, громадського діяча і приятеля вченої. Ці спогади, без сумніву, важливо опублікувати, адже багатомірна реконструкція часу, у якому жила У. Єдлінська, історії краю, звідки вона родом, дасть розуміння багатьох подій і процесів, що працювали на майбутнє Української держави.

Вшанування 100-річчя від дня народження У. Єдлінської стало важливою подією для наукової спільноти України та хирівської громади.

Особистість на тлі доби: кілька нотаток про наукові студії У. Єдлінської. Історія лексикографічного осередку в академічному інституті у Львові почалася ще в 1940-х роках із діяльності мовознавчої комісії НТШ і поєднувала непересічні наукові події та десятиліття інтелектуальної праці: пошук і відчитування джерел, розписування пам'яток для картотек фундаментальних лексикографічних праць, відтак їх укладання й редагування, наукові дискусії довкола теоретичних питань і словникарської практики, обговорення здобутків українського та слов'янського мовознавства, святкові «наради» в товаристві колег. Наукове життя Уляни Єдлінської проходило серед відданих своїй справі однодумців, до яких у різний час належали: Іларіон Свенціцький, Лукія Гумецька, Лідія Григорчук, Ярослава Закревська, Антін Генсьорський, Дмитро Бандрівський, Михайло Худаш, Дмитро Гринчишин, Левко Полюга, Розалія Керста, Роман Остащ, Наталя Хобзей, Марія Чікало та ін. До слова, здатність (чи радше талант) пам'ятати й належно поцінювати постаті, із якими доля звела в житті та праці, синтетично осмислювати епоху, а на її тлі – важливі ідеї і наукові здобутки, вирізняє творчу особистість У. Єдлінської. Про час своєї праці в інституті й тих, із ким вона провела велику частину професійного життя – у глибокій приязні, плечем до плеча, – написала теплі спогади (Єдлінська, 2018, с. 14–24), де не можна не помітити домінантних рис її вдачі: людяності, вміння дослухатися, цінувати, дивуватися й дякувати, ділитися світлом.

Тому й не дивно, що у творчому доробку У. Єдлінської виразно виокремлюється масив статей, розвідок, спогадів про видатних її сучасників – учителів, колег, близьких друзів, із якими співпрацювала на різних етапах життя. Окрім маловідомого біографічного фактажу про Іларіона Свенціцького, Євгена Тимченка, Івана Крип'якевича, Кирила Студинського, Юрія Шевельова, Івана Ковалика, Олексу Горбача, Дмитра Гринчишина, Ларису Крушельницьку, Лідію Коць-Григорчук та ін. (Бібліографія, 2005), ці тексти рельєфно відтворюють час й обставини їхньої праці, а отже, дають змогу реконструювати соціогуманітарний контекст в особистісноцентричній перспективі. До прикладу, аналітичною розвідкою «Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» Уляна Єдлінська заповнила малодосліджений фрагмент інтелектуальної біографії вченого, який стосується його публікаційної присутності у друкованих органах Галичини, безпосередніх наукових контактів із членами НТШ, листування, нотатків «на полях» (Єдлінська, 1996). На основі детально простудійованих документів про діяльність НТШ, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, вона оприлюднила дані про участь Євгена Тимченка у плануванні й реалізації видавничих справ товариства, наміри готувати переклади й наукові розвідки, епістолярне спілкування з Володимиром Гнатюком у процесі готування праць до друку і його цікаві коментарі щодо редакторського аспекту справи, зокрема про те, що «виправлення, зроблені в працях східних укра-

їнців, приводять Є. Тимченка до відчаю», тому й застерігає щодо перспектив довидавничого редагування перекладу «Кльода Ге» Віктора Гюго (Victor Hugo): «Над сим перекладом я працював з великим чуттям, там є деякі синтаксичні звороти, що може і не цілком звичні у вас, але суто народні, українські, дуже б просив Вас урятувати їх від руїни, помилуйте і лексику також, за що дякуватиму сердечно» (Єдлінська, 1996, с. 20). Зрештою, вихід 1907 р. «Української граматики» Є. Тимченка заклав добрий ґрунт для утвердження ідеї загальнонаціональної літературної мови. Важливість основаних на архівних документах і свідченнях очевидців розвідок про зруйновані режимом долі та приречені в умовах репресій наукові проекти складно переоцінити, як і магістральні напрями наукової діяльності У. Єдлінської – лексикографію.

Наукові зацікавлення У. Єдлінської формувалися в середовищі мовознавців, до якого її та Л. Григорчук, двох учорашніх студенток Львівського університету, допровадив проф. І. Ковалик. Починати науковий шлях під крилом І. Свенціцького й уважним поглядом Л. Гумецької було почесно й непросто водночас. Перший лексикографічний досвід, здобутий під час укладання польсько-українського словника, заклав високі стандарти праці та сформував готового до складніших викликів фахівця – дослідницю, для якої лексикографія – не лише ремесло (умовна норма до виконання в умовах планової наукової діяльності), а й мистецтво, яке супроводжують «фахова, авторська наукова творчість, тонке відчуття слова і його семантики» (Німчук, 2012, с. 4). Роками пізніше У. Єдлінська осмислила цей досвід у важливій для історії мовознавства ретроспективній розвідці «Польсько-український словник. Умови виникнення і створення» (Єдлінська, 1995), детально оповівши про злагоджену роботу авторського колективу, розподіл відповідальності, принципи формування реєстру словника та ерархії значень у перекладній його частині, засади добору джерел для доповнення словника новою для того часу лексикою, яку укладачі фіксували в художніх текстах і тогочасній пресі, про багатство фразеологічних одиниць у реєстровій та перекладній частинах тощо. Праця колективу, яку прорецензував проф. Михайло Рудницький і доктор філологічних наук Михайло Онишкевич, – найбільший і найповніший на той час польсько-український і українсько-польський словник – зайняла почесне місце в українській лексикографії та стала раритетом.

У 1957 р. уперше в українському мовознавстві група науковців – Д. Гринчишин, Л. Полюга, М. Худаш і У. Єдлінська – під керівництвом Л. Гумецької взялася за лексикографічне опрацювання української мови конкретного історичного періоду на основі пам'яток ділового письменства, почала формувати джерельну базу та картотеку історичного словника XIV–XV ст. Було створено перший в історії українського мовознавства реєстр пам'яток староукраїнської мови XIV–XV ст. із Волині, Галичини, Поділля, Закарпаття, Київщини тощо. Професору Л. Гумецькій неодноразово доводилося відстоювати перед тогочасним чиновництвом наукову значимість цієї проблематики в контексті слов'янського мовознавства, а всім членам колективу – науково обґрунтовувати різні її аспекти в публікаціях і на конференціях. Показово, що на момент виходу друком у Києві в 1977–1978 рр. це був єдиний у слов'янській історичній лексикографії повний і завершений словник, який зафіксував 11,5 тис. слів і переконливо засвідчив високий ступінь розвитку писемної мови, застосовуваної в документації XIV–XV ст. (а це грамоти, акти, листи, тестаменти, описи замків, інвентарі, привілеї купцям, люстрації земель, судові справи, привілеї, написи на різних поверхнях, вкладні записи тощо – загальна кількість суцільно розписаних джерел сягнула 939 од., а вже

готова картотека налічувала понад 260 тис. цитат), засвідчив історію словникового складу української мови. Проблематика наукових розвідок учасників колективу лексикографів доводить, що словникова робота вимагала від укладачів глибоких знань не лише з історичної лексикології, діалектології, а й історико-культурного контексту епохи, історії права, торгівлі, суспільних відносин, еволюції суспільної свідомості тощо, адже в численних випадках словникам доводилося, крім перекладу, подавати у тлумаченні довідково-енциклопедичну інформацію. Понад 20 наукових рецензій учених славистів на двотомний академічний Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. формують уявлення про нього як про джерело для поглибленого вивчення проблем міжмовних контактів і впливів, історичної фонології, історичної діалектології, етимології та порівняльного вивчення слов'янських мов, історичної фразеології тощо. Колектив співавторів – Д. Гринчишин, Л. Гумецька (відп. ред.), У. Єдлінська, О. Захарків, В. Карпова, І. Керницький, Р. Керста, Л. Полюга, М. Сенів, М. Худаш – 1978 р. нагороджено академічною Премією НАН України ім. І. Франка.

У низці наукових праць У. Єдлінська накреслила важливі напрями досліджень в українському мовознавстві, подала цінні теоретичні узагальнення в царині української історичної лексикології. Так, у статті «До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст.» мовознавиця зацентрувала на тому, що в тогочасній лінгвістиці закріпилося дещо однобоке вивчення давніх літературних мов, зокрема староукраїнської, коли фокус уваги суттєво змістився до фіксації й опису народномовних елементів у текстах художнього й ділового письменства, тоді як важливість та значення книжно-писемного мовного коду залишалися малодослідженими і недооціненими. З огляду на доступні сьогодні оригінальні староукраїнські тексти різних жанрів і переклади, які детально простудіювали лінгвісти чи відносно нещодавно оприлюднені на цифрових платформах, переконуюся, що «співжиття» розмовної та літературної мовних стихій – складне багатовимірне явище, яке має неоднакове сприйняття: то як данина освяченій століттями церковній традиції, де високий стиль не обходився без особливих засобів вираження, то як спосіб уникнення хиб і «неправильних» інтерпретацій, то як відданість офіційному канцелярському «жаргонові». Прагнучи осмислити сутність мовного симбіозу початку XVII ст., У. Єдлінська обирає для детального аналізу рукописну пам'ятку – Учительне Євангеліє з Устрик (тогочасного Сяноцького повіту в Польщі), бо, як зазначає дослідниця, «її мова має значний процент народного елемента, використаного зовсім у іншому плані, ніж, наприклад, в ділових документах. Це зразок літературної мови свого часу, де своєрідні засоби вираження образності займають помітне місце» (Єдлінська, 1961, с. 53), а поєднання релігійно-філософської тематики й дещо світського формату доступної для загалу розповіді створило рельєфний контраст, що дає змогу відстежити вибір проповідником тих чи тих мовних засобів задля сугестивного й персвазивного впливу. Результати спостережень дослідниці за лексикою, яку мовець обирав для порівнянь, метафор, епітетів, за специфікою синонімічного паралелізму, її висновки про джерела фразеологічних сполук стали підставою для умовиводів про дифузійну мовних систем: «Питання визначення книжності чи народності окремих елементів мови є дуже складним. Можна, очевидно, припустити, що мова Євангелій увібрала в себе багато народних елементів, надаючи їм нової книжної форми. І, навпаки, багато книжних елементів увійшло з загальнонародний словесний фонд» (Єдлінська, 1961, с. 62). Ця думка важлива з огляду на те, що сприйняття книжної лексики і фразеології

ще й сьогодні нерідко буває дуже суперечливим: те, що слово не ввійшло до активного словника нової української літературної мови, аж ніяк не означало, що воно було чужим для тогочасного діалектного мовлення. Уляна Єдлінська, наприклад, послугувуючись картотекою Історичного словника української мови Євгена Тимченка, доводить «рівноправність» синонімічної пари книжне церковнослов'янське – народномовне, вважаючи це виявом поширеної в тому часі стильової манери релігійного письма. Це важливо передусім тому, що увага дослідників й надалі непропорційно зосереджувалася на впливові народної мови на писемну традицію, у той час як книжно-писемна не мала належного осмислення.

Внесок У. Єдлінської у створення Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (СУМ16–17) складно переоцінити: ретельне розписування джерел на тисячах карточок (КСУМ), формування засад словника, укладання й редагування випуску за випуском, осмислення теорії та практики історичної лексикографії у виступах на конференціях і наукових публікаціях. Роки відданої праці для надважливого результату, що слугує доказом того, якою розвиненою і багатою була лексична система тогочасної української мови в її жанрово-стильовому різноманітті.

Серед публікацій 2000-х років є кілька знакових, зокрема розлога розвідка про науковий доробок О. Горбача (Єдлінська, 2003). Уляна Єдлінська реактуалізувала понад два десятки праць професора, у яких центральною була проблема опису й стандартизації богословської лексики й термінології. Зауважу, що тривалий час цієї важливої частини історико-лінгвістичних досліджень О. Горбача в офіційному просторі українського академічного мовознавства не могло бути, та ще й у такому обсязі й панорамності репрезентації. Вчена привертає увагу мовознавчої спільноти до низки передруків унікальних сакральних пам'яток української писемності, опублікованих у впізнаваній у славістиці серії зібраних праць проф. О. Горбача, до панорамних оглядів культурно-історичного контексту появи церковно-канонічної літератури. Дослідниця спадщини О. Горбача осмислює глибину студій професора над мовою оригіналів релігійних текстів і різних їх перекладів, над сутністю текстових трансформацій, над провенієнціями рукописів, увиразнює важливість палеографічного опису у визначенні національно-культурної належності писемних пам'яток тощо.

Інтелектуальна біографія та наукова спадщина У. Єдлінської – важлива сторінка в історії української науки, пізнавати яку з персональної перспективи означає розуміти важливість кожної постаті, кожної ідеї, які свого часу створили надійний фундамент для розвитку академічних досліджень, а сьогодні продовжують давати імпульси для їхнього розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бібліографія: Кровицька, О., Дидик-Меуш, Г. (упоряд.). (2005). Бібліографія праць Уляни Ярославівни Єдлінської. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність (Вип. 14: Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської). Львів, 359–367.

Єдлінська, У. (1961). До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст. Дослідження і матеріали з української мови, 4. Київ: Видавництво АН Української РСР, 52–65.

Єдлінська, У. (1995). Польсько-український словник. Умови виникнення і створення. Українська історична та діалектна лексика, 2. Київ: Наукова думка, 12–19.

Єдлінська, У. (1996). Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Українська історична та діалектна лексика, 3. Львів, 17–25.

Єдлінська, У. (2003). Богословська тематика в житті і творчості професора Олекси Горбача. Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів, 164–196.

Єдлінська, У. (2018). На світланку Львівської лексикографічної школи. Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус. Львів, 14–24.

КСУМ: Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. (б. р.). Відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Німчук, В. (2012). Про сучасну українську тлумачну лексикографію. Українська мова, 3, 3–30.

СУМ16–17: Гринчишин, Д. (відп. ред.). (1994). Чікало, М. (відп. ред.). (2022). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (Т. 1–18: А – Мова–Матка). Львів.

REFERENCES

Krovytska, O., & Dydyk-Meush, H. (Comps.). (2005). Bibliografia prats Uliany Yaroslavivny Yedlinskoï. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist (Vyp. 14: Slovo i dolia. Zbirnyk na poshanu Uliany Yedlinskoï). Lviv, 359–367 (in Ukrainian).

Yedlinska, U. (1961). Do pyttannya pro vzaïemodiiu knyzhnykh i narodnykh elementiv v ukraïnskii literaturnii movi XVII st. Doslidzhennia i materialy z ukraïnskoï movy, 4. Kyiv: Vydavnytstvo AN Ukraïnskoï RSR, 52–65 (in Ukrainian).

Yedlinska, U. (1995). Polsko-ukraïnskyi slovnyk. Umovy vynyknennia i stvorennia. Ukraïnska istorychna ta dialektna leksyka, 2. Kyiv: Naukova dumka, 12–19 (in Ukrainian).

Yedlinska, U. (1996). Yevhen Tymchenko – chlen Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. Ukraïnska istorychna ta dialektna leksyka, 3. Lviv, 17–25 (in Ukrainian).

Yedlinska, U. (2003). Bohoslovska tematyka v zhytti i tvorchosti profesora Oleksy Horbacha. Dialektolohichni studii. 3: Zbirnyk pamiaty Yaroslavy Zakrevskoi. Lviv, 164–196 (in Ukrainian).

Yedlinska, U. (2018). Na svitanku Lvivskoi leksykohrafichnoi shkoly. Dialektolohichni studii. 11: Slovo – slovnyk – korpus. Lviv, 14–24 (in Ukrainian).

Kartoteka Slovnyka ukraïnskoï movy XVI – pershoï polovyny XVII st. (n. d.). Viddil ukraïnskoï movy Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (2012). Pro suchasnu ukraïnsku tлумачnu leksykohrafiu. Ukraïnska mova, 3, 3–30.

Hrynchysyn, D. (Ed.). (1994). Chikalo, M. (Ed.). (2022). Slovnyk ukraïnskoï movy XVI – pershoï polovyny XVII st. (T. 1–18: A – Mova–Matka). Lviv (in Ukrainian).

Natalia BAHNIUK

PhD (Philology),

Head of the Department of Ukrainian Language

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3668-1867>

e-mail: nataliabahniuk@gmail.com

**HISTORY OF UKRAINIAN LINGUISTICS
IN PERSONAL PERSPECTIVE:
TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF ULYANA YEDLINSKA**

The main fragments of the intellectual biography of U. Yedlinska – a famous Ukrainian linguist, an authoritative researcher in the field of archaeography, source studies, and biographical studies – are highlighted in the context of the history of Ukrainian linguistics, and in particular, the period of the formation of Ukrainian academic historical lexicography and its intensive development from the middle of the 20th century. The figure of the scientist, her extraordinary scientific achievements are updated with a view to the celebration by the Ukrainian community of the 100th anniversary of her birth in June 2024. The topics and key ideas of scientific reports and memorial speeches delivered at the Round Table, which took place with the participation of the academic community of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine and the community of Khyriv, in the Lviv region, – U. Yedlinska's hometown, where she is buried. The focus is on a number of scientific achievements of the scientist, which not only fill the gaps in understanding the role of the individual in the history of science, but also vividly represent to the contemporary the figure of U. Yedlinska, the spectrum of her research interests, the depth of Ukrainian-centricity, devotion to the ideals of the Ukrainian academy, her humanity and internal impulse to act, to work for science despite the not always favourable conditions for the development of unbiased Ukrainian studies in the post-war and Soviet times and despite the complexity of research tasks, including the selection of sources, work on their labelling for card files, and then the compilation of historical dictionaries of the Ukrainian language 14th – 15th and 16th – the first half of the 17th centuries.

The paper emphasizes that an important achievement for science by U. Yedlinska is the reconstruction, based on archival data, of unknown pages of biographies of a number of Ukrainian scientists, such as K. Studynskyi, Y. Tymchenko, I. Svientsitskyi, and others, whose memoirs are panoramic in nature and allow for a deep understanding of the history of linguistics.

Keywords: history of linguistics, Ulyana Yedlinska, academic linguistics, Ukrainian historical lexicography, historical dictionary of the Ukrainian language, Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries.

Ірина КУЗЬМА

кандидат філологічних наук

доцент кафедри української мови імені проф. І. Ковалика

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8640-0019>

e-mail: i.kuzma@ukr.net

СЛОВОТВІРНА ПРОДУКТИВНІСТЬ РОДОВОГО ВІДМІНКА ОДНИНИ: РЕАЛІЗАЦІЯ В ГЕОРТОНІМІЇ, СПЕЦИФІКА ДЕРИВАЦІЇ

Розглянуто семантико-граматичні особливості творення геортонімів, мотивованих агонімами у формі родового відмінка однини. Зазначено, що це не просто перенесення назви на основі метонімії ім'я святого → найменування свята на його честь. Констатовано, що семантичні, морфологічні й синтаксичні зміни у лексикалізації непочаткової твірної форми з переосмисленням у межах частини мови найточніше відображає лексико-морфологічний спосіб, згаданий у працях І. Ковалика, або ж робочий термін цієї статті «семантико-граматична деривація». Встановлено, що залежно від стилю, у синтаксичній конструкції можуть редукуватися два типи іменників, що керують родовим відмінком агоніма: передонімні апелятиви (день, свято) і стрижневі компоненти складених офіційно-церковних назв свят (Собор, Пам'ять). Важливою передумовою трансономатизації родового відмінка агоніма визначено його вживання у функції неузгодженого означення при іншому іменнику, а далі відбувається трансформація словосполучення у граматичну форму. Зауважено, що зафіксовані ілюстрації цього явища узагальнено можна поділити на дві групи: усі можливі синтаксично розрізнені відмінки, виражені скам'янілою керованою морфологічною формою родового однини твірного неузгодженого означення без означуваного апелятива; форми, що вторинно набули парадигми твірної бази – імені святого, на честь якого названо свято.

Наголошено, що і нетипова початкова форма, і своєрідна система відмінків, нетотожна парадигмі дериванта, зумовлені мотивацією аналізованих назв свят непочатковою морфологічною формою – саме за такої деривації родовий відмінок однини виявляє високий словотвірний потенціал у геортонімії.

Ключові слова: морфологічна форма, родовий відмінок однини, твірна база, семантико-граматичний спосіб, трансономатизація, транспозиція, геортонім, агонім.

Внутрішньоіменникове творення власних назв (ономатизація апелятивів чи трансономатизація твірних онімів) – це найчастіше семантична (лексико-семантична) деривація, за якої обидва компоненти словотвірної пари виступають у початковій формі. Наприклад, долина → Долина (місто), Богдан (ім'я) → Богдан (прізвище). Мотивування ж оніма непочатковою граматичною формою (напр., син Карпа (род. одн. ч. р.) → прізвище КАРпа (наз. одн. ч. і ж. р.), один із роду Мухи/нащадок Мушат (род.

мн. с. р.) → прізвище Мушат (наз. одн. ч. і ж .р.) за суттю відповідає названому способові тільки частково й належить до системно не вивчених і неоднозначних явищ, що не мають єдиного потрактування ні в ономастиці, ні в дериватології (семантичний (лексико-семантичний) спосіб, лексикалізація форми (як окремих спосіб чи в межах семантичного), лексико-морфологічний (семантико-морфологічний), контамінація лексико-семантичного з морфолого-синтаксичним (семантичні, морфологічні й синтаксичні зміни при внутрішньочастиномовній! деривації), навіть афіксальний різновид морфологічного способу, за якого словозмінна/формотворча морфема непочаткової твірної форми в синхронії трактується як словотворчий засіб/антропоформант (-а, -ат-) (Голянич та ін., 2011; Гумецька, 1962; Ковалик, 2007; Ковалик, 2008; Кравченко, 2012; Редько, 2023; Чучка, 2005). Це зумовлено передовсім синкретизмом дериваційних чинників в історичному імпліцитному процесі словотворення, що відбулося без реальної участі словотворчих формантів. Окрім семантичного перенесення (переважно на основі метонімії), під час мотивації непочатковою формою відбуваються менш або більш суттєві (залежно від форми-дериванта) морфологічні і синтаксичні (граматичні) зміни. Наприклад, у похідності плюральних топонімів (Сарни, Помонята – від Н. мн. ж. і с. р.) зі зміною у граматичних категоріях і значеннях зберігається відмінкова парадигма твірних баз у множині), а утворені семантичним перенесенням за суміжністю й кількістю сучасні прізвища першої і другої відмін (Пуцята й Іванчата – поч. ф. від Н. мн. с. р.; Нелюба й Захара – поч. ф. від Р. одн. ч. р.; Щурат і Синов'ят – поч. ф. від Р. мн. с. р.) набули зовсім нової граматичної характеристики порівняно з їхніми деривантами, а саме: змін у граматичних категоріях, нової відмінкової парадигми (жіночі прізвища на приголосний незмінні), а у випадку з посесивним родовим ще й нового синтаксичного статусу (детально про ці твірні форми можна прочитати в розділі «Власні назви як результат словотвірної продуктивності іменникових форм: називний і родовий множини як твірні бази при ономатизації/ трансономатизації» (Кузьма, 2023), а також у статті «Словотвірна продуктивність іменникових форм: питання реалізації в українській антропонімії (родовий однини)» (Кузьма, 2024).

Не опрацьованим ще залишається цікавий пласт онімів інших груп, що засвідчують словотвірний потенціал родового відмінка, а також потенціал інших непочаткових форм-деривантів. Тому кожна морфологічна форма як твірна база, її словотвірна парадигматика (одиниці першого ступеня похідності) потребують подальшого системного аналізу в контексті загальної мети основоцентричної дериватології – описати всю словотвірну систему з увагою до різних семантичних і граматичних груп деривантів як основних засобів типології різнорівневих одиниць у словотвірній системі. «Вивчення їх повинно дати відповідь на ряд питань: – Які є класи твірних основ за різними параметрами...? – Які семантичні, граматичні й конотативні інгредієнти твірного слова і в який спосіб переймаються, засвоюються смисловою структурою похідного слова...? – Чим зумовлюється дериваційна поведінка твірних...? – ...Які позамовні фактори впливають на використання різних класів твірних основ у словотворенні? – Які процеси супроводжують формальне поєднання... твірних основ із формантами?» (Грещук та ін., 2007, с. 7–8). Послідовне дослідження системно не вивченої дериваційної продуктивності всіх іменних форм – актуальне завданням сучасної науки про словотвір. Тому мета статті – висвітлити специфіку творення назв церковних/народних свят, мотивованих родовим відмінком.

Для основоцентричних дериватологічних студій усі власні назви є цінним мате-

ріалом, оскільки беззаперечно засвідчують словотвірний потенціал деяких іменних форм. Вони можуть зберігати пам'ять про давні словотвірні моделі, які або втратили продуктивність, або не збереглися чи взагалі не існували в апелятивному словотворенні. Тому для об'єктивного виявлення й дослідження будь-якого словотвірного явища (зокрема й мотивації деривата іменною непочатковою формою) необхідно залучати всі похідні одиниці мови, хоч, звичайно, ототожнювати словотворення загальної і власної назви не можна.

На думку Івана Ковалика, власні найменування переважно не становлять спеціальних словотвірних типів, а деякі засоби та способи словотворення в загальному лексичному складі мови характерні й онімам (Ковалик, 2007, с. 360). Окрім того, «між власними і загальними назвами відбуваються постійні взаємопереходи в результаті семантичного/лексико-семантичного, лексико-морфологічного та морфолого-синтаксичного способів словотворення. ... У явищах ономатизації, трансноматизації та деонматизації відбуваються різні лексико-семантичні процеси та формально-граматичні зміни» (Ковалик, 2008, с. 280–281).

Якщо похідні лексико-семантичного способу, мотивовані початковою формою іменника, переважно не є предметом дериватологічно-граматичних дискусій (сумніви виникають хіба щодо розрізнення омонімії і розщеплення в межах семантичної структури того самого багатозначного слова (Невідомська, 2002)), то всебічно не описаний складний механізм семантичної деривації похідних від непрямих відмінків однини чи форм множини, крім згаданого семасіологічного, що спричиняє інших багато запитань. Межа між семантичним і семантико-/лексико-морфологічним способами в науковій літературі майже не засвідчена. Вона досить умовна навіть у працях І. Ковалика, який чи не єдиний згадував обидва способи, на жаль, не ілюструючи прикладами лексико-морфологічного словотворення (як виняток – один застарілий множинний іменник дівітки, утворений через трансапелятивацію від форми множини іменника дівіток). Не заперечуючи можливого потрактування однотипних слів і як похідних семантичного способу (на прикладі топоніма Партизан), мовознавець наводить певні аналогії ще й із морфолого-синтаксичною деривацією: «Різниця між лексико-морфологічним та морфолого-синтаксичним способом полягає в тому, що в процесі першого способу словотворення одна з форм слова розщеплюється на два різні слова в межах тієї самої частини мови, у процесі другого – слово з новим значенням переходить до іншої частини мови» (Жовтобрюх, 1979, с. 31).

Відображення в назві лексико-морфологічного способу, згаданого в працях І. Ковалика, семантико-граматичних чинників деривації може бути актуальним для інтерпретації цікавого онімного матеріалу, який ілюструє семантичні й суттєві граматичні зміни у лексикалізації непочаткової твірної форми (числа, відмінка) з пересмисленням у межах частини мови (іменника). Поряд з іншими формами це дуже чітко відображає і лексикалізація родового відмінка однини, наприклад: особова назва батька – Граб; неузгоджене означення, виражене посесивним родовим: прийшов син Граба; нова особова назва сина, з часом родове прізвище, утворене на основі трансноматизації за суміжністю в новій еліптичній конструкції (апелятив пропущений), із новою синтаксичною функцією і морфологічною парадигмою (жіноче прізвище незмінне), але без частиномовних змін: прийшов Граба, нема Граби, даю Грабі... Такий процес коректніше було б називати не просто лексико-семантичною деривацією, а лексико-морфологічним (семантико-морфологічним) способом (термін І. Кова-

лика). Ще доречнішим для окреслення аналогічних явищ видається не усталений у дериватології поки що робочий термін семантико-граматична/-ий деривація/спосіб, що найвичерпніше відображає процес лексикалізації форми в контексті, а саме його семантичний, морфологічний і синтаксичний аспекти.

Лексикалізацію родового відмінка однини під час ономації/трансономації презентують різні власні назви. Це – давні українські антропоніми, мотивовані особовими назвами батька, інколи інших осіб (тільки деякі з них збереглися як офіційні родові прізвища) (див. Кузьма, 2024), деякі географічні назви (Купчинська, 2012), часто найменування різних міських і сільських об'єктів, похідних від особових назв, рідше від конкретних чи абстрактних апелятивів, а також більшість назв церковних/народних свят, мотивованих іменами святих/мітичних істот (На Петра вода тепла; Зацвіла перед Івана Купала/перед Іваном; Мокрини без дощу як обід без борщу), що й становлять об'єкт аналізу цієї статті.

Якщо функційна, семантична, етимологічна, символічна, богословсько-етнографічна специфіка таких геортонімів і їхніх твірних агіонімів/мітонімів ґрунтовно опрацьована в різногалузевих українознавчих/слов'янознавчих студіях, то про не менш цікаві дериваційно-граматичні особливості українських назв свят, мотивованих родовим відмінком, знаходжу тільки поодинокі міркування (Белей, 2014; Бочарова, 1999; Воропай, 1958а, 1958b; Гнатюк, 2021; Єрмоленко, 2017; Лесів, 2000; та ін.). Зокрема, Сергій Єрмоленко розглядає такі геортоніми як «наслідок компресії зворотів, у складі яких виступають еліміновані лексеми день чи свято» (Єрмоленко, 2017, с. 6), і підсумовує, що «ступенем еволюції вторинних геортонімів-агіонімів, зумовленим ... периферійною семантико-синтаксичною функцією, і водночас показником цього функціонального переосмислення є випадки, коли агіонім виступає у вигляді твірної підстави похідної одиниці, єдиним значенням якої є вказівка на церковно- (і народно-) календарну дату» (Єрмоленко, 2017, с. 4). Дослідниця лексико-семантичних та граматичних параметрів назв релігійних свят різних моделей Ірина Бочарова, поділяючи всі геортоніми на офіційно-церковні й побутові, узагальнює, що вони є «мовним виявом двох концептів (подія і час)», а «специфіка семантики аналізованих одиниць зумовила своєрідність їх лексичних, морфолого- та семантико-синтаксичних характеристик» (Бочарова, 1999, с. 15). Подієвість і темпоральність, на думку дослідниці, в офіційно-церковних геортонімах відображають стрижневі елементи Свято, День, Пам'ять, Собор, Спомин (в І. Бочарової всі ці слова подано з малої букви як загальні назви) (Бочарова, 1999, с. 5).

Як засвідчує зібраний матеріал, залежно від стилю, редукуватися можуть два типи іменників, що керують родовим відмінком агіоніма/мітоніма: і передонімні апелятиви (день, на(д)вечір'я, свято, празник, іменини), і стрижневі компоненти складених офіційно-церковних назв свят (Собор, Пам'ять, День, Різдво, Успення, Введення...). Це підтверджують церковні календарі, фольклорні жанри, художня література, побутове мовлення: Празник Миколи – це найзвичайніший реченець, до якого наймаються слуги. ... В навечір'я св. Миколая по вулицях Львова ходили перебрані Миколаї (Франко, 2021, с. 1109). Як не на Николи, то вже ніколи (Франко, 2021, с. 1181). Собор Архистратига Михаїла (Архистратига Михаїла, Михайла), Пам'ять святої великомучениці Ірини (Ірини), День всіх святих та поминання померлих (Всіх святих), День пам'яті святих мучениць Віри, Надії, Любови і їхньої матері Софії (Віри, Надії, Любови, Софії), Різдво Пресвятої Богородиці Діви Марії, Благовіщення Пречистої

Діви Марії, Введення в храм Пресвятої Діви Марії (Марії), Різдво Івана Хрестителя (Івана), Успі(е)ння праведної Анни, матері Богородиці (Анни), День пам'яті (семи) святих мучеників Маккавеїв (народна назва Маковея/Маковія)... Через можливе варіювання складених офіційно-церковних геортонімів іменник День/день може бути елементом власної назви або виступати апелятивом, а свято – це переважно передонімний апелятив, як і празник, іменини.

Висока словотвірна продуктивність родового відмінка пов'язана не тільки з типовою синтаксичною сполучуваністю, а й з етимологією і семантичними функціями форми. Зокрема, діапазон функцій родового «загалом зумовлений процесами різнопланової синтаксичної деривації», «периферійні функції родового відмінка пов'язані з транспозицією його в приіменниковий атрибутивний зв'язок, де його словоформа конкурує із прикметниковим означенням» (Плющ, 2010, с. 120–121), тобто родовий відмінок твірної бази оніма при іншому онімі/апелятивному іменнику найчастіше може виражати належність істоті або давати атрибутивну характеристику об'єктові. Відповідно важливою передумовою трансономатизації родового відмінка агоніма є його використання при іншому іменнику у функції неузгодженого означення, далі відбувається внутрішньочастиномовна синтаксична транспозиція в означуване слово через редукцію/еліпсис означуваного апелятива чи стрижневого елемента власної назви, тобто трансформація словосполучення у граматичну форму: молитися до Миколая (агонім) → не працювати на свято Миколая (агонім → геортонім) → не працювати на Миколая (геортонім); аналогічно: Промовив до Анни → Постив до Успення святої Анни → Постив до Анни.

У результаті такого метонічного перенесення назви святого/язичницького ідола на день його пам'яті спершу втрачається/розхитується морфологічна парадигма твірної агоніма/мітоніма, наприклад, Іван, Івана, Іванові, Іваном... (вшановувати Івана), Купало, Купала, Купалові, Купалом... (поклонитися Купалові), який, виступаючи в родовому відмінку однини як неузгоджене означення, стає назвою свята, спочатку керованою апелятивом: Традиційний день українських закоханих – це (хто, що? – НАЗ.) свято (яке?/кого, чого? – РОД.) Івана Купала. Папороть шукають(коли?/на кого, що? – ЗНАХ.) на свято (яке?/кого, чого? – РОД.) Івана Купала. Збиралися (коли?/перед ким, чим? – ОР.) перед святом (яким?/кого, чого? – РОД.) Івана Купала. (Кого, що? – ЗНАХ.) Свято (яке?/кого, чого? – РОД.) Івана Купала традиційно відзначають у день літнього сонцестояння. У 2024 (хто, що? – НАЗ.) свято (яке?/кого, чого? – РОД.) Івана Купала збіглося з Трійцею. Наступним етапом такого семантико-граматичного перетворення стає самостійне вживання скам'янілої лексикалізованої форми колишнього означення в родовому відмінку однини в новій еліптичній конструкції, з новою синтаксичною функцією, перейнятою від пропущеного означуваного слова (напр., апелятива день, свято), у різних відмінкових формах, які визначаються в синтаксичному контексті (граматичне значення відмінка, визначене синтаксично, не збігається зі значенням відмінка морфологічної форми-дериванта (за винятком родового), що й свідчить про СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНУ деривацію. Це – своєрідна транспозиція в межах іменника, трансономатизація за суміжністю у трансформованій синтаксичній конструкції: Традиційний день українських закоханих – це (хто, що?) Івана Купала (род. агоніма/міфоніма → НАЗ. геортоніма, присудок). Папороть цвіте (коли?/на кого, на що?) на Івана/Купала (род. агоніма/міфоніма → ЗНАХ. геортоніма, обст.). Збиралися (коли?/перед ким, чим?) перед Івана/Купала (род. агоніма/міфоніма → ОР.

геортоніма, обст.). (кого, що?) Івана Купала (род. агіоніма/міфоніма → ЗНАХ. геортоніма, додаток) традиційно відзначають у день літнього сонцестояння. У 2024 році (хто, що?) Івана Купала (род. агіоніма/міфоніма → НАЗ. геортоніма, підмет) збіглося з Трійцею. Подібні зміни під час редукції елемента офіційної церковної назви: на Різдво Івана Хрестителя → на Івана.

Про можливу цікаву фонетичну деталь такої трансономатизації йдеться у спостереженнях Лідії Гнатюк – дослідниці агіонімів та їхніх похідних у мовній картині світу українців: переходячи в геортонім, агіонім у родовому відмінку може змінити наголос, «про що свідчать зокрема і слова, заримовані з іменем святого» (Гнатюк, 2021, с. 85): До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч комин/грубу/ноги витри. ..., а після Дмитра баба хитра (Номис, 1993, с. 622). На Петра вода тепла... Справив му Петра, аж му с-а стерпла (Франко, 2021, с. 1267). Така зміна (Дмитра → Дмитра, інколи Петра → Петра) виявилася характерною для трансономатизації загалом, що особливо виразно підтверджують прізвища, мотивовані родовим однини особою назви (Карпа → Карпа, Дрозда → Дрозда, Когута → Когута, Нелюба → Нелюба) (Чучка, 2005; Кузьма, 2024).

Попри те, що реалізація словотвірного потенціалу родового однини в антропонімії та геортонімії має багато спільного, семантико-морфолого-синтаксичні механізми творення прізвищ і побутових назв свят нетотожні:

1. Повна, завершена на семантичному і граматичному рівні загальномовна (позаконтекстуальна) лексикалізація родового відмінка однини в результаті редукції означуваного слова приводить до результату – формування офіційного прізвища (новий денотат і поняття, нова лексема, нові граматичні значення, нова стійка парадигма першої відміни, очевидно, пов'язана з морфемною аналогією початкової форми на -а з формою родового однини на -а, часом і новий наголос), наприклад, син/зять/пасинок/.../ Дрозда (іменник другої відміни в Р. одн.) → ДрОзда (початкова форма особливої чоловічої назви першої відміни, на кінцевому етапі деривації офіційне родово прізвище: Дрозд-и, Дрозд-і, Дрозд-ою... Тільки в діалектах засвідчений перехідний етап відмінювання. На заході Закарпаття дотепер збережена діалектна парадигма прізвищ цієї моделі, що, очевидно, відображає той законсервований синхронний зріз в історії мови, коли межа між неузгодженим означенням і трансономатизацією родового однини → називний однини ще була нечіткою. Нестійка морфологічна парадигма одночасно містить форми, притаманні першій і другій відмінам: «Наз. – Дрозда, Род. – Дрозди, Дав. – ДроздОВі, Знах. – ДроздУ, Ор. – ДроздОМ, Клич. – ДроздЕ» (Чучка, 2005, с. XXVIII).

2. Внаслідок редукції апелятива свято/день/празник/іменини/.../ або стрижевого іменника складеної офіційної церковної назви свята відбувається стилістично обмежена і також семантично завершена трансономатизація особова назва (агіонім) в родовому однини → геортонім (новий денотат і поняття), наприклад, на свято Маланки → на Маланки, на Успення Марії → на Марії (Згорнуті складені назви здебільша неточно позначають день, час: можуть повторюватися в році, називаючи зовсім різні свята, наприклад, Марії, Івана, Параскеви). Морфолого-синтаксичний аспект такої внутрішньоіменникової деривації дуже специфічний: лексикалізація родового однини, порівняно з прізвиществоренням, на загальномовному рівні граматично не завершена, оскільки нова морфологічна парадигма деривата повністю синтаксично залежна, у деяких формах нестійка, схильна до варіювання, балансування між відмін-

ковою системою твірної імені святого й похідної назви свята (через це й характерна омонімія форм), але водночас вже не ідентична з парадигмою дериванта-агіоніма: Вже Юрія/Юрій на носі... Справляли Маланки/Маланку... Зажинали на Іллі/на Іллю. Були чемні перед Миколая/перед Миколаєм. Відповідно граматичне значення відмінка завжди відображає контекст (семантика й граматика) і прийменниковий компонент форми, а не закінчення лексикалізованого родового однини твірної бази. Зафіксовані ілюстрації цього явища узагальнено можна поділити на дві групи:

а) усі можливі синтаксично розрізнявані відмінки, виражені скам'янілою керованою морфологічною формою родового однини твірної неузгодженого означення без означуваного апелятива. Таку морфологічно-синтаксичну роздвоєність можна розглядати як результат контамінації двох різних форм – пропущеного апелятива (але збереженого його прийменника) і твірної агіоніма, що й пояснює можливість невідповідності закінчення геортоніма прийменникові, який первинно стосувався апелятива (найчастіше знахідний ← ЗНАХ.+РОД., часто називний ← НАЗ.+РОД.), наприклад: На Іллі (ЗНАХ.) новий хліб на столі (Воропай, 1958b, с. 153). Цілий рік вона (під) робить службу, а на Василя (ЗНАХ.) йде в танець – вона ся віддає... Ранком на Меланки (ЗНАХ.) газдині старанно змашують під глиною ... (Воропай, 1958a, с. 109). Іллі (НАЗ.) – громове свято (Франко, 2021, с. 906);

б) форми, що вторинно набули парадигми твірної бази – імені святого, на честь якого названо свято. Такий варіант відмінювання, очевидно, міг бути пов'язаний зі: 1) зворотним семантичним перенесенням у результаті вторинної метонімії або персоніфікації назви свята (найчастіше у функції підмета); 2) перевагою синтаксичного компонента в граматичному значенні відмінка, зокрема відмінка редукованої форми апелятива, що керував залежним родовим відмінком, особливо за збереження приапелятивного прийменника; 3) римою, наприклад: В північній Україні зажинають саме на Іллю... Як прийде Ілля, то наробить у полі гнилля (Номис, 1993, с. 61).

Максимально концентровано демонструють ці унікальні синкретичні семантико-граматичні перетворення і дають змогу простежити певні закономірності й тенденції матеріали Матвія Номиса, Івана Франка, Олекси Воропая – етнографічні записи, народні приповідки, авторські афоризми, а також коментарі щодо їхнього змісту від упорядників (Номис, 1993; Франко, 2021; Воропай, 1958a, 1958b). Саме українські паремії, елементи деяких обрядових фольклорних жанрів, проникаючи в сучасне усне мовлення і художню літературу, засвідчують глибинне коріння досліджуваного явища, ілюструють його в різних контекстах, що розкривають таку нетипову похідність у семантико-морфолого-синтаксичному аспекті.

Геортоніми аналізованої моделі, що вживаються без апелятива, послідовно переймають його граматичну форму й синтаксичну роль.

Насамперед унікальною в морфолого-синтаксичному аспекті є початкова форма похідної назви свята, мотивованої агіонімом у родовому однини. Називний відмінок геортоніма, омонімічний до родового дериванта, – результат контамінації цих двох відмінків під час редукції апелятива (незалежний називний ← редукований Н. + залежний від нього Р.). Саме так переважно виражається підмет: Кому Варвари, а мені лоб нарвали. Святої Варвари (4 грудня) і св. Сави (5 грудня) – малі церковні свята, в які можна робити, особливо прясти (Франко, 2021, с. 196). Вставай, Тимоше, та йди до школи. Сьогодні Наума: хай тобі наука на ум піде! (Воропай, 1958a, с. 127). Катерини – це свято жіночої долі... (Воропай, 1958a, с. 18). Варвари – день повороту на весну

(Воропай, 1958а, с. 28). У нас сьогодні Луки: ані хліба ані муки. Як прийде свйитого Луки, не буде ні хліба ні муки (Франко, 2021, с. 1070). Не все в неділю Петра. (Лімна) ... в середу ... (Нагуєвичі). Коли Петра і Павла випаде в середу, можна їсти з набілом. Петра вериги або поставит, або поломит криги (Франко, 2021, с. 1266–1267). Не завше святого Юря (Франко, 2021, с. 1738). Івана коли мана, а Николи аби не було ніколи (Нагуєвичі). Івана Предтечі забрав света на плечі (Франко, 2021, с. 902). Іллі – громо-ве свято (Франко, 2021, с. 906). Ци дуб, ци липа: нині свйитого Пилипа (Франко, 2021, с. 1269). Рідко назви свят (переважно персоніфіковані) можуть мати початкову форму, омонімну до імені святого: Як прийде Ілля, так наробить у полі гнилля (Номис, 1993, с. 61). Гур, гур, іде святий Юр (На Юрія чути перші громи) (Франко, 2021, с. 1738). Варвара ночі ввірвала/...а дня приточила. Варвара постеле, Сава погладить... (Номис, 1993, с. 62–63). Вони не є об'єктом цього дослідження, оскільки йдеться про семантичний спосіб творення на основі метонімно-метафоричної трансономатизації, а не про семантико-граматичну деривацію від непочаткової форми.

Назви церковних/народних свят, мотивовані родовим відмінком однини, – це переважно обставини часу, що й пов'язано з головною їхньою функцією – бути практичним орієнтиром у часі протягом календарного року. Найчастіше це форми знахідного із прийменником на: На Петра Вериги зима або поставить, або поломить криги. На Петра Вериги розбиваються криги. На Петра Вериги не перуть (Воропай, 1958а, с. 132). Як, звичайно, на Андрія ніч темна (Воропай, 1958а, с. 25). Варити пиво на Николи – звичай дуже старий (Воропай, 1958а, с. 29). Ранком на Меланки газдині старанно змашують піч глиною...! (Воропай, 1958а, с. 109). Ходить Ілля на Василя, Носить пугу житяную, Де замахне – жито росте (посівалка на Василя) (Воропай, 1958а, с. 110). А на Івана вони діставали свої кужелі. Від Різдва до Івана Хрестителя в шинок ходити гріх, бо ще вода не посвячена, а на Івана вже можна (Воропай, 1958а, с. 127). А коли будеш випускати бджіл на святого Олексія, чоловіка Божого, то посеред пасіки викопай дернину... (Воропай, 1958а, с. 180) ... холодно буде на святого Олексія виставляти бджіл... (Воропай, 1958а, с. 181). На Теплового Олексі шука-риба лід хвостом розбиває. На Теплового Олексі, як розтане сніг на полях, то на річці шука-риба хвостом лід розбиває (Воропай, 1958а, с. 183). На Явдохи, Сорок Святих і Теплового Олексі, як вийдеш з церкви, йди до комори і вибирай найкращі зерна для посіву (Воропай, 1958а, с. 184). На Святого Олексія крук купається (Воропай, 1958а, с. 190). Закликають весну звичайно жінки, дівчата і діти. Це не завжди відбувається ... на Теплового Олексі, іноді на Явдохи... (Воропай, 1958а, с. 192). На Їр'я іде чарівниця, опириця... Бусуркані на-проти ночі стягають дощ на Їр'я (Воропай, 1958b, с. 59–60). Вона (зозуля) на Петра давиться мандриками й перестає кувати. Ой, на Івана, ой, на Купала Красна дівчина зілля копала (Воропай, 1958b, с. 136). Яка погода на Мокрини, така буде й осінь. Як на Мокрини дощ, то оріхи повимокають. Якцо на Мокрини дощ, то сій жито: буде врожай! (Воропай, 1958b, с. 149). На Іллі новий хліб на столі (Воропай, 1958b, с. 153). Як вітер на Кузьми-Дем'яна, то буде дорога санна (Воропай, 1958b, с. 166). Колись, ще в козацькій Україні, на Семена справляли пострижини молодих хлопців... (Воропай, 1958b, с. 160). На другий рік, восени, саме на Михайла, довелося мені знову бути в тому ж лісі ... Саме на осіннього Михайла Архистратига ми з товаришем випили по чарці (Воропай, 1958b, с. 74). Редьку треба сіяти на Юр'я – соковита буде (Воропай, 1958b, с. 48). На Св. Марка (25-го Квітня) ранній овес, а пізня татарка. На Юр'я воро-на у житі сховаєця. На Юра сховаєця у житі кура (Номис, 1993, с. 59). На Гліба-Бо-

риса (2-го Травня) до хліба берися. Як на Мокрини (19 Липця) буде дощ, то осінь буде мокра. На Гліба й Бориса (24-го Липця) за хліб не берися. На Семена-Юди боїця кінь груди. На Св. Луки нема хліба, а ні муки. Ворожба на Андрія на вівцях... На Ганни ... починають бджоли мед їсти (Номис, 1993, с. 61–63). На Бориса і Гліба берися до хліба. В селі на Варвари був празник, а якийсь бідолаха попався в бійку і потерпів (Франко, 2021, с. 196). На Петра Вериги гріх прати. На Петра-Вериги розбиваються криги. На Петра Вериги не перут (Франко, 2021, с. 1266). На Теплою Олексі риба хвостом лід розбиває (Франко, 2021, с. 1576). На святого Юра висхне баюра. На Юра-Івана, на рахманський великдень. На Юра, як рак свисне. На Явдоки води по боки (Франко, 2021, с. 1742). На Іллі новий хліб на столі. На Іллі перший осінній день (Франко, 2021, с. 906–907). На Миколи або ніколи. ...Обдаровувати чимось малих дітей на св. Николая. Як не на Николі, то хиба ніколи (Франко, 2021, с. 1109) і под. Проілюстроване синтаксично зумовлене відмінювання геортонімів, зокрема презентовані в контексті їхні називний і знахідний відмінки, помилково можуть сприйматися як родовий крізь призму відмінкової системи твірних агонімів, особливо коли йдеться про омонімію закінчень. Про це читаємо такі міркування Сергія Єрмоленка: «Подібні приклади, у яких, зокрема, виступає незвичний після прийменника на родовий відмінок, слід, як уже зазначалося, розглядати найімовірніше як наслідок компресії зворотів, у складі яких виступають еліміновані лексеми день чи свято, ... таким компресіям, очевидно, сприяла й та обставина, що в імен, які відмінюються за чоловічою (відповідно чоловічо-особовою) відміною, форми родового та знахідного відмінків тотожні: на (день/свято) Петра» (Єрмоленко, 2017, с. 6–7).

Справді, наведені вище геортоніми-підмети й обставини часу спричиняють багато пов'язаних між собою запитань зі сфери морфології, синтаксису, дериватології, семасіології, ономастики:

1. Який це відмінок? (хто/що+кого/чого; на кого/на що+кого/чого?)
2. Яка початкова форма відмінюваного оніма?
3. Про який тип оніма мовиться: агонім у вторинній функції як троп (метонімія) чи його дериват (геортонім), що виник унаслідок специфічної трансноматизації (твірною базою для семантичного перенесення став тільки родовий відмінок)?

Відповіді на ці запитання, звичайно, також взаємопов'язані:

1. Ім'я святого і назву свята на його честь логічно вважати різними онімами – компонентами словотвірної пари твірний → похідний: вони позначають різні об'єкти, а антропонімія/агонімія і геортонімія – це окремі підсистеми онімної системи. Йдеться про деривацію нового оніма на основі перенесення назви за суміжністю, а не про розвиток багатозначності в семантичній структурі того самого слова (що часто характерне для апелятивної метонімії), адже власні назви сучасного лексичного значення не мають.

2. Підтверджує думку про творення нової власної назви й уживання аналізованих онімів на позначення свята не тільки в ролі неузгодженого означення при відповідному апелятиві, а й без нього – в оригінальних граматичних формах і всіх можливих синтаксичних функціях.

3. Якщо геортонім – це окремий дериват, то форма, у якій він утворився, і є для нього початковою. Оскільки деривантом при трансноматизації виступає родовий відмінок імени святого, то номінатив назви свята омонімічний до родового твірної бази, а початкова форма агоніма й геортоніма, мотивованого родовим відмінком однини,

різні.

4. Відповідно мофологічні парадигми цих назв (твірної і похідної) не можуть бути тотожними, можлива омонімія тільки деяких їхніх форм (закінчень): похідний геортонім у кожній граматичній формі відображає контамінацію будь-якого відмінка пропущеного апелятива (залежно від контексту) й залежного від пропущеного апелятива родового твірної бази (в аналізованих прикладах це називний і знахідний як результат Н./ З. + Р.: вчора було свято (Н.) Маланки (Р.) → вчора було Маланки (Н.); сіяти на свято (З.) Василя (Р.) → сіяти на Василя (З.) аналогічно до було Різдво; колядувати на Різдво, прийти на Великдень, на свято, на празник, на іменини і под.), адже відбулася декореляція між головним і залежним словом (сіяти на свято, на свято Василя → сіяти на Василя).

5. Оскільки попередньо наведені підмети й обставини часу виражені геортонімами, а не агіонімами, то, незважаючи на омонімію закінчень, такі форми варто трактувати як відповідний називний/знахідний відмінок (типова функція підмета/дієслівне керування, прийменник на) – називний і знахідний саме назви свята, але родовий твірної імені святого.

Якщо іменники другої відміни не зовсім виразно засвідчують формальну відмінність між родовим/знахідним імені святого і знахідним назви свята, то перша відміна є безсумнівним розрізнявачем цих форм (див. у контексті вище знахідний геортонімів: на Луки, на Іллі, на Олекси, на Миколи (Николи), на Покрови, на Анни (Ганни), на Варвари, на Явдохи, на Мокрини, на Маланки, на Петра Вариги, на Кузьми/Косми і Дем'яна, на Сави...). Зовсім рідко прийменниковий знахідний відмінок назви свята може варіювати – виражатися паралельно ще й формою, омонімною до знахідного твірної імені святого: В північній Україні зажинають саме на Іллю (Воропай, 1958а, с. 141). До Юр'я сіна и в дурня, а на Миколу подавай та й вила поховай (Номис, 1993, с. 59).

Позначаючи час, прийменникові форми геортонімів у родовому, що також є результатом конверсії словосполучення (Р.+Р.), засвідчують накладання родового відмінка пропущеного апелятива і родового керованого дериванта-агіоніма (до, з, від, після, напередодні свята Андрія → до, з, від, після, напередодні Андрія). Тому такі форми не настільки переконливо і явно демонструють суть семантико-граматичної деривації – трансономатизації ім'я святого → назва свята. Через збіг відмінкового значення двох слів поруч, словотворення геортоніма в такому контексті на перший погляд видається явищем винятково семантичним. Наприклад: Не йде до Петра, іно до Різдва. До Петра не сподій сі тепла (Франко, 2021, с. 1266). До святої Євдоки лежить сніг по боки (Франко, 2021, с. 1742). Після Іллі на верхах паде сніг. До Іллі рій під гилі. Тільки до Іллі добрі рої? (Франко, 2021, с. 906). А якщо кує зозуля й після Петра, то це, за народнім віруванням, віщує нещастя. На другий день після Петра є теж свято (Воропай, 1958b, с. 136) У дурня сіна стане до Юр'я, а у розумного до Миколи (Номис, 1993, с. 59) ... жінки вночі, напередодні святого Юрія, верхи на патику, големи або лише з накидкою на плечі, облітали... (Воропай, 1958b, с. 60).

Обставини часу, виражені іншими формами геортонімів (перед + орудний; о/об діал., по + місцевий; д', ик/к + давальний діал.), переважно засвідчують повернення найменування свята до парадигми твірної агіоніма: очевидно, внаслідок персоніфікації або зворотної вторинної метонімії ім'я святого, набуваючи відмінкової форми редукованого апелятива, повністю втрачає сліди зв'язку з родовим відмінком однини

особової назви (ці відмінки засвідчують омонімію форм імені святого й назви свята). Наприклад: По святім Івані муха не гадає о пані (Франко, 2021, с. 904). По Іллі – по граді. По Іллі повісь роя на гилі. Вони однаково недобрі по Іллі як і перед Іллею, але по Іллі вже ростуть інші... (Франко, 2021, с. 906–907). Не йде д' Петру, але д' Дмитру. ... По Петрі вже й по теплі (Франко, 2021, с. 1266–1267). По Петру, то й по теплу. Мандрики печуть ик Петру, з борошна, сиру и яець. Після Петра, чи об Петрі зузуля перестає кувать, – кажуть мандрикою вдавилась (Номис, 1993, с. 59–61). О Николі тай ніколи (Франко, 2021, с. 1181) ... Тільки днів потому буде студені по Теплім Олексі. На кілька неділь вилетять мухи перед Теплим Олексою, на тільки сховаються по Теплім Олексі (Воропай, 1958а, с. 190). ... Були вночі перед Їрбом (Номис, 1993, с. 61).

Функціуючи в контексті без апелятива, назви свят аналізованої моделі можуть бути й додатками. Прямий (безприйменниковий знахідний), виражений іменниками першої відміни, частіше засвідчує унікальну геортонічну форму, відмінну від знахідного твірного агіоніма: святкувати, відзначати, справляти Катерини, Ма(е)ланки, Варвари, Марії, Покрови, Ганни, Миколи, Теплою Олексі, і зрідка форму, омонічну до знахідного твірного найменування: святкувати, відзначати, справляти Покрову, Маланку. Наприклад: Як у давнину відзначали Маланку? ... То дівчата Меланки справляють (Воропай, 1958а, с. 104). Непрямий додаток-геортонім в орудному завжди засвідчує омонімію з відповідною формою дериванта: вітати, поздоровляти з Василем, з Меланкою/Маланкою, з Юрієм: З Щедрим вечором та Маланкою! Будьте здорові з Новим Роком і з Василем. Дай, Боже! (Воропай, 1958а, с. 113).

Проілюстрована можлива варіантність знахідного відмінка, а також типова омонімія геортонімів і твірних агіонімів в орудному можуть бути пов'язані з: 1) збігом назв цих двох типів у початковій формі (геортонім, утворений від агіоніма в початковій формі, що характерно для трансноматизації загалом): прийшла Покрова/Покровонька; вітати з Покровою – при можливій поч ф. Покрова/Покровонька; 2) нестійкою парадигмою назв свят, мотивованих родовим однини, які переважно мають унікальні (відмінні від агіонімів) називний і знахідний відмінки, але зазвичай омонімії до форм твірної бази інші відмінкові форми (завтра Марії; прийти на Марії, вітати з Марією). Відповідно, морфологічна парадигма похідних, мотивованих родовим однини, може бути потрактована як неповна (деякі граматичні значення назви свята виражаються граматичною формою дериванта) або ж як повна, але нестійка, варіантна, ніби перехідна, така, що складається як із унікальних форм найважливіших для номінації називного й знахідного відмінків, омонімічних із твірним родовим (завтра Юрія, Івана, справляти Ганни, Миколи, Катерини), так і з форм, омонімічних до відповідних форм дериванта (після Маланки, Василя, вітати з Маланкою, Василем, по Петрі/у, по Маланці, по Іллі). До другої версії схиляють ще й можливі паралельні форми – відповідні до обох парадигм: твірного агіоніма та мотивованого родовим однини геортоніма (на Маланки/Маланку, перед Миколая/Миколаєм, перед Івана/Іваном).

Деякі з виявлених варіантних форм, зокрема знахідного (на Покрови/Покрову, на Маланки/Маланку), можуть бути пов'язані і з варіантним називним (нині Покрови/Покрова). Геортоніми, що варіюють в орудному (перед Івана/Іваном, перед ДмИтра/ДмИтром, перед Миколая/Миколаєм – як обставина часу), однозначно співвідносні з початковими формами назв свят, мотивованих твірним родовим відмінком (Івана, ДмИтра, Миколая).

Загалом, похідність від імен у родовому однини зумовила специфічну словозмі-

ну геортонімів, що узагальнено відповідає такому шаблону:

Н. = Р. дериванта (Нині Маланки – завтра Василя)

Р. = Р. дериванта (до, від, напередодні, після, з Маланки, Петра)

Д. д' /к(діал. прийменниковий) = Д. дериванта (д' Маланці, к Петру – обст. часу)

З. = Р./З. дериванта (святкувати Маланки/Маланку; на, під Маланки/Маланку)

О. = О. дериванта (з Василем)

М. = М. дериванта (по Маланці, по Петрі/у, об Петрі, о Миколі діал. – обст. часу)

К. (рідко персоніфіковано) = К. дериванта (Святая Покрівонько, покрий мені голівоньку).

І нетипова початкова форма деривата, і своєрідна система відмінків, нетотожна парадигмі дериванта, і нова синтаксична багатофункційність колишнього неузгодженого означення у трансформованих синтаксичних конструкціях зумовлені особливою мотивацією аналізованих геортонімів морфологічною формою, зокрема родовим відмінком однини. Все це відображає граматичний бік семантико-морфолого-синтаксичного внутрішньоіменникового словотворення. У поєднанні із трансономатизацією за суміжністю святий → свято на його честь у відповідному контексті всі ці зміни в парі твірне → похідне найдоречніше називати семантико-граматичною деривацією (контамінація лексико-семантичного і морфолого-синтаксичного способів у межах однієї частини мови). Саме в цьому способі (за І. Коваликом, лексико-морфологічному) іменникова форма родового однини виявляє високий словотвірний потенціал у геортонімії, а також в інших онімних підсистемах, дослідження яких – перспективне завдання основоцентричної дериватології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Белей, О. (2014). Статус українських сакронімів та принципи їх класифікації. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства, 19, 12–16.

Бочарова, І. В. (1999). Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові [автореф. дис. ... канд. філол. наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова]. Київ.

Воропай, О. (1958а). Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис, 1. Мюнхен. https://svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t1.pdf

Воропай, О. (1958б). Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис, 2. Мюнхен. https://www.svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t2.pdf

Гнатюк, Л. (2021). Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців XIX ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 1(45), 182–188. <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/article/view/245167>

Голянич, М. І., Стефурак, Р. І., Бабій, І. О. (2011). Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія. Івано-Франківськ: Сімик, 117–118.

Гумецька, Л. Л. (1962). Ономастичний формант -ят- в українській мові, Слов'янське мовознавство, 4, 17–32.

Грещук, В. В., Бачкур, Р. О., Джочка, І. Ф., Пославська, Н. М. (2007). Нариси з основоцентричної дериватології. Івано-Франківськ: Місто НВ.

Жовтобрюх, М. (відп. ред.). (1979). Словотвір сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка.

Єрмоленко, С. С. (2017). Особливості реалізації геортонімів у контексті народ-

нокалендарних прислів'їв (граматичний і міфологічний аспекти). *Мовознавство*, 2, 3–13. <https://www.inmo.org.ua/oleksandr-potebnyuа.html>

Ковалик, І. (2007). *Вчення про словотвір. Вибрані праці*, 1. Івано-Франківськ; Львів: Місто НВ.

Ковалик, І. (2008). *Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці*, 2. Львів; Івано-Франківськ.

Кравченко, Л. О. (2012). *Матроніми в сучасних українських говірках. Студії з ономастики та етимології*. Київ, 118–130.

Кузьма, І. (2023). Власні назви як результат словотвірної продуктивності іменникових форм: називний і родовий множини як твірні бази при ономастизації/ трансономастизації. В Г. Дидик-Меуш (відп. ред.), *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей*. Львів, 203–220.

Кузьма, І. (2024). Словотвірна продуктивність іменникових форм: питання реалізації в українській антропонімії (родовий однини). *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 276. Праці Філологічної секції). Львів, 360–376.

Купчинська, З. (2012). Ойконімія України XVIII–XX ст. з родовим належності. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 56/1, 264–272.

Лесів, М. (2000). Назви великих християнських празників в українській мові та в християнській традиційній культурі. *Християнство й українська мова*. Львів, 50–57.

Невідомська, Л. Л. (2002). Ще раз про сутність лексико-семантичної деривації. *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ, 105–117.

Номис, М. (упоряд.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ. https://chtyvo.org.ua/authors/Nomys_Matvii/Ukrainsko_prykazky_pryslivlia_i_take_inshe/

Плющ, М. Я. (2010). *Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Київ: Видавничий Дім «Слово».

Редько, Ю. К. (2023). *Сучасні українські прізвища (походження, словотвір, поширення)*. Львів.

Франко, І. (2014–2021). *Галицько-руські народні приповідки*. Львів. (1901–1910). Цифрове перевидання. Київ. https://www.academia.edu/50820519/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE_%D1%80%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B8

Чучка, П. (2005). *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*. Львів: Світ.

REFERENCES

Belei, O. (2014). Status ukrainskykh sakronimiv ta pryntsyipy yikh klasyfikatsii. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*, 19, 12–16 (in Ukrainian).

Bocharova, I. V. (1999). *Leksyko-semantychni ta hramatychni parametry nazv relihiinykh sviat u suchasni ukrainskii movi* [Abstract of PhD thesis, Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova]. Kyiv (in Ukrainian).

Voropai, O. (1958a). *Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichnyi narys*, 1. München. https://svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t1.pdf (in Ukrainian).

Voropai, O. (1958b). *Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichnyi narys*, 2. München.

https://www.svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t2.pdf (in Ukrainian).

Hnatiuk, L. (2021). Ahionimy ta pokhidni vid nykh u movnii kartyni svitu ukrainsiv XIX st. (na materialy zbirky Matviia Nomysa «Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe»). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*, 1(45), 182–188. <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/article/view/245167> (in Ukrainian).

Holianych, M. I., Stefurak, R. I., & Babii, I. O. (2011). *Slovnnyk linhvistychnykh terminiv: leksykolohiia, frazeolohiia, leksykohrafiia*. Ivano-Frankivsk: Simyk, 117–118 (in Ukrainian).

Humetska, L. L. (1962). Onomastychnyi formant -iat- v ukrainskii movi, *Slovianske movoznavstvo*, 4, 17–32 (in Ukrainian).

Greshchuk, V. V., Bachkur, R. O., Dzhochka, I. F., & Poslavska, N. M. (2007). *Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii*. Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukrainian).

Zhovtobriukh, M. (Ed.). (1979). *Slovotvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Yermolenko, S. S. (2017). Osoblyvosti realizatsii heortonomiv u konteksti narodnokalendarnykh prysliviv (hramatychnyi i mifolohichni aspekty). *Movoznavstvo*, 2, 3–13. <https://www.inmo.org.ua/oleksandr-potebnya.html> (in Ukrainian).

Kovalyk, I. (2007). *Vchennia pro slovotvir. Vybrani pratsi, 1*. Ivano-Frankivsk; Lviv: Misto HB (in Ukrainian).

Kovalyk, I. (2008). Pytannia ukrainskoho i slovianskoho movoznavstva. *Vybrani pratsi, 2*. Lviv; Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Kravchenko, L. O. (2012). *Matronimy v suchasnykh ukrainskykh hovirkakh. Studii z onomastyky ta etymolohii*. Kyiv, 118–130 (in Ukrainian).

Kuzma, I. (2023). Vlasni nazvy yak rezultat slovotvirnoi produktyvnosti imennykovykh form: nazyvnyi i rodovi mnozhyny yak tvirni bazy pry onomatyzatsii/transonomatyzatsii. In H. Dydyk-Meush (Ed.), *Movoznavcha komisii NTSh. Z istorii liudei ta idei*. Lviv, 203–220 (Ukrainian).

Kuzma, I. (2024). *Slovotvirna produktyvnist imennykovykh form: pytannia realizatsii v ukrainskii antroponomii (rodovi odnyny)*. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (T. 276. Pratsi Filolohichnoi sekti)*. Lviv, 360–376 (in Ukrainian).

Kupchynska, Z. (2012). *Oikonimiiia Ukrainy XVIII–XX st. z rodovym nalezhnosti*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filolohichna*, 56/1, 264–272 (in Ukrainian).

Lesiv, M. (2000). *Nazvy velykykh khrystyianskykh praznykiv v ukrainskii movi ta v khrystyianskii tradytsiinii kulturi. Khrystyianstvo y ukrainska mova*. Lviv, 50–57 (in Ukrainian).

Nevidomska, L. L. (2002). *Shche raz pro sutnist leksyko-semantychnoi deryvatsii. Aktualni problemy ukrainskoho slovotvoru*. Ivano-Frankivsk, 105–117 (in Ukrainian).

Nomys, M. (Comp.). (1993). *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe*. Kyiv. https://chtyvo.org.ua/authors/Nomys_Matvii/Ukrainsko_prykazky_pryslivia_i_take_inshe/

Pliushch, M. Ya. (2010). *Hramatyka ukrainskoi movy. Morfemika. Slovtvir. Morfolohiia*. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» (in Ukrainian).

Redko, Yu. K. (2023). *Suchasni ukrainski prizvyshcha (pokhodzhennia, slovotvir, poshyrennia)*. Lviv (in Ukrainian).

Franko, I. (2014–2021). *Halytsko-ruski narodni prypovidky*. Lviv. (1901–1910). *Tsyfrove perevydannya*. Kyiv. https://www.academia.edu/50820519/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%

93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE_%D1%80%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B8 (in Ukrainian).

Chuchka, P. (2005). *Prizvyshcha zakarpatskykh ukrainsiv. Istoryko-etymolohichniy slovnyk*. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Iryna KUZMA

PhD (Philology)

Associate Professor of the Ukrainian Language Department

named after professor Ivan Kovalyuk

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8640-0019>

e-mail: i.kuzma@ukr.net

WORD-FORMING PRODUCTIVITY OF THE GENITIVE SINGULAR: REALIZATION IN HEORTONYMY, SPECIFICITY OF DERIVATION

The article is devoted to the semantic-grammatical features of the heortonyms motivation by hagionyms in the form of the genitive singular. Such derivation is not only a name transfer based on the metonymy: a saint person → a holiday in his honor. Semantic, morphological and syntactic changes during the lexicalization of a non-initial creative form most accurately reflect the lexical-morphological method mentioned in the works of I. Kovalyuk, or the working term of this article semantic-grammatical derivation. Depending on the style, two types of nouns governing the genitive of hagionym can be reduced in the syntactic structure: pre-onymal appellatives (день, свято) and core components of compound official church names of holidays (Собор, Пам'ять). An important prerequisite for the transsonomatization of the genitive case of an agionym is its use in the function of an uncoordinated determiner with another noun, and then the phrase is transformed into a grammatical form. The documented illustrations of this phenomenon can be generally divided into two groups: all possible syntactically distinguishable cases expressed by the fossilised controlled morphological form of the genitive singular of the derivative uncoordinated signifier without the signified appellative; forms that have secondary acquired the paradigm of the derivative base - the name of the saint after whom the holiday is named.

The author emphasises that both the atypical initial form and the peculiar case system, which is not identical to the derivational paradigm, are due to the motivation of the analysed holiday names by the non-initial morphological form - it is in this derivation that the genitive singular shows a high word-formation potential in Georگونymy.

Key words: morphological form, genitive singular, creative base, semantic-grammatical method, transsonomatization, transposition, heortonym, hagionym.

Наталія ХІБЕБА

*кандидат філологічних наук, доцент
доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>
e-mail: khibeba@ukr.net*

«АЛЕ І В НАС ЩО СЕЛО, ТО ІНАКШИХ СЛІВ МАЄ КІЛЬКА»: ВІЗУАЛІЗАЦІЯ БОЙКІВСЬКОГО ДІАЛЕКТУ В ХУДОЖНЬОМУ СЛОВІ СОФІЇ ПАРФАНОВИЧ

Зазначено, що твори художньої літератури – цінне джерело для вивчення діалектних особливостей мови, а діалект – для усвідомлення нюансів письменницького ідіостилю. Розглянуто праці мовознавців, присвячені репрезентації територіальних діалектів у художній мові як важливому чиннику текстотворення (специфіка, функційність, стилістична доречність діалектизмів та ін.).

Уперше взаємозв'язок літературне – діалектне слово інтерпретовано на матеріалі збірки «Загоріла полонина: бойківські оповідання» С. Парфанович, яка авторське мовомислення акцептує через рідну бойківську говірку, природно вплітаючи її в канву своїх творів.

Проаналізовано фонетичні та граматичні явища, притаманні бойківським говіркам, які засвідчують давність діалекту, його збереження попри тиск літературної мови, експансивне сусідство наддністрянського говору. Виявлено співіснування фонетичних варіантів, збереження архаїчних рис відмінювання і дієвідмінювання, паралельний ужиток діалектних та літературних граматичних форм, непослідовність тих чи тих мовних явищ, явища спонтанні й ті, що мають історичне підґрунтя, тощо.

Констатовано, що проведене дослідження особливо важливе для вивчення бойківських говірок у діахронії, адже дає змогу виявити активізацію чи пасивізацію низки фонетичних, морфологічних, синтаксичних рис, тобто простежити зміни, оновлення діалектного ландшафту.

Зауважено, що вивчення діалектної мови в художній візуалізації має самодостатню наукову цінність, адже не тільки ілюструє індивідуально-авторські особливості інтерпретації стилізації діалектизмів, їхні функції у творі, специфіку говіркових рис на різних мовних рівнях, а й загалом експлікує діалектно-літературний взаємозв'язок.

Ключові слова: говори української мови, бойківський говір, діалектні риси, діалектизм, літературна мова, мова письменника, Софія Парфанович.

Територіальний діалект – джерело збагачення літературної мови, невід'ємна компонента ідіостилю багатьох письменників, а відтак його «наочність» – вдячний об'єкт мовознавчих розвідок: і принагідних, і ґрунтовних монографічних. Вивчення діалектної мови в художній рецепції має самодостатню наукову цінність, адже не тільки ілюструє індивідуально-авторські особливості інтерпретації діалектизмів, їхні функції у творі, специфіку говіркових рис на різних мовних рівнях, а й загалом екс-

плікує діалектно-літературний взаємозв'язок.

Різноаспектні теоретичні студії цьому питанню присвячували Броніслав Кобилянський (Кобилянський, 1960), Михайло Жовтобрюх (Жовтобрюх, 1973), Іван Матвіяс (Матвіяс, 2008), Василь і Валентина Грещук (Грещук, Грещук, 2010), Андрій Яворський (Яворський, 2015) та ін.

Репрезентацію територіальних діалектів української мови в художньому слові висвітлено неоднаково, скажімо, південно-західним говорам (Грещук, Грещук, 2010) чи північним (Громик, Яворський, 2022) як важливим чинникам художнього текстотворення присвячено спеціальні монографії; здебільшого сконцентровано увагу на вивченні лексичних діалектизмів у творах як найбільш виразному, «видимому» мовному рівневі. Актуальність пропонованої статті зумовлена потребою окреслити вплив бойківських говірок на мову белетристики, ступінь насиченості бойкізмами, їхнє значення для формування ідіостилю мистця тощо.

Варто зауважити, що серед говорів карпатської групи південно-західного наріччя української мови, як акцентує Іван Матвіяс, найвизначнішу роль у розвитку літературної мови відіграв саме бойківський, адже з Бойківщиною пов'язана творчість Івана Франка, діалектну основу мови якого «становлять бойківський, меншою мірою наддністрянський, покутсько-буковинський і гуцульський говори» (Матвіяс, 2008, с. 12). Діалектизми у творах Каменяра – об'єкт та предмет дослідження численних мовознавчих розвідок, зокрема бойківську діалектну лексику, її стилістичну роль у прозі Івана Франка вивчав Михайло Онишкевич (Онишкевич, 1963, 1964); Іван Матвіяс – бойкізми в повісті «Гутак», в оповіданнях «На роботі», «Моя стріча з Олексою» (Матвіяс, 2016); Василь Грещук – морфологічні та лексичні бойківські риси ранніх прозових і поетичних творів (Грещук, 2005–2006); Лілія Лемець і Ганна Іваночко – «символічний потенціал діалектних лексем» у поезіях (Лемець, Іваночко, 2022, с. 94). Ольга Самборська пояснила лексичні діалектизми в ранніх оповіданнях Івана Франка «Два приятелі», «Навернений грішник», «На роботі», які, як стверджує дослідниця, «найбільшою мірою базуються на рідній письменникові говірці» (Самборська, 2017, с. 48). Діалектну лексику в художньому дискурсі Івана Франка аналізувала Марія Зубрицька (Зубрицька, 2016), а Іван Ціхоцький мові прози Каменяра присвятив монографію (Ціхоцький, 2006).

Окрім скрупульозного студіювання мовотворчості Івана Франка, бойківські говірки як важливий чинник текстотворення перебувають у проєкції наукових зацікавлень Ольги Самборської, яка зосереджує увагу на фонетичних, лексичних та граматичних маркерах драм Григорія Цеглинського (Самборська, 2016–2017). Словоформи, притаманні бойківському мовному континууму в текстах Євангелія XVI ст., досліджувала Ганна Дидик-Меуш (Дидик-Меуш, 2009), а гуцульсько-бойківсько-лемківські лексичні діалектизми як джерело української літературної мови середини XIX ст. у Галичині на прикладі мовно-літературних альманахів «Лірвак з-над Сяну» та «Перемишлянин» – Мар'яна Барчук (Барчук, 2008).

Попри ґрунтовне студіювання взаємозв'язку територіальний діалект – літературна мова на матеріалі бойківських говірок (функції діалектизмів у художньому творі, стилістична доречність, авторське «подання» тощо), питання залишається на часі, адже творчість низки письменників, які були уродженцями Бойківщини або «споріднилися із цим краєм силою захоплення ним», – Івана Вагилевича, Миколи Устияновича, Федора Заревича, Ісидора Пасичинського, Андрія Чайковського, Юрія

Кміта, Івана Филипчака, Василя Гренджі-Донського, Софії Парфанович, Івана Коло-са, Івана Ірлявського й інших – «цікавий і вельми благодатний культурний пласт для дослідження ментальності і художніх традицій одного з найсамобутніших регіонів України» (Баган, 2005–2006, с. 174).

Ім'я Софії Парфанович (1898–1968) закарбовано серед визначних постатей Бойківщини. З короткої бібліографічної довідки довідуємося, що була уродженкою Розлуча, що на Турківщині, лікаркою за фахом і письменницею за покликанням. Софія Парфанович – авторка книжок «У лісничівці», «Вірний приятель», «Історія одного пса» та збірки новел «Загоріла полонина» (опублікована 1948 р.) (дет. див.: ЕБ, с. 248) (уточню: авторка маркувала жанр творів цієї збірки як «бойківські оповідання» (Парфанович, 1948)).

Мета статті – простежити рецепцію діалектного слова у збірці «Загоріла полонина: бойківські оповідання» С. Парфанович: визначити ступінь насиченості ним авторської художньої мови, прокоментувати репертуар діалектних одиниць за мовними рівнями, зокрема фонетичним і граматичним.

Примітка до назви збірки – бойківські оповідання – відразу налаштовує читача на важливість у них саме бойківських говірок. Софія Парфанович – корінна бойкиня, тому очевидно, що художня свідомість письменниці, її мовомислення народжені, сформовані й інспіровані рідною говіркою, яка і допомагає репрезентувати тематику цих творів – калейдоскоп щоднів бойківської родини на тлі воєнних жахів і трагедій початку ХХ ст.

«Загоріла полонина» – це не лише колоритний бойківський світ і колоритне мовлення, непересічні характери та гідна подиву шляхетність Людини, а й фіксація діалекту, яка помножується цінністю діалектологічних досліджень у діяхронії.

Бойківські оповідання «Загорілої полонини» С. Парфанович – це ілюстрація стилізованого типу бойківської говірки, своєрідне її «олітературнення». Водночас ця збірка – лексикографічна пам'ятка бойківського говору, позаяк авторка не лише вживає діалектизми, а й пояснює найнезрозуміліші з них у кінці збірки (Парфанович, с. 86–87).

Аналізуючи мову творів збірки С. Парфанович, виявляю типові риси бойківських говірок на різних мовних рівнях, зокрема фонетичному та граматичному.

Фонетичні особливості. Попри те, що діалектизми в досліджуваних оповіданнях не подано фонетичною транскрипцією, помітні різні фонетичні явища. Зокрема відзначаю, що [а] після м'яких та історично м'яких [ж], [ч], [ш] зберігається, що є найстійкішою фонетичною рисою бойківських говірок (Бандрівський, 1960, с. 94; див. також: Хібеба, 2020, с. 335–336): лепчиця (С. 6), здоровля (С. 6), бульбиця (С. 6), зачали (С. 7), дивіться (С. 8), дівчатойка (С. 9–10), ходят (С. 11), скічня (С. 13), біжниця (С. 21), шістьдесять (С. 28), ружа (С. 36), топілья (С. 38), чатина (С. 39, 40, 49), душа (С. 39), челядь, кошар (С. 54) та ін. Звук [а] засвідчено й у частці зворотних дієслів (у пре- та постпозиції) (див. далі). Перезвук (переголос) виявлено спорадично: камінні (С. 7) // каміння (С. 7), їмінні (С. 54) // їміння (С. 35, 37).

Ще одну виразну бойківську фонетичну рису – розрізнення звуків [и] та [ы], лабіалізацію [ью] – коментує авторка: «Чейже хочете побачити газдів з гір. Зійдуть вони з своїх сіл і присілків, з полонини приженуть своїх биків (перше “и” вимовляйте як тверде “о”, друге “и” твердо по-бойківськи, глухо й жилаво, щоб люди знали, що ви газда якийсь, а не пан чи люфник з міста!») (С. 21). Про вимову лабіалізованого [ы]

як [о] на теренах Бойківщини свідчать такі ілюстрації «Загорілої полонини»: У нас кажут бити, у Вовчому бути, а попід границі, то майже виходить бóти, хоч не цівком (С. 8); Бом си присяг, то мушу! (С. 29) та ін. (дет. див.: Хібеба, 2020, с. 337–338).

Зберігається [и] в інфінітиві бити (С. 44) (биті (С. 7)) та у формах минулого часу: бив (С. 8, 11, 57, 58), било (С. 6, 11, 15), билó (С. 54, 58), били (С. 8, 42) та ін.: Я бив дома (С. 57).

В оповіданнях С. Парфанович поширені займенники, числівники та прислівники зі звуком [а], на що свого часу звернув увагу І. Франко: «... форми даколи, дащо, дахто, дагде – характерні для гірського, бойківського і лемківського говору» (Франко, 1899, с. 67; дет. див.: Княжинський, 1931, с. 26; Бандрівський, 1960, с. 12): дащо (С. 6, 8, 50, 57, 61), дахто (С. 7, 9, 71), дакому (С. 41), даякий (С. 27), дакілька (С. 40), даколи (С. 42), дагди (С. 12, 27): Їдіт та си найдіт дащо (С. 50) (і літературне дещо: Може вона дещо знає про Дмитра? (С. 48)); Ци ти даякий марасник в лісі дагди дорогу не переступив, або ци не наврочила мавка, якіс попри млаку йшов, файби їм булó, та булó би їм (С. 27); Та повідж ми сину хоть дакілька слів – просила Анна, як Дмитро кінчив прихапцем їсти (С. 40) та ін.

Активні займенники та прислівники, у яких давній [ѣ] перейшов в [и]: ніхто (С. 10, 11, 30), ниякої (С. 40), нігде (С. 8), ніколи (С. 30), нукус (С. 41) та ін.: До великої, австрійської, війни ніхто не знав, що то таке (С. 11); Ба, ростетесе, тай ростете та й біди ниякої не знаєте, вітці ваші та й матері коло вас і всі ви разом молодієте шовесни (С. 40) та ін. (дет. див.: Княжинський, 1931, с. 27).

Особливість бойківських говірок – наявність [и] на місці [ъ], [ь] у давніх звукосполуках: Альо неська ня война ід хаті принесла, бим пімсту криваву вчинив! (С. 32); Фай би ї билó та билó би! – христився, спльовував та й страхався! (С. 43); Хвилину простояв, потім перехристив їх та шепотів над їхніми головами молитву (С. 58); Дрив си наскладали попід хати, що тільки вікна з-поміж них видно (С. 37) (дет. див.: Черняк, 1960, с. 155). Після задньозязикового [к] звук [и] обнижує артикуляцію до [е]: Десь, певно, горять хати, мучатся люди та й пропадає людська праця – кервавиця та й їміння, що сивими стадами паслося по лісу (С. 35); Ой у полі керничейка Муром мурована (С. 81) тощо.

Інші фонетичні явища в досліджуваних творах С. Парфанович задокументовано спорадично, зокрема:

– відсутність заміни початкового етимологічного [йе] > [о]: еден (С. 8), по єдній (С. 54), єдна (С. 54), поєден (С. 54): І такої має бити еден край, бо еден нарід на нім жие (С. 8); Тай кошар, альо ци видиш, тільки по єдній тепер (С. 54);

– збереження історичного [е]: То я тупну чоботятьом До леду, до леду, Та солодша білявина від цукру, від меду (С. 81), а також відсутність лабіалізації [е] > [о] й після шиплячих звуків: по вечерах (С. 5);

– відсутність переходу [о] > [і] у слові восько (С. 7, 8, 35, 40, 41, 42, 45, 71): Гнатові прийшов такий білий папір, що го кликав до воська (С. 41); Таже в тих лісах восько стояло (С. 45); война (С. 7, 10, 11, 30, 32, 40, 43, 45, 71): Про цісарів та й війни ще й нині нарід співає (С. 10); До великої, австрійської, війни ніхто не знав, що то таке (С. 11) та ін.;

– реалізація [ки] як [ке]: Ого, вже забив за венгерську пшеницю, молока й масла часом цілий рік не видит; бо їміння мало та й ледаке (С. 11);

– у слові відіш збережено давнє і: Та тото відіш не зле било би (С. 40); Та десь

били князі і царі тому народови, але ту в горах не много, відиш, про них знали, бо ту ліси били великі (С. 7) (див.: Черняк, 1960, с. 157);

– слабкий нахил до «укання»: перед складом із наступним [i] та [y] артикуляція ненаголошеного [o] переважно збережена: обідець (С. 11), обі (С. 13), сопілка (С. 54), доріжка (С. 63), пополуднувати (С. 73): По лісах, чуєш, співали птахи та й свистала сопілка (С. 54);

– редукований [ъ] дав закономірний рефлекс [o] у формі зо, що є префіксом: Там і Дмитро zostався (с. 48) та ін.

Чимало бойківських діалектних рис засвідчено й у системі консонантизму, до прикладу, м'якість шиплячого звука у слові жяль (С. 11, 50), але чатина (С. 39, 40, 47), чир (С. 50) та ін. (зауважмо, що твердість шиплячих притаманна говіркам центральної Бойківщини та говіркам над Опором (AGB, VII (2), С. 80)).

Поширена м'якість [ц'] у суфіксі -ец': хлібець (С. 11), спорговець (С. 18), отець (С. 27, 31), вітець (С. 46), конець (С. 40, 51), голубець (С. 81), швець (С. 81), чіпець (С. 82); у цій позиції зафіксовано й диспалаталізацію: обідець (С. 11), конець (С. 43, 44, 45), овець (С. 54). М'який [ц'] виступає перед флексійним [а]: бульбиця (С. 6), танечниця (С. 14), біжниця (С. 21), вужівниця (С. 25), кінця (С. 32), кєрєвєвиця (С. 35), лепчиця (С. 36) тощо. Як зазначив Ю. Шевельов, м'якість [ц'] зберегли бойківські й середньозакарпатські говірки, а в надсянських, лемківських, наддністрянських, західноподільських, покутсько-буковинських і гуцульських цей звук ствердів (Шевельов, 2002, с. 789).

М'які [с'], [ц'] у прикметникових суфіксах -с'к-, -ц'к-: розлуцький (С. 6), панцький (С. 32, 38), бойківська (С. 36, 49), польсько-німецької (С. 37), австрійським (С. 41), австрійської (С. 71), людську (С. 45), бойківське (С. 49), гірська (С. 49), Теркалівський (С. 61), альпійським (С. 62), високогірських (С. 64), руським (С. 80), турчанський (С. 84), у Висіцьку (С. 83) та ін.

Поширення африкати [дж] на місці шиплячого приголосного [ж], що є рефлексом давньої звукосполюки dj, засвідчують лексеми меджи (С. 8, 9), дождж (С. 21, 35, 43, 61), дожджити ме (С. 83), проборожджені (С. 20), збіджений (С. 44), нараджува- тись (С. 29, 34, 41); африкати [дз] – дзелені (С. 23), задзеленіє (С. 36), бриндзі (С. 54), дієслівні форми повіджете (С. 31), повідж (С. 40) (1 ос. одн. теп. часу типу w|yʒi, x|oʒi активна на бойківсько-лемківському суміжжі, і що далі на схід, то частіше з'являється звук [ж] (AGB, VII (2), с. 79)). В аналізованих творах поширені форми прикметника чуджі (С. 36, 41, 70), за чужих (С. 41), чуджу (С. 50), чужим (С. 50), чужий (С. 52), що відображають первісну стадію розвитку [ж].

Посилення функційності африкати [дж] засвідчують лексеми меджи (С. 8, 9), дождж (С. 21, 35, 43, 61), дожджити ме (С. 83), проборожджені (С. 20), збіджений (С. 44), нараджува- тись (С. 29, 34, 41), чужжі (С. 36, 41, 70), за чужих (С. 41), чужжу (С. 50), чужим (С. 50), чужий (С. 52), дієслівні форми повіджете (С. 31), повідж (С. 40) (1 ос. одн. теп. часу типу w|yʒi, x|oʒi активна на бойківсько-лемківському суміжжі, і що далі на схід, то частіше з'являється звук [ж] (AGB, VII (2), с. 79)); африкати [дз] – дзелені (С. 23), задзеленіє (С. 36), бриндзі (С. 54) тощо.

Звук [р'] зберігає давню м'якість у кінці слів: бінтарь (С. 28), конарь (С. 46) (але штукар (С. 24), кошар (С. 54)) та в середині: порядок (С. 32), сіряк (С. 44, 66, 80, 85) (і сірак (С. 21)) та ін. М'якість цього звука відзначає більшість дослідників бойківських говірок (Княжинський, 1931, с. 30; Rudnicki, 1938, с. 105; AGB, VII (2), с. 77). Диспа-

латалізацію цього звука перед [а] засвідчено в лексемах ратуї (С. 44), ратунок (С. 8), ратуїтеся (С. 34) // рятувати (С. 46), видрапатися (С. 70) та ін.

Оповідання С. Парфанович ілюструють збереження звука [н'] у частці ний: ний вчутся (С. 15), ний віткають (С. 34), ний світит (С. 38), ний не йде (С. 42), ний буде (С. 42), ний не вискочит (С. 58), ний привикає (С. 61), ний зайдуть (С. 64): Ний матери не робит. Ний робит другій (С. 50). М'якість [л'] демонструють: кольоніст (С. 29), прогилька (С. 69), заплянована (С. 69), балька (С. 80) та ін.

Твердість кінцевого [т] засвідчено в 3-й ос. одн. і мн. теп. часу дієслів: стоїт (С. 37), ходят (С. 11), п'ють (С. 24), бляют (С. 54), женут (С. 54), ховают (С. 71), збивають (С. 81) та ін., що є «ознакою архаїчності бойківського діалекту» (Княжинський, 1931, с. 30).

Типову бойківську рису – перехід [л] у позиції після голосного в кінці складу в [ў] документують і твори «Загорілої полонини»: співник 'спільник' (С. 6), співка 'спілка' (С. 6), цівком (С. 8), лісоспівня (С. 21), тівна (С. 69), сопівка (і сопілка): По лісах, чуєш, співали птахи та й свистала сопілка... А ще надвечір: хіба тільки чути, що співанки тай сопівку (С. 54). Цю бойківську рису відзначає низка дослідників (Княжинський, 1931, с. 29).

Явище протези в аналізованих оповіданнях представлено непослідовно: наявність/відсутність протетичного [в]: вітець (С. 46), отець (С. 27, 31), они (С. 31), вогні (С. 54), вугол (С. 61): Там право проти вижної школи, стояла Библикова хата, як усі, в вугли, з тесаного дерева (С. 48); Маленька бойківська хата з тесаного дерева, в вугли (С. 49); На вуглі зупинилася, розглядаючись (С. 61), а також протетичного [г]: гарешт (С. 50) та ін.

Приголосний [ф] засвідчено в запозиченні фругва (С. 30), а перехід [ф] > [х] у слові нахта (С. 6): А я одно чув від діда, а друге від людей, то бим списав, коби Біг дав здоровля, та й коби билó защо купити папір та й нахту (С. 6).

Виразну бойківську фонетичну рису – [н'] > [і] перед [к] у пестливих і здрібнених суфіксах іменників, прикметників потверджують такі приклади: бідойка (С. 32), Богойку (С. 15, 35, 39, 41), Богойко (С. 22), волойки (С. 10), воротейка (С. 81), Ганусейка (С. 23), головойко (С. 28), газдойку (С. 32), дівойко (С. 36), дівчатоїка (С. 10), доріжейки (С. 32), Магуройка (С. 25), калинойко (С. 61), керничейка (С. 81), ліщинойка (С. 32), людойки (С. 34), музичейко (С. 82), сердейко (С. 83), соломойка (С. 35), парі(у)бойками (С. 10, 83), білейкий (С. 20, 26, 28, 43, 53, 66), дрібненейкі (С. 11), малейкий (С. 8, 30, 39, 57, 75), милейка (С. 81), молодеїкі (С. 9, 11), м'якейких (С. 32), половеїкі (С. 11), сивенейкі (С. 20), сивейкі (С. 83) та ін.

Твори «Загорілої полонини» засвідчують асимілятивні зміни: [дн] > [нн] > [н]: неська 'сьогодні' (С. 29, 32, 39, 64), ниська // дниська (С. 11) (але полудне (С. 8), задня (с. 74)); [нш] > [нч]: єнчий (С. 6), єнче (С. 54); [ск] > [шк]: шкло (С. 8), шкляні (С. 82), шкаралуца (С. 64) (але скіра (С. 57)); [дц'] > [іц']: пятайцять (С. 11); ст' > с'т': сьтій (С. 50) та ін.

Дзвінкість приголосних звуків у кінці слів у бойківських говірках загалом збережена, що й ілюструють аналізовані тексти: шваб (С. 9), міг (С. 18), драб (С. 31), ляг (С. 36), оборіг (С. 37), торг (С. 84) та ін.; інколи – повне оглушення дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими приголосними: міх картоплі (С. 6). Одзвінчення глухого приголосного спостережено у словах зідхати, зідхнувши (С. 5, 24, 37, 53, 71, 85).

У ступенюванні прикметників виступає форма вищого ступеня, не властива морфології сучасної української мови: Такої, зіправди, нарід став яснішчий, то нема що! (С. 11); Отже за горами нарід богатіший, хоч бідаків між нами нігди не бракує (С. 8); Просто стремить серед них Кіцбюгелер Горн, праворуч від нього ще вищі пасма й гори (С. 64).

Поширене явище втрати інтєрвокального [й] у середині та в кінці слів ілюструють твори «Загорілої полонини»: восько (С. 7, 8, 35, 40, 41, 42, 45), стриченик (С. 72), спокійни (С. 81) тощо; скорочення слів: хора (С. 50), вирука (С. 42), дресований (С. 55, 61): Ой сумує полониа І б'де сумувати (С. 10); Паде на села й гори (С. 25) та ін. Можливе зникнення не лише деяких звуків, а й цілих складів у кінці слова: мус 'мусить' (С. 11, 41), мож 'можеш' (С. 10, 39, 58, 71, 82), ту 'тут' (С. 7, 36, 70, 71), тра 'треба' (С. 54) та ін.

Зафіксовано поодинокій випадок афези (відпаданння звука на початку слова) Іван, ци як, му на м'я (С. 8).

Словотвірні діалектизми, які відзначено в бойківських оповіданнях С. Парфанович, відрізняються від літературних форм словотворчими афіксами, скажімо, в іменниках часто вжито суфікс -ан: бойканя (С. 5, 41), клапаня (С. 63, 64) та ін.: Настуня, низька, присадкувата, чорнява бойканя не зараз відказує (С. 5); На голові бойківська клапаня з рудого баранячого кожуха, а під нею, на глибокопоораному обличчі сиві очі (С. 63) та ін. (дет. див.: Онишкевич, 1971, с. 444).

У дієслівному словотворі зафіксовано нетипові префікси: Все ж видістає з полочки на маснику синій зшиток, один і другий, і з радісним усміхом показує здобутки зими (С. 5); Йому би папир'я та файно із'їсти і бив би з нього писар (С. 6); І, хоч Роман був виснажений тяжко, цілотижневою працею, ще довго не лягав спати, тільки радився з сусідами, що заходили перевідати, чи повернувся вже з лісу і як там (С. 28); Вже добре смеркалось, як люди виповнили читальню (С. 28); Тай такої умагалисеся би нам заплатив за всі три неділі, шо нам запер, та й ще би нам повищив (С. 28); Вийшли перед читальню і нашвидку нараджувались (С. 28); Але бо й я не втерпів, якім ввидів, що кров з ран виступила, а они далі б'ють (С. 31); Хто злічив би всіх тих, що їх смерть постигла на дністровому березі кривавого ранку того? (С. 36); А їсти давали так, що хлопці позсихали й почорніли та повитягалися, що та деревина, що ніколи сонця не видить (С. 40); Придадуться на нову будову (С. 46) та ін.

Морфологічні особливості. Відмінності, порівняно з літературною мовою, спостережено у формі роду, зокрема зафіксовано такі граматичні варіанти лексем жіночого роду: Альо, з жебранини та й з крадежи (С. 9); Під вірною ескортою Стшельця (С. 29); Хлопці боронили вступу до читальні (С. 29); Та то не тяжко, би повинь прийшла, та й страшнов потопов загопила долини (С. 43); Та же то не паде, іно лле, таже то не дождж, а пропасть і потопа і кінець світа! (С. 43); Мав і склепок свій, за москалів відобрали на кооперативу (С. 63) та ін.

Іменник путь в аналізованих творах виступає у формі чоловічого роду: Отже тут, де наші вершки, дуже великий і славний путь вів у вегерську землю (С. 7); Ще недавно вона шуміла десь на сідлах, під Руським Путем чи на Старостині (С. 80); Височіють верхи: Зелемінь, Руський Путь, Листковання, Старостина (С. 84) (цей іменник у ч. р. активний у боржавських говірках, у говірках північної Міжгірщини, Воловеччини (дет. див.: Сусько, 2014, с. 9)).

Відхлилення у формі числа демонструють такі іменники: А що вже голоду тако-

го як типер то й ніхто не чув за голоди (С. 10); Село тулилось до молодого Дністра і тривожно наслухувало нових, незаних гаморів (С. 32); Гуляють по вершках вітри та бовваніють мряки й царить темрява (С. 84); Колихає їх дужий верховинський вітер, відриває шматки рожевих пухів та жене їх у широкі розтвори блакиті, назустріч золотому сонцеві (С. 84) та ін.

Часто вживані збірні іменники середнього роду: звір'я (С. 6), папір'я (С. 6), камінні (С. 7), їміння (С. 35, 37), топілья (С. 38), колісся (С. 49), ясіння (С. 49, 51): Єму би папір'я та й файні з'їсти і бив би з нього писар (С. 6); Прогризалась в них ярами-закрутами й розливалась шумними топільями та мілкими бродами (С. 38); Віз, що з трудом перекидається по каменистій дорозі, заковтає коліссям до каміння (С. 49); В ньому шумить і банує ясіння на городі (С. 51) та ін.

Субстантивна парадигма бойківських оповідань С. Парфанович ілюструє різні діалектні граматичні форми.

У Д. в. одн. іменники ч. р. II відміни назви істот та неістот зберігають давнє закінчення -ови: народови (С. 7), челядинови (С. 10, 15, 71), Штефанови (С. 53), Стрийови (С. 70), світови (С. 44), лісови (С. 45), ротови (С. 54), ранкови (С. 61): Але, бо не час вам стояти тай ся чудувати, коль вам треба добрий кавалок йти, як то випало Лесьовому Штефанови (С. 53); Аж світ челядинови запре (С. 71) та ін.

У Р., Д. і М. в. одн. іменників III відміни, як і в більшості говірок південно-західного наріччя, наявне закінчення -и: соли (С. 6), пам'яти (С. 8), смерти (С. 18), масти (С. 22), крові (С. 35, 36, 42, 75), співчутливості (С. 50), ніжності (С. 50): Різної масти й відтінків, різного віку, але які підібрані пари! (С. 22); Здається, що в них повно співчутливості й ніжності (С. 50) та ін.

В О. в. іменників ж. р. та узгоджуваних із ними займенниках і прикметниках – закінчення -ов, -ев: войнов (С. 7), травов (С. 10) (і травицев (С. 22)), водов (С. 24, 36), колодков (С. 37), чатинов (С. 39), коров (С. 39), потопов (С. 43), Розтічков (С. 54), Бринітков (С. 54), кошаров (С. 54), паннов (С. 71), дівков (С. 72), полонинов (С. 81), білявинов (С. 81) та ін.: Або як йшли войнов на Венгри, то сюда долинами рік восько йшло (С. 7); Мости на тобі попалили, нелюди, а каміння на бродах водов вкривіс, негідний! (С. 36); А ліс си стоїт та шумит чатинов (С. 39). Виявлено й паралельні літературні форми: А як йтимем війною на нових панів, то цілий той ліс. Що по тім боці, запалиме (С. 37); Він склав старанно папірця, вигладив його долонею і поклав у кишеню лейбика (С. 41) та ін.

Іменник мати вжито із закінченням -ев: Але го зібрала туга й жяль го зібрав за матерев та й за своїов сторонов, та й втік (С. 50).

В О. в. іменників ч. р. і с. р. з м'якою основою – закінчення твердої групи -ом: Може, може міст бомбардують над Стрийом у Яворі або й Турці (С. 31–32), а також в іменнику мішаної групи: За кождим буком так би ня хто ножом в серце шпигав (С. 31) тощо.

У М. в. одн. виявлено закінчення -и іменників на м'який і шиплячий приголосний основи як рефлекс давнього фонетично зміненого закінчення -и (-і): в Розлучи (С. 6, 9), по стерни (С. 10), на лепчици (С. 11), в Топільниці (С. 23), в кінци (С. 23), у коршмици (С. 24): Але бо не самі газди живуть у Розлучи (С. 6); По поточинах пасе та й по стерни (С. 10); А Дмитро десь в поли загибає і Гнат в лісі від бурі пропадає (С. 44); Їміння си в стайни стоїт (С. 37) та ін.

Для Н. в. мн. притаманне закінчення -ове, яке в аналізованих текстах вжито у

формі Кл. в. в іменниках, що означають осіб і мають семантичний відтінок збірності: Може правда ваша газдове! (С. 6); Та й дороги до тих ваших Літовищ, газдойкове! (С. 20); Бійтеся Бога, людойки, та бійтеся го, людойкове! (С. 43) (а також: Геї людойки, а то що робиться? (С. 34); Ба, та то файно, але як того зробити, геї, людойки, радьте та й міркуйте! (С. 52)) тощо.

У Р. в. мн. типове закінчення -ий: людей (С. 8), гроший (С. 10, 27, 28), крижий (С. 26); По лісах розбійники сіділи, такі, що людей боронили, а панів рабували і палили (С. 8); Но тільки всього, що в Турку нев йдуть, хто на колію гроший не має або жалує (С. 10); Ні рук си ни чую, ни крижий, а під грудьми би ня хто ножами поров (С. 26) та ін.

Іменники ч. р. у Р. в. мн. мають властиве літературній мові закінчення -ів: газдів (С. 8), ястрибів (С. 39), татарів (С. 55): Мож мовити, що в небо си визирают та й не видят нічого більше, хіба тільки сонце та й ястрибів, що над ними літают та й маюг гнізда на тих старих – найстарших (С. 39) та ін.

У Д. в. мн. збережено архаїчне закінчення -ім: людім (С. 36, 38): Та й людім поможеш, як зможеш (С. 36).

Для словозміни прикметника досліджуваних творів С. Парфанович властивий твердий тип основи (з депалаталізацією попередніх пом'якшених приголосних): поздовжний (С. 7), нижного (С. 32), самітна (С. 80): Ви, Павле, візьміт тих та зайдіть від нижного кінця (С. 32); Десь стримит самітна смерека, чи бук-насітник (С. 80) тощо.

Помітне змішування прикметників твердої та м'якої груп: східне (С. 21), природнім (С. 82), природнього (С. 82): Щось східне в них, «арабський стиль» спомин орієнтальної структури, густе скупчення (С. 21); В обличчях танечників стільки природнього спокою і простоти (С. 81) та ін.

Відбито типове закінчення -ім у М. в. прикметників, а також займенників, порядкових числівників: у Вовчім (С. 6), в цілім (С. 11), в нижнім (С. 23), по Шевченковім (С. 30), в австрійськiм (С. 41), на Сухім (С. 54), з природнім (С. 82), у тім біднім (С. 37), на самім (С. 38), в нашiм (С. 81), на другім (С. 38) тощо.

Динаміка послаблення чи посилення ознаки досягається сполученням префікса по- і нульового ступеня прикметника чи прислівника: Як кожен бойко, він був повільний, потяжкий та задумчивий (С. 70); Але зараз же повише майже імпозантний будинок ливової залізниці «Ганенкам-Банк» спав у світанковій дрімоті (С. 62) тощо (дет. див.: Онишкевич, 1971, с. 442–443).

У збірці «Загоріла полонина» активні енклітичні форми особових і зворотного займенників у формі Р, Д, і З. в.: ми (С. 7, 30, 32, 37, 38, 50, 60): Та не жяль ми за бичками, Іно за тобою (С. 11); тя (С. 25, 32, 50): Та й якої хмари просити би ми тя назад принесли? (С. 37, 38); ня (С. 24, 58, 59): Аж доки ня знов вкримінал не запахав, що ніби я збірку недозволену велів хлопцям на Зелені Свята зробити (С. 30); си, ся (С. 7, 32, 36, 53, 61): Ци до сонця си визираш, Ци дожджу ся боіш? (С. 61), Коль я ся не журю, то й ви ся не гадайте (С. 71) й ін. Відзначу також широке функціонування усічених (скорочених) форм особових займенників го (С. 8, 10, 17, 24, 29, 30, 35, 41, 48, 50): Десь го в дорозі вбили, аж там, де не виджу ни гір, ни ліса, тільки само поле (С. 48); Певно й у грiб піду а го не ввиджу нукус (С. 49) (виступає і форма него: То понад него Довбуш свіжо обкоровану ялицю клав і казава нев переходити (С. 9)); му (С. 8, 9, 10, 17): Який парубок перейшов, бив му товариш, а той шо ніт, то або сам завернув, або впав у яр тай там такой зістався, певно мертвий, бо яр дуже глибокий (С. 9), Таже

ся вб'є і буде му капут (С. 17); ї (С. 25, 43, 49, 54): То ї люблю пасти (С. 22); Лісом ї знесло, камінням закинуло! (С. 45) тощо.

Виявлено заперечений займенник нич (С. 8, 31, 34, 40, 49, 74): Півтора року далі, як гноїт і болит і нич ї не порадит (С. 49); То нич, поїдеме разом, що буде те буде! (С. 74) та ін.

Представлено редульковані форми займенника той у ж. та с. р. одн. і мн.: тота (С. 25, 31, 53): Ой, то тота Магуройка Покрилася мрачком! (С. 25); Гей, гнула тя бідойка, як тоту травину в полонині, як ліщиноюку в ярі над потоком! (С. 32); тото (С. 7, 15, 41, 43, 44, 45, 52): Ба, та як того вчинити? (С. 52); Та бо тото досить файна річ тоти нарти (С. 15); тоті (С. 7, 9, 35, 39, 63): Дуже, чуєте, паскудний нарід тоті (С. 63); тоти (С. 15, 42): Та від тої пори били москалі і били поляки і тепер тоти є (С. 42) та ін.

Серед означальних займенників засвідчено форми кождей: Отже, як мете йти в Смеречку, то вам кождей дівчак вкаже Довбушеву криницю, таку, що серед млаки з-під корча б'є (С. 8); кождей (С. 28, 31): Сталисме ся умагати, чей кождому на хліб треба (С. 28) та ін.

У творах С. Парфанович представлено й маркувальні риси бойківського дієслова, зокрема відзначу збереження давньої форми інфінітива на -чи у слові січи: Такої ни знати, чого скорше братися: чи тоту чатину січи чи дрива рубати та ід хаті носити, чи в поле йти? (С. 49).

Дієслова 1-ї ос. мн. теперішнього часу мають закінчення -ме: Таже йде зима і не маєме чим погодувати коровину (С. 36); А ми, ци видиш, мусиме йти, бо би нас всіх так забрали, як потят з гнізда (С. 38); А ми за них не маєме воювати (С. 42) та ін.

Типові стягнені форми дієслів I дієвідміни на [а] перед [й] у 2-й та 3-й ос. одн. теперішнього часу: З лісів звір втікат та людське іміння на полонині ся пудит (С. 8); Дурійка ся голови імає, коли нема що робити (С. 15); Юж ми баба протинала ногу, ворожила, але не помагат (С. 49); Альо, таже я вже сама забула, як чир виглядат (С. 50); Ци до сонця си визиращ, Ци дожджу ся боїш? (С. 61) та ін.

Зафіксовано змішування закінчень дієслів I і II дієвідмін у 3-й ос. мн.: Тепер самі свої і файно вчут дівчаків і своє письмо і чудже (С. 12); Таже то всьо чуджі, та шей багато з них малі, зизоокі тай говорут так, що їх не зрозумів би нукус (С. 41); Вогні горут, червоно світять (С. 54) та ін.

Аналізовані тексти ілюструють фонетично й морфологічно змінені залишки перфекта в дієсловах минулого часу (енклітичні форми у пре- і в постпозиціях): написавім (С. 5), чувім (С. 32), прийшовім (С. 53), спеклам (С. 57), раз-ім втік (С. 58), мав'ім (С. 64), радилисме ся (С. 28), умагалисмися (С. 28), розійшлисме ся (С. 28), отосме ся наробили (С. 37), чулисте (С. 9), билите (С. 10), муслисте (С. 10), забулисте (С. 30), сте виділи (С. 31): Альо, ци видите, старий ім та й родився імся і зріс тутка, але кілька раз вилізу на Петриків, стаю, постою си та й так ся чудую, як ви (С. 70); Двоє паленят спеклам тобі (С. 50); За той час, як-іс пішов, я не раз ся поночи зриваю з постелі та й слухаю (С. 51); Альо, які сме файні всі (С. 37); Тосме ся нагупали, дівойко, нагупали – говорила до дочки Настуні, що разом із нею сікла скибу (С. 26); Діти мої дрібненейкі, Тосте ня обсіли (С. 11) та ін.

Засвідчено аналітичну форму майбутнього часу, утворену за допомогою дієслова бути та дієслова у формі минулого часу: Вийшов хлібець, вийшла бульба, Що будете їли? (С. 11) та ін.

Типові архаїчні аналітичні форми майбутнього часу з пре- чи постпозитивним

дієсловом мати в особових формах: меш міркувати (С. 38), ме знати (С. 6), ме косити (С. 36), мем боронитися (С. 29), мем палити (С. 38), мете йти (С. 8): Панцького суду не мем ждати (С. 32) та ін.

Умовний спосіб дієслів утворено за допомогою часток би-м, би-с, би-сте: Бим го мав з-під землі дістати, то дістану (С. 30); Якби-м не бив пішов, били ня ймили, що того пса (С. 58); Та й пану дякуй, що ти витріпав портки, бо якби я того бив зробив, мусів бис ліпше тямити (С. 18); За дві неділі вістку матимете, що ляг, тай не прийде вже д вам, хотьбисте го кликали кілько (С. 48) та ін.

Численні приклади бойківських оповідань ілюструють рухомість частки ся: си здогадаю (С. 5), ми ся видит (С. 7), ся лишили (С. 7), ся зачинали, ся боронили (С. 7), ся пудит (С. 8), ся пасла (С. 8), ся називала (С. 8), ся тішив (С. 9), ся радував (С. 9), ся ставити (С. 9), ся губит (С. 10), ся родила (С. 11), ся вчите (С. 12), ся вб'є (С. 17) тощо.

Засвідчено діалектну числівникову форму: Було з сорок хлопа (С. 28).

У збірці «Загоріла полонина» С. Парфанович часто вживані прислівники способу дії із суфіксом -ки: почіпки (С. 58), полегойки (С. 71, 80), прислівники часу та місця із суфіксом -ка: дниська (С. 11), неська (С. 29, 39), тутка (С. 70). Серед прислівників іменникового походження – лексикалізовані форми деяких відмінків, зокрема М.: домів (С. 25, 38, 48, 82), долі (С. 6, 44, 51), горі (С. 81, 83): Косар ночує при ватрі під лісом, бо далеко домів вертатися (С. 82); Повзе поволі, низько і стелиться долі селом, що дримає в осінніх туманах (С. 51); Мило ми ся подивити Горі полонинов (С. 81) та ін.

Типовим є прийменник меджи 'між': Там, де Пикуй і Старостина, право меджи ними (С. 8); Є й коваль меджи ними (С. 9) тощо.

Заперечна частка ні має форму ніт: Ба, та чому ніт? Аль вони годні, а ми ніт? (С. 17). Частовживана частка альо 'ось' (С. 9, 17, 32, 37, 49, 48, 50, 70, 86): З чого жиют? Альо, з жебранини та крадежи (С. 9); Альо ци видиш: челядь си жие в хатах файно та й чисто (С. 37); вигук ба (С. 10, 15, 39, 40, 52, 53, 54): Ба, кобис Дністре, Дністрику мальований, не був ляг на дорозі вітцю! (С. 36); Ба, та ня не кортит дуги, аль треба ї в село з собов взяти (С. 54); Ба, не лиш він, інші газди й газдівські сини виходили в ліс (С. 47) та ін.

Синтаксичні особливості. У збірці «Загоріла полонина» С. Парфанович виразні діалектні особливості мають сполучники, які приєднують різні типи речень.

Притаманні складносурядним речення протиставні сполучники но 'але', друга частина яких виражає обмеження щодо змісту попереднього речення: Зима довга, що правда, но тільки що нахти нема защо купити (С. 5); А челядин щораз нище ід землі ся хилит. Но тільки душа му ся тверда робит, якби коров поростала (С. 39); іно 'тільки': Таже нема, ни звіра, ни злодіїв, а вівці не по лісу пасут іно по толоці, буде з них пса та й хлопчийків (С. 54) та ін.

Частотний сполучник ци 'чи' (С. 5, 8, 10, 30, 31, 32, 35, 36, 39, 41, 50, 54, 58, 61, 70): Ци до сонця си визиращ, Ци дожджу ся боїш? (С. 61); Отже на наш Петриків ци з Розлуча, ци з Турки то добре треба засапатися пок вилізти (С. 70); Та йди Настуню до вуйчини в Жукотин тай ся довідай ци не взялаби нашу Бочулю до себе (С. 36); Здурів, ци мара го напала? (С. 17) тощо.

Сполучник би в бойківських говірках у поспозиції приєднує до головного підрядне з'ясувальне речення: Та то не тяжко, би повинь прийшла, та й страшно потопов затопила долини (С. 43); Не чував, би ліси скорчувало (С. 44) та ін.

Сполучник *коби* (С. 6, 11, 14, 29, 36, 57, 73), а також його варіанти *кобис* (С. 36), *кобисте* (С. 73), у яких виступають залишки колишніх форм *аориста*, приєднують до головної частини різні типи підрядних речень: *Коби бульба ся родила, а капуста вила, Бив би смачний обідець І вечера мила* (С. 11); *Ой, коби вже дащо змінилося, коби Біг даяк відвернув, – журилася жінка* (С. 57) тощо.

Сполучник *хоть* є архаїчним і приєднує підрядні допустові речення (С. 34, 48, 58, 70, 61): *Вони всіх застрілять, хотьби жінок і дітей* (С. 34); *За дві неділі вістку матимете, що ляг, тай не прийде вже д вам, хотьби есте го кликали кілько* (С. 48) та ін.

Засвідчено сполучники *жеби* ‘щоб’: *Бодай пани не діждали, Би они не били, Жеби они помежи нас З торбами ходили* (С. 8); *коль* ‘якщо’ (С. 10, 15, 35, 50, 53, 64, 71): *Відиш миліші ти били чужді заволоки, як ми, газди на твоїх берегах коль іс їх послухав а нам іс дорогу перегородив* (С. 36); *Сідит, коль жиє* (С. 50) тощо.

В аналізованих оповіданнях «Загорілої полонини» варто відзначити вживання конструкцій *Д. в. із прийменником ід замість Р. в.:* *ід кошарі* (С. 22), *ід хаті* (С. 32, 49, 50, 58), *ід берегові* (С. 34), *ід тобі* (С. 38), *ід старим* (С. 39), *ід землі* (С. 39), *ід кошарі* (С. 59), *ід ранкови* (С. 61) та ін.: *Молоді кинулись ід дністровому берегові* (С. 34); *Чей іде ід ранкови* (С. 61) тощо.

Діалектно марковані конструкції *З. в. із прийменником за* відповідно до літературного про: *Жона-діти ци ти стали не милі, щось тільки час за них забував?* (С. 32); *А що вже голоду такого як типер то й ниhto не чув за голоди* (С. 10) та ін.

Відзначу конструкції *З. в. замість О. в.:* *Її Андрій переніс з села у поле над потічок, над тоту Жолобину* (С. 6); *То понад него Довбуш свіжо обкоровану ялицю клав і казава нев переходити* (С. 9) тощо.

Задokumentовано архаїчну форму *З. в.*, що є омонімною з *Н. в.:* ... *попід границі кажут* (С. 8); *Внизу під собою ще бачить у тумані коняку, що не хоче йти і б’є задніми ногами, і чоловіка в клапані і чує* (С. 64) та ін.

Зафіксовано дієслівне керування із прийменником *о:* *Жилаві бойківські руки заперлись цапинами о круглі боки мертвого гірського велетня* (С. 79) та ін.

Отож твори художньої літератури – цінне джерело для вивчення діалектних особливостей мови, а діалект – для усвідомлення нюансів письменницького ідіостилу. У збірці оповідань «Загоріла полонина» С. Парфанович авторське мовомислення акцептує через рідну бойківську говірку, і саме говіркова форма викладу створює флер невимушеності та природності викладу. Позаяк канва аналізованих бойківських оповідань – суцільний діалектний масив, то ці твори слугують надійним джерелом вивчення мовних особливостей говірок на різних мовних рівнях.

Проведений аналіз свідчить, що виразні фонетичні, морфологічні, синтаксичні риси мови оповідань С. Парфанович збережені в сучасних бойківських говірках, попри агресивний вплив літературної мови та надністрянського говору, потверджуючи їх самотність, компактність і давність.

Дослідження особливо важливе для вивчення бойківських говірок у діахронії – дає змогу виявити збереженість чи пасивізацію низки фонетичних і граматичних рис, простежити осучаснення діалектного ландшафту.

Перспективу подальших студій убачаю в моделюванні лексичних особливостей бойківських оповідань С. Парфанович як джерела інформації про місцеві реалії, світосприйняття, світорозуміння мовців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Баган, О. (2005–2006). Література бойківського регіоналізму: теорія питання. Етнос і культура, 2–3, 170–176.

Бандрівський, Д. (1960). Говірки Підбузького району Львівської області. Київ.

Барчук, М. (2008). Гуцульсько-бойківсько-лемківські лексичні паралелі в українській літературній мові Галичини середини XIX століття (на матеріалі альманахів «Лірвак з-над Сяну» та «Перемишлянин»). Вісник Прикарпатського університету. Філологія, 19–20, 134–138.

Громик, Ю., Яворський, А. (2022). Поліські діалекти в сучасній художній літературі. Луцьк.

Грещук, В. (2005–2006). Бойківський діалект у ранній творчості Івана Франка. Етнос і культура, 2–3, 20–23.

Грещук, В., Грещук, В. (2010). Південно-західні діалекти в українській художній мові. Івано-Франківськ.

Дидик-Меуш, Г. (2009). Бойківські риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI століття. Діалектологічні студії. 8. Говори південно-західного наріччя, 7–13.

ЕБ: Дяків, Р. (гол. ред.). (2014). Енциклопедія Бойківщини: люди, мова. Київ.

Жовтобрюх, М. (1973). Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Мовознавство, 1, 3–15.

Зубрицька, М. (2016). Лексико-семантичні особливості бойківських говірок у художньому дискурсі Івана Франка. Проблеми гуманітарних наук. Серія: Філологія, 38, 101–107.

Княжинський, А. (1931). Межі Бойківщини. Літопис Бойківщини, 1/1, 24–37.

Кобилянський, Б. (1960). Діалект і літературна мова: (східнокарпат. і покут. діалекти, їх походження і відношення до укр. літ. мови). Київ.

Лемець, Л., Іваночко, Г. (2022). «Миць духа і огонь любови»: діалектні символи в поетичному континуумі Івана Франка. Актуальні питання гуманітарних наук, 47/2, 93–100.

Матвіяс, І. (2008). Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. Мовознавство, 6, 3–12.

Матвіяс, І. (2016). Відображення бойківського говору в художній прозі Івана Франка. Культура слова, 85, 202–207.

Онишкевич, М. (1963). Полонізми і діалектизми (бойкізми) та їх коментування в творах Івана Франка. Питання слов'янського мовознавства, 9, 36–51.

Онишкевич, М. (1964). Діалектизми (полонізми і бойкізми) та їх коментування в двадцятитомнику творів І. Франка. В Іван Франко. Статті і матеріали, 11, 182–194.

Онишкевич, М. (1971). Бойківсько-південнослов'янські мовні паралелі. Праці XII Республіканської діалектологічної наради, 440–445.

Парфанович, С. (1948). Загоріла полонина: бойківські оповідання. Авґсбург.

Самборська, О. (2016–2017). Бойківський говір у художній мові Григорія Цеглинського. Українознавчі студії, 17–18, 183–191.

Самборська, О. (2017). Бойківські лексичні діалектизми в ранніх прозових творах І. Франка. Science and Education a New Dimension. Philology, 5(37), 47–50.

Сусько, М. (2014). Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови. Ужгород.

Франко, І. (1899). Апокрифи і легенди з українських рукописів. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, 2.

Хібеба, Н. (2020). Сучасні діалектні тексти з Турківщини як джерело дослідження фонетичних особливостей бойківських говірок. Діалектологічні студії. 13. Збірник пам'яті Наталі Хобзей, 334–359.

Ціхоцький, І. (2006). Мова прози Івана Франка (стилістичні новації). Львів.

Черняк, В. (1960). Характеристика голосних фонем бойківського говору. Питання українського мовознавства, 4, 150–167.

Шевельов, Ю. (2002). Історична фонологія української мови. Харків.

Яворський, А. (2015). Теоретичні засади вивчення діалектизмів у мові художньої літератури. Лінгвостилістичні студії, 2, 230–236.

AGB: Atlas gwar bojkowskich (1980–1991): w 7 t. Wrocław; Warszawa; Kraków.

Rudnicki, J. (1938). Kilka izofon ze wschodnich obszarów Bojkowszczyzny. Lud Słowiański, 4, 102–110.

REFERENCES

Bahan, O. (2005–2006). Literatura boikivskoho rehionalizmu: teoriia i pytannia. Etnos i kultura, 2–3, 170–176 (in Ukrainian).

Bandrivskiy, D. (1960). Hovirky Pidbuzkoho raionu Lvivskoi oblasti. Kyiv (in Ukrainian).

Barchuk, M. (2008). Hutsulsko-boikivsko-lemkivski leksychni paraleli v ukrainkii literaturnii movi Halychyny seredyny XIX stolittia (na materialii almanakhiv «Lirvak z-nad Sianu» ta «Peremyshtianyn»). Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Filolohiia, 19–20, 134–138 (in Ukrainian).

Hromyk, Yu., & Yavorskyi, A. (2022). Poliski dialekty v suchasni khudozhni literaturi. Lutsk (in Ukrainian).

Greshchuk, V. (2005–2006). Boikivskiy dialekt u ranni tvorchoosti Ivana Franka. Etnos i kultura, 2–3, 20–23 (in Ukrainian).

Greshchuk, V., & Greshchuk, V. (2010). Pivdenno-zakhidni dialekty v ukrainkii khudozhni movi. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2009). Boikivski rysy v movni tkanyni nekanonichnoho yevanhelskoho tekstu XVI stolittia. Dialektolohichni studii. 8. Hovory pivdenno-zakhidnoho narichchia, 7–13 (in Ukrainian).

Diakiv, R. (Ed.) (2014). Entsyklopediia Boikivshchyny: liudy, mova. Kyiv (in Ukrainian).

Zhovtobriukh, M. (1973). Problemy vzaiemodii ukrainkoi literaturnoi movy i terytorialnykh dialektiv. Movoznavstvo, 1, 3–15 (in Ukrainian).

Zubrytska, M. (2016). Leksyko-semantychni osoblyvosti boikivskykh hovirok u khudozhnomu dyskursi Ivana Franka. Problemy humanitarnykh nauk. Serii: Filolohiia, 38, 101–107 (in Ukrainian).

Kniazhynskiy, A. (1931). Mezhi Boikivshchyny. Litopys Boikivshchyny, 1/1, 24–37 (in Ukrainian).

Kobylianskyi, B. (1960). Dialekt i literaturna mova: (skhidnokarpat. i pokut. dialekty, yikh pokhodzhennia i vidnoshennia do ukr. lit. movy). Kyiv (in Ukrainian).

Lemets, L., & Ivanochko, H. (2022). «Mits dukha i ohen liubovy»: dialektni symvoley v poetychnomu kontynuumi Ivana Franka. Aktualni pytannia humanitarnykh

nauk, 47/2, 93–100 (in Ukrainian).

Matviias, I. (2008). Vidobrazhennia osoblyvosti hovoriv u movi ukraïnskoi khudozhnoi literatury. *Movoznavstvo*, 6, 3–12 (in Ukrainian).

Matviias, I. (2016). Vidobrazhennia boikivskoho hovoru v khudozhnii prozi Ivana Franka. *Kultura slova*, 85, 202–207 (in Ukrainian).

Onyshkevych, M. (1963). Polonizmy i dialektyzmy (boikizmy) ta yikh komentuvannia v tvorakh Ivana Franka. *Pytannia slovianskoho movoznavstva*, 9, 36–51 (in Ukrainian).

Onyshkevych, M. (1964). Dialektyzmy (polonizmy i boikizmy) ta yikh komentuvannia v dvadtsiatyomnyku tvoriv I. Franka. In Ivan Franko. *Statti i materialy*, 11, 182–194 (in Ukrainian).

Onyshkevych, M. (1971). Boikivsko-pivdennoslov'ianski movni paraleli. *Pratsi XII Respublikanskoï dialektolohichnoi narady*, 440–445 (in Ukrainian).

Parfanovych, S. (1948). *Zahorila polonyna: boikivski opovidannia*. Avgzburg (in Ukrainian).

Samborska, O. (2016–2017). Boikivskiy hovir u khudozhnii movi Hryhoriia Tshlynskoho. *Ukrainoznavchi studii*, 17–18, 183–191 (in Ukrainian).

Samborska, O. (2017). Boikivski leksychni dialektyzmy v rannikh prozovykh tvorakh I. Franka. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 5(37), 47–50 (in Ukrainian).

Susko, M. (2014). *Pytannia suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi ta zhyvorozmovnoi movy*. Uzhhorod (in Ukrainian).

Franko, I. (1899). *Apokryfy i lehendy z ukraïnskykh rukopysiv. Pamiatky ukraïnsko-ruskoi movy i literatury*, 2 (in Ukrainian).

Khibeba, N. (2020). Suchasni dialektni teksty z Turkivshchyny yak dzherelo doslidzhennia fonetychnykh osoblyvosti boikivskykh hovirok. *Dialektolohichni studii*. 13. Pam'iaty Natali Khobzei, 334–359 (in Ukrainian).

Tsikhotskyi, I. (2006). *Mova prozy Ivana Franka (stylistychni novatsii)*. Lviv.

Cherniak, V. (1960). Kharakterystyka holosnykh fonem boikivskoho hovoru. *Pytannia ukraïnskoho movoznavstva*, 4, 150–167 (in Ukrainian).

Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukraïnskoi movy*. Kharkiv (in Ukrainian).

Yavorskyi, A. (2015). Teoretychni zasady vyvchennia dialektyzmiv u movi khudozhnoi literatury. *Linhovostylistychni studii*, 2, 230–236 (in Ukrainian).

AGB: *Atlas gwar bojkowskich (1980–1991): w 7 t.* Wrocław; Warszawa; Kraków (in Polish).

Rudnicki, J. (1938). Kilka izofon ze wschodnich obszaiów Bojkowszczyzny. *Lud Słowiański*, 4, 102–110 (in Polish).

Natalija Khibeba

PhD (Philology), Associate Professor,

Associate Professor of Department of the Ukrainian Applied Linguistics

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

e-mail: khibeba@ukr.net

**«BUT EVEN IN OUR VILLAGE, THERE ARE SEVERAL OTHER WORDS»:
VISUALISATION OF THE BOYKO DIALECT
IN THE ARTISTIC WORD BY SOFIA PARFANOVYCH**

This study examines works of fiction as a key resource for analysing dialectal features of language and explores how dialects reveal the nuances of a writer's unique idiom. It highlights linguistic research on the use of territorial dialects in literature, focusing on their role in shaping narratives through specificity, functionality, and stylistic appropriateness of dialectal elements.

For the first time, the relationship between the literary and dialectal word is interpreted on the material of the collection «The Burning Polonyna: Boyko Stories» by S. Parfanovych, who accepts the author's linguistic thinking through her native Boyko dialect, naturally weaving it into the canvas of her works.

The article analyses phonetic and grammatical phenomena characteristic of Boyko dialects, which testify to the antiquity of the dialect, its preservation despite the pressure of the literary language, and the expansive neighbourhood of the Naddnistrian dialect. The article reveals the coexistence of phonetic variants, the preservation of archaic features of conjugation and conjugation, the parallel use of dialectal and literary grammatical forms, the inconsistency of certain linguistic phenomena, spontaneous phenomena and those with historical background, etc.

This study is especially important for the study of Boyko dialects in diachrony, as it allows us to identify the activation or passivation of a number of phonetic, morphological, and syntactic features to trace changes and updates in the dialect landscape.

The article concludes that the study of dialectal language in artistic visualisation has a self-sufficient scientific value, since it not only illustrates the individual author's interpretation of the stylisation of dialectics, their function in the work, the specifics of dialectal features at different language levels, but also generally explicates the dialectal-literary relationship.

Keywords: dialects of the Ukrainian language, Boyko dialect, dialectal features, dialectism, literary language, writer's language, S. Parfanovych.

Назар ДАНЧИШИН

*кандидат філологічних наук
науковий співробітник*

*Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8350-9109>

e-mail: nazar.danch@gmail.com

РОЛЬ УКРАЇНЦІВ ЗАКОРДОННЯ В ПОШИРЕННІ ТВОРІВ ІГОРЯ КАЛИНЦЯ

Здійснено спробу схарактеризувати роль українців закордоння в поширенні творчості І. Калинця – головню йдеться про видання, переклад і дослідження його поезій. У викладі матеріалу основну увагу зосереджено на двох аспектах: історико-літературному та літературно-критичному. У першому аспекті наголошено на значенні світового українства в публікації поезій автора, табуйованого в підрадянській Україні (з-поміж інших, виділено праці А. Г. Горбач, Б. Кравцева, О. Зінкевича), у другому – на рецепції Калинцевих творів, яку запропонували українські дослідники за кордоном (О. Гнатюк, Д. Гусар-Струк, Т. Карабович, М. Павлишин, Р. Семкович, Ю. Шевельов та ін.).

Окреслено історичні обставини, за яких відбувалися контакти І. Калинця та його соратників із представниками українських громад у Вільному світі, зокрема напередодні 1972 р., коли вибухнула друга хвиля репресій проти української (пост)шістдесятницької інтелігенції, нелояльної до московського комуністичного режиму – з подальшими арештами та тривалими термінами ув'язнення в концентраційних таборах. У цьому контексті оповідь сфокусовано на перипетіях кримінальної справи проти бельгійського українця Я. Добоша та наміру діаспорного підпільника налагодити спілкування з І. Калинцем.

У розрізі історії літератури розглянуто одні з найвагоміших зарубіжних видань поетичного доробку І. Калинця, зокрема у форматі одноосібних книжок: «Вірші з України» (1970), «Підсумовуючи мовчання» (1971), «Коронування опудала» (1972), два томи поезії, що вперше побачили світ 1991 р. – «Пробуджену музу» та «Невольничу музу».

Водночас «діаспорну» рецепцію Калинцевої творчості висвітлено крізь призму літературно-критичних розвідок про його тексти – статей, опублікованих як у 1960–1970-х, так і в 1990–2000-х роках. На основі цього здійснено спробу узагальнити «діаспорне» бачення поетичної спадщини І. Калинця.

Ключові слова: Ігор Калинець, українська поезія, шістдесятництво, українська діаспора, українці за кордоном, історія української літератури.

Ігор Калинець – визнаний у світі літератор, чиї твори перекладено десятками мов. У популяризації його творчості (збереженні, друці, перекладі, дослідженні

тощо) вагому роль відігравали й надалі відіграють українці за кордоном.

Дослідження творчого доробку поета, частиною яких у тому чи тому форматі були, хай і побіжно, проблеми взаємодії із закордонним українством, зокрема, здійснювали: Оля Гнатюк (Гнатюк, 1991), Данило Гусар-Струк (Гусар-Струк, 1991), Микола Ільницький (Ільницький, 2001), Осип Зінкевич (Зінкевич, 1967), Іван Кошелівець (Кошелівець, 2018a; Кошелівець, 2018b), Марко Павлишин (Павлишин, 1996), Роман Рахманний (Rakhmanny, 1979), Юрій Шерех (Шевельов) (Шерех, 1991), Петро Шкраб'юк (Шкраб'юк, 1997) та ін. Попри те, на жаль, ця тема досі не перебувала у фокусі головної уваги ґрунтовних наукових розвідок. Тож мета статті – окреслити роль українців закордоння в поширенні творчості І. Калинця для спроби подальшого узагальнення їхнього досвіду.

Як відомо, Калинцева поезія ділиться на дві частини: до (1965–1972) та під час (1972–1981) політично вмотивованого ув'язнення в радянських тюрмах і перебування на засланні. Відповідно й упорядковано два томи – «Невольничу музу» та «Пробуджену музу». Показово, що ці книжки вийшли друком аж 1991 р. завдяки старанням українців зарубіжжя: перша – О. Гнатюк у Варшаві (Калинець, 1991a), друга – Д. Гусара-Струка у Балтиморі й Торонто (Калинець, 1991b). Обоє літературознавців написали вступні статті – кожен до «свого» тому (Гнатюк, 1991; Гусар-Струк, 1991).

Однак публікації творів І. Калинця, як і низки інших табуйованих у підрадянській Україні авторів, з'являлися за кордоном і раніше. Наприклад, про явище шістдесятництва, до другої хвилі якого прийнято зараховувати Калинцеву творчість (Пастух, 2010, с. 131–132), низку праць написали українські діаспорні дослідники, зокрема: Осип Зінкевич (Зінкевич, 1967), Богдан Кравців (Кравців, 1966; Кравців, 1967; Кравців, 1968; Кравців, 1980), Роман Рахманний (Rakhmanny, 1979), Іван Кошелівець (Кошелівець, 2018a; Кошелівець, 2018b), Юрій Лавріненко (Лавріненко, 1971) та ін. Як зазначав Ігор Васишин, «вони [діаспорні науковці – Н. Д.] навіть у 1960–70-х, на відміну від літературних критиків і літературознавців підсоветської України, могли вільно та неупереджено висвітлювати, аналізувати літературний процес шістдесятництва» (Васишин, 2021, с. 6).

Тему творчої молоді, що увірвалася в українську літературу в 1960-х роках, розглядав І. Кошелівець. У нарисі про сучасну літературу в УРСР, уперше надрукованому 1964 р. у Мюнхені, вчений розглядав це явище в контексті актуальних тенденцій світової культури: «Певною мірою проблема літературної молоді виходить за межі самої тільки літератури, виростаючи з загального духовного клімату. Можна явище брати ще й ширше: вона не обмежується тільки кордонами советчини, а пов'язана з духовними процесами на Заході» (Кошелівець, 2018a, с. 216). Відтак літературний критик наголошував: «Як можна, перемагаючи залізну завісу, запозичити з Заходу вузькі штани “стиляги” чи дівочу зачіску кінським хвостом, так само не є випадковим, що поява шестидесятників у літературі на Україні і в Росії синхронізується з аналогічними явищами на Заході: появою “нової хвилі” у французькій кінематографії, т. зв. “молодою гнівною людиною” по всіх країнах Європи й Америки, аж до нью-йоркської групи молодих поетів української еміграції включно. Усе це в різних формах вияв одвічної проблеми “батьків і дітей”, очевидно, на різному тлі і в різній конкретній обстановці» (Кошелівець, 2018a, с. 216–217).

Невдовзі О. Зінкевич, дошукуючись генези появи поетів-шістдесятників та порівнюючи їх із попереднім поколінням, зазначав: «Творча молодь п'ятдесятих років

не залишила вагомого сліду в українській літературі, ступаючи непевно у витоптані сліди своїх попередників. Тому потрібний був час, щоб підросли ті, яких лихоліття останньої війни [Другої світової – Н. Д.] не надшербили занадто. Треба було, щоб ця молодь, цілком відрізана як від Західного Світу, так і від передвоєнних жахів радянської дійсності, шукала й торувала свій власний, новий творчий шлях. Щоб збудувала прибуту й оспалу українську душу й породила в тяжких боях за існування нову творчу генерацію новаторів» (Зінкевич, 1967, с. 7–8). Отож, резюмував знаний видавець, «з певністю можна ствердити, що ані ХХ з'їзд компартії [на якому – після низки повстань політв'язнів (головно українців), зокрема у Норильську (1953) та Кенгірі (1954) – поряд із розвінчанням культу особи Сталіна, дано початок так званій, за Іллею Еренбургом, “відлизі”, себто короткочасному періоду певної лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР – Н. Д.], ані жодний інший не породили тих всіх – Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Івана Дзюби, Івана Світличного, а згодом також Ігоря Калинця, Василя Голобородька та багатьох-багатьох інших. Вони стали виявом невмирущого генія українського народу, виявом боротьби за свободу творчості, за вільне слово, яке не знає жодних кайданів, обмежень, ані творчості “з наказу”» (Зінкевич, 1967, с. 8).

Водночас Б. Кравців видав антологію «Шістдесят поетів шістдесятих років», де помістив і вірші І. Калинця та коротку біографію поета. Упорядник зауважував, що «виступи шістдесятників започаткували справжню революцію» в українській поезії, нівеченій у попередні десятиліття сталінського тоталітаризму, і що нові поети не лише по-іншому виражали патріотизм та гуманізм, а й «реабілітували» сферу особистого в поезії, «привернули увагу до мистецької значимості поетичного слова» (Кравців, 1967, с. 5).

До речі, на проблемі емансипації власного «я» у творах представників шістдесятництва акцентує й «материкова» літературознавиця Людмила Тарнашинська, чим суголоситься з колегою-попередником. За її словами, «індивідуальне “Я”, відкрито й голосно заявлене молодими українськими поетами у 60-х роках, визначило художньо-стильові пошуки» цього літературного покоління, кинувши «справжній виклик суспільним приписам з їхньою догмою тотального масовізму, стандартизації, усталеного й усіяко підтримуваного інститутами влади знеособленого колективного “ми”» (Тарнашинська, 2010, с. 8).

За спостереженнями іншого діаспорного критика – Ю. Лавріненка, висловленими в полеміці з Б. Кравцевом щодо масштабів поетичного відродження 1960-х років (перший доводив масовість цього явища на протигагу локальності, про яку заявляли деякі оглядачі тогочасного літературного процесу), «молода генерація поетів без політики і пропаганди припиняє русифікацію читача і створює масового читача української поезії» (Лавріненко, 1971, с. 316–317). Учений констатував: «Уперше за чверть століття витворилася така атмосфера в країні, коли поет пише не для гонорару і офіційної кар'єри, а для себе і читача, коли вірші, недопущені до друку, ідуть переписані від руки до руки, від уст до уст, як то було з поезіями Шевченка» (Лавріненко, 1971, с. 317).

Гостро реагував на подальші репресії проти українських «несистемних» діячів культури Б. Кравців (Кравців, 1966; Кравців, 1968). Про згортання «відлиги» та гоніння на шістдесятників писав й І. Кошелівець: «За весь 1965 рік і половину 1966-го [у журналі “Дніпро” – одному з центральних літературних журналів в УРСР – Н. Д.] не

появився жоден твір Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Григорія Кириченка, Ігоря Калинця» (Кошелівець, 2018а, с. 297). Незважаючи на це, діаспорного літературознавця подивовували стійкість і вітаїстичність цього покоління: «Попри ув'язнення багатьох з них (І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, двоє Калинців та ін.) та на десятиліття змушених мовчати (Л. Костенко, В. Голобородько), чим завдано невідшкодованих втрат українській літературі, але попри те не були остаточно удушнені шестидесятники, про що свідчить не тільки їх поезія, чи тоді таки друкована, чи тепер легалізована з самвидаву» (Кошелівець, 2018b, с. 488).

Звісно, в умовах негласної комуністичної цензури тексти нелояльних авторів мали обмаль шансів на офіційну публікацію, тому серед незгодних набув поширення самвидав. За визначенням Олесь Обертас, це – «позацензурне нелегальне видання поетичних збірок, альманахів, журналів, окремих творів, здійснюване машинописним способом» (Обертас, 2010, с. 31–32).

Варто зазначити, що текстуальна та жанрова палітри самвидаву, як спостеріг, зокрема, Ярослав Секо, досить широкі, до того ж «не всі твори були відверто антирадянськими, але обов'язково – позацензурними», як-то: «поезія заборонених та реабілітованих поетів, спогади в'язнів таборів, зарубіжна література, прокламації підпільних антирадянських організацій» (Секо, 2012, с. 73). Тож самвидав, резюмує дослідник, «поставав дзеркальним відображенням офіційного дискурсу, світом навіпаки», «відповіддю на диктат влади в інформаційній політиці» (Секо, 2012, с. 74).

Твори, поширювані через самвидав, як і висвітлення та дослідження цього явища, викликали інтерес у Вільному світі. Так, розголосу набували свідчення з-за «залізної завіси» (Samizdat, 1974), значна частина яких надходила саме від українських дисидентів, зокрема Петра Григоренка (Hryhorenko, 1974), Валентина Мороза (Morož, 1974; Мороз, 1978), Михайла Осадчого (Осадчий, 1993), В'ячеслава Черновола (Черновіл, 1991).

Поширювалися через самвидав і поетичні збірки І. Калинця. Після дебютної книжки «Вогонь Купала», що 1965 р. вийшла в київському видавництві «Молодь» і, як небезпідставно вважає її автор, порятувала його від імовірного арешту під час «першого покосу» української інтелігенції (коли, зокрема, ув'язнили його друзів Стефанію Шабатуру, Івана Геля, Михайла Гориня та інших) на Калинцеві твори наклали негласне вето в офіційному радянському літературному процесі.

По факту ж, перша поетична збірка лише відтермінувала арешт її автора на 7 років. Та й її доля також не була райдужною, адже за вказівкою Комітету державної безпеки (КДБ) видання ледь не відразу після видруку зняли з прилавків книгарень. Сталося це внаслідок дещо запізнілих «цензорських» знахідок, як-то: образу «бандер дністрових лодій», наголосу на державотворчому значенні м. Галич, присвят «католицькому» поету Богдану Ігорю Антоничеві й подібного «антирадянського» наративу (Шкраб'юк, 1997, с. 63). Тож як покарання за поетове зухвальство його наступну книжку з видавничих планів усунули, а йому невдовзі відмовили у вступі до Спілки письменників (Шкраб'юк, 1997, с. 63).

Сливе детективною є історія із зарубіжною публікацією «Відчинення вертепу» (1970) – другою Калинцевою поетичною збіркою. Щоб замести сліди перед радянськими каральними органами, українське видавництво в Лондоні, яке заснувала Організація українських націоналістів (революціонерів), вказало Брюссель як місто, де буцімто надрукували книжку, а також – несправжнє найменування видавця – «Літера-

тура і мистецтво» (Сорока, 2013). А оскільки самвидавний рукопис потрапив до діаспорного підпілля без першої сторінки, а отже, без назви, то на обкладинці написали «Поезії з України» (Калинець, 1970, с. 2).

Видавці мотивували випуск книжки тим, що в окупованій Україні вона на тоді не з'явилася друком (як уже вказано, її зняли з видавничих планів у межах репресивних заходів проти І. Калинця та його однодумців). Однак, як зазначали лондонські видавці, «любителі поезії все ж таки поробили собі відписи з неї», а відтак «один із відписів продістався за кордон і ми видаємо його як другу з черги збірку поезій Калинця» (Калинець, 1970, с. 4).

Водночас, що особливо цікаво, автор розлогої передмови до книжки Роман Семкович припустив, що в назві збірки мала би бути згадка вертепу. Літературознавець наголошував: «Видавництво назвало її найзагальнішим тимчасовим заголовком, хоч уклад віршів у збірці вимагає назви “Вертеп” або “Новий вертеп”. Ця збірка – при всіх протиставностях змісту й форми – споріднена з вертепом, хоч би таким способом як логаритм з абсолютним числом. Калинець уклав свої лірично-рефлексійні поезії в традиційну схему вертепу, упорядкував їх за змістом аналогічно до приписів української початкової драматургії. Його модерні поезії явилися на світ у традиційному уборі, придуманому навчителями та спудеями Могиллянської Академії. Це є похвальне пошанування традиції – і що ще важливіше – відважний експеримент оживити з забуття оригінальний літературний задум українських предків, повернути його до вжитку в новій літературі, переключити його з драматургії на ділянку поезії лірично-драматичного змісту» (Семкович, 1970, с. 5–6). Окрім того, важливе, із мистецького погляду, художнє оформлення «Поезій з України» – ілюстрації Богдана Сороки, сина українських підпільників-політ'язнів Михайла Сороки та Катерини Зарицької.

Нерегламентований вихід книжки, тим паче за кордоном, не залишився непоміченим у КДБ. Тож за фактом такої публікації каральний орган порушив кримінальну справу – І. Калинця та Б. Сороку викликали на допити, погрожували в'язницею (Сорока, 2013). Хоч, усвідомлюючи небезпеку для автора й ілюстратора і намагаючись її від них відвернути, діаспорні видавці зазначали на початку «Поезій з України»: «Друкуємо цю книжку без відома і дозволу поета і художника. Робимо це з двох причин: щоб врятувати для української культури високоякісний вклад поетично-мистецької творчості молодого покоління, та – щоб культурні кола світу дізналися, якої якості і якого змісту українську культурну творчість надають окупанти України» (Калинець, 1970, с. 2).

Наступною закордонною публікацією І. Калинця стала збірка «Підсумовуючи мовчання», що вийшла 1971 р. у Мюнхені (Калинець, 1971). А вже за рік у Нью-Йорку зусиллями «Видавництва Нью-Йоркської групи» побачила світ книжка «Коронування опудала» (Калинець, 1972). Варто зазначити, що в цих виданнях, на відміну від першого, вже не було літературно-критичного вступу чи післямови. У стислій анотації до нью-йоркської книжки видавці, щоправда, подібно до публікаторів «Віршів з України», наголосили: «Ця збірка друкується без відома і проти волі автора. В-во Нью-Йоркської Групи бере на себе відповідальність за появу цієї книжки з уваги на долю і повноцінність української літератури і просить в автора пробачення за неточності, які заіснували в передаванні його творів від людини до людини» (Калинець, 1972, с. 6).

До речі, у художньому оформленні німецького видання використано роботи

львівського графіка Романа Петрука (Калинець, 1971, с. 6), якого згодом також викликали на допити до КДБ. Спогад про те, як створювали самвидавчі книжки Ігоря Калинця та як відбувалася подальша розправа над «співучасниками»-художниками, залишив той-таки Богдан Сорока: «В той час ходили на слідство Роман Петрук і Ярослав Музика. Їхня графіка також була використана як ілюстрації до поезій Ігоря. Він [Калинець – Н. Д.] хотів бачити свою поезію з графікою. Христя Підсаднюк друкувала його вірші на машинці, а Славко Лемик робив фоторепродукції і все це разом переплітав у збірки поезій, які розповсюджувалися самвидавом у вузькому колі людей. Одну таку книжечку під назвою “Підсумовуючи мовчання” перевіз до Німеччини семінарист греко-католицької церкви Петро Миرونюк. Він купив десять томиків Лесі Українки, а з одного томика вирізав текст і вставив туди самвидав. Ярослава Музика погодилася на те, щоб її гравюри “Символи Сквороди” помістили до збірки “Спогад про світ”» (Сорока, 2013).

Натомість обкладинку та портрет поета для нью-йоркського видання («Коронування опудала») створив діаспорний художник-експресіоніст Любослав Гуцалюк (США), ветеран Другої світової війни, що був добровольцем дивізії «Галичина» (Калинець, 1972, с. 6).

Сам І. Калинець роль тогочасної української діаспори в поширенні своїх творів згадує так: «Діаспоряни видавали мене. Можу назвати й перекладачів – наприклад, Анну Галю Горбач. Вона видала деякі мої збірочки не тільки в оригіналі українською мовою, а й у своїх перекладах німецькою. Звичайно, що це все робила українська еміграція, діаспора. Багато тамтешніх українців і перевозили книжки [через кордон СРСР в обох напрямках – Н. Д.] – не лише мої, а й багатьох інших тодішніх шестидесятників. Первозили за кордон, видавали. Тож там була представлена та література досить широко» (Калинець, 2019).

Власне, роль Анни-Галі Горбач у поширенні табуйованих творів та правдивої інформації про їхніх авторів описує, зокрема, Людмила Тарнашинська: «Вона нав’язала контакти з Міжнародною амністією, ставши основним дорадником з питань Східної Європи. Оскільки завжди мала в хаті три-чотири українські видання, взялася перекладати й поширювати невідому на Заході інформацію, надавати її для Міжнародної амністії. Знайшла групу, яка опікувалася долею Ірини Калинець, а потім вдалося через товаришів з різних амністових груп роздобути й інші адреси ув’язнених. Євген Сверстюк був першим, хто отримав її листа і відповів, маючи ліміт лише на один лист на місяць до родини. Потім отримувала листи й від Ігоря Калинця, В’ячеслава Чорновола та інших» (Тарнашинська, 2014).

До перекладу української літератури німецькою А.-Г. Горбач узялася під час Другої світової (Степула, 2007). А 1950 р., спільно з чоловіком, лінгвістом і літературознавцем Олексою Горбачем, діаспорянка заснувала у Федеративній Республіці Німеччині видавництво «Brodina Verlag», назване на честь рідного карпатського села. Видавчиня зазначала: «Я видала там 15 книжок. Том Ліни Костенко, там Андрухович склав антологію, яку я переклала і видала. Я переклала Віктора Кордуна, переклала цілу низку інших речей» (Степула, 2007). Також у її перекладах вийшли твори Василя Стуса, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, а ще – антології «Stimmen aus Tschornoby» («Голоси з Чернобиля») та «Reich mir die steinerne Laute» («Подай мені лютню з каменю...») тощо (Тарнашинська, 2014).

Неабияких зусиль коштували перевезення рукописів на Захід, особливо з-за

грат, та збереження їх – цим опікувалися закордонні українці, учасники правозахисних рухів 1960–1980-х років (Тарнашинська, 2014). Саме завдяки діаспорянам збереглися, зокрема, написані в ув'язненні та на засланні тексти Ігоря Калинця, що ввійшли до «Невольничої Музи» (Данчишин, 2022а).

Як відомо, 1972 р. кадебісти викрили одне з таких нелегальних перевезень літератури. Почалися «справа Добоша», операція «Блок», унаслідок чого чимало нонконформістних діячів культури потрапили за ґрати, зокрема Ірина та Ігор Калинці, Василь Стус, Тарас Мельничук, а дехто – не вперше, як-от: Михайло Осадчий, Іван Світличний та ін.

На початку 1972 р. Ярослав Добош – молодий бельгійський українець – із благословення голови Української Греко-Католицької Церкви Йосипа Сліпого та за дорученням національного підпілля в еміграції вирушив до підрадянської України. Мета ризикованої поїздки – налагодити контакти з шістдесятницьким рухом Опору та передати на Захід свідчення злочинної політики СРСР проти українців. У Львові, як зазначає історик Ярослав Антонюк, Ярослав Добош під час однієї із численних розмов отримав від Ніни Караванської-Строкатої номер телефону та «схему місця розташування роботи» Ігоря Калинця, які жінка передала гостеві для майбутньої зустрічі з поетом (Антонюк, 2022).

Під час затримання в Ярослава Добоша, з-поміж іншого, служителі окупаційного режиму «виявили номер телефону із підписом “Ігор Калинець”, фотографії дисидентів Валентина Мороза та Василя Стуса», а також низку книжок (не тільки самвидавчих, а й офіційно виданих, як-то зібрання творів Богдана-Ігоря Антонича). За результатами обшуку, «затриманий передав співробітникам КГБ металеву коробочку з вісьмома фотоплівками самвидаву» (Антонюк, 2022).

Унаслідок залякувань та тиску діаспорянин публічно «покаявся» за «антирадянську роботу» і після кількох місяців арешту покинув Україну, повернувшись додому. Згодом Я. Добош виправдовувався за свій учинок, покликаючись на провокацію радянських спецслужб. Чоловік скерував відповідні листи на адресу офіційних органів СРСР, вимагаючи негайно випустити безпідставно арештованих (Антонюк, 2022).

Утім незайвим буде зазначити, що тексти молодих українських поетів, потрапляючи на Захід, дещо відтіснили з авансцени творчість власне діаспорних письменників, як-от поетів Нью-Йоркської групи, споріднених за модерним способом письма, зокрема, й з І. Калинцем. Так, 1966 р. у листі до Богдана Бойчука з цього приводу висловлював свої побоювання Богдан Рубчак: «Очі всіх звернені на Україну, і про нас забули цілком. Кошелівець, Костецький та Лавріненко рішили одного дня, що Нью-Йоркська група не виправдала своїх завдань, і почали бавитись поетами на Україні. Все це кінець-кінцем загальнонаціональна, українська література, і Коверко, і Калинець – одне. Але Калинець має за собою 40 мільйонів читачів плюс еміграцію. Коверко не має нікого, бо та горстка емігрантів, що мусіла б ним піклуватись, з висолопленими язиками тягнеться до України» (Ревакович, 2012, с. 50).

Авжеж, щодо чисельності осіб, які, на думку Б. Рубчака, мали доступ до поезії І. Калинця (ішлося, вочевидь, про розмір населення підрадянської України на той час), можна посперечатися, адже, як відомо, єдина видана офіційно Калинцева збірка «Вогонь Купала» до читача, особливо на Заході України, практично не дійшла через миттєве зняття з продажу (див. вище). А коло читачів самвидаву не охоплювало всіх верств населення. Ймовірно, на той момент оперування в середовищі «ню-йорків-

ців» такими завищеними цифрами може свідчити про певне незнання справжнього контексту підрадянської України та тих труднощів і реальних небезпек, із якими стикалися поети, чия творчість проривалася тоді до діаспорного читача.

А проте 1972 р. «нелегальні» публікації за кордоном «кадебісти» використали за доказ винуватості невідомі і роботи на «антирадянські сили», зокрема й через контакти з діаспорним українським підпіллям. У цьому контексті І. Калинець, однак, зауважує: «Вони [арештовані під час “Операції Блок” – Н. Д.], може, потрапили б за ґрати й без Добоша. Просто кадебісти хотіли показати, що Добош буцімто нас з’єднав в одну організацію. А за причетність до організації строгіше можна було судити – скажімо, за зраду Батьківщини (декого й розстріляти). Але ця справа просто “розлетілася”. Добош виявився не на висоті – і для них, і для націоналістів. Одним словом, слідство нічого не добилося, і кожен з арештованих пішов собі окремо [одержав власні терміни покарання – Н. Д.]. Ото я писав, я поширював, я передавав, і я відповідаю за це – нема ніякої злуки з іншими. Нема ні спільного видавництва, ні якоїсь одної організації. У всякому разі, це нас порятувало, і ми дістали трохи менше» (Калинець, 2019).

Відтак, як відомо, Калинців засудили до 6 років ув’язнення у виправно-трудових колоніях суворого режиму та 3 років заслання за Уралом. Перше вони відбували порізно, а на засланні більшість терміну провели вдвох. Донька ж залилася на вихованні в рідних дідуся і бабусь.

Не можна оминати увагою той факт, що про арешт письменницького подружжя Вільний світ також сповіщали українські діаспоряни. Зокрема, 1973 р. Роман Рахманний, який особисто знав матір Ігоря Калинця Євфросину і бачив майбутнього поета ще 5-річним дитваком наприкінці Другої світової війни, в англомовній публікації для канадського видання «The Montreal Star» писав: «Що за “злочин” скоїли Калинці? Чи могла ним бути хлоп’яча погоня Ігоря за націоналізованим зайцем в одному з українських колгоспів? А може, звинувачений жбурляв камінці у ворон, які є держвласністю? Обтяжливою обставиною у “злочині” поета є його любов до України та відкрито висловлене бажання обстоювати концепцію повноцінної української ідентичності в суспільстві, де кожен мусить зректися своєї самотності чи принаймні вдати, що не вирізняється з-поміж решти» (Rakhmanny, 1979, p. 172).

Водночас, характеризуючи Калинцеву поезику, Р. Рахманний зазначав: «Ігоря, одного з найталановитіших українських поетів, читають як в Україні, так і в українській діаспорі. У його віршах традиція переплітається зі сучасними пориваннями української молоді: її прагненням до позацензурного самовираження в мистецтві та повсякденному житті» (Rakhmanny, 1979, p. 172).

У 1970-х роках передавання текстів, створюваних у концтаборі, натикалося на ще більші перепони, навіть коли рукописи перетинали разом із «носієм» в’язничний поріг. Вони могли не пройти іншу цензуру – московських дисидентів. Про це згадує сам І. Калинець: «Ми [політ’язні – Н. Д.] організували таку підпільну, нелегальну передачу матеріалів на Захід. Переважно до Москви спочатку, до Сахарова. А вони вже, так би мовити, передавали далі. Я мав також кілька написаних публіцистичних статей, але тільки одна прорвалася на волю, а інші – ні. Бо, виявляється, в самій Москві не пропустили. Їм [тамтешнім дисидентам – Н. Д.] йшлося в Москві про права людини, а тут було про права нації, націоналістичні такі опуси. І вони то не давали» (Калинець, 2022).

До слова, щоб переправити твори «на волю», сміливцеві доводилося ковтати замотані в целофан кульки з дрібно написаними текстами на спеціальному папері. «Писарем», який готував матеріал для передачі у Вільний світ, був й І. Калинець (Данчишин, 2022а).

Відомий факт, що після повернення в Україну І. Калинець, за власним визначенням, став «імпресарію колишнього поета» (Калинець, 1997, с. 20) – настав час своєрідної Музи мовчання. Остання стала наче окремою, не менш важливою, частиною в контексті Калинцевої творчості, – у чому сходяться на думці О. Гнатюк та Д. Гусар-Струк.

Так, у пошуках причин виникнення поетової мовчанки О. Гнатюк, зокрема, пише про «розчарування громадськістю», «відлучення від літературного процесу, брак можливості друкуватися і спілкуватися з середовищем літераторів» і те, що «поет не бачив для себе місця в цьому літературному процесі, серед літераторів, які пристосувалися до вимог офіційного світу» (Гнатюк, 1991, с. 16–17). А Данило Гусар-Струк, порівнюючи Ігоря Калинця з Павлом Тичиною та Василем Стефаником, роздумує на цю тему так: «Є поети стихійні. Вони пишуть, бо мусять писати, віддзеркалюючи сильні стрясення свого особистого або довоколишнього життя. Таким був ранній Тичина в екстазі відродження 20-х років. Коли відродження придушено, Тичина повинен був перестати писати. Подібне творче “замирення” пережив Стефаник. Загорівши від притаманного болю буття, що бачив кругом себе, він писав свої твори наче стихійні поеми. Тоді після душевного катарсису прийшла творча тиша. Цікаво, що він тоді, як тепер Калинець, став активно працювати на громадській ниві» (Гусар-Струк, 1991, с. 11).

Окрім того, в оцінці творчої спадщини І. Калинця О. Гнатюк наголошує на слідах екзистенціалістської філософії, зокрема у третій Калинцевої книжці «Коронування опудала»: «У цій збірці, як і в попередніх, важливе місце посідають любовні мотиви. Але їхнє місце у конструйованому поетичному світі значно відрізняється. Якщо в попередніх збірках любов приносила ліричному героєві щастя і створювала навколо нього непрохідне для зовнішнього світу забороло, до якого належна була також кохана, то в “Коронуванні опудала” вона перебуває вже зовні світу ліричного героя, а точніше – у своєму внутрішньому світі, щільно закритому перед іншими, навіть перед коханим. Залишається тільки внутрішній світ трагічного ліричного героя, крайньо протиставлений всьому зовнішньому по відношенню до нього» (Гнатюк, 1991, с. 9).

Данило Гусар-Струк натомість указує на важливість для Калинцевої поезії концепту ностальгії, особливо в «Невольничій музі». У цьому висновку дослідник покликався на слова самого поета: «Ностальгія мобілізує людину. Не дає їй змоги опуститися, махнути на долю рукою, дійти до межі зради. Тому що ти думаєш про своїх рідних, пам’ятаєш про них і хочеш залишитися достойним їхньої віри в тебе, прагнеш, щоб вони тебе не соромилися. І далі: ностальгія за рідним містом, за селом, за вітчизною. Це допомагало вистояти і не забувати про перспективу» (Гусар-Струк, 1991, с. 11).

Водночас, попри поетичну «мовчанку», до якої І. Калинець вдався після повернення в Україну, інтерес до його творів серед українців закордоння не зменшився. Так, до когорти науковців, які досліджували поезію Ігоря Калинця, окрім згаданих Олі Гнатюк та Данила Гусара-Струка, належать, зокрема, і Юрій Шерех (Шевельов), і Марко Павлишин, і Тадей Карабович. Їхні розвідки суттєво розвинули та доповнили

літературний портрет поета.

Наприклад, аналізуючи трикнижжя «Тринадцять алогій», що вийшло 1991 р. у Києві, Юрій Шерех наголошував на (нео)бароковості поезії Ігоря Калинця, зокрема тому, що в цих творах «поет дав нам свій автопортрет, звичайно, словесний» (Шерех, 1991, с. 111). Імпліцитний автопортрет автора «Пробудженої» та «Невольничої Муз» Юрій Шерех убачав у тому, що «ті люди, які – не так уже часто – з'являються в поезіях Калинця, це якоюсь мірою сам Калинець. На щастя, в своїх поезіях він виформовується цікавим. Трохи ніжним, трохи вразливим, але кожного разу як своє власне я, як “надтекст” над писаним текстом, а разом вони ведуть у підтекст індивідуального бачення або пульсації підсвідомого» (Шерех, 1991, с. 114).

До того ж, на думку Юрія Шереха, «глибока бароковість поезії Калинця виявляється не в зовнішньому наслідуванні поетів сімнадцятого сторіччя, а в однотипності погляду на світ і отримання об'єктивного з суб'єктивним, в альхемії ходів від зовнішнього до глибинно внутрішнього. Вона не наслідування, а спорідненість» (Шерех, 1991, с. 115).

У контексті належності творчої спадщини І. Калинця до необароко міркує й український учений з Австралії М. Павлишин. Він пропонує прочитання І. Калинця як барокового поета, і сам факт припинення письма є для дослідника одним із доказів цієї гіпотези: «Передусім немає сенсу продовжувати працювати над твором, якщо він закінчений. Поезія Калинця існує як продумано структурована і завершена цілість» (Павлишин, 1996, с. 101). Знаного дослідника до цих висновків схиляють також паралелі з давньою традицією мандрівних дяків (Терен, 2015, с. 50).

Доречно зауважити, що І. Калинець погодився з поясненням свого поетичного мовчання як складника своєрідної «необарокової» поетики: «Тому що барокові поети мали якусь завдання, виконували його, ставили крапку – і більше до нього не поверталися» (Терен, 2015, с. 50). Власне, так про своє письмо каже й львівський поет: «Я ставив перед собою як поетом різні завдання і їх реалізував. Випробував різні способи віршування. А далі було би просто механічне повторення того, що я для себе вже знайшов і виконав. Коли я вийшов на волю, почалося те ж саме, що було наприкінці 60-х – ті ж настрої, та ж сама тематика» (Терен, 2015, с. 50).

Також у спостереженнях Юрія Шевельова цінний опис «родоводу» Калинця-поета, походження творчості останнього. Так, зазначав критик: «... [для Ігоря Калинця – Н. Д.] Маркіян Шашкевич – предок далекий, Василь Пачовський і Богдан Ігор Антонич – родичі якнайближчі. Може, ще Павло Тичина, але з ним стосунки складніші й трудніші. Щодо кожного з цих попередників – не копіювання чи переспіви. Ще перед тим усім фольклор і майстри українського бароко. Рідня (брати – вони любляться і чубляться) – ранній Іван Драч, а двоюрідні й поготів – ранній Василь Голобородько. Іванові Франкові – уклін пошани, Шевченкові – доземний уклін, але, на відміну від Стуса – не переємність. А поза тим – власні ноги, щоб ними ходити, розум, щоб думати, і серце, щоб провидіти. Несподівана рідня – Оксана Лятуринська» (Шерех, 1991, с. 117).

Вочевидь, глибока вкоріненість ліричного суб'єкта І. Калинця в рідну культуру – результат начитаності автора, яку він демонструє й у численних алюзіях, ремінісценціях та інтертекстуальних відкликаннях. Ця, сказати б, «книжність» вирізняє Калинцева поезію від текстів інших (пост)шістдесятників, насамперед поетів Київської школи. Зокрема, на думку М. Ільницького, Калинцева поезія, на відміну від текстів

«киян», «не твориться на засадах первісної мітосвідомости, не зводиться до архетипних метасюжетів, а, включаючи їх у себе як один зі складників метафорики, базується передусім на християнізованому народному світовідчутті, збагаченому книжною, зокрема бароковою традицією» (Пастух, 2010, с. 131–132). Водночас Тадей Карабович із цього приводу акцентує на елітарності Ігоря Калинця (Karabowitch, 2003), відводячи основні місця в поезиці останнього для: релігії, етнографії, філософії Григорія Сковороди, творчості Богдана-Ігоря Антонича, барокових настанов тощо (Ковальчук, 2010, с. 338).

Наприкінці варто зазначити, що на дорозі «Калинець–діаспора» рух двосторонній. Адже понад 20 років життя І. Калинець віддав роботі у Міжнародному інституті освіти, культури та зв'язків з діаспорою (який заснувала його дружина) – тут досліджував українську культуру, творену за кордоном.

Отже, як свідчить навіть мимобіжний огляд матеріалів із вказаної теми, роль світового українства в збереженні, поширенні та дослідженні творчості І. Калинця вкрай значна, особливо в контексті подій 1960–1970-х років, коли поета разом з однопдумцями репресувала московська окупаційна влада. Безцінними у контексті історії літератури є опублікований за кордоном самвидав львівського поета – «Вірші з України» («Відчинення вертепу»), «Підсумовуючи мовчання», «Коронування опудала», та збережений корпус творів, згодом укладених у два томи, – «Пробуджену музу» (вірші до ув'язнення) та «Невольничу музу» (вірші, написані за ґратами та на засланні).

У планах – і надалі досліджувати творчість І. Калинця, зокрема щодо його контактів з українською діаспорою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонюк, Я. (2022, 12 січня). Провал Ярослава Добоша, або «бий своїх, щоб чужі боялися». Історична правда. <https://www.istpravda.com.ua/articles/61de897a5da5d/>

Василишин, І. (2021). Відгук офіційного опонента Василичина Ігоря Петровича на дисертацію Назара Данчишина «Поліфонія поетичних світів Ігоря Калинця, Романа Кудлика та Григорія Чубая», подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/v_vasylyshyn.pdf

Гнатюк, О. (1991). Від упорядника збірки. В Калинець, І. Пробуджена муза: Поезії. Варшава, 3–27.

Гусар-Струк, Д. (1991). Невольнича муза, або як «орати метеликами». І. Калинець. Невольнича муза. Вірші 1973–1981 років. Балтимор; Торонто: УНВ «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 7–31.

Данчишин, Н. (2022a). Ігор Калинець: «Я ріс весь час роздвоєний, але я знав котре правильне». Paměť národa. <https://www.pametnaroda.cz/uk/kalynets-ihor-kalynets-ihor-20220420-0>

Данчишин, Н. (2022b). Поетичне Калинцювання. Посестри: часопис, 31 Краків. <https://posestry.eu/zhurnal/no-31/statya/poetichne-kalincyuvannya>

Єзерська-Вдовенко, І. (2021, 9 липня). «Спогад про світ». Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/novyny/spohad-pro-svit.html>

Зінкевич, О. (1967). 3 генерації новаторів. Світличний і Дзюба. Балтимор; Торонто: Смолоскип.

Льницький, М. (2001). Ключем метафори відімкнені вуста. Поезія Ігоря Калинця. Париж; Львів; Цвікау.

Калинець, І. (1970). Поезії з України: друга збірка поезій. Брюссель: Література і мистецтво.

Калинець, І. (1971). Підсумовуючи мовчання. Книга актуальної лірики. Мюнхен: Sučasnist. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1789/file.pdf>

Калинець, І. (1972). Коронування опудала. Із промовлянь до сумління у Львові 1968–69 рр. Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркської групи. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17037/file.pdf>

Калинець, І. (1991a). Пробуджена муза. Поезії. Варшава.

Калинець, І. (1991b). Невольнича муза. Вірші 1973–1981 років. Балтимор; Торонто: Українське незалежне Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.

Калинець, І. (1997) Автобіографія. В Калинець І. Слово триваюче. Поезії Харків: Фоліо.

Калинець, І. (2019, 1 листопада). Мистецькі прогулянки з МІОКом. Ігор Калинець. Частина 7. Самвидав, «Невольнича Муза», верлібри. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=xvhG7fgcuYA>

Калинець, І. (2022). Ігор Калинець Ihor Kalynets (* 1939). Paměť národa. <https://www.pametnaroda.cz/uk/kalines-igor-kalynets-igor-1939>

Ковальчук, І. (2010). [Рец. на кн. Karabowicz T. Portret ze skrzydłem archanioła: О поезії Ihora Kałyncia. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. 108 s.]. Дух і літера: Польські студії, 22, 337–338.

Кошелівець, І. (2018a). 1960-ті, незабутні: імена, традиції, злами. В Кошелівець І. Можна одверто? або Туга за катарсисом (статті, огляди, рецензії, інтерв'ю). Харків, 216–329.

Кошелівець, І. (2018b). Літературний процес дещо з віддалі. В Кошелівець І. Можна одверто? або Туга за катарсисом (статті, огляди, рецензії, інтерв'ю). Харків, 473–502.

Кравців, Б. (1966). Свобода в... обрубуванні крил (З приводу нових репресій у відношенні до українських радянських літераторів і мистців). Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя, 5. Мюнхен: Українське видавництво закордонних студій, 3–10.

Кравців, Б. (ред.). (1967). Шістдесят поетів шістдесятих років: Антологія нової української поезії. Нью-Йорк: Пролог.

Кравців, Б. (1968). Літературна реакція в наступі. Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя, 6. Мюнхен: Українське видавництво закордонних студій, 58–66.

Кравців, Б. (1980). «Велика Ведмедиця» і «Гончі Пси», про модерну українську поезію в УРСР. В Кравців, Б. Зібрані твори, 2. Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркської Групи, 408–444.

Лавріненко, Ю. (1971). З поетичної весни на Радянській Україні 60-их років. В Лавріненко Ю. Зруб і парости. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. Мюнхен: Сучасність, 308–324.

Мороз, В. (1978). Мойсей і Датан. Торонто: Українське видавництво ім. В. Симоненка «Смолоскип».

Обертас, О. (2010). Український самвидав: літературна критика та публіцистика

(1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип.

Осадчий, М. (1993). Більмо. Львів: Каменяр.

Павлишин, М. (1996). Герб меланхолії: поезія Ігоря Калинця. Сучасність: література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя, 9, 92–105.

Пастух, Т. (2010). Київська школа та її оточення: (модерні стильові течії української поезії 1960–90-х років). Львів, 131–132.

Ревакович, М. (2012). *Persona non grata*. Нариси про Нью-Йоркську групу, модернізм та ідентичність. Київ: Критика.

Секо, Я. (2012). Витоки українського самвидаву. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, Міжнародні відносини, 9, 73–79.

Семкович, Р. (1970). Чергова несподіванка. В Калинець, І. Поезії з України: друга збірка поезій. Брюссель: Література і мистецтво, 5–14.

Сорока, Б. (2013). Відлига закінчилася. Збруч. <https://zbruc.eu/node/10242>

Степула, Н. (2007, 19 січня). Переклад як чинник української культури. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/957942.html>

Тарнашинська, Л. (2010). Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ: Смолоскип.

Тарнашинська, Л. (2014, 13 травня). Закон збереження добра. Всеукраїнська щоденна газета «День». Київ. <https://day.kyiv.ua/article/kultura/zakon-zberezhennya-dobra>

Терен, Т. (2015). Ігор Калинець. В RECСвізити. Антологія письменницьких голосів, 2. Львів, 34–59.

Чорновіл, В. (уклад.). (1991). Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») Львів: Меморіал (Оригінальна робота опублікована 1967).

Шерех, Ю. (1992). Про двох поетів з княжими іменами. Сучасність: література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя, 4, 105–119.

Шкраб'юк, П. (1997). Попід золоті ворота: Шість елегій про родину Калинців. Львів.

Hryhorenko, P. (1974). *Diary from prison*. In *Samizdat. Voices of the Soviet Opposition*. New York: Monad Press, 352–357. <https://www.youtube.com/watch?v=xvhG7fgcuYA&list=PLNpeDizLiWztuGEI0H4jxyfioSuwpRn-V&index=7>

Karabowicz, T. (2003) *Portret ze skrzydłem archanioła. O poezji Ihora Kalyncia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Moroz, V. (1974). *Boomerang. The works of Valentyn Moroz*. Baltimore: Smoloskyp Publishers.

Rakhmanny, R. (1979). *Spirit under oppression*. In Rakhmanny, R. *In defense of the Ukrainian cause*. North Quincy, Massachusetts: The Christopher Publishing House, 171–174.

Saunders, S. (Ed.). (1974). *Samizdat. Voices of the Soviet Opposition*. New York: Monad Press.

REFERENCES

Antoniuk, Ya. (2022, Sichen 12). *Proval Yaroslava Dobosha, abo «byi svoikh, shchob chuzhi boialysia»*. *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/61de897a5da5d/> (in Ukrainian).

Vasylyshyn, I. (2021). *Vidhuk ofitsiinoho oponenta Vasylyshyna Ihoria Petrovycha na dysertatsiiu Nazara Danchyshyna «Polifoniia poetychnykh svitv Ihoria Kalyntsia, Romana*

Kudlyka ta Hryhoriia Chubaia», podanu na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filolohichnykh nauk zi spetsialnosti 10.01.01 – ukrainska literatura. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/v_vasylyshyn.pdf (in Ukrainian).

Hnatiuk, O. (1991). Vid uporiadnyka zbirky. In Kalynets, I. *Probudzhena muza: Poezii*. Warszawa, 3–27 (in Ukrainian).

Husar-Struk, D. (1991). *Nevolnycha muza, abo yak «oraty metelykamy»*. I. Kalynets. *Nevolnycha muza. Virshi 1973–1981 rokiv*. Baltimore; Toronto: UNV «Smoloskyp» im. V. Symonenka, 7–31 (in Ukrainian).

Danchyshyn, N. (2022a). Ihor Kalynets: «Ia ris ves chas rozdvoienyi, ale ya znav kotre pravylne». *Paměť národa*. <https://www.pametnaroda.cz/uk/kalynets-ihor-kalynets-ihor-20220420-0> (in Ukrainian).

Danchyshyn, N. (2022b). *Poetychne Kalyntsiuvannia. Posestry: chasopys*, 31. Kraków. <https://posestry.eu/zhurnal/no-31/statya/poetichne-kalincyuvannya> (in Ukrainian).

Yezerska-Vdovenko, I. (2021, Lypen 9). «Spohad pro svit». *Natsionalnyi muzei-memorial zhertv okupatsiinykh rezhymiv «Tiumra na Lontskoho»*. <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/novyny/spohad-pro-svit.html> (in Ukrainian).

Zinkevych, O. (1967). *Z generatsii novatoriv. Svitlychnyi i Dziuba*. Baltymor; Toronto: Smoloskyp (in Ukrainian).

Ilnytskyi, M. (2001). *Kliuchem metafory vidimkneni vusta. Poezii Ihoria Kalyntsia*. Paris; Lviv; Zwickau (in Ukrainian).

Kalynets, I. (1970). *Poezii z Ukrainy: druha zbirka poezii*. Brussel: Literatura i mystetstvo (in Ukrainian).

Kalynets, I. (1971). *Pidsumovuiuchy movchannia. Knyha aktualnoi liryky*. München: Sučasnist. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1789/file.pdf> (in Ukrainian).

Kalynets, I. (1972). *Koronuvannia opudala. Iz promovlian do sumlinnia u Lvovi 1968–69 rr*. New-York: Vydavnytstvo Niu-Iorkskoi hrupy. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17037/file.pdf> (in Ukrainian).

Kalynets, I. (1991a). *Probudzhena muza. Poezii*. Warszawa (in Ukrainian).

Kalynets, I. (1991b). *Nevolnycha muza. Virshi 1973–1981 rokiv*. Baltimore; Toronto: *Ukrainske nezalezhne Vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka* (in Ukrainian).

Kalynets, I. (1997) *Avtobiohrafia*. In Kalynets I. *Slovo tryvaiuche. Poezii Kharkiv: Folio* (in Ukrainian).

Kalynets, I. (2019, Lystopad 1). *Mystetski prohulianky z MIOKom. Ihor Kalynets. Chastyna 7*. Samvydav, «Nevolnycha Muza», verlibry. [Video]. <https://www.youtube.com/watch?v=xvhG7fgcuYA> (in Ukrainian).

Kalynets, I. (2022). *Ihor Kalynets Ihor Kalynets (* 1939). Paměť národa*. <https://www.pametnaroda.cz/uk/kalinec-ihor-kalynets-igor-1939> (in Ukrainian).

Kovalchuk, I. (2010). [Review of the book. *Portret ze skrzydłem archanioła: O poezji Ihora Kalyncia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. 108 s. by T. Karabowicz]. *Dukh i litera: Polski studii*, 22, 337–338 (in Ukrainian).

Koshelivets, I. (2018a). 1960-ti, nezabutni: imena, tradytsii, zlamy. In Koshelivets I. *Mozhna odverto? abo Tuha za katarsysom (statti, ohliady, retsenzii, interviu)*. Kharkiv, 216–329 (in Ukrainian).

Koshelivets, I. (2018b). *Literaturnyi protses deshcho z viddali*. In Koshelivets I. *Mozhna odverto? abo Tuha za katarsysom (statti, ohliady, retsenzii, interviu)*. Kharkiv,

473–502 (in Ukrainian).

Kravtsiv, B. (1966). Svoboda v... obrubuvanni kryl (Z pryvodu novykh represii u vidnoshenni do ukraïnskykh radianskykh literatoriv i mysttsiv). Suchasnist. Literatura, mystetstvo, suspilne zhyttia, 5. München: Ukrainske vydavnytstvo zakordonnykh studii, 3–10 (in Ukrainian).

Kravtsiv, B. (Ed.). (1967). Shistdesiat poetiv shistdesiatykh rokiv: Antolohiia novoi ukraïnskoï poezii. New-York: Proloh (in Ukrainian).

Kravtsiv, B. (1968). Literaturna reaktsiia v nastupi. Suchasnist. Literatura, mystetstvo, suspilne zhyttia, 6. München: Ukrainske vydavnytstvo zakordonnykh studii, 58–66 (in Ukrainian).

Kravtsiv, B. (1980). «Velyka Vedmedytsia» i «Honchi Psy», pro modernu ukraïnsku poeziu v URSR. In Kravtsiv, B. Zibrani tvory, 2. New-York: Vydavnytstvo Niu-Iorkskoi Hrupy, 408–444 (in Ukrainian).

Lavrinenko, Yu. (1971). Z poetychnoi vesny na Radianskii Ukraini 60-ykh rokiv. In Lavrinenko Yu. Zrub i parosty. Literaturno-krytychni statti, eseï, refleksii. München: Suchasnist, 308–324 (in Ukrainian).

Moroz, V. (1978). Moiseï i Datan. Toronto: Ukrainske vydavnytstvo im. V. Symonenka «Smoloskyp» (in Ukrainian).

Obertas, O. (2010). Ukraïnskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv). Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Osadchyi, M. (1993). Bilmo. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Pavlyshyn, M. (1996). Herb melankholii: poeziia Ihoria Kalyntsia. Suchasnist: literatura, nauka, mystetstvo, politolohiia, suspilne zhyttia, 9, 92–105 (in Ukrainian).

Pastukh, T. (2010). Kyivska shkola ta yii otochennia: (moderni stylovi techii ukraïnskoï poezii 1960–90-kh rokiv). Lviv, 131–132 (in Ukrainian).

Revakovich, M. (2012). Persona non grata. Narysy pro Niu-Iorksku hrupu, modernizm ta identychnist. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Seko, Ya. (2012). Vytoky ukraïnskoho samvydav. Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, Mizhnarodni vidnosyny, 9, 73–79 (in Ukrainian).

Semkovich, R. (1970). Cherhova nespodivanka. In Kalynets, I. Poezii z Ukrainy: druha zbirka poezii. Brussel: Literatura i mystetstvo, 5–14 (in Ukrainian).

Soroka, B. (2013). Vidlyha zakinchylasia. Zbruch. <https://zbruc.eu/node/10242> (in Ukrainian).

Stepula, N. (2007, Sichen 19). Pereklad yak chynnyk ukraïnskoï kultury. Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/957942.html> (in Ukrainian).

Tarnashynska, L. (2010). Ukraïnske shistdesiatnytstvo: profili na tli pokolinnia: (istoryko-literaturnyi ta poetykalnyi aspekty). Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Tarnashynska, L. (2014, Traven 13). Zakon zberezhenia dobra. Vseukraïnska shchodenna hazeta «Den». Kyiv. <https://day.kyiv.ua/article/kultura/zakon-zberezhenyadobra> (in Ukrainian).

Teren, T. (2015). Ihor Kalynets. In RECvizyty. Antolohiia pysmennytskykh holosiv, 2. Lviv, 34–59 (in Ukrainian).

Chornovil, V. (Comp.). (1991). Lykho z rozumu (Portrety dvadtsiaty «zlochynstiv») Lviv: Memorial. (Original work published 1967) (in Ukrainian).

Sherekh, Yu. (1992). Pro dvokh poetiv z kniazhymy imenamy. Suchasnist: literatura,

nauka, mystetstvo, politolohiia, suspilne zhyttia, 4, 105–119 (in Ukrainian).

Shkrabiuk, P. (1997). *Popid zoloti vorota: Shist elehii pro rodynu Kalynsiv*. Lviv (in Ukrainian).

Hryhorenko, P. (1974). *Diary from Prison*. In *Samizdat. Voices of the Soviet Opposition*. New York: Monad Press, 352–357. <https://www.youtube.com/watch?v=xvhG7fgcuYA&list=PLNpeDizLiWztuGEI0H4jxyfioSuwpRn-V&index=7> (in English).

Karabowicz, T. (2003) *Portret ze skrzydłem archanioła. O poezji Ihora Kalyncia*. Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Polish).

Moroz, V. (1974). *Boomerang. The works of Valentyn Moroz*. Baltimore: Smoloskyp Publishers (in English).

Rakhmanny, R. (1979). *Spirit under oppression*. In Rakhmanny, R. *In defense of the Ukrainian cause*. North Quincy, Massachusetts: The Christopher Publishing House, 171–174 (in English).

Saunders, S. (Ed.). (1974). *Samizdat. Voices of the Soviet Opposition*. New York: Monad Press (in English).

Nazar DANCHYSHYN

PhD (Philology)

Researcher of the International Institute of Education,

Culture and Diaspora Relations,

Lviv Polytechnic National University

orcid.org/0000-0001-8350-9109

e-mail: nazar.danch@gmail.com

THE ROLE OF UKRAINIANS ABROAD IN THE DISSEMINATION OF WORKS BY IHOR KALYNETS

This article attempts to outline the role of Ukrainians living abroad in promoting the works of I. Kalynets – the focus is primarily on the publication, translation, and research of I. Kalynets' poems.

The author focuses on two aspects: historical literary and critical literary. The first focuses on the importance of the global Ukrainian community in publishing the poetry of an author who was taboo in post-Soviet Ukraine (among others, the works of A.-H. Horbach, B. Kravtsev, and O. Zinkevych), and the second on the reception of Kalynets's works offered by Ukrainian researchers abroad (O. Hnatiuk, D. Husar-Struk, T. Karabovych, M. Pavlyshyn, R. Semkovych, Y. Shevelev, and others).

The study outlined the main historical circumstances in which I. Kalynets and his associates came into contact with representatives of Ukrainian communities in the Free World, in particular on the eve of 1972, when a second wave of repression against Ukrainian (post)Sixties intellectuals disloyal to the Moscow communist regime erupted, followed by arrests and long terms of imprisonment in concentration camps. In this context, the narrative focuses on the vicissitudes of the criminal case against the Belgian Ukrainian J. Dobosch and the diaspora underground's intention to establish communication with I. Kalynets.

In the context of the history of literature, some of the most important foreign editions of I. Kalynets's poetic works, in particular in the format of single books, are considered. Some of the most important foreign editions of I. Kalynets's poetry, in particular in the

format of single books, are considered in the context of the history of literature: «Poems from Ukraine» (1970), «Summing Up the Silence» (1971), «Coronation of the Scarecrow» (1972), two volumes of poetry that first appeared in 1991 – «The Awakened Muse» and «The Slave Muse».

At the same time, the «diasporic» reception of Kalynets's work is highlighted through the prism of literary and critical studies of his texts – articles published both in the 1960s and 1970s and in the 1990s and 2000s. On this basis, an attempt is made to generalize the «diasporic» vision of I. Kalynets's poetic heritage.

Key words: Ihor Kalynets, Ukrainian poetry, Ukrainian diaspora, Ukrainians abroad, history of Ukrainian literature.

Дзвенислава СЕНИШИН
*аспірант кафедри історії української літератури ім. М. Возняка
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0602-6493>
e-mail: dzvinka12@gmail.com*

АВТОТЕМАТИЗМ VS АВТОБІОГРАФІЗМ МАЛОЇ ПРОЗИ ІВАНА ФРАНКА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано значення малих прозових творів І. Франка початку ХХ ст. з акцентом на автотематизмі й автобіографізмі як основних підходах до осмислення авторського «я» та його взаємодії з художньою реальністю. Зазначено, що ці прийоми дають змогу глибше зрозуміти, як І. Франко використовував особистий життєвий досвід, перетворюючи його на органічну частину літературних творів.

Проаналізовано зв'язок між особистими переживаннями письменника і його творчістю, наголошуючи на ролі психоаналітичних аспектів та феноменології в осмисленні процесу творення. Акцентовано на впливі модернізму на автобіографічні елементи у творчості І. Франка, що дає змогу зрозуміти їхню роль у контексті авторської саморефлексії та самопредставлення.

Для аналізу обрано мемуарні есе «У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно» й оповідання «Отець-гуморист» і «Під оборогом», що формують автотематичний курс малої прози І. Франка початку ХХ ст.

Спостережено, що мемуарне есе «У кузні» відображає автобіографічні аспекти творчості письменника, розкриваючи події його дитинства через символічний образ кузні як місця формування перших життєвих вражень. Зауважено, що у творі відсутня чітка фабула, проте завдяки використанню дитячої перспективи автор створює глибокий психологічний портрет свого дитинства. Зазначено, що твору властиві ретроспективність та елегійність, що акцентує на значущості спогадів. Констатовано, що завдяки ретроспективному підходу есе «У столярні» позначене ностальгійним настроєм і має символічне значення як відображення певного етапу життя І. Франка.

Встановлено, що детальний психологічний аналіз притаманний для мемуарного есе «Гірчичне зерно», яке демонструє перехід І. Франка від дитячого сприйняття до дорослого, критичного погляду на життя, а в оповіданні «Отець-гуморист» І. Франко крізь призму дитячих спогадів досліджує психологію насильства і знущань, сублімуючи спогади в художній твір. Зазначено, що в оповіданні «Під оборогом» майстерно поєднано художню умовність й символізм, зацентовано на здатності зображати глибинні психологічні процеси в межах дитячого світосприйняття.

Ключові слова: автотематизм, автобіографізм, Іван Франко, модернізм, мала проза.

У творчості Івана Франка початку ХХ ст. малі прозові твори відіграють важливу роль у розкритті складних питань самосвідомості, авторського «я» та його взаємодії з художньою реальністю.

Автотематизм і автобіографізм – основоположні підходи, що дають змогу краще зрозуміти складний взаємозв'язок між особистим життєвим досвідом письменника та його творчістю. Вони є основними для розуміння того, як автор не лише використовує власні переживання, а й перетворює їх на органічну частину художнього тексту. Ці підходи також проливають світло на спосіб, у який письменник осмислює та рефлексує над процесом творчості, переносючи власні думки і переживання на рівень літературного тексту.

Автобіографізм – особливий стилістичний прийом експлікації автора у власний твір, за допомогою якого твір наповнюють факти з життя, досвід автора. Цей прийом може бути прихований у різних жанрах, його елементи можна віднайти чи не в кожному художньому тексті. Чимало відомих письменників вважало, що художній твір без автобіографічних елементів не вартий уваги, бо в описане неперезите повірити важче через відчутний фальш.

Ірина Констанкевич акцентує увагу на тому, що «коли йдеться про автобіографізм як прийом, то мається на увазі не достовірність фактичних даних, ситуацій, подій, а пізнаваність – у контексті реального життєпису автора – психологічних мотивацій, переживань і травм, етичних установок, соціальних ролей, масок тощо» (Констанкевич, 2014, с. 6). Феномен автобіографізму тісно пов'язаний зі способами репрезентації досвіду, що є популярним напрямом сучасних досліджень.

Автотематизм – інший стилістичний прийом, який називають «писанням на тему себе», де предметом аналізу стають художні тексти в безпосередньому зв'язку з їхнім автором.

Автобіографізм та автотематизм у Франковій творчості – тема не нова. Ще в молодому віці письменник вдається до цих прийомів (оповідання «Малий Мирон», «Оловець», «Злісний Сидір», написані в 1878–1879 рр.). На початку ХХ ст. зрілий автор теж звертається до вплітання своєї постаті, своїх спогадів і думок у малу прозу. Очевидно, що злам століть, зміна епох спонукали письменника актуалізувати свої спогади, сублімувати їх у свої твори, так переживши їх ще раз.

Дослідження автобіографізму невіддільне від звернення до його психоаналітичного аспекту, писання автобіографій як способу самотерапії. Іван Франко звернувся до цієї проблеми у трактаті «Із секретів поетичної творчості», у теоретичному, психоаналітичному аспектах, наголосивши на важливості підсвідомості (Макс Дессуар (Max Dessoir) називає підсвідоме, як і несвідоме, «нижньою свідомістю») у творчому акті.

Усе, що людина переживає за життя, усе, що вона відчуває і що її хвилює, перебуває у «верхній свідомості», але звідти воно потрапляє у «нижню свідомість», де «все те добро не перестає жити, раз у раз сильно впливає на наші суди, на нашу діяльність і кермує нею не раз далеко сильніше від усіх контраргументів нашого розуму» (Франко, 1986, с. 91). Кожна людина в «нижній свідомості» має величезний багаж ідей, переживань і відчуттів, прихований від неї.

За словами І. Франка, «є люди, котрі мають здібність видобувати ті глибоко заховані скарби своєї душі і давати їм вираз у зрозумілих для кожного словах ... се й є наші поети» (Франко, 1986, с. 93).

Досліджуючи автобіографічність, неможливо обійтися без феноменології, що досліджує свідомість людини і явища, які в ній відбуваються. У центрі уваги феноменологів перебуває не реальний світ довкола нас, а той, який існує в нашій свідомості. Тому авторська інтенція в тексті – це творення нового автора.

Важливо зазначити, що феноменологи не заперечують авторської присутності в тексті, вони стверджують складний зв'язок свідомості автора і читача, у процесі якого й відбувається «текстуалізація особи». Мар'яна Гірняк зазначає, що «художній текст, якщо дотримуватися засад феноменологічної теорії, – це наділена авторською уявою трансформація власного “життєвого світу” письменника, актуалізація авторської свідомості, однак ця свідомість має небагато спільного з біографією митця» (Гірняк, 2008, с. 37–38).

Заперечуючи зв'язок реальності з текстом, самі ж феноменологи згодом визнали, що деякі аспекти авторської свідомості, «глибинне Я», завжди присутні в тексті.

Важливий також погляд на автобіографізм крізь призму модернізму, адже твори, написані на зламі століть, репрезентують останній період творчості Івана Франка, який Іван Денисюк назвав «прямуванням на зустріч модернізму» (дет. див.: Денисюк, 2008).

У творах модерністів фокус змінюється, і біографія, яка спершу була матеріалом для написання художнього твору, стала його контекстом: «... причинно-наслідковий зв'язок між біографією і творчістю руйнується... Тепер не оповідач і не «правдивість» його розповіді – ключ до розуміння, а передовсім мова, фігури, тропи, нарація» (Констанкевич, 2014, с. 49).

Звернутися до автобіографізму модерністів спонукало чимало чинників. Іван Франко, свідомо чи несвідомо, теж звертається до цього. По-перше, модерністи охоче вносили саморефлексії у свої твори, бо це було новинкою, чимось, до чого ще не зверталися цілісно. По-друге, звернення до автотематизму стало способом самопредставлення, адже хто, як не модерністи, потребували цього.

«Повернення до джерел, *in illo tempore*, пов'язано в І. Франка з потребою узгальнення й переосмислення життєвого шляху, акцентування на неперехідних аксіологічних цінностях, з усвідомленням швидкоплинності життя і водночас його вічної тривалості у Слові, врешті, з верифікацією самоідентифікації», – зазначає Микола Легкий (Легкий, 2021, с. 441).

Мемуарні есе «У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно» й оповідання «Отець-гуморист» і «Під оборогом» формують автотематичний дискурс Франкової малої прози початку ХХ ст. Мета статті – спробувати прояснити особливості авторської присутності в цих текстах, віднайти авторські «сліди» та проаналізувати їх.

Три з п'яти аналізованих творів («У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно») мають підзаголовок «Із моїх споминів». Додавання підзаголовка до літературного твору відбувається з кількох важливих причин, які можуть відображати різні наміри та цілі автора.

Передусім підзаголовок допомагає уточнити або розширити основну тему твору, надаючи читачеві додатковий контекст і підказуючи, на що варто звернути увагу під час читання. Крім того, підзаголовок може слугувати засобом залучення уваги, створюючи інтригу або викликаючи зацікавленість до твору. Підзаголовок також може відображати авторську рефлексію над власним текстом, даючи підказку про його зміст або акцентуючи на важливих темах, які будуть розкриті. У деяких випадках

підзаголовок може виконувати роль коментаря або пояснення, що допомагає читачеві краще орієнтуватися у структурі чи змісті твору. Він може містити історичні, культурні або особисті натяки, які поглиблюють розуміння контексту. Так, підзаголовок стає важливим елементом літературної композиції, який доповнює та збагачує основний заголовок, розкриваючи додаткові смисли і значення.

У творах «У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно» поєдналися всі три причини додавання автором підзаголовка: уточнення до теми, авторська рефлексія над власним текстом і залучення додаткової уваги читача, інтригування.

Мемуарне есе «У кузні» цікаве передусім назвою, що вказує на локалізацію подій. Із назви не складно здогадатися і про період подій – дитинство письменника, коли він багато часу проводив із батьком у кузні.

«На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь», – починає твір автор. Продовжуючи, він пише, що це «невеличке огнище неблизкучого, але міцного огню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Се огонь у кузні мойого батька» (Франко, 1979, с. 159).

Наратор – маленький І. Франко. Фабула як така відсутня, але фокус представлення сюжету, наче з дитячих уст, додає цьому мемуарному есе особливого шарму, розкриває психологію хлопчика та додає відчуття достовірності спогаду. Іван Франко в цьому есеї дуже нагадує дитину, яка сидить біля батьків і чітко запам'ятовує покроково їхню роботу, роблячи цікаві висновки, з огляду на свій досвід. Наприклад, автор представляє ковальські виробничі процеси з дивовижною точністю – виварювання сокири, натягування обруча на колесо. «Воно буде придивлятися до всього та й так навчиться» (Франко, 1979, с. 165), – пише він у вставній історії про іншого коваля, теж наслідуючи це правило.

Хоча, коли дорослі починають говорити на серйозніші теми, головний герой каже-згадує: «Я слухав тих оповідань, як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промыслом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію» (Франко, 1979, с. 164).

Фабула відсутня, але в есе чимало вставних новел. Цікаві й рецепції цих історій, про які говорять у кузні, особливо історій фантастичних, як-от про «дику бабу». Головний герой не хоче їх слухати і каже: «Моя уява залюднена марами, упирями, страчуками, про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць... Вони згадували не раз і про дику бабу. Що сидить у Ділу та курить відтам димами» (Франко, 1979, с. 160).

На автобіографічність есе вказує ще одна цитата: «Батько був славний коваль на всі околиці села, особливо його сокири мали велику славу. Ще тридцять літ по його смерті один чоловік на другім селі, старий уже, розговорившись зо мною та згадавши про батька мовив: – Ні, нема вже такого коваля. У мене ще й досі його роботи сокира є. То душа, не сокира» (Франко, 1979, с. 161). Цікаво, що твір написаний 1902 р. – приблизно на 100-річчя від дня народження Якова Франка.

Закінчення – елегійно-сумовите. «Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом по ковалі. Скільки змінилось за той час!» (Франко, 1979, с. 169). Згадуючи давні часи, ностальгуючи за жвавістю та веселістю людей, автор тужить за своїм дитинством, а головне – батьком: «... се огонь у кузні мойого батька. І

мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі» (Франко, 1979, с. 170).

Микола Легкий влучно зазначає, що саме «невеликий обсяг, довільна композиція, розкриття приватної теми, передавання індивідуальних вражень та міркувань, що так чи інакше з цією темою пов'язані, відсутність фабули й новелістичної концентрації матеріалу, а також ракурс автора (актуальний і ретроспективний водночас) дають підстави кваліфікувати цей твір як мемуарне есе» (Легкий, 2021, с. 442).

Подібний твір – «У столярні» – теж частково підпадає під цей жанр. Тепер головний герой-автор – старший учень Дрогобицької нормальної школи. Він саме вперше потрапляє до міста і знайомиться з особливостями життя там.

Знову, відразу на початку, автор готує читача, і додаючи підзаголовок «із моїх споминів», і вписуючи в текст важливі слова: «В житті, мов у довгій дорозі: що з воза впало, те пропало. А спомини, мов затурбований хазяїн, ідуть по довгих літах тою дорогою і шукають-питають давно загубленого» (Франко, 1979, с. 171).

«У столярні», хоч і має фабулу, часто звертається до вставних історій, які чітко закарбувалися в пам'яті оповідача. Есе стає калейдоскопом людей, які мешкають у Дрогобичі, і щирого враження дитини від способу їхнього життя. Тут і символізм, як-от історія зі свічками на весіллі, що передбачили нещасливу долю сім'ї Гучинських; і натуралістичний опис вбивства теляти жидом-напівідіотом, і теплота спогадів про «цьоцю», і розмови «по фаеранті», коли «пан Станіслав, термінатор Ясько і я, сідали на лавочці коло печі або на верстатах і починалась безкінечна розмова. Ті два, мішухи, розпитували мене про село та сільське життя, а я знов ровішував вуха, слухаючи їх оповідань, жартів, вигадок та дотепів» (Франко, 1979, с. 178); і гумор з іронією. Відтак «У кузні» й «У столярні» стали не просто місцем подій, що відбуваються в есе, а символічними топосами, що позначили певні періоди життя автора.

Хронологічно наступний твір (також із підзаголовком «із моїх споминів») – «Гірчичне зерно». На цьому етапі автор уже навчається у Дрогобицькій гімназії і розказує про своє тогочасне життя. Показово, що за майже 50 років І. Франко з надзвичайною точністю пам'ятає події і хоче їх зафіксувати.

Особливо впадає у вічі негативізм твору. «В часу моїх гімназійних студій Дрогобич був містом, дуже багатим на негативні прикмети. Почислити, чого там не було, – вийде дуже довгий реєстр. Не було ані одної порядної кав'ярні, ані реставрації, ані одної публічної бібліотеки, ані одного освітнього товариства, ані одного зібрання чи то з політичною, чи з освітньою метою» (Франко, 1979, с. 316). Цей початок твору відразу налаштовує читача – головний герой-наратор більше не почувается дитиною і не дивиться на доросле життя у «рожевих окулярах» – він свідомо реагує на те, що довкола нього.

Назва твору відсилає читача до біблійної притчі про «гірчичне зерно», але в авторському осмисленні: «В 1873 чи 1874 р. в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого дальшого думання. Маю тут на думці нашу знайомість зі старим Лімбахом» (Франко, 1979, с. 319).

Іван Франко у спілкуванні зі старим Лімбахом, батьком його товариша з гімназії («Син Лімбаха був моїм товаришем по гімназії, ходив о рік нижше мене і вважавсь одним із найздібніших учеників дрогобицької гімназії» (Франко, 1979, с. 320)), побачив те гірчичне зерно, що потім процвіло – «се були перші нешаблонні й неофіціальні слова чоловіка, дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита,

не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога усякого шаблону, всякої утертої стежки» (Франко, 1979, с. 323). Старий Лімбах був темпераментним і на все мав свої погляди, але найважливіше, що він прищепив І. Франкові, – вміння вимогливіше вибирати творчі орієнтири.

Наступний твір найбільше нагадує сублимацію болочих спогадів. «Я довго не важився відновлювати в душі спомини про нього. Та годі вагатися. Отсе ж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять, і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі» (Франко, 1979, с. 314–315).

У центрі оповідання «Отець-гуморист» – о. Софрон Телесницький, що «серед отців василіян мав славу гумориста» (Франко, 1979, с. 288). Автор намагається пригадати свою дитячу оцінку постаті вчителя, задумується про психологію сприйняття: «... ми, розуміється, тоді не вміли назвати того, але швидко почули своїми дитячими душами, що гумор о. Телесницького – то не для нас страва, що в ньому криється щось зловне та завидюще, щось таке, як той демон, що ніччю кидається під ноги пішохода і звальє його на землю або стромляє кимаччя між колеса біжучого воза, щоб або віз перевернувся, або колесо зламалося» (Франко, 1979, с. 292).

Іван Франко згадує і про перший конфлікт з учителем майже з фотографічною точністю (причиною був низький ступінь знань о. Телесницького, який малий Франко вже тоді зауважив). Події у творі розгортаються дуже швидко, лише фокусно показуючи читачеві героїв, аж до кульмінації – вбивства учня Волянського. Микола Легкий вважає, що «в оповіданнях “Отець-гуморист”, “Оловець” і “Schonschreiben” Іван Франко навмисно згущував фарби, викриваючи насильство та знущання вчителів над дітьми» (Легкий, 2021, с. 446), і припускає, що саме вбивство могло бути фікцією, на що натякає сам автор: «... можливо, що я приблизьшую трохи, тобто, що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної смерті того хлопчини його постать виросла понад свій дійсний розмір» (Франко, 1979, с. 302).

Останнє з аналізованих оповідань – «Під оборогом» – повертає нас до внутрішнього світу малого Мирона. Оповідання наскрізно імпресіоністичне – воно чітко моделює внутрішній світ хлопчика, його рецепцію зовнішнього світу, враження та почування.

Фабула складається зі своєрідного ланцюга асоціацій хлопчика, часто дуже фантастичних. Наприклад, коли він побачив велетня-гору і крикнув до нього, сам здивувався з пориву уяви: «... останні слова вирвалися Миронові якось так, несподівано, та зараз же потягли за собою ціле пасмо думок чи радше уяв» (Франко, 1979, с. 42).

Микола Легкий влучно зазначив, що «на початку ХХ століття Франко чимраз активніше використовує у прозі засоби художньої умовності, фантастики, нераз стираючи межу між реальним та фантастичним, і виводить у творах непересічних, пасіонарних особистостей (зокрема й і з дитячого світу), спроможних відчуті і збагнути оту іншу реальність з її знаками і символами» (Легкий, 2021, с. 450).

У кінці оповідання навіть є сильний натяк на надприродність ситуації. Коли Мирон розповів, що боровся з велетнем-бурею, у його мамі «на дні душі заклубився якийсь забобонний жах. Ану ж справді у хлопця якась особлива натура? Ану ж він має зв'язок з якимись надприродними силами?... Невже в його словах не хороба, не гарячка, а якась правда, таємна, вища, недоступна їй» (Франко, 1979, с. 51). Чому І.

Франко до цього вдався і про міру впливу модернізму на письменника, чи перші ознаки його хвороби, – можна тільки здогадуватися.

«Чим більше і щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіма фарбами й тонами, той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в протинний бік – подати лише голі контури картини, лише силуети замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності», – пише І. Франко в оповіданні «Отець-гуморист», вкладаючи в ці слова свої думки про автобіографічні тексти і способи їх рецепції читачем (Франко, 1979, с. 302). Попри будь-які неточності, вигадки чи прикраси, ці твори мають беззаперечно важливе значення у творчому доробку І. Франка, привідкриваючи детальніше історію його життя.

Аналізовані твори, написані в останній період творчості письменника, важливі для дослідження, особливо з огляду на вплив модернізму (що спонукає до «сповідальницької» манери оповіді) та хвороби письменника (яка спонукнула до фіксування спогадів та запис їх для нащадків).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гірняк, М. (2008). Таємниця роздвоєного обличчя. Авторська свідомість в інтелектуальній прозі Віктора Петрова-Домонтовича. Львів.

Денисюк, І. (2008). Новаторство Франка-прозаїка. Українське літературознавство, 70, 138–152.

Констанкевич, І. (2014). Українська проза першої половини ХХ століття: автобіографічний дискурс. Луцьк: Вежа-Друк.

Легкий, М. (2021). Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці. Львів.

Франко, І. (1979а). Зібрання творів: у 50 т. (Т. 21: Оповідання (1898–1904)). Київ: Наукова думка.

Франко, І. (1979б). Зібрання творів: у 50 т. (Т. 22: Повісті та оповідання (1904–1913)). Київ: Наукова думка.

Франко, І. (1986). Зібрання творів: у 50 т. (Т. 50: Листи (1895–1916)). Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Hirniak, M. (2008). *Taiemnytsia rozdvoienoho oblychchia. Avtorska svidomist v intelektualnii prozi Viktora Petrova-Domontovycha*. Lviv (in Ukrainian).

Denysiuk, I. (2008). *Novatorstvo Franka-prozaika. Ukrainske literaturoznavstvo*, 70, 138–152 (in Ukrainian).

Konstankevych, I. (2014). *Ukrainska proza pershoi polovyny XX stolittia: avtobiografichniy dyskurs*. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukrainian).

Lehkyi, M. (2021). *Proza Ivana Franka: poetyka, estetyka, retseptsiia v krytytsi*. Lviv (in Ukrainian).

Franko, I. (1979a). *Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 21: Opovidannia (1898–1904))*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Franko, I. (1979b). *Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 22: Povisti ta opovidannia (1904–1913))*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 50: *Lysty (1895–1916)*). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Dzvenyslava SENYSHYN

PhD Student of the Ukrainian Literature Department

named after Academician Mykhailo Vozniak

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0602-6493>

e-mail: dzvinka12@gmail.com

AUTOTHEMATISM VS. AUTOBIOGRAPHISM IN IVAN FRANKO'S EARLY 20th CENTURY SHORT PROSE

The article examines the significance of Ivan Franko's early 20th-century short prose works. It focuses on autotematism and autobiographism as key approaches to understanding the author's «self» and its interaction with artistic reality. These techniques provide a deeper insight into how I. Franko utilized personal life experiences, transforming them into an organic part of his literary works.

The connection between the writer's personal experiences and creativity is analyzed, highlighting the role of psychoanalytic aspects and phenomenology in understanding the creative process. Significant attention is also given to the impact of modernism on the autobiographical elements in Franko's works, which helps to comprehend their role in the context of authorial self-reflection and self-representation.

The analysis includes memoir essays «In the Forge», «In the Carpentry Shop», «Mustard Seed», and the stories «Father-Humorist» and «Under the Guard», which form the self-thematized discourse of Franko's early 20th-century short prose.

The memoir essay «In the Forge» reflects autobiographical aspects of the writer's work, revealing childhood events through the symbolic image of the forge as a place where early life impressions were formed. While the work lacks a clear plot, the author creates a deep psychological portrait of his childhood through the use of a child's perspective. The work is characterized by retrospection and elegiac qualities, emphasizing the significance of memories. Through a retrospective approach, the essay «In the Carpentry Shop» is marked by a nostalgic mood and has symbolic significance as a reflection of a certain stage in Franko's life.

The memoir essay «Mustard Seed» is noted for its deep psychological analysis and demonstrates Franko's transition from a child's perception to an adult, critical view of life. In the story «Father-Humorist», through the lens of childhood memories, Franko explores the psychology of violence and humiliation, sublimating memories into a literary work. The story «Under the Guard» showcases Franko's skillful use of artistic conventions and symbolism, highlighting his ability to depict profound psychological processes within the framework of a child's worldview.

Keywords: self-thematization, autobiographism, Ivan Franko, modernism, short prose.

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

*член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор
професор кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства*

Львівського національного університету імені І. Франка

провідний науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0593-7997>

e-mail: mykolailnyts@gmail.com

**[Рец.] «ОБНЯТИ ЦІЛИЙ КРУГ ЛЮДСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ», або ТЕКСТИ І
КОНТЕКСТИ ПОЕЗІЇ ІВАНА ФРАНКА [на кн.]: Тихолоз Богдан. Франко як
текст: Досліди і досвіди. Львів: Простір-М, 2021. 992 с.
(Серія «Бібліотека Дому Франка»; Вип. 10)**

Попри неосаяжність створеного письменником і вченим, що, здається, виходить поза зразки глибокого вникнення та проникнення в його літературну творчість і громадсько-політичну діяльність, потреба досліджувати творчість Івана Франка з'являється не тільки від почуття відповідальності, а й із внутрішнього покликання. Тут важливу роль відіграє суголосність із думками, настроями, співпереживання з його ідеями, контакт із ними через час і простір.

Бо ж як сталося так, що школяр із Черкащини, малої батьківщини Тараса Шевченка, зачитувався і задумувався передовсім над філософськими працями письменника й мислителя з Галичини, а відтак вступив до Франкового університету у Львові, а з часом став директором Дому Франка. Покликання, удача, доля, захоплення? Мабуть, так, але було, певно, іще щось, що важко раціонально витлумачити, хоча й оминати теж неможливо. Якось на подібне запитання Богдан Тихолоз напівжартома навів такий аргумент: у містечку Винники, що поблизу Львова, де він проживає з родиною, археологи виявили сліди поселення періоду трипільської культури, а Черкащина, звідки він родом, і Київщина були, по суті, батьківщиною Трипілля. Отже, одна земля, одна історія, одна культура.

На такі думки наштовхує книжка Б. Тихолоза «Франко як текст: досліди і досвіди», видана до 125-річчя від дня народження письменника. Вже сама назва (досліди і досвіди) вказує на двоєдиність її змісту та структури: з одного боку, проникнення в текст, осягнення його граней, інтертекстуального простору, а з другого – збагачення власного досвіду. Передати обсяг осягненого автором діапазону проблем і граней в огляді чи рецензії на книжку неможливо, тому доводиться обирати ті аспекти, які або резонують із твоїми поглядами, або наштовхують на власні ідеї. Бо ж не випадково вже зі шкільної парти автор зачитувався саме філософськими працями І. Франка, глибиною думок і доступністю їх викладення. Згодом це стало підставою для появи формули «doctor universalis». Цю універсальність дослідник вбачає у різних виявах на всіх етапах життєвого шляху письменника і вченого, горизонтах творчих зацікавлень та ще багато в чому, що не вкладається в межі переліків, до того ж у багатьох аспектах

вони перехрещуються і взаємодоповнюються. Та головне – маємо динамічний процес, який не знає зупинки й застою. Тому основний напрям руху і змін у поглядах І. Франка дослідник характеризує його ж словами: «... пролог, не епілог».

Складність періодизації світоглядної еволюції І. Франка, на думку Б. Тихолоза, впливає, з одного боку, з того, що його погляди не були стабільними, а перебували в постійному русі та змінах, що в них скомплектовані соціально-політичне, філософське, художньо-естетичне начала, кожне з яких можна було б періодизувати окремо. Якщо Андрій Музичка, зазначає Богдан Тихолоз, визначав аспекти суспільницького світогляду, то Микола Зеров й Олександр Білецький – філософські за концепцією: теза – антитеза – синтез, сучасний дослідник Богдан Якимович виділяє ідею боротьби соціального й національного. «Це дає підстави говорити, – узагальнює автор книги “Франко як текст: досліди і досвіди”, – про “екзистенційно-художній” характер Франкового мислення, яке кристалізувалося не так у спеціальних філософських трактатах, як у різних варіантах філософського метажанру у красному письменстві» (С. 60).

Проблемі світоглядної еволюції І. Франка у книжці відведено окремий підрозділ «Світогляд». Грунтуючись на досвіді попередників, дослідник виділяє такі її етапи:

«1873–1876. Романтичний ідеалізм (“ідеал реалізм”) з елементами просвітницького гуманізму та гуманістично-християнського неоплатонізму, наївна релігійність, етика любові, праці й молитви, романтична історіософія, майбутнє відродження слави предків.) ...

1876–1889. Позитивізм, антропологічний матеріалізм, раціоналістичне богоборство, етика праці і боротьби, громадівський соціалізм драгоманівського взірця. ...

1990–1900. Культурно-історичний матеріалізм, ґрунтований на тисячолітній традиції “широлюдської моральності”, гуманізм, “естетичний соціалізм”, “поступовий перехід від соціальної до національної ідеї в соціальній філософії, критика марксизму, елементи екзистенціального філософування в художньо-філософській творчості” (“філософія болю існування”) ...

1900–1907. Філософія “влади творчого духу” та “національної ідеї”; визнання ролі духовних чинників (насамперед ідеалу нації) в історії, культ творчості (у тім числі художньої)...

1908–1916. Стихійний ірраціоналізм, містицизм, породжений психічною патологією, внаслідок якої письменник отримав дивний “дар” (за його власним зізнанням) – слух, “отворений на голоси духів”, переважно ворожих (творчість останніх років життя письменника)» (С. 64).

Нехай, за визнанням автора, ця періодизація і не відображає усієї складності світоглядної еволюції письменника, вона все ж схоплює основні її етапи: від динаміки формування космічного світопорядку до сучасних соціумів. Водночас, окреслюючи довгий ряд світоглядних систем, дослідник прагне не пропустити найголовніших етапів і найвидатніших імен та охопити основні концепції.

Одна з наскрізних ідей книжки Б. Тихолоза, яка об’єднує різновекторні лінії Франкових зацікавлень, – еволюція суспільно-політичних, філософських, національних поглядів, стимульованих динамікою як цивілізаційного, так і наукового та культурного, зокрема й літературного, руху. Прочитаймо статті «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881) і «Що таке поступ?» (1905) і побачимо, що у проміжку понад 20 років відбулася кардинальна переорієнтація в поглядах на суть суспільно-політичного прогресу. У першій статті І. Франко стверджував, що здійснення ідеалу

свободи можливе тільки тоді, коли результати суспільної праці перейдуть у загальну власність, що гарантуватиме соціальну рівність. Ці положення чітко сформульовані у статті «Що таке соціалізм?», яку автор називав «катехизисом економічного соціалізму». У другій – задекларовано перехід від соціалістичних ідей до національної, а все, що виходить поза межі нації, – або хворобливим сентименталізмом, або прихованим фарисейством.

Богдан Тихолоз проблему еволюції Івана Франка розглядає в широкому контексті, епіцентром у ній виділяє індивідуальне людське начало, солідаризуючись із письменницею Оксаною Забужко, яка поділяє тезу львівського літературознавця Івана Денисюка про екзистенційність художнього мислення письменника.

Богдан Тихолоз трактує українського письменника і вченого не як філософа академічної школи, обмеженого певним колом понять та категорій, а як мислителя, що охоплює зором безмір світу природи й людини: від астрально-космогонічної сфери до безміру внутрішнього світу. У цьому світі природа одухотворена, вона стає мірилом постійного, вічного і перехідного, тимчасового, як дерево і тінь від нього у Григорія Сковороди, чи морально-етичного, як у Богдана Ігоря Антонича («Знак Лева», «Шість строф містики» та інші, де явища природи символізують або темряву, або проколоте небо, з якого летіється світло). У таких випадках з елементів міфосистем народжується метатекст.

Джерела такого синтезу знаходимо у фольклорі різних народів (фінський народний епос «Калевала», українські щедрівки), але справжній мистецький симбіоз на рівні осмисленого художнього відкриття прийшов пізніше. Щодо праці Б. Тихолоза, то виникає навіть враження, що сам досліджуваний матеріал дає йому підстави виділити в дослідженні підрозділи «Макропоетика» та «Мікропоетика» на основі поезії І. Франка, з цілковитою підставою долучивши до них «Міфопоетику». «Макропоетика» цілком логічно має ознаки концепційності сконденсованої системи, що її І. Денисюк назвав «франкізмом».

Проблема макропоетики постає у книжці здебільша на матеріалі художньої творчості І. Франка. Дослідник ґрунтується на концепції цілісного аналізу художньої літератури про збереження в художньому тексті макро- і мікроелементів у їх тісному й нерозривному переплетінні, виявляючи «стале у змінному». Під таким кутом зору він аналізує, зокрема, поетичні твори І. Франка як етапи формування його націософії. Виділяючи п'ять етапів цієї еволюції, дослідник акцентує на тому, що вони збігаються із загальною соціософською схемою. Але трактування періоду другої половини 1870–1880-х років вважає надто випрямленим у попередніх працях франкознавців. Ця невідповідність, на думку Б. Тихолоза, виявляється у тому, що в них наголошено на соціально-революційних мотивах із соціалістичною ідеологією космополітичного спрямування, близькою до марксистської. Тоді як написані в той час «Не пора...», цикли «Україна», «Ляхам», «Розвивайся ти, високий дубе...», опубліковані у другому виданні збірки «З вершин і низин» (1883), у радянський час не ввійшли до 50-томного видання творів письменника. «Фактично, – пише Б. Тихолоз, – тут розгорнуто цілу національну програму дій: “Не пора, не пора, не пора/ Москалеві й Ляхові служить!/ Довершилась України кривда стара, –/ Нам пора для України жить» (С. 73). Тож і в період соціалістичних ілюзій поет аж ніяк не нехтував значимістю національного чинника, інтуїтивно формуючи засади майбутнього «ідеалу національної свідомості», як в уже згаданих текстах, так і, скажімо, віршованій алегорії «Святвечірня казка»

(1883), якою набагато пізніше відкриває свою підсумкову поетичну збірку «Давне й нове» (С. 73).

Із такою ж повнотою і новизною трактування проаналізовано вираження націо-екзистенційної лірики (формула Б. Тихолоза), актуалізованих наступних періодів. Зокрема, оригінальним є трактування міфологем періоду 1890–1897 рр., який схарактеризований як сповнений напруженими роздумами лінійний шлях історичного поступу нації («Похорон», «Великі роковини»). Ці два твори дослідник трактує як своєрідну антитезову пару «світла» й «тіні»: у першому – тема національної зради і морального падіння, у другому – «національного воскресіння». І, нарешті, «національний заповіт» І. Франка – поема «Мойсей», у якій синтезоване емоційно-естетичне начало, виражена діалектика символів віри й духу українського народу, яка приведе його до державної незалежності, і він «засяє у народів вольнім колі» і гляне, «як хазяїн домовитий// По власній хаті і по власнім полі» (Франко, 1976b, с. 214).

Поетичну націософію І. Франка Б. Тихолоз пов'язує з його публіцистичною філософією як виразом багаторівневої субстанції творчого духу.

Важливим у підрозділі «Макропоетика» є аналіз поліфонії поетичного слова І. Франка. «Наслідком його титанічної і – що не менш важливо! – по-справжньому геніальної праці, – пише дослідник, – стали європеїзація, інтелектуалізація та естетизація національної художньої свідомості, її виламування зі схоластичних умовностей псевдокласицизму, поступове долаття інерції неокотляревщини й псевдошевченківських стилізацій, поглиблення мислительно-рефлекційного первня при одночасному дисциплінуванні мистецького переживання, відточування творчої майстерності на найвищих візрях світового письменства, модернізація змісту українського художнього слова» (С. 340).

Для аргументації цього важливого твердження Б. Тихолозові стають у нагоді уроки І. Франка – теоретика й аналітика – поезії, передусім праця «Із секретів поетичної творчості», зокрема думки її автора «про роль зміслів (вражень) у поетичній творчості». Іван Франко, приміром, стверджував, що «смак і запах, хоч безмірно важні для фізіології нашого тіла, для психології мають далеко меншу вагу. Відповідно до сього і наша мова найбагатша на означення вражень зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення слуху і дотику, а найбідніша на означення вражень смаку і запаху» (Франко, 1981, с. 78–79).

Свої тези автор трактату «Із секретів поетичної творчості» ілюструє цитатами з творів багатьох літератур, з української – переважно з поезій Т. Шевченка. Богдан Тихолоз із такого ракурсу бере під мікроаналіз поетичні тексти самого Івана Франка і виділяє в них щедрю колекцію «ліричних ароматів». Це сприймається не як заперечення тверджень попередника і вчителя, а як розширення діапазону, асоціативної гами поетичної образності, яку привніс у літературу найбільший Шевченків спадкоємець. У І. Франка гарна дівчина – пахуча квітка, натомість запахи можуть бути «отруйним сопухом». Запахи можуть вступати в образні словосполуки, наприклад «вольності запах» тощо.

Якщо в макропоетиці І. Франка дослідник вбачає вияв універсалізму, то мікропоетику трактує як стереометричне (просторове) прочитання тексту. Богдан Тихолоз використовує тут герменевтичну теорію Фрідріха Шлейєрмахера (Friedrich Schleiermacher) (1768–1834), власне його тезу герменевтичного кола, тобто співвідношення частини та цілого. Згідно з цим твердженням, ціле можна зрозуміти, тільки

зрозумівши окремі його частини, але для цього необхідне попереднє уявлення про ціле. Автор книжки «Франко як текст...» висуває вагомі аргументи для доказу того, що в українському літературознавстві саме І. Франко заклав основи інтерпретації художнього тексту, наводячи як приклад його полемічну статтю «Відповідь критикові “Перебенді”», авторові анонімної рецензії в журналі «Правда» на «Переднє слово» І. Франка до окремого видання «Перебенді» Т. Шевченка, що вийшло у Львові 1889 р., Іван Франко пише: «Хто не зуміє розібрати одного твору, той тим менше потрапить розібрати всіх. Противно, розбір усіх творів і вірна (для даного часу) їх оцінка можлива тільки на підставі спеціальних розборів поодиноких творів. Правда, кожний такий детальний розбір з конечності мусить бути тільки односторонній, але се нічого не шкодить; той, хто розбирає всі твори на підставі таких детальних розборів, дуже легко простим порівнянням усуне всі такі односторонності» (цит. за: Тихолоз, 2021 с. 580).

У рецензії немає можливості детально вникати в аналіз понятійних розмежувань Франкової стереометрії на тлі сучасних теоретичних концепцій, які проводить Б. Тихолоз у системі понять «твір» і «текст». Полемічні спалахи зумовлює передусім динаміка живого літературного процесу, яка спонукує шукати нові підходи до тлумачення тих або тих літературознавчих понять. Так, у тлумаченні поняття «текст» Б. Тихолоз виходить не з усталеного традицією як закріпленого в певній речовій формі, а ґрунтується на методологічних засадах постмодернізму, згідно з якими текст розрахований на адресата, комунікацію з читачем, ілюзію, ремінісценцію тощо. Учений наводить твердження Жака Дерріди (Jacques Derrida) про «відсутність зовнішнього тексту» і Ролана Барта (Roland Barthes) про «смерть автора». Він зауважує, що подібні ідеї, хоч і не в такій категоричній формі, як тепер, з'являлися й раніше. Так, дослідник враховує думку про зовнішню (звук) і внутрішню (образ, мікротвір) форми слова українського вченого Олександра Потебні; «стереометричну» модель тексту Івана Франка з її поділом на контекст, інтертекст, підтекст, метатекст; багатопланову «тектонічну» модель художнього тексту польського теоретика літератури Романа Інґардена (Roman Ingarden).

Уже перше, навіть побіжне, ознайомлення із книжкою «Франко як текст...» показує ще одну її важливу ознаку – гармонійну співзвучність теоретичного й аналітичного аспектів у науковій і художній творчості І. Франка, що засвідчує цілісність його особистості. Ця спорідненість виявляється уже в тому, що етапи розвитку письменника, ученого і громадського та політичного діяча співпадають, відповідно до специфіки галузей його діяльності. Вражає і детермінованість логіки змін у його поглядах. Так, розділ «Студії над поетичними творами Івана Франка» охоплює аналіз його поетичних текстів від першого опублікованого сонета «Народня пісня». Написаний ще у Дрогобичі, коли авторові було всього 18 років, сонет не раз передруковувався з певними стилістичними та лексичними змінами. Богдан Тихолоз трактує цей сонет не лише як зразок раннього періоду творчості поета, а й як пролог, зав'язь ідей, мотивів, символів усього подальшого його творчого шляху. Дослідник знаходить такі збіги з різних етапів творчості І. Франка на різних рівнях поезики, які переконливо засвідчують вірність провідним ідеям і поетичним принципам автора.

Аналізуючи структуру сонета «Народня пісня», автор книжки звернув увагу на таку деталь: «... перший із двох терцетів раціоналістично випрозорює ідейний сенс образної картини-ілюстрації: “Криниця та з чудовими струями –// То люду мого дух,

що, хоч у сум повитий, // Співа до серця серцем і словами»». У підрядній частині конструкції цієї строфи на ідейно-емоційному і навіть лексичному рівнях відчувається автоінтертекстуальний зв'язок із прологом до поеми «Мойсей»: «Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий, та повний віри» (С. 391). Таких збігів, зокрема із Т. Шевченком, у дослідженні Б. Тихолоза можна знайти немало. Як і розбіжностей. Розкриваючи, приміром, джерела поетичного світу Івана Франка й одне з основних – орієнтацію на фольклор, характерну для естетики романтизму, він поділяє думку Павла Филиповича, що «Франко, складаючи на початку літературної діяльності сонети про народну пісню ... відривався від наддніпрянської “Шевченківської традиції”, але з галицькою, в більшій мірі книжною, не розійшовся» (С. 391).

І все ж такі поняття, як алегорія, символ, топос тощо, як на мене, переростають «допоміжну, факультативну функцію», яку їм відводить дослідник, оскільки, за його ж твердженням, вони містять ейдичні корелянти, оскільки грецьке слово «ейдос» охоплює поняття образу та сутності. Тому образ нерідко називають філософемою. Чи не це має на увазі дослідник, коли пише: «Зокрема ключові топоси художнього простору – криниця, степ, могила – позначені яскравим національним колоритом і загалом характерні для української романтичної поезії XIX ст. При цьому могила, з якої плинуть животворні джерела народного духу, – традиційний романтичний символ похованих історичних традицій, які мають воскреснути (пор. образ “розритої могили” у Т. Шевченка); вона – алегорія цього воскресіння; діти весни – персоніфікація нащадків традицій – молодих, здорових, дужих творчих сил приспаного, знесиленого, поневоленого народу» (С. 392).

А проте топосна, а також жанрова, алегорична й інші «факультативні» характеристики поезії постають у книзі Б. Тихолоза в органічній єдності змістоформи сутності буття на прикладі сонетів – одного з улюблених форможанрів І. Франка, як і рідше вживаних газелей та рубаїв. Якщо в арабській і перській формах домінує мотив швидкоплинності часу й людського життя (Рудаки (Rudaki), Сааді (سعدی), Омар Хайям (امیر خسرو)), то у Франковому сонеті «Дві дороги», що належать до раннього романтичного періоду творчості поета, або ж, за Богданом Тихолозом, періоду «романтичного ідеалізму», центральний топос – «людина на дорогах і роздоріжжях буття» (С. 398). Дослідник виводить цей мотив із біблійного апокрифу «Дідахе», а саме з його ідеєю, що людина не може одночасно йти двома дорогами (добра і зла, святості і гріха), сковородинського «двоєпуття человеческой жизни», а відгомін цього мотиву вбачає у вірші Б. І. Антонича «Duae viae» («Дві дороги»). Біблійне підґрунтя вірша «Човен» автор пов'язує з «житейським морем» всесвітнього потоку і Ноєвим ковчегом, наводячи цілу низку інтерпретацій цього мотиву в українській і світовій поезії та фольклорі від стародавніх часів до сучасності.

Апокрифічні мотиви стали органічним складником творів І. Франка протягом усього його творчого шляху. Але їх зміст і функція зазнавали кардинальних змін. Передусім вони все більше пов'язувалися з особою, і, за висловом дослідника, те, що здавалося чужим, ставало своїм, набуваючи не тільки нових тональностей, а й нового змісту. Це виразно виявляється у циклі «Із дневника», зокрема у віршах «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє...» та «Як голова болить...», спричинених високою екзистенційною кризою та виснаженістю тіла і душі. Водночас дослідник пов'язує їх зміст із поширеним у фольклорі та трансформованим у творах поетів архетипним мотивом дітовбивства. Цей мотив знайшов відгомін і в українському письменстві («Причин-

на» Тараса Шевченка, «Лісова пісня» Лесі Українки), народних баладах. Пошлюся на текст пісні, записаний із голосу моєї матері Ганни Ільницької в 1970-х роках:

Іде Господь дорогою,
Здибав дівку із водою.
«Дай ми, дівко, води пити,
Злоті вуста закропити».
«Не дам, старче, води пити,
Злоті вуста закропити,
Бо та вода єсть нечиста:
Нападало з клена листя.
З клена листя нападало,
З пальця крові нацяпкало».
«Ой та вода вна єсть чиста,
Лиш ти, дівко, єсть нечиста.
Сім 'ісь, дівко, мужів мала,
Ні з їдним 'ісь слюб не брала.
Сім 'ісь, дівко, синів мала,
І ті 'сь в воді потопляла».
Як ся дівка того злякла,
Перед Богом хрестом вклякла.
«Ціхо, дівко, не лякайся,
Йди до церкви, сповідайся».
Ніж ся дівка позбирала,
На дрібний ся мак розпала (Ільницький, 2003, с. 374).

Розв'язка в такому контексті мала свою традицію, про що писав Іван Франко в листі до літературознавця Юліана Яворського від 5 листопада 1905 р. Очевидно, І. Франкові був відомий варіант цієї пісні, бо в листі читаємо: «Власне прочитав Вашу статтю про грішну дівчину – гарна робота, тільки нащо Ви приплели при кінці легенду про ненароджених чи “зачинених” дітей, яка з сею піснею не має нічого спільного, бо ж тут виразно скрізь говориться, що дівка “семеро чи скільки там дітей мала і у воді потопляла”, отже, так само, як і в апокрифі, говориться виразно про в р о д ж е н и х дітей» (Франко, 1986, с. 278).

Богдан Тихолоз, цитуючи лист Івана Франка до Юліана Яворського, теж вважає, що вірш «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє...», як і народні балади на цю тему, «становили важливий складник продуктивного інтертексту цього твору» (С. 165). Бо ж ліричний протагоніст поетового твору чує слабкі голоси хоч і не потоплених, але все ж «невроджених» дітей:

Тату! Тату! Тату!
Се ми, твої невроджені діти!
Се ми, твої невиспівані співи,
Передчасом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!

Але вони чують відповідь:
Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця ...
Де ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка (Франко, 1976а, с. 170).

Ліричний протагоніст перебирає на себе провини інших або вважає таку ситуацію екзистенційним станом буття. Богдан Тихолоз трактує такий стан у філософському аспекті злиттям із природою, повернення до нірвани, а не до сансари – світового потоку життя через кільце безперервних народжень і смертей.

Загалом, у поглядах І. Франка відчувається симпатія світогляду буддизму, що виражене у вірші «Поклін тобі, Буддо» із третього жмутка ліричної драми «Зів'яле листя»:

Поклін тобі, світлий,
Від бідних, блудних,
Що в пристрасті путах
Ще б'ються міцних!
Поклін і від мене,
Що скочу як стій
Із тиску сансари
В нірвани спокій! (Франко, 1976с, с. 171).

Тому не дивно, що Іван Франко у статті «Uzupelnienie Ewangelii» («Доповнення Євангелії») у газеті «Kurjer Lwowski» («Кур'єр львівський») (Franko, 1894, s. 5), український переклад якої з коментарями опублікований у додаткових томах до 50-томного видання, виклав короткий зміст публікації російського журналіста Ніколая Нотовіча (Николай Нотович) у «Frankfurter Zeitung». У ній йдеться про пророка Іссу, тобто про Ісуса Христа, який із купцями добрався до Індії і в Бенаресі подружився з ведами, пробув там 10 років й ознайомився з наукою буддизму. Повернувшись у Юдею, 13 років навчав. Це якраз той період життя Ісуса, про який відсутні євангельські оповіді. Йдеться в описі й про засудження і смерть Христа, дещо відмінні від євангельських. Іван Франко зазначав, що Ніколай Нотовіч «не хотів знехтувати авторською славою» і планував видати її окремою книжкою, яка справді вийшла в Парижі 1894 р. під назвою «Тибетські розповіді про Ісуса Христа, або Тибетська Євангелія». Можливо, через те, що Франкова стаття не була підписана, а авторство її засвідчено лише «Списом творів Івана Франка» Михайла Павлика, вона не згадана в дослідженні Богдана Тихолоза. Іван Франко не висловлював власного погляду щодо автентичності цієї історії, але вважав її цікавою з огляду «на те, що про неї скажуть фахівці» (Франко, 2008, с. 459).

Чи був І. Франко буддистом? У відповіді на таке запитання Б. Тихолоз наголосив, що він був «великим європейцем і водночас людиною світу, ученим-орієнталістом. Він цікавився не лише християнством, а й буддизмом. Бачив у них щось таке, що було спільним для цих світових релігій. ... Для Франка важливий був буддійський сюжет. Відомо, що його докторська дисертація, блискуче захищена у Віденському

університеті – “Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія”. Ця праця цікава і сучасному читачеві – в тому сенсі, що Франко в старохристиянському тексті знаходить буддійський сюжет. Він показує місточки, які єднають культури» (С. 689.)

Аналізуючи діапазон зацікавлень І. Франка, глибину його наукових ідей, оригінальність і майстерність художніх творів, треба враховувати, що це стосується часу його фізичного здоров'я, ясності мислення, психологічної рівноваги. Але в кінці 1907 р. його стан різко погіршився. Ясність духу змінювалася хвилями затемнення. Ця тема тривалий час була табуована і тільки з початком 1990-х років стала відкритою для публічності. Так, стаття «Історія моєї хвороби» не ввійшла до 50-томного видання творів письменника і вперше була надрукована у збірнику «Парадигма» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, 1998), яку підготувала франкознавиця Ярослав Мельник. Дослідниця, що тривалий час була працівницею Львівського національного літературно-меморіального музею І. Франка, згодом видала монографію «... І остатня часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках» (Мельник, 2016). Написана на основі багатого джерельного матеріалу, значна частина якого вперше введена до наукового обігу, вона охоплює життя і творчість письменника від початку його хвороби до відходу у вічність. Здавалося б, після її появи годі додати щось важливе до висвітлення й осмислення трудів та днів цього велетня діла і духу, коли, за його ж власним висловом, вниз покотився віз. Вичерпати море ідей Франкового духовного світу одній людині неможливо, та й кожне нове покоління, нова генерація відкривають цю постать для себе. Тому праці Я. Мельник і Б. Тихолоза доповнюють одна одну. У праці Я. Мельник домінує хронологічно-тематичний принцип, на тлі якого висвітлені психологічні, медичні та метафізичні аспекти. Дослідниця переконана, що «без осмислення болісної драми Франкового життя на схилі віку, складної природи його душевного світу не увійти в непростий світ його творчості смеркальних років, не зрозуміти взаємин із багатьма сучасниками, зрештою, не збагнути до кінця величі Франка як людини на цій хресній дорозі життя, незбагненої сили могутності його духу» (Мельник, 2016, с. 6). У книжці Б. Тихолоза драма цього періоду постає передусім як психодрама, проблема дихотомії, «рецидивів роздвоєння і змагання до цілісності».

Назву «В наймах у сусідів», як знаємо, мала книжка І. Франка, видана 1914 р., що містила переклад українською його статей, писаних польською та німецькою в польських і німецьких виданнях. У передмові до збірки автор зазначав, що вважає доцільним зауважити: «Оглядаючись в ті часи, проведені “в наймах у сусідів”, я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були втрачені для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше ніж котрий-небудь з найвидатніших діячів того часу» (Франко, 1983а, с. 259). У щирості запевнення автора можна не сумніватися, і все ж у його словах вчувається певна самооборона від можливих опонентів. Та й сам він визнає, що втрачений час «при інших обставинах міг був обернути на праці, далеко вартніші для нашого народу» (Франко, 1983а, с. 259). Вираження цієї дихотомії як внутрішніх поєдинків помітне у порівнянні оповідання «Поєдинок» (Зимова казка) («Поєдинок» є ще й у віршованому варіанті) з поемою «Похорон».

В обох творах – та ж колізія роздвоєння і зради, те ж ім'я зрадника – Мирон (таким псевдонімом письменник підписував деякі свої твори), і там, і тут справж-

нього Мирона вбиває його двійник. І ще – парадоксальна ситуація: сцена, зображена в художньому творі, майже повторилася в житті І. Франка. У «Поединку» в розпал бою Мирон опинився серед стогонів пораниених і трупів. Він розповідає: «Я отямився аж серед села, серед моря іскор, мов муром обведений довкола чорними стовбурами диму, на якімось вільнім місці, мов на вигоні. Я був сам. Я став, відітхнув важко, озирнувся довкола і знов відітхнув. Після страшного зворушення я не міг іще прийти до себе, не знав, де я, що зо мною діється й відки я тут узявся» (Франко, 1978, с. 185). У поемі «Похорон»:

Другого дня знайшли мене на гробі
Приятелі. Я сильно простудивсь,
Бо лиш нічну сорочку мав на собі.

Пройшло три тижні, поки пробудивсь.
З гарячки й цілковитої нетями
І ледве що від смерті відходивсь.

Якими ти блукаєш манівцями?
Чого на кладовище ти заліз?
І хто в сорочці ходить вулицями?»

Приятелі питали: «Що за біс?
Я спочатку не тямив ні крихітки,
Хто, як, чого мене туди заніс?

Аж як одужав я, вернули свідки
Тієї ночі – спомини ясні
Пізнав я, як прийшов той страх і звідки» (Франко, 1976d, с. 87).

У поемі «Поєдинок» (1899) – та ж колізія роздвоєння Мирона на героя та зрадника, і там, і тут справжнього Мирона вбиває його двійник як втілення закликів «геніїв ночі» покинути бої земного життя та заснути. Чи проведені тут аналогії з ідеєю роздвоєння є автобіографічними? Безперечно. У статті «Історія моєї хвороби», при-міром, йдеться: «Одного дня почув я голос, а властиво, шептання, помершого перед десятима роками Михайла Драгоманова, який почав мені докоряти тим, що його положення на тім світі дуже прикре і то головно через мене ... Він вмовляв в мене, що я страшний грішник, не повинен зовсім жити на світі» (Франко, 2011, с. 778–779).

Аналіз процесу роздвоєння психіки І. Франка в останні роки його життя у книжці Б. Тихолоза скрупульозно простежений на макро- й мікрорівні на підставі як його творів, так і свідчень сучасників. Водночас засвідчено, що і в останні роки життя письменника не раз траплялися години просвітлення розуму. Згадаймо, якою чіткою позицією щодо роздвоєння завершується поема «Похорон»:

Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
Чом працювать на власній ниві – стид,
Але не стид у наймах у чужого?

І чом один на рідній ниві вид:
Базладдя, зависть, і пиha пустая,
І служба ворогу, що з нас ще й кпить?» (Франко, 1976d, с. 88).

Який же висновок із цієї складної колізії? Богдан Тихолоз наводить такі варіанти: Оксана Забужко стверджує, що «Франко стягнув увесь комплекс життєвотворчих проблем у вузол своєї проблеми і розв'язав його, назавжди подолавши в собі можливість будь-яких рецидивів дуалізму» (С. 200); Ростислав Чопик: «... в “Похороні” ховатиме власне роздвоєння» (С. 200); Григорій Грабович: «Великою мірою “Похорон” розпочинається там, де закінчується “Поєдинок”. Це продовження, одначе, набагато глибше, ніж його перша версія» (С. 200).

Бо ж і в останні роки життя І. Франка були години світлого розуму. Вражають рядки його «прощальних поезій, коли пам'ять вихоплювала згадки про мандри просторами рідного краю, ловлі руками карпатських пстругів, розмов у товаристві про громадські і літературні справи. Тепер того не стало, з жалем скаже поет, обійдешся без того», але вона буде перебита іншою:

Тепер того не стало,
Та нічого не пропало.

Ці роздуми, навіяні працею Б. Тихолоза «Франко як текст: досліди і досвіди» (розділами тільки першої частини – дослідів, до того ж друга – про досвіди – теж містить надзвичайно цікавий матеріал, для деякої категорії з них), може, навіть цікавіший. Вона розкриває чималий досвід дослідника та пропагандиста і тривалий уже час директора Дому Франка (як любить називати Львівський національний літературно-національний музей І. Франка його керівник). Не зайве додати, що частина матеріалів книжки написана у співавторстві Богдана Тихолоза із дружиною Наталею Тихолоз, що доповнило наукову проблематику матеріалами побутового й особистісного змісту: генеалогія Франкового роду, родина поета, його улюблені страви й інші теми, які важко навіть перелічити. Так, деякі питання, розглянуті у другій частині, могли висвітлюватися і в першій, наприклад, ставлення до львівського літературного угруповання «Молода Муза» й модернізму взагалі, як і риси цього стилю у творчості самого І. Франка. Богдан Тихолоз цілком доречно покликається тут на працю сучасного австрійського дослідника Стефана Сімонека (Stefan Simonek) «Іван Франко і “Молода Муза”» (Simonek, 1997). «Праця С. Сімонека в аспекті висвітлюваної теми взаємин І. Франка з модернізмом, – стверджує з цього приводу Б. Тихолоз, – важлива насамперед як реінтерпретація звичного погляду на “Каменяра” як заледве не предтечу соціалістичного реалізму. Натомість австрійський учений, не ігноруючи реалістичної стильової іпостасі, українського письменника, трактує його радше як предтечу модернізму, міцно вкоріненого в загальноєвропейський культурний ґрунт» (С. 616).

Втім поділ книжки на дві частини дещо умовний, хоча й має свою мотивацію. У другій частині виразно виявляється талант дослідника творчості саме І. Франка, учня його школи, який віддає належне своїм попередникам від прижиттєвих років письменника до своїх сучасників. У підсумку перед читачами постає образ генія, який зумів «обняти цілий круг людських інтересів» (С. 938).

Книжка закінчується «Присвятою», рядки якої хочеться зацитувати:

«Він був сином коваля і став володарем у царстві духа.

Він уважав себе “мужиком” і став велетнем у царстві людської культури. ...

Він не був допущений до викладання в рідному університеті, який тепер із гордістю носить його ім'я, а сам став високим університетом та цілою академією наук для своєї пошматованої чужими імперіями, погвалтованої та знекровленої Батьківщини...» (С. 937).

Як виразно відлунюють тут слова «Присвяти» самого І. Франка Т. Шевченкові: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим» (Франко, 1983b, с. 255).

Цей збіг не випадковий – у ньому виражена та сила народного духу, яка передається від покоління до покоління і є запорукою невмирущості народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Ільницький, М. (2003). «Зашуміли верби, забриніли ріки»; «Ішов Господь до-рогою»; «Там за крижом, за потоком»; «Ой лілія, лілія» (Духовні пісні, записані від матері Ганни Ільницької). Вісник Львівського університету. Серія філологічна, 31, 373–376.

Мельник, Я. (2016) ...І остатня часть дороги. Іван Франко в 1908–1916 роках. 2-ге вид., випр. і допов. Дрогобич: Коло.

Тихолоз, Б. (2021). Франко як текст: досліди і досвіди / післямова Д. Ільницького. Львів: Простір-М.

Франко, І. (1976а). Із книги Кааф (цикл). Зібрання творів: у 50 т. (Т. 3: Поезія). Київ: Наукова думка, 163–173.

Франко, І. (1976b). Мойсей. Поема. Зібрання творів: у 50 т. (Т. 5: Поезія). Київ: Наукова думка, 201–264.

Франко, І. (1976c). «Поклін тобі, Буддо!» Зібрання творів: у 50 т. (Т. 2: Поезія). Київ: Наукова думка, 169–171.

Франко, І. (1976d). Похорон. Зібрання творів: у 50 т. (Т. 5: Поезія). Київ: Наукова думка, 54–89.

Франко, І. (1978). Поєдинок (Зимова казка). Зібрання творів: у 50 т. (Т. 16: Повісті та оповідання). Київ: Наукова думка, 184–187.

Франко, І. (1981). Із секретів поетичної творчості. Зібрання творів: у 50 т. (Т. 31: Літературознавчі праці (1897–1899)). Київ: Наукова думка, 45–119.

Франко, І. (1983а). Передмова [до збірки «В наймах у сусідів»]. Зібрання творів: у 50 т. (Т. 39: Літературно-критичні праці (1911–1914)). Київ: Наукова думка, 258–264.

Франко, І. (1983b). Присвята. Зібрання творів: у 50 т. (Т. 39: Літературно-критичні праці (1911–1914)). Київ: Наукова думка, 255.

Франко, І. (1986). Лист до Ю. А. Яворського, 5 листопада 1905 р. Зібрання творів: у 50 т. (Т. 50: Листи (1895–1916)). Київ: Наукова думка, 278.

Франко, І. (2008). Доповнення Євангелії. Додаткові томи до зібрання творів: у 50 т. (Т. 53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці). Київ: Наукова думка, 457–459.

Франко, І. (2011). Історія моєї хвороби. Додаткові томи до зібрання творів: у 50 т. (Т. 54: 1896–1916). Київ: Наукова думка, 776–782.

- Franko, I. (1894). *Uzupelnienie Ewangelii. Kurjer Lwowski*, 10, 5.
Simonek, S. (1997). *Ivan Franko und die «Moloda Muza»*. Köln: Böhlau.

REFERENCES

- Ilnytskyi, M. (2003). «Zashumily verby, zabrynyly riky»; «Ishov Hospod dorohoii»; «Tam za kryzhom, za potokom»; «Oi liliia, liliia» (Dukhovni pisni, zapysani vid materi Hanny Ilnytskoi). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filolohichna*, 31, 373–376 (in Ukrainian).
- Melnyk, Ya. (2016) ...I ostatnia chast dorohy. *Ivan Franko v 1908–1916 rokakh*. 2-he vyd., vypr. i dopov. Drohobych: Kolo (in Ukrainian).
- Tykholog, B. (2021). *Franko yak tekst: doslidy i dosvidy / pisliamova D. Ilnytskoho*. Lviv: Prostir-M (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976a). *Iz knyhy Kaaf (tsykl). Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 3: Poeziia)*. Kyiv: Naukova dumka, 163–173 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976b). *Moisei. Poema. Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 5: Poeziia)*. Kyiv: Naukova dumka, 201–264 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976c). «Poklin tobi, Buddo!». *Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 2: Poeziia)*. Kyiv: Naukova dumka, 169–171 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1976d). *Pokhoron. Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 5: Poeziia)*. Kyiv: Naukova dumka, 54–89 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1978). *Poiedynok (Zymova kazka). Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 16: Povisti ta opovidannia)*. Kyiv: Naukova dumka, 184–187 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1981). *Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti. Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 31: Literaturoznavchi pratsi (1897–1899))*. Kyiv: Naukova dumka, 45–119 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1983a). *Peredmovna [do zbirky « V naimakh u susidiv»]*. *Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 39: Literaturno-krytychni pratsi (1911–1914))*. Kyiv: Naukova dumka, 258–264 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1983b). *Prysviata. Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 39: Literaturno-krytychni pratsi (1911–1914))*. Kyiv: Naukova dumka, 255 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1986). *Lyst do Yu. A. Yavorskoho, 5 lystopada 1905 r. Zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 50: Lysty (1895–1916))*. Kyiv: Naukova dumka, 278 (in Ukrainian).
- Franko, I. (2008). *Dopovnennia Yevanhelii. Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 53: Literaturoznavchi, folklorstychni, etnohrafichni ta publitsystychni pratsi)*. Kyiv: Naukova dumka, 457–459 (in Ukrainian).
- Franko, I. (2011). *Istoriia moiei khoroby. Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv: u 50 t. (T. 54: 1896–1916)*. Kyiv: Naukova dumka, 776–782 (in Ukrainian).
- Franko, I. (1894). *Uzupelnienie Ewangelii. Kurjer Lwowski*, 10, 5 (in Poland).
- Simonek, S. (1997). *Ivan Franko und die «Moloda Muza»*. Köln: Böhlau (in Germany).

Ярослав ПОЛЩУК

доктор філологічних наук

професор Університету ім. А. Міцкевича в Познані

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9081-7900>

e-mail: yarpol@amu.edu.pl

[Рец.] МОДЕРНІЗМ ІЗ ГАЛИЦЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ [на кн.]: Модернізм в українській літературі XX – початку XXI століття: пам'ять, коди, практики: монографія / відп. ред. Тарас Пастух. Львів, 2023. 758 с.

Під знаком модернізму минуло XX ст., яке сьогодні оцінюємо вже як досвід, усебічно його вивчаючи й аналізуючи. Це явище породило шлейф дослідницької проблематики: від з'ясування його суті й основних властивостей до окреслення часових меж і місця в історії мистецьких пошуків нашого часу. Дискусії про модернізм на Заході велися і на початку XX ст., і в міжвоєнний період, і після Другої світової війни, і на тлі реформ 1960-х років, і навіть пізніше. Не випадає сумніватися в їхній продуктивності, адже рефлексії піддано було не лише саме явище, а й суміжні поняття. Так, дослідники прискіпливо аналізували трансфер модернізм/постмодернізм і роздумували про «життя після смерті» цього напрямку,

зокрема у XXI ст. (Монахова, 2018, Павлишин, 2013, Nysz, 1997).

Інший вимір цього поняття означив радянський публічний дискурс. У СРСР треба було якщо не замовчувати, то принаймні засуджувати все, що пов'язане з модернізмом як утіленням буржуазного мистецтва, а отже, шкідливого, занепадницького, маловартісного. Замовчана історія, як відомо, мстить нащадкам. Тому-то табу, накладене на модернізм у СРСР, відгукнулося недобрим ехом, а згодом зумовило каскад непроговорених тем й аспектів, до осмислення яких усе-таки довелося повернутися. Зрештою, і в середовищі української еміграції свого часу існувало упередження щодо модернізму, який вважали за ризикований експеримент у сфері творчості, що відриває мистців від властивого ґрунту. Так, Іван Мірчук у відомій праці «Світогляд українського народу» закликав повертатися до світової гармонії, яку, на його думку, порушили модернізм і більшовизм (Мірчук, 2006, с. 392).

Рішучий поворот у трактуванні поняття стався в нас уже за умов незалежної України, тобто наприкінці XX ст. Він супроводжувався зняттям ідеологічних табу, а отже, реабілітацією великого культурного масиву, який довелося відкривати наново, до того ж зі значним запізненням. Показово, що наукові студії над модернізмом стали популярними саме в той період: вони виявилися відкриттям забороненої теми, яка мала принципово важливе значення для української культури, зокрема для гуманітаристики. По-перше, ця тема означила символічне повернення в орбіту модерного європейського дискурсу, з якого Україну в радянський період було брутально вилучено. По-друге, з'явилось добре компаративне підґрунтя, щоб оцінити українські літературно-мистецькі набутки на тлі інших, зіставити ідеї та мотиви, проаналізувати спільне й відмінне в образних системах тощо. По-третє, без визнання модернізму та його уроків важко уявити сучасний стан національної культури, не кажучи вже про

перспективу її розвитку.

Тому монографії, що з'явилися наприкінці ХХ ст. й були присвячені різним аспектам українського та європейського модернізму, здобули неабияку увагу, і не лише серед колег-учених, а й ширшого кола читачів-інтелектуалів. Так, у пізні 1990-ті роки були опубліковані праці Соломії Павличко (Павличко, 1999) і Тамари Гундорової (Гундорова, 2009), які викликали жваве зацікавлення та прихильне сприйняття, означивши низку дискусійних питань.

Тогочасне осмислення українського модернізму можна оцінити як розвідку, загально окреслення наріжної проблематики, тому що дослідження конкретних аспектів – опрацювання бібліотечних раритетів та архівних матеріалів, публікація редакцій і варіантів творів, кореспонденції письменників тощо – планувалося на роки й десятиліття. Сьогодні вже можна стверджувати, що це завдання, тобто введення до обігу базового корпусу текстів, а також документів доби, важливих для висвітлення її суспільно-культурних умов, здебільша виконане, а отже, з'явився шанс розглянути модернізм по-новому, оцінити його з позицій ХХІ ст.

Основне питання в межах модерністичної парадигми – про місце й роль української відміни цього естетичного руху – дотепер залишається риторичним (Павлишин, 2013). Адже стосується не тільки літератури чи мистецтва, а й загалом національної самосвідомості та, щобільше, опосередковано кваліфікує нинішній стан національної культури, позначеної новизною та свіжістю, звільненої від консервативної загумінковості або ж, навпаки, замкнутої, традиційної, патріархальної. Утім сьогодні з великою часткою впевненості можна констатувати, що позитивних оцінок української модерності стало значно більше, ніж було в 1990-х роках. Отже, дискурс модернізму (як щодо перекладів та рецепції західних модерністів, так і в науковому осмисленні) був успішно адаптований на українському ґрунті в період незалежності.

У ХХІ ст. спостерігаємо спад дослідницького інтересу, спрямованого на пізнання європейського модернізму, що пов'язано із впливом кількох чинників. Зрозуміло, актуальнішими видаються дискусії про пост- та метамодернізм, які означають сучасні тенденції в літературі й мистецтві. Можна, щоправда, і в сучасних трендах простежити сліди попередніх мистецьких практик. Дехто з учених говорить про активне «життя після смерті» модернізму, який виявляє значний вплив на естетичні та поетичні орієнтації сучасних письменників. Так, елементи модерністичної поетики можуть бути успішно інкорпоровані в тексти, написані в наші дні. На амбівалентне ставлення до модерністських практик звертають увагу західні вчені. Девід Джеймс (David James) та Урміла Сешагірі (Urmila Seshagiri) твердять: «З одного боку, метамодернізм ХХІ ст. показує, що імпульс до реформування форм оповіді осягнув zenit іще 100 років тому; сучасні письменники по-різному підтверджують, що маніпулювання формою стало лакмусовим папірцем для модерністського проекту. З другого окремі метамодерні твори виконують історичну функцію, оскільки їхні автори динамічно рефлексують про модерністські естетичні орієнтири і так мобілізують власні інновації» (James, Seshagiri, 2014, s. 94). Цю істину – про перечитування та переосмислення досвіду минулої епохи – частково ілюструє і зміст рецензованої монографії, адже останній з її розділів присвячений характеристиці постмодерністичного світу мистецтва.

Від 90-х років ХХ ст. не просто минуло кілька десятиліть – від них нас відділяє значний корпус методологічних та емпіричних знань, що потребують всебічної й

уважної рефлексії. І львівські вчені, згуртовані навколо Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, взялися долати ті інтелектуально-культурні дистанції, які означають деяку перерваність у царині пошуків модерністських критеріїв творчості. Про потребу цієї праці йдеться у передмові до книжки: «Цей час витворює відповідну перспективу, даючи змогу подивитися на початок та розвиток українського модернізму у ХХ ст. із урахуванням того, що вже було сказано літературознавцями раніше, а також пропонуючи шанс поглянути на пізній український модернізм, якщо не в першому наближенні, то в одному із перших. Власне йдеться про осмислення та переосмислення текстів українського модернізму, що є закономірним процесом розвитку історії літератури як галузі літературознавства. Відтак постає можливість, з одного боку, краще зрозуміти сутність такого складного, багатовимірного, динамічного явища, як модернізм, а з іншого – у вже наявному модерному каноні підтвердити одні позиції, спростувати другі й докластися до створення третіх» (С. 3).

З'явилося чимало обставин, які спонукають до переосмислення модерністського етапу розвитку літератури. Останнім часом – загрози війни та гуманітарної катастрофи, що видається чорним прогнозом для України. Трохи раніше – пандемія, яка виявила небезпеку ізоляції людини від світу, а мистецтва – від живого сприйняття. У контексті нових викликів потрібно переоцінити ставлення до модернізму як до минулого, вартого уваги, проте дещо застарілого, усталеного або й списаного в цивілізаційний архів. Через пізнання цього минулого нам відкривається з новою проникливістю те, що діється сьогодні та що виглядає логічним продовженням геополітичних ігор і культурних метаморфоз ХХ ст. Відомий польський дослідник Ярослав Лавські (Jarosław Ławski), один з упорядників недавно виданого тому порівняльних студій із цієї галузі, наголошує на потребі розбудови паралельних пластів модернізму, зокрема через компаративістичні студії, у яких оприявнюється багато цікавих, досі не спостережених тенденцій. Він, зокрема, зазначає: «Молодопольський та молодоукраїнський період видався, на диво, слабше досліджений літературознавцями на тлі романтизму та здобутків другої половини ХІХ ст. ... Усі ці знаки мали також очевидний для геополітичних реалій поляків та українців політичний аспект, виражаючи спраглий пошук нових форм порозуміння. Порозуміння, яке би зближувало не тільки перед лицем спільної небезпеки (як виявилось, смертельної), але виявлялося б у глибині культур у відомих і невідомих, очевидних та неочевидних зв'язках, паралелях, а також, природно, в опозиціях та напруженнях. ... Нитки симпатії, зав'язані на межі ХІХ і ХХ ст., переверот у взаємному мисленні про нас – після довгих і часто болючих досвідів ХХ ст. – видавалися відкриттям глибокого фундаменту нової, неспокійної епохи» (Bracka, Ławski, Radyszewski, 2022, s. 20, 22).

Появу об'ємної колективної монографії, присвяченої основним проблемам української літератури ХХ–ХХІ ст., треба однозначно вітати. Тим паче в цей тривожний час, на тлі воєнних подій, у вирі яких ідеться не лише про окремі території та регіони, а вирішується доля всієї України як суверенної спільноти. Знищуючи в ці дні Україну – її територію, цивільну інфраструктуру та населення, ворог посягає не так на землі, як на базові цінності сучасних українців, принципово заперечує ідентичність, перетворюючи її на об'єкт інсинуацій і фальшувань. Загроза для існування національної культури виразно виявляється у брутальній і цинічній поведінці агресора, який свідомо руйнує культурні пам'ятки: музеї, школи, бібліотеки тощо. У цих умовах важливо мобілізувати дух спротиву інвазії. Українські вчені добре розуміють свою місію й

активізують зусилля в цьому вимірі, зокрема, коли йдеться про гуманітарний напрям.

Рецензоване видання – з огляду на важливість і широту заявленої проблематики, а також залученість численних авторів із різних осередків – можна вважати солідним науковим доробком, а заразом і вагомою відповіддю на зазіхання ворога щодо української культурної спадщини. Воно резонно вписується як у загальний контекст студій літературної історії, так і культурного резистансу сучасної російсько-української війни. Утверджуючи цілісну модель українського літературного життя ХХ ст., ми утверджуємо право України на власну суб'єктність у широкому сенсі цього слова, тобто не тільки щодо літературних текстів (більш чи менш відомих, заборонених свого часу чи забутих, наново інтерпретованих із сьогоденних позицій), а й щодо політичної, науково-освітньої, культурної репрезентації у світі.

Окремо варто обумовити зв'язок модернізму із процесом європейської інтеграції, який в Україні точиться в активному та пришвидшеному режимі. Уважний і неупереджений аналіз українського європеїзму ХХ ст., що зазнав кількох потужних хвиль і став продуктивною творчою практикою, переконує в тому, що нинішні прозахідні аспірації – це не тимчасовий тренд чи некритично запозичена мода, а стали логічним і загалом успішним досвідом побудови власної культурної ідентичності, до того ж в оперті на сучасні світові тенденції, на відміну від зумовленої колоніальним статусом загумінковості та консервативності з нашого минулого.

Настанова на модернізм стала революційною світоглядною зміною, що відкрила нові перспективи розвитку літератури. На межі ХІХ–ХХ ст. мистці відмовилися від штивного погляду на суспільну дійсність, проте вдалися до різноманітних пошуків у сфері естетичної культури, що з часом принесло значні результати. Тарас Пастух визнає відмову від цілісного зображення дійсності за один із пріоритетів модерністської творчості. У програмній статті, що відкриває монографію, він пише: «У модерній добі дійсність вважалася чимось фрагментованим, нестабільним, динамічним» (С. 34). І далі пропонує оцінити масштабність такої світоглядної переорієнтації: «Зміна способів бачення дійсності вплинула на визначальні літературні наративи та поетику текстів. Так, автори художніх творів, відмовившись від ідеї широкоохопного та вичерпного представлення дійсності, намагаються представити індивідуальний погляд на навколишній світ» (С. 34). Щоправда, в українському суспільно-культурному контексті цей процес виявився неоднократно загальмованим – через репресії, ідеологічний тиск, цензуру. Тому-то лінія розвитку модернізму в цьому випадку не пряма – звивиста, меандрична, а зміст поняття досі викликає поважні й інколи гострі дискусії серед українських інтелектуалів.

Монографія «Модернізм в українській літературі...» – доволі амбітна спроба систематизації знань про сучасну епоху в письменстві. Основне поняття книжки представлено тут у множинному вимірі – як естетичний рух, напрям і стиль чи радше низка стилів, поєднаних близькими світоглядно-ідеологічними настановами. У композиції праці поєднано два ключі – теоретичний та історико-літературний. Так, перший розділ, який представляють студії Тараса Пастуха і Стефана Сімонек (Stefan Simonek), цілком присвячений визначенню теоретичних постулатів монографії, а також вписуванню раннього українського модернізму (головно «Молодої музи») в центральноевропейський контекст. Теоретичні дискусії про модернізм/постмодернізм стали предметом дослідження Роксани Харчук, авторки останнього розділу (VI), що завершує книжку.

Натомість зміст розділів II–V загалом відповідає культурній хронології ХХ ст. та оприявнює еволюцію модернізаційних процесів на національному ґрунті. Автори досліджують письменство в контексті суспільно-політичних процесів (Петро Шкраб'юк, Тарас Пастух, Ігор Котик), а також суміжних мистецтв (Наталія Мочернюк). Особливий акцент зроблено на Галичину й західноукраїнський регіон, провідну роль якого у вже згаданому процесі автори доводять на численних прикладах. Варто відзначити, зокрема, ґрунтовний, добре продуманий і дуже кваліфіковано написаний розділ авторства Романа Голика про постаті, коди та практики в західноукраїнській літературній і культурній пам'яті – він чи не найпереконливіше втілює галицькоцентричну ідею, притаманну для самого задуму цієї монографії та виправдану, з огляду на авторський колектив, більшість якого – працівники наукового інституту НАН України, що розташований у Львові.

У монографії простежується спроба ревізії канону українського модернізму. Загальна модель залишається традиційною, хоча не без певних змін: 1) зародження модернізму на помежів'ї сторіч і міжвоєнний період, зокрема галицький модернізм (розділ II); 2) повоєнна література в еміграції, зокрема творчі експерименти Нью-Йоркської групи (розділ III); 3) латентний модернізм у радянському письменстві 1960–1980-х років (розділ IV); 4) модерністичний чинник у літературі періоду незалежності, тобто на межі ХХ–ХХІ ст. (розділ V); 5) становлення постмодернізму – властивого антипода й *post scriptum* модернізаційного руху (розділ VI).

Показово, що в цій конфігурації менше уваги приділено ранньому етапу, проте більше – 1920–1930-м рокам, і не в радянському варіанті (за Юрієм Лавріненком, відомому як Розстріляне відродження), а в західноукраїнському, як це виявляється в розвідці Романа Голика. Цілком умотивованим є наступний акцент, пов'язаний із творчістю поетів Нью-Йоркської групи. Відповідні пріоритети забезпечують Наталія Мочернюк та Ігор Котик. У розділі Петра Шкраб'юка ретельно відстежено спроби виходу поза межі соцреалізму в повоєнній словесності, попри всю суперечливість цієї практики, яку дуже непросто звести до чітко виявленої моделі (ця частина монографії, щоправда, надто белетризована й деталізована). Нарешті, у розлогій розвідці Тараса Пастуха розглянуто в контексті модернізму художню прозу перехідного періоду – творчість покоління 1970–1980-х років, а саме: Оксани Забужко, Костянтина Москальця, а також нині призабутих Володимира Кашки, Юрка Гудзя, Євгена Пашковського. Характеристику сучасності доповнюють розвідки Микола Ільницького, Наталії Філоненко та Роксани Харчук.

Якщо сприймати представлену тут пропозицію як новий канон української літератури ХХ ст., то виникає низка запитань, зокрема щодо персоналій. Чому в монографії знайшлося місце для осібних портретів Степана Левинського (Софія Когут), Юрія Тарнавського (Ігор Котик), Любові Пономаренко (Наталія Філоненко), Галини Пагутяк (Микола Ільницький), а про інших мовиться в загальному огляді? Чи це означає, що, скажімо, постаті Наталени Королевої, Миколи Хвильового, Олександра Довженка, Віктора Петрова-Домонтовича, Ігоря Костецького й інших менш визначні та не заслуговують на увагу дослідників? Очевидно, що ні, йдеться про певні творчі преференції авторів колективної праці. Але в загальній композиції монографії виділення окремих портретів на тлі оглядових характеристик літературного процесу варто оцінити як принаймні неоднозначне, таке, що спонукає до сумнівів і дискусійних міркувань.

Типовий огріх колективних наукових праць – незбалансованість та непропорційність окремих частин – є і в цій книжці. Доводиться констатувати, що слабкі сторони рецензованої монографії – химерне відображення її сильних характеристик. Авторам не вдалося створити переконливої та вичерпної апології українського модернізму – із зазначенням хронології, особливостей розвитку, чільних діячів та їхнього значення для утвердження нових естетичних ідеологій і технік. Окремі явища досліджено фахово: із професійним інструментарієм, багатою ерудицією, досконалим знанням українських та міжнародних контекстів тощо. Проте інші, які так само претендують на скрупульозну увагу дослідників, залишилися на другому плані або й узагалі на маргінесі.

Далася взнаки еклектика, коли різні автори застосовують відмінні підходи до трактування літературної творчості. У назві книжки задекларовано інтерпретаційні пріоритети – пам'ять, коди і практики модернізму, однак складається враження, що в окремих розвідках ці критерії підлягають розмиванню та частково втрачають чинність. Культурні коди, які означає автор першого (теоретичного) розділу Т. Пастух, можна визнати за нейтральний інтерпретаційний ключ до осягнення літератури й мистецтва загалом, про що свідчать хоча би класичні авторитети, на яких покликається дослідник. Виникає запитання: чи ці коди визначають сутність модерністського експерименту ХХ ст.? Подібне можна сказати і про концепт пам'яті, адже сучасне його розуміння (як-от у формулюванні Аляйди Ассман (Aleida Assmann), що її Тарас Пастух визнає авторитетом у тому ж таки розділі) не конче пояснює трактування цієї категорії письменниками-новаторами кількох поколінь ХХ ст. Модерністи запропонували принаймні кілька суттєво відмінних інтерпретацій пам'яті: від заперечення соціального побуту та занурення в історію внутрішнього Я людини (на початку ХХ ст.) до оскарження пам'яті тотальної й тоталітарної, що надихало мистців повоєнної доби та другої половини ХХ ст. Як ці різні погляди відобразилися на сучасному сприйнятті модерністських пошуків минулого сторіччя? Це питання залишається риторичним, поязка читає не знайде відповіді на нього в межах рецензованої книжки.

Можна констатувати, що львівські вчені монографію готували до друку дуже ретельно. Вона презентує не тільки велике і ґрунтовне охоплення мистецької проблематики сучасної епохи, а й майже бездоганна з формального боку. Багатою є бібліографія праці, старанно звірені прізвища авторів і назви творів (іноземні, до речі, продубльовано в оригінальному написанні, що нечасто буває в українській науковій літературі), а також цитати, які подані в окремих абзацах і візуально виокремлені. Словом, тут наявні всі елементи, необхідні для розуміння монографії як цілісної праці: передмова, резюме, довідки про авторів тощо. На жаль, відсутній іменний покажчик, який би полегшив читачеві пошук потрібних фрагментів у такій великій за обсягом і різномірній за змістом книжці.

Монографія «Модернізм в українській літературі ХХ – початку ХХІ століття: пам'ять, коди, практики» – вагомий і вартісний доробок, що збагачує сучасну українську філологію. Колектив львівських (та інших, запрошених до співпраці) учених запропонував синтез знань про творчість періоду модернізму, залучаючи багатий емпіричний матеріал і нерідко осмислюючи його в нових, незвичних контекстах.

Наголос на галицькому підґрунті українського модернізму, може, трохи перебільшений, проте загалом зрозумілий. Адже автори представляють львівський науковий осередок – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, у стінах

якого й було виконано цей цікавий проєкт. У монографії піддано своєрідній ревізії до-теперішній образ творчих стратегій українського ХХ ст. Добре, що окремі її положення та постаті спричиняють полемічне напруження – це означає, що видання виконує свою евристичну функцію, відкриваючи перед читачем простір зацікавленої дискусії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гундорова, Т. (2009). Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму: постмодерна інтерпретація. 2 вид., перероб. та допов. Київ.

Мірчук, І. (2006). Світогляд українського народу. Філософські студії. Мюнхен, 385–408.

Монахова, Т. (2018). Народництво, модернізм і постмодернізм у медіях. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 6, 89–96.

Павличко, С. (1999). Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. 2 вид., перероб. і допов. Київ.

Павлишин, М. (2013). Література, нація і модерність. Львів; Київ.

Пастух, Т. (відп. ред.). (2023). Модернізм в українській літературі ХХ – початку ХХІ століття: пам'ять, коди, практики: монографія. Львів.

Bracka, M., Ławski, J., & Radyszewski, R. (red. nauk.). (2022). *Modernizm polski i ukraiński. Paralele. Studia. Kraków*.

James, D., & Seshagiri, U. (2014). Metamodernism: Narratives of continuity and revolution. *PMLA*, 129(1), 87–100.

Nycz, R. (1997). *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie. Wrocław*.

REFERENCES

Hundorova, T. (2009). *ProIavlennia slova. Dyskursiia rannoho ukrainskoho modernizmu: postmoderna interpretatsiia*. 2 vyd., pererob. ta dopov. Kyiv (in Ukrainian).

Mirchuk, I. (2006). *Svitohliad ukrainskoho narodu. Filosofski studii*. München, 385–408 (in Ukrainian).

Monakhova, T. (2018). *Narodnytstvo, modernizm i postmodernizm u mediakh*. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 6, 89–96 (in Ukrainian).

Pavlychko, S. (1999). *Dyskurs modernizmu v ukrainskii literaturi: monohrafiia*. 2 vyd., pererob. i dopov. Kyiv (in Ukrainian).

Pavlyshyn, M. (2013). *Literatura, natsiia i modernist*. Lviv; Kyiv (in Ukrainian).

Pastukh, T. (Ed.). (2023). *Modernizm v ukrainskii literaturi XX – pochatku XXI stolittia: pamiat, kody, praktyky: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Bracka, M., Ławski, J., & Radyszewski, R. (red. nauk.). (2022). *Modernizm polski i ukraiński. Paralele. Studia. Kraków* (in Polish).

James, D., & Seshagiri, U. (2014). *Metamodernism: Narratives of Continuity and Revolution*. *PMLA*, 129(1), 87–100 (in English).

Nycz, R. (1997). *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*. Wrocław (in Polish).

ЗМІСТ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

- Парасковія ДВОРЯНИН (Львів), Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ (Дрогобич).** Наукова сфера України в умовах російсько-української війни: медійний дискурс 2014–2022 років..... 3
- Ярослав МАРЧЕНКО (Львів).** Мілітаризація Росією тимчасово окупованого Кримського півострова (2014–2022) 20

ІСТОРИЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

- Христина БАЗЮК (Львів).** Представники шотландського клану Гордонів як приклад заможних львівських міщан XVII – середини XVIII століття 29
- Yurii SHOTARI (Berehove).** Berehove in the 17th–18th centuries: characteristics of political-administrative and socio-economic development 41
- Ігор БУКАЛО (Львів).** Виховні ідеали Підкамінського алюмнату: аналіз «Інструкції» 1730 р. 49
- Іван ПАТЕР (Львів).** Шевченкіана військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918) 64
- Олександр ПАГІРЯ (Київ).** «Ефект переливу»: вплив чинника Карпатської України на пошук вирішення українського питання в Другій Речі Посполитій у 1938–1939 роках 87
- Микола ГАЛІВ (Дрогобич), Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ (Дрогобич).** Грушевськіана на сторінках часопису «Визвольний шлях» (1948–1991)..... 111
- Ibolya SZAMBOROVSKY-NAGY (Berehove).** The inevitable priesthood of peace: bishop béla gencsy as part of the peace advocates' movement 128
- Любомир ДИКИЙ (Львів).** Львівські ринки: перехід до вільної економіки, місця соціальної взаємодії 140
- Віра ГУПАЛО (Львів), Юрій ПШЕНИЧНИЙ (Дубно).** Рідкісний медальйон із поховання у крипті кармелітського костелу в Дубні 154
- Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ (Львів), Ігор ГАРАСИМ (Львів).** Нові археологічні дослідження в околицях сіл Стільсько та Ілів на Львівщині 165

Постаті

- Андрій СОВА (Львів).** Співпраця Степана Гайдучка з Науковим товариством імені Шевченка в 1920–1930-х роках 184
- Назар КОСЕНКО (Львів).** «Змислом мого життя була і є Україна вільна»: Ярослав Стецько на Львівському процесі 1936 року..... 193
- Марія КАЧМАР (Львів).** Зиновій Тершаковець в усноісторичних і фольклорних джерелах 205
- Мирослав СІРКО (Дрогобич).** Іван Губка в матеріалах кримінальної справи 1967 року..... 224
- Наталія БАГНЮК (Львів).** Історія українського мовознавства в перспективі особистості: до 100-річчя від дня народження Уляни Єдлінської 237

ФІЛОЛОГІЯ

- Ірина КУЗЬМА (Львів).** Словотвірна продуктивність родового відмінка однини: реалізація в геортонімії, специфіка деривації 248
- Наталія ХІБЕБА (Львів).** Але і в нас що село, то інакших слів має кілька: візуалізація бойківського діалекту в художньому слові Софії Парфанович..... 263
- Назар ДАНЧИШИН (Львів).** Роль українців закордоння в поширенні творів Ігоря Калинця..... 279
- Дзвенислава СЕНИШИН (Львів).** Автотематизм vs автобіографізм малої прози Івана Франка початку ХХ століття..... 296

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ (Львів).** [Рец.] «Обняти цілий круг людських інтересів», або тексти і контексти поезії Івана Франка [на кн.]: Тихолоз Богдан. Франко як текст: Досліди і досвіди / Богдан Тихолоз; післямова Данила Ільницького. Львів: Простір-М, 2021. 992 с. (Серія «Бібліотека Дому Франка»; Вип. 10)..... 304
- Ярослав ПОЛЩУК (Познань, Польща).** [Рец.] Модернізм із галицької перспективи [на кн.]: Модернізм в українській літературі ХХ – початку ХХІ століття: пам'ять, коди, практики: монографія / відп. ред. Тарас Пастух. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023. 758 с. 317

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр, заст. гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. Вип. 40. 326 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Ірина Стецик

Редактор анотацій англійською мовою
Христина Меренюк

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Ірина Дяк

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03117

ISSN 2223-1196

Підписано до друку 16.12.2024. Надруковано 27.12.2024. Ум. друк. арк. 26,41.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Формат 70x100/16.
Наклад 100 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22,
e-mail: ukraina.iuk@gmail.com